

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

ABDULLA SHER

AXLOQSHUNOSLIK

Darslik

*Oliy ta‘lim muassasalarining bakalavriat ta‘lim yo‘nalishlari uchun
tayyorlangan*

**O‘ZBEKISTON FAYLASUFLARI MILLIY
JAMIYATI NASHRIYOTI
TOSHKENT — 2010**

Taqrizchilar: falsafa fanlari doktori, professor **H.A.Aliqulov**,
falsafa fanlari nomzodi, dotsent **L.Muhammadjonova**

Mas'ul muharrir: falsafa fanlari nomzodi, dotsent **B.E.Husanov**

87.7

Sh47

Sher, Abdulla.

Axloqshunoslik: Oliy ta'lim muassasalarining bakalavriat ta'lim yo'nalishlari uchun darslik/ Abdulla Sher; mas'ul muharrir B.E. Husanov; O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. — T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010. — 328 b.

BBK 87.7ya73

ISBN 978–9943–319–91–2

© O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2010

SO‘ZBOSHI

Siz axloq, xulq, odob haqida bog‘chada ham, maktabda ham, oilada ham, ma‘raka-yig‘inlarda ham ko‘p eshitgansiz, radio-televideniye, matbuot doim axloq to‘g‘risida gapiradi. Hadislar-u rivoyatlar, mashhur imom-xatiblarning va‘zlari-yu she‘r-u romanlar, masal-u matallar — hammasi bitta narsaga qaratilgan: inson bolasi yuksak axloq egasi bo‘lmog‘i lozim.

Xo‘sh, axloq o‘zi nima? Nega buncha miqyosli, keng qamrovli? U shunchalik ham zarur narsami? Bu savollarga javob sifatida Respublikamiz Prezidenti Islom Karimovning quyidagi fikrlarini keltirish o‘rinli deb o‘ylaymiz: «Aslini olganda, axloq — ma‘naviyatning o‘zagi. Inson axloqi shunchaki salom-alik, xushmuomalalikdangina iborat emas, axloq — bu, avvalo, insof va adolat tuyg‘usi, imon, halollik degani»¹. Demak, ma‘naviyat axloq degan o‘zakdan o‘sib chiqadi, axloq bo‘lmasa ma‘naviyat tushunchasi hech nimani anglatmaydi, mavhum so‘zdan boshqa narsa emas.

Bu fikrlar, bir tomondan, eski tuzumdan qolgan axloqsizlik ko‘rinishlariga loqayd qarovchilarga va axloqshunoslikni yengil-yelpi, ikkinchi darajali fan sifatida tushunuvchilarga adolatli zarba bo‘lsa, ikkinchi tomondan, axloqning yangi jamiyatimizdagi ulkan mavqeyini hamda axloqshunoslikning jiddiy nazariy tadqiqotlarga suyanishi kerakligini ta’kidlaydi.

Axloqshunoslik hamma davrlarda ham yuksak ahamiyat kasb etib kelgan fan. Faqat zulm va zo‘ravonlik, adolatsizlik va huquqsizlikka asoslangan totalitar tuzumlardagina u yolg‘onga bo‘ysundirilgan, soxtalashtirilgan hamda shu yo‘l bilan ahamiyati pasaytirilgan. Mamlakatimiz mustaqillikka erishishi sharofati bilan yana axloqshunoslik o‘z yuksak mavqeyini egallab bormoqda. Ushbu darslikning vujudga kelishi va chop etilishi ham buning bir isbotidir.

Mazkur «Axloqshunoslik» kursi oliy ta’limdagi bakalavriyat tizimi talabalari uchun mo‘ljallangan namunaviy dastur asosida yozilgan va mustaqillikka erishganimizdan so‘ng ushbu fan bo‘yicha o‘zbek tilida nashr etilayotgan ilk darslikdir. Darslikning o‘ziga xos xususiyati shundaki, u nofalsafiy mutaxassisliklarga mo‘ljallangan bo‘lib, undan ayni paytda akademik litseyilar va kollejlarda ham foydalanish mumkin.

¹ I.A. Karimov. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. T., «O‘zbekiston», 1996, 39-b.

Darslikning tili va uslubini tanlashda muallif ana shu ehtiyojni ham hisobga olishga urindi.

Darslikni shartli ravishda muqaddima va uch qismga bo'lish mumkin. Dastlab fanning predmeti, tadqiqot doirasi, falsafiy fan sifatidagi mohiyati, uning jamiyatimiz taraqqiyotidagi o'rni va amaliy ahamiyati haqida fikr yuritiladi, so'ng axloqiy tafakkur taraqqiyoti bosqichlari qisqacha falsafiy tahlildan o'tkaziladi. Chunonchi, axloqiy tafakkurning ilk bor Qadimgi Sharqda vujudga kelganligi, Somir (Shumer), Bobilon, Qadimgi Misr, Qadimgi Turon-Eron va Qadimgi Hindistonda dastlabki axloqiy g'oyalarning paydo bo'lganligi ta'kidlanadi; Qadimgi Yunon va Qadimgi Rumo mutafakkirlari yaratgan axloq nazariyalariga, O'rta asrlarda Markaziy Osiyo mintaqasida ilgari surilgan axloqiy qarashlarga, Temuriylar davri axloqshunosligiga alohida e'tibor beriladi; ayni paytda Yangi va Eng yangi davr axloq falsafasi, Sharq va G'arb axloqiy nazariyalarining o'zaro aloqalari hamda bir-biriga ta'siri, ularning umumbashariy axloqiy qadriyatlarining qaror topishida muhim ahamiyat kasb etganligi to'g'risidagi fikrlarga, ilmiy xulosalarga keng o'rin beriladi; shuningdek, Turkiston ma'rifatchi — jadidlari qarashlari alohida tahlildan o'tkaziladi.

Darslikning shartli ravishdagi ikkinchi qismida axloqning kelib chiqishi va axloqshunoslikning nazariy masalalari haqida gap ketadi; ixtiyor erkinligi muammosi, axloq tuzilmasi, axloqning ma'naviyat tizimidagi o'rni to'g'risidagi, axloqshunoslikning asosiy mezoniy tushunchalari, axloqiy tamoyillar hamda me'yorlarga doir fikr va mulohazalar bayon etiladi: axloq falsafasi nazariy jihatlarining o'ziga xos talqini beriladi.

Oila, fuqarolik jamiyati va davlatning axloqiy asoslari hamda shaxs axloqiy madaniyati haqidagi ilmiy ma'lumotlar darslikning so'nggi qismini tashkil etadi. Erkin fuqarolik jamiyati va uni barpo etishning axloqiy asoslari, unda mahallaning o'ziga xos roli masalalari ilk bora ko'tariladi; shaxs va jamiyat axloqiy madaniyati, zamonaviy axloqiy tarbiya, uning yo'llari va vositalari haqidagi mulohazalar o'rta tashlanadi; kelajagi buyuk Vatanimiz farzandi — huquqiy-demokratik jamiyat fuqarosining axloqiy qiyofasi ta'riflanadi.

Darslikdagi har bir bob, har bir mavzu milliy g'oya, istiqlol mafkurasi bilan yo'g'rilgan. Shu bois mazkur kitob talabalarga nafaqat axloq ilminigina, balki axloqiylikni ham o'rgatadi, yoshlarni halollik, insonparvarlik va vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga amaliy hissa qo'shadi, degan umiddamiz.

Ushbu darslik muallifning uzoq yillar mobaynida Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti talabalariga o'qigan ma'ruzalari asosida tayyorlandi. Uning ma'ruzalar matni shaklidagi nashri 2000-yili, o'quv qo'llanma sifatidagi nashri 2003-yili chop etildi hamda ilmiy jamoatchilik, professor-o'qituvchilar, talabalar tomonidan iliq kutib olindi, «Ustoz» jamg'armasining maxsus diplomi va mukofoti bilan taqdirlandi, markaziy matbuotda, ommaviy axborot vositalarida ijobiy baholandi.

Shu o'rinda darslikning ayrim ilmiy va uslubiy jihatlari haqida ma'lumot berib o'tishni maqsadga muvofiq deb o'ylaymiz. Avvalo, biz matnni tayyorlashda biroz noan'anaviyroq yo'l tutdik: asosiy diqqatni asl manbalarga qaratdik hamda ularni baholi qudrat o'z tahlilimizda taqdim etishga urindik: undan keyin muayyan davrga, faylasuf-axloqshunosga va axloqshunoslikka bag'ishlangan yirik ilmiy tadqiqotlarni nazardan o'tkazdik; tayyor retseptlardan, bizgacha yozilgan o'quv adabiyotlaridan kam foydalandik. Ayni paytda darslikda yangi nazariy fikr va xulosalarni, ilmiy muammolarni o'rta tashlashga harakat qildik, fanning ba'zi bir asosiy tushunchalarini, tamoyillarini birinchi marta ilmiy iste'molga kiritdik, atamalarning o'zbekcha majmuini (terminologiyasini) yaratishga urindik. Biroq kitobda o'rta tashlangan yangi nazariyalar, tahlillar va muammolarga mutlaqlik maqomini berishdan, ularni axloqshunoslikning eng so'nggi gapi sifatida taqdim etish fikridan yiroqmiz; ularga tasdiqiy yoki tanqidiy yondashuv talabalarning ishi, muhimi, talaba mustaqil tafakkur qilishga o'rgansin.

Asosiy adabiyotlarni, eskartmalarda talabalarga oson bo'lishi uchun, imkon boricha foydalanilgan o'rinlarni aniq ko'rsatgan holda taqdim etdik. Mazkur adabiyotlardan «foydalanganlik»ni bildirishdan ko'ra, ko'proq ularni «foydalanish uchun» mo'ljalladik. Seminar mashg'ulotlari va mustaqil bilim olish uchun taqdim etilgan adabiyotlarning hajmini esa ba'zan cheklamaslikka harakat qildik. Manbalardan olingan parchalar, tarjimoni ko'rsatilgan istisnoli o'rinlardan tashqari, hamma yerda muallif tarjimasida berildi; ba'zan tarjimalar turli variantlarda mavjud bo'lgani uchun, ularning ingliz, olmon, fors, turk va rus tillaridagi asliyatini ham eskartmada ko'rsatildi. Shuningdek, ba'zi xorijiy mualliflarning ismi shariflarini odatdagidek ruscha — buzilgan transkripsiyalarda berishdan cheklandik; har bir faylasuf-axloqshunosning millatiga, shaxsiga va u mansub bo'lgan madaniy tilga hurmat yuzasidan ularni iloji boricha asl holda taqdim etishga harakat qildik. Masalan, Geydegger emas — Haydegger, Genrix Geyne emas — Haynrix Hayne,

David Yum emas – Deyvid Hyum, Kerkigor emas – Kirkegaard, Freyd emas – Froyd va h.k. Eng muhimi, darslik talabaga tushunarli ilmiy-uslubiy ijod mahsuli bo'lishi kerak, degan aqidaga suyanib ish ko'rdik.

Muallif mazkur darslikning yuzaga kelishida har tomonlama amaliy yordam ko'rsatganliklari hamda muhokama jarayonlarida va matbuotda samimiy fikr-mulohazalarini bildirib, qo'llab-quvvatlaganliklari uchun O'zMU Falsafa fakulteti dekani, falsafa fanlari nomzodi, dotsent A. O'tamurodovga, falsafa fanlari doktori, professor S. Mamashokirovga, falsafa fanlari nomzodi, dotsent G'aniyevga, falsafa fanlari nomzodi, dotsent M. Ahmadbekovga, falsafa fanlari nomzodi, dotsent B. Husanovga, falsafa fanlari nomzodi, dotsent T. Norboyevga, filologiya fanlari nomzodi M. Qo'shmoqovga, yozuvchi, filologiya fanlari doktori Xurshid Do'stmuhammadga o'z minnatdorchiligini izhor etadi.

I BOB

AXLOQSHUNOSLIK FANINING TADQIQOT DOIRASI VA VAZIFALARI

REJA

- 1. Axloqshunoslik fanining predmeti, tadqiqot doirasi va falsafiy mohiyati.*
- 2. Axloqshunoslikning boshqa ijtimoiy fanlar bilan aloqadorligi.*
- 3. Axloqshunoslik fanining ahamiyati va vazifalari*

Tayanch tushunchalar

Axloqshunoslik, Etika, Axloq, Xulq, Odob, Falsafa, Milliy g'oya, Noosfera, Etosfera, Biosfera.

Axloqshunoslik bir necha ming yillik tarixga ega bo'lgan qadimiy fan. U bizda «Ilmi ravish», «Ilmi axloq», «Axloq ilmi», «Odobnoma» singari nomlar bilan atab kelingan. Ovro'poda esa «Etika» nomi bilan mashhur, biz ham yaqin-yaqingacha shu atamani qo'llar edik. U dastlab manzildoshlik, yashash joyi, keyinchalik esa odat, fe'l, fikrlash tarzi singari ma'nolarni anglatgan; yunoncha «ethos» so'zidan olingan.

Uni birinchi bo'lib yunon faylasufi Arastu ilmiy muomalaga kiritgan. Arastu fanlarni tasnif qilarkan, ularni uch guruhga bo'ladi: nazariy, amaliy va ijodiy. Birinchi guruhga falsafa, matematika va fizikani; ikkinchi guruhga etika va siyosatni; uchinchi guruhga esa san'at, hunarmandchilik va amaliy fanlarni kiritadi. Shunday qilib, qadimgi yunonlar axloq haqidagi ta'limotni fan darajasiga ko'targanlar va «Etika» (ta ethika) deb ataganlar.

Biroq bizda milliy-mintaqaviy, axloqiy qadriyatlarimizning, dastlabki axloqiy g'oyalarning vujudga kelishi qadimgi yunonlar yashagan davrdan o'nlab asrlar avval ro'y bergan. Ajdodlarimizning eng ko'hna e'tiqodiy-axloqiy kitobi – «Avesto» buning yorqin dalilidir. Shu sababli endilikda bu fanni ham ilmiy-tarixiy, ham zamonaviy-hayotiy talablar nuqtayi nazaridan «Axloqshunoslik» deb atashni maqsadga muvofiq deb bildik.

1. Axloqshunoslik fanining predmeti, tadqiqot doirasi va falsafiy mohiyati

Axloqshunoslik axloqning kelib chiqishi va mohiyatini, kishilik jamiyatidagi axloqiy munosabatlarni o'rganadi. «Axloq» so'zi arabchadan

olingan bo'lib, insonning muomala va ruhiy xususiyatlari majmuini, fe'lini, tabiatini anglatadigan «xulq» so'zining ko'plik shaklidir. «Axloq» iborasi ikki xil ma'noga ega: umumiy tushuncha sifatida u fanning predmetini anglatsa, muayyan tushuncha sifatida inson fe'l-atvori va xatti-harakatining eng qamrovli qismini bildiradi. Axloqni umumiy tushuncha sifatida olib, uni doira shaklida aks ettiradigan bo'lsak, doiraning eng kichik qismini — odob, undan kattaroq qismini — xulq, eng qamrovli qismini — axloq egallaydi.

Odob — inson haqida yoqimli taassurot uyg'otadigan, lekin jamoa, jamiyat va insoniyat hayotida burilish yasaydigan darajada muhim ahamiyatga ega bo'lmaydigan, milliy urf-odatlariga asoslangan chiroyli xatti-harakatlarni o'z ichiga oladi.

Xulq — oila, jamoa, mahalla-ko'y miqyosida ahamiyatli bo'lgan, ammo jamiyat va insoniyat hayotiga sezilarli ta'sir ko'rsatmaydigan yoqimli insoniy xatti-harakatlarning majmui.

Axloq — jamiyat, zamon, ba'zan insoniyat tarixi uchun namuna bo'la oladigan umumbashariy ahamiyatga ega ijobiy xatti-harakatlar yig'indisi, insoniy kamolot darajasini belgilovchi ma'naviy hodisa.

Bu fikrlarimizni misollar orqali tushuntirishga harakat qilamiz. Deylik, metroda yoshgina talaba yigit hamma qatori o'tiribdi. Navbatdagi bekatdan bir keksha kishi chiqib, uning ro'parasida tik turib qoldi. Agar talaba darhol: «O'tiring, otaxon!» deb joy bo'shatsa, u chiroyli a'mol qilgan bo'ladi va bu a'moli bilan atrofdagilarda yaxshi kayfiyat uyg'otadi; chetdan qarab turganlar unga ich-ichidan minnatdorchilik bildirib: «Baraka topgur, odobli yigitcha ekan», deb qo'yadilar. Aksincha, talaba yo teskari qarab olsa, yoki o'zini mudraganga solib, qariyaga joy bo'shatmasa, g'ashimiz keladi, ko'nglimizdan: «Buncha beodob, surbet ekan!» degan fikr o'tadi, xullas, u bizda yoqimsiz taassurot uyg'otadi. Lekin, ayni paytda, talabaning qariyaga joy bo'shatgani yoki bo'shatmagani oqibatida vagondagi yo'lovchilar hayotida darhol biror-bir ijobiymi, salbiymi — muhim o'zgarish ro'y bermaydi.

Xulqqa quyidagicha misol keltirish mumkin: mahallamizdagi oila boshliqlaridan biri imkon boricha qo'ni-qo'shnilarining barcha ma'rakalarida xizmatda turadi, qo'lidan kelgan yordamini hech kimdan ayamaydi, ochiqko'ngil, ochiqqo'l, doimo o'z bilimini oshirib borishga intiladi, tirishqoq, oila a'zolariga mehribon va h.k. Unday odamni biz xushxulq inson deymiz va unga mahallamizning namunasi sifatida qaraymiz. Bordi-yu, aksincha bo'lsa, u qo'ni-qo'shnilar bilan qo'pol

muomala qilsa, to'y-ma'rakalarda janjal ko'tarsa, sal gapga o'dag'aylab, musht o'qtalsa, ichib kelib, oilada xotin-bolalarini urib, haqoratlasa, uni badxulq deymiz. Uning badxulqliligidan oilasi, tevarak-atrofdagi ba'zi shaxslar jabr ko'radi, mahalladagilarning tinchi buziladi, lekin xatti-harakatlari jamiyat ijtimoiy hayotiga yoki insoniyat tarixiga biror-bir ko'zga tashlanadigan ta'sir o'tkazmaydi.

Biroq, bu fikrlardan odob va xulqning jamiyatdagi roli u qadar ahamiyatli emas ekan, degan xulosa chiqmasligi kerak; fuqarolar orasida odoblilik va xushxulqlilikning keng yoyilishi jamiyat axloqiy hayotigagina emas, balki butunisicha ijtimoiy taraqqiyotga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bu ta'sir tufayli, garchand jamiyat birdaniga yuksalib ketmasa-da, asta-sekinlik bilan, muntazam ravishda yaxshilanib, ravnaq topib boradi.

Axloqqa kelsak, masala o'ta jiddiy mohiyat kasb etadi: deylik, bir tuman yoxud viloyat prokurori o'zi mas'ul hududda doimo qonun ustuvorligini ta'minlash uchun intiladi, adolat qaror topishini ko'zlab ish yuritadi, lozim bo'lsa, hokimning noqonuniy farmoyishlariga qarshi chiqib, ularning bekor qilinishiga erishadi; oddiy fuqaro nazdida nafaqat o'z kasbini e'zozlovchi shaxs, balki haqiqiy huquq posboni, adolatli tuzum timsoli tarzida gavdalanadi; u umrini millat, Vatan va inson manfaatiga bag'ishlagan yuksak axloq egasi; u, o'zi yashayotgan jamiyat uchun namuna bo'laroq, o'sha jamiyatning yanada taraqqiy topishiga xizmat qiladi. Agar mazkur prokuror, aksincha, qonun himoyachisi degan nomi bo'laturib, o'zi qonunni buzsa, shaxsiy manfaati yo'lida oqni qora, qorani oq deb tursa, u axloqsizlik qilgan bo'ladi: oddiy fuqaro nazdida birgina kishi prokuror-amaldor emas, balki butun jamiyat adolatsiz ekan, degan tasavvur uyg'onadi. Bunday tasavvurlarning muntazam kuchayib borishi esa oxir-oqibat o'sha jamiyat yoki tuzumni tanazzulga olib keladi.

Albatta, har uchala axloqiy hodisa va ularning ziddi nisbiylikka ega. Chunonchi, hozirgina misol keltirganimiz prokurorning axloqsizligi darajasi bilan o'z yakka hukmronligi yo'lida millionlab begunoh insonlarni o'limga mahkum etgan Lenin, Stalin, Hitler, Pol Pot singari shaxslar axloqsizligi orasida farq bor: agar prokurorning axloqsizligi bir millat yoki mamlakat uchun zarar qilsa, totalitar tuzum hukmdorlari xatti-harakatlari umumbashariy miqyosdagi fojialarga olib keladi.

Bu o'rinda shuni alohida ta'kidlash joizki, axloqiy tarbiya natijasida odoblilik — xushxulqlilikka, xushxulqlilik yuksak axloqiylikka aylangani kabi, axloqiy tarbiya yo'lga qo'yilmagan joyda muayyan shaxs, vaqti

kelib, odobsizlikdan-badxulqlilikka, badxulqlilikdan-axloqsizlikka o'tishi mumkin.

Shunday qilib, axloqshunoslik mazkur uch axloqiy hodisani bir-biri bilan uzviylikda va nisbiylikda o'rganadi. Ana shu uch axloqiy hodisaning umumlashmasini, ya'ni mazkur fanimizning predmeti bo'lgan umumiy tushuncha sifatidagi axloqni quyidagicha ta'riflash mumkin:

Axloq — barcha odamlar uchun birdek taalluqli hisoblangan, ijtimoiy talablar hamda ehtiyojlarning munosabatlar shaklidagi ko'rinishidan iborat bo'lgan, insonga berilgan ixtiyor erkinligining xatti-harakatlar jarayonida ichki iroda kuchi tomonidan oqilona cheklanishini taqozo etuvchi ma'naviy hodisa.

Shuningdek, atoqli faylasuf Erkin Yusupovning: «Umuman, axloq ijtimoiy munosabatlar zaminida alohida shaxs sifatida mavjud bo'lgan insonlarning o'z-o'zini idora qilish shakllari va me'yori, o'zaro muloqot va munosabatlarda ularga xos bo'lgan ma'naviy kamolot darajasining namoyon bo'lishidir»¹, — degan ta'rifi ham diqqatga sazovor.

Axloqshunoslik qadimda fizika, metafizika va mantiq bilan birgalikda falsafaning uzviy (uchinchi) qismi hisoblanar edi. Keyinchalik (Arastudan so'ng) u alohida falsafiy yo'nalishdagi fan maqomini oldi. Bu fikrni quyidagicha kengaytiribroq talqin etish mumkin. Ma'lumki, falsafaning fanlar podshosi sifatidagi vazifasi barcha tabiiy va ijtimoiy ilmlar erishgan yutuqlardan umumiy xulosalar chiqarib, insoniyatni haqiqatga olib borishdir. Shundan kelib chiqqan holda, falsafaning predmetini tafakkur deb belgilash maqsadga muvofiq. Axloqshunoslik axloqiy tafakkur taraqqiyotini, uning nazariy muammolarini tadqiq etadi va amaliyotda insonni ezgulik orqali haqiqatga olib borishga xizmat qiladi. Shu bois uni axloq falsafasi yoxud ezgulik falsafasi deb ham atash mumkin.

Bugungi kunda axloqshunoslik falsafiy fan sifatida uch yo'nalishda ish olib boradi, ya'ni u axloqni: 1) bayon qiladi; 2) tushuntiradi; 3) o'rgatadi. Shunga ko'ra, u tajribaviy-bayoniy, falsafiy-nazariy va mezoniy-me'yoriy tabiatga ega. Qadimgilar uni amaliy falsafa deb ataganlar. Zero, sof nazariy axloqshunoslikning bo'lishi mumkin emas. U insoniyat o'z tajribasi orqali erishgan donishmandlik namunalari hikmatlar, naqlar, matal-maqollar tarzida bayon etadi, kishilarni axloqiy qonun-qoidalarga o'rgatadi, ularga axloqning mohiyatini tushuntiradi

¹ E. Yusupov. Inson kamolotining ma'naviy asoslari. T., Universitet, 1998, 38-b.

va falsafiy xulosalar chiqaradi. Ya'ni axloqshunoslik fanida Aflotun, Arastu, Epikur, Sitseron, Seneka, Avgustin, Forobiy, Ibn Sino, G'azzoliy, Nasafiy, Spinoza, Kant, Hegel, Shopenhauer, Foyerbax, Kirkegaard, Nitshe, Vl. Solovyov, Losskiy singari buyuk faylasuflar yaratgan axloq nazariyasiga doir ta'limotlar bilan birgalikda «Panchatantra», «Qutadg'u bilik», «Qobusnoma», Sa'diyning «Guliston», Jomiyning «Bahoriston», Navoiyning «Mahbub ul-qulub», Montenning «Tajribanoma», Laroshfukoning «Hikmatlar», Gulxaniyning «Zarbulmasal» kabi amaliy axloqqa bag'ishlangan asarlari ham o'z mustahkam o'rniga ega. Axloqshunoslikning boshqa falsafiy fanlardan farqi ham, o'ziga xosligi ham undagi nazariya bilan amaliyotning ana shunday omuxtaligidadir.

2. Axloqshunoslikning boshqa ijtimoiy fanlar bilan aloqadorligi

Axloqshunoslik va estetika. Axloqshunoslik boshqa ijtimoiy va falsafiy fanlar bilan o'zaro aloqadorlikda rivojlanib kelmoqda. Ayniqsa, uning estetika bilan aloqasi qadimiy va o'ziga xos.

Avvalo, insonning har bir xatti-harakati va niyati ham axloqiylikka, ham nafosatga tegishli bo'ladi, ya'ni muayyan ijobiy faoliyat ham ezigulik (ichki go'zallik), ham nafosat (tashqi go'zallik) xususiyatlarini mujassam qiladi. Shu bois Suqrot, Aflotun, Forobiy singari qadimgi faylasuflar ko'p hollarda axloqiylikni ichki go'zallik, nafosatni tashqi go'zallik tarzida talqin etganlar. Bundan tashqari, ma'lumki, san'at nafosatshunoslikning asosiy tadqiqot obyekti hisoblanadi. Har bir san'at asarida esa axloqning dolzarb muammolari ko'tariladi hamda san'atkor doimo o'zi yashayotgan zamonda erishilgan eng yuksak axloqiy daraja va unga munosabatni badiiy qiyofalar orqali bevosita yoxud bilvosita aks ettiradi. Ayni paytda, bu ikki fanda ba'zan bir tushunchaning ikki xil ko'rinishini uchratish mumkin. Chunonchi, estetikadagi ulug'vorlik tushunchasi, axloqshunoslikda qahramonlik tarzida tavsiflanadi. Shuningdek, estetikada ildizi axloqshunoslikka borib taqaladigan, inson axloqiyligi darajasi bilan bog'liq xulqiy go'zallik degan tushuncha ham mavjud. Demak, estetika o'rganayotgan har bir badiiy asar ayni paytda, ma'lum ma'noda, axloqshunoslik nuqtayi nazaridan ham tadqiq etilayotgan bo'ladi.

Axloqshunoslik va dinshunoslik. Axloqshunoslikning dinshunoslik

bilan aloqasi shundaki, har ikkala fan ham bir xil muammo – axloqiy mezon muammosini hal etishga qaratilgan. Chunki, umumjahoniy dinlar vujudga kelguniga qadar mavjud bo'lgan ma'lum urf-odatlar va qadriyatlar muayyan diniy qonun-qoidalarga, muqaddas diniy kitoblarga katta ta'sir ko'rsatgan. Ayni paytda, dinlar ham axloqqa ana shunday ta'sir o'tkazganlar.

Chunonchi, islom dinini oladigan bo'lsak, Qur'oni karim, Hadisi sharif, Ijmo' va muayyan fatvolardagi mezonlar hamda talablar musulmon Sharqi millatlari axloqiy darajasining shakllanishida katta ahamiyat kasb etgan. Tasavvuf ta'limotini esa rosmiylar islomiy axloq falsafasi deyish mumkin. Shuningdek, kamil inson muammosi har ikkala fan uchun umumiy hisoblanadi. Farq shundaki, axloqshunoslik bu muammoga zamonaviy tarbiya nuqtayi nazaridan yondashadi.

Axloqshunoslik va huquqshunoslik. Axloqshunoslikning huquqshunoslik bilan aloqasi uzoq tarixga ega. Ma'lumki, juda ko'p hollarda axloq me'yorlari bilan huquq me'yorlari mohiyatan va mazmunan bir xil bo'ladi. Shunga ko'ra, axloqni jamoatchilik asosidagi huquq, huquqni esa qonuniylashtirilgan axloq deb atash mumkin. Zero, axloqshunoslik bilan huquqshunoslikning tadqiqot obyektlari ko'p jihatdan o'xshash, ular faqat yondashuv usuli nuqtayi nazaridan farq qiladi, ya'ni huquq me'yorlarining bajarilishi, odatda, maxsus adliya idoralaridagi lavozimli kishilar orqali, majburiy sanksiyalar vositasida yo'lga qo'yiladi; axloq me'yorlari esa umumiy qabul qilingan milliy urf-odatlar, jamoatchilik fikri yordamida, alohida belgilangan kishilar tomonidan emas, balki muayyan ijtimoiy guruh, jamiyat tomonidan amalga oshiriladi.

Shuningdek, huquqshunoslik kasbi uchun muhim bo'lgan amaliy axloq jihatlari axloqshunoslikning huquqshunos odobi deb ataladigan maxsus sohasi tadqiq qiladi va tavsiya etadi.

Axloqshunoslik va pedagogika. Axloqshunoslik pedagogika bilan ham chambarchas aloqada. Pedagogikadagi shaxsni shakllantirish, tarbiyalash, ta'lim berish jarayonlarini pand-nasihatlarsiz, odobnoma darslarsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Shu bois axloqshunoslik o'zining nazariy va, ayniqsa, amaliy jihatlari bilan pedagogikaning asosi hisoblanadi. Zero, maorif tizimidagi ta'lim-tarbiya o'zini har bir qadamda axloqiy tarbiya sifatida namoyon qiladi.

Axloqshunoslik va ruhshunoslik. Qadimdayoq axloqshunoslikning ruhshunoslik (psixologiya) bilan aloqasi alohida ahamiyatga ega bo'lgan.

Zotan, bu ikkala fan kishilar xatti-harakati, fe'l-atvori va mayl-istaklarini o'rganadi. Lekin bu o'rganish ikki xil nuqtayi nazardan olib boriladi: ruhshunoslik u yoki bu xatti-harakat, fe'l-atvor, sababiy asos (motiv)larning ruhiy tabiati va shakllanish shart-sharoitlarini ochib beradi, axloqshunoslik esa ruhshunoslik tadqiq etgan hodisalarning axloqiy ahamiyatini tushuntiradi. Ruhshunoslik hissiyotlar sifatida o'rganadigan insondagi ko'pgina ma'naviy hodisalar axloqshunoslik tomonidan falsafiy-axloqiy tushunchalar tarzida tadqiq etiladi.

Axloqshunoslik va sotsiologiya. Axloqshunoslikning ijtimoiyshunoslik (sotsiologiya) bilan aloqasi o'ziga xos. Bu ikkala fan inson faoliyatini boshqarishning ijtimoiy murvatlaridan bo'lmish axloqni o'rganadi. Lekin axloqshunoslikning miqyosi bu borada keng. Ma'lumki, sotsiologiya insonlarning ommaviy xatti-harakati va ularning qonuniyatlarini faqat muayyan ijtimoiy tuzum doirasidagina tadqiq etadi. Axloqshunoslik esa, o'z mohiyatiga ko'ra, lozim bo'lganda, muayyan ijtimoiy tuzum yoki davr doirasidan chiqib, inson axloqining yuksak yutug'i sifatida kelgusi davrlar uchun ham tarixiy va axloqiy ahamiyat kasb etgan shaxsiy, istisnoli xatti-harakatlarni hamda ularning sababiy asoslarini o'rganadi.

Axloqshunoslik va siyosatshunoslik. Axloqshunoslikning siyosatshunoslik bilan aloqasi, ayniqsa, o'ziga xos va murakkab. Chunki siyosiy kurash qarama-qarshi axloqiy qoidalar va talablar kurashini taqozo etadi. Shaxsiy intilishlar bilan davlat va jamiyat manfaatlarining mosligi, maqsadlar va vositalarning pok yoki nopokligi muammolari o'rtaq chiqadi. Lekin, aslida siyosat qay darajada axloqiylik kasb etsa, shunchalik u oqilona bo'ladi. Bu hozirgi kunda axloqshunoslik ham, siyosatshunoslik ham jiddiy tadqiq etadigan eng muhim umumiy muammolardan biridir. Shuningdek, rahbarlik odobi, partiyaviy odob, etiket singari axloqshunoslikning axloqiy madaniyat doirasiga kiruvchi maxsus sohalari ham siyosatshunoslik bilan chambarchas bog'liq.

Axloqshunoslik va ekologiya. Keyingi paytlarda axloqshunoslikning ekologiya bilan aloqasi tobora mustahkamlanib bormoqda. Tarixan axloqshunoslik ko'proq insonning o'zi, o'zgalar va jamiyat oldidagi majburiyatlarini tahlil etish bilan shug'ullangan, uning tabiatga bo'lgan munosabati diqqat markazidan chetda qolib kelgan. Lekin keyingi davrlarda, ayniqsa, XX va XXI asrda tabiatga nisbatan tor manfaatparastlik doirasidagi yondashuvlar oqibatida paydo bo'lgan ekologik buhron manzarani o'zgartirdi. Endilikda global ekologik

muammolar ko'proq odamlarning ijtimoiy-axloqiy nuqtayi nazarlariga bog'liq ekanligi ma'lum bo'lib qoldi.

Shunday qilib, hozirgi kundagi ekologik muammolarni hal etishning ko'p jihatlari axloqshunoslik ko'magiga borib taqalmoqda. XX asrda ekologik axloqshunoslik degan maxsus soha ham yuzaga keldi. Lekin, bu — axloqshunoslik ekologiyani to'liq o'z ichiga oladi, degan so'z emas. Chunki axloqshunoslikda axloqiy baholash va boshqarish obyekti sifatida tabiatning o'zi emas, balki odamning tabiatga bo'lgan munosabati maydonga chiqadi.

Axloqshunoslik va milliy g'oyalar falsafasi. Garchand o'quv fani sifatida milliy g'oya oliy va o'rta maxsus ta'lim tizimida yaqinda joriy etilgan bo'lsa-da, uning ildizlari qadimiy ma'naviyat tariximizga borib taqaladi. Zero, har bir milliy mafkura tizimida axloqiy g'oyalar albatta o'z o'rniga ega bo'ladi, ko'pgina axloqiy g'oyalar zamirida esa milliy mafkura unsurlari yotadi. Shu sababli, axloqshunoslik tarixini milliy g'oya, mafkura tushunchalarisiz va tarixiy davrlarning axloqiy-falsafiy tadqiqini ularning tahliliy in'ikosisiz tasavvur qilish mumkin emas.

Axloqshunoslik fani jamiyat a'zolari va har bir fuqaroga milliy g'oyani singdirish vositasi sifatida ham diqqatga sazovor. Chunki milliy g'oya ezgulikka muhabbat, milliy qadriyatlarga hurmat-e'tibor, vatanparvarlik, millatparvarlik, fidoyilik, ziyolilik tamoyillarini siyosiy anglash ishtirokida talqin etilgan tushunchalar tizimi tarzida taqdim qilsa, axloqshunoslik ularni axloqiy anglash vositasida ro'yobga chiqadigan tamoyillar sifatida olib qaraydi. Xullas, axloqshunoslik bilan milliy g'oya o'rtasida, xalqona til bilan aytadigan bo'lsak, et bilan tirnoq darajasidagi yaqinlik mavjud.

3. Axloqshunoslik fanining ahamiyati va vazifalari

Jamiyatimizdagi hozirgi yangilanish jarayonida axloqshunoslikning o'z o'rnini bor. Uning oldida yangi demokratik va huquqiy davlat barpo etishga kirishgan mamlakatimiz fuqarolarining, ayniqsa, yoshlarning axloqiy darajasiga mas'ullik va har tomonlama kamol topgan zamon kishisi tarbiyasini nazariy asoslashdek ulkan vazifalar turibdi. Ularni faqat qadimiy va har doim zamonaviy bo'lib kelgan axloqqa yangicha yondashuvlar asosidagina amalga oshirsa bo'ladi.

Yangicha yondashuvlardan biri — axloqshunoslikda milliy g'oya va mustaqillik mafkurasiga e'tiborni kuchaytirish bilan bog'liq. Chunki zamonaviy komil inson an'anaviy axloqiy qadriyatlar bilan yo'g'rilgan

yangicha mafkuramizni o'zida mujassam etgan, milliy g'oyani o'z ruhiy olamiga singdirgan yetuk shaxs bo'lmog'i lozim. Uning qalbida axloq mafkuraviylikni va mafkura axloqiylikni o'zida uyg'unlashtirgan ma'naviy hodisalarga aylanmog'i kerak. Chunki mafkura bir yoqlama, mahdud, o'ta siyosiyashtirilgan g'oyalar tizimi emas, u ham xuddi axloq kabi, axloq bilan yonma-yon turib, insonni yuksak ma'naviy parvozlarga da'vat etuvchi botiniy kuchdir. Prezident Islom Karimov buni teran mantiqiylik bilan shunday ifodalaydi: «U (milliy mafkura — A.Sh.) insonga faqat moddiy boyliklar va moddiy ne'matlar uchun emas, avvalo, Alloh taolo ato etgan aql-zakovat, iymon-e'tiqod tufayli yuksak ma'naviyatga erishish uchun intilib yashash lozimligini anglatadigan, bu murakkab va tahlikali dunyoda uning taraqqiyot yo'lini yoritadigan mayoqdir»¹.

Zero, milliy g'oya bilan umumbashariy qadriyatlar muvozanatini barqaror saqlashni yashash sharti deb bilgan mustaqillik mafkurasi axloqni to'ldiruvchi va boyituvchi hodisa sifatida o'zining bosh maqsadini axloqiy vazifalarga hamohang tarzda amalga oshiradi. Shu bois Prezident Islom Karimov: «Xalqni buyuk kelajak va ulug'vor maqsadlar sari birlashtirish, mamlakatimizda yashaydigan, millati, tili va dinidan qat'i nazar, har bir fuqaroning yagona Vatan baxt-saodati uchun doimo mas'uliyat sezib yashashiga chorlash, ajdodlarimizning bebaho merosi, milliy qadriyat va an'analarimizga munosib bo'lishiga erishish, yuksak fazilatli va komil insonlarni tarbiyalash, ularni yaratuvchilik ishlariga da'vat qilish, shu muqaddas zamin uchun fidoyilikni hayot mezoniga aylantirish — milliy istiqlool mafkurasining bosh maqsadidir»², — deganida mutlaqo haqdir.

Ma'lumki, mamlakatimiz mustaqillikka erishgani tufayli xalqimiz faqat yangi mustamlakachilik zanjiridangina ozod bo'lib qolmadi, balki ijtimoiy tuzum o'zgarishini boshdan kechirdi va kechirmoqda. Salkam bir asrlik totalitar tuzum xalqni «temir qo'lqoplar» yordamida ushlab turdi: «yuqori»ning gapi-gap, shaxsning fikri mutlaqo inobatga olinmasdi, erkinlikning har qanday ko'rinishi davlatga qarshi jinoyat sifatida baholanar, chizib qo'yilgan chiziqdan chiqish mumkin emas edi. Jamiyat sinflarga bo'lib tashlanib, uning a'zolari yagona kommunistik mafkura asosida tarbiyalanardi. Nimani gapirish yoki gapirmaslik, nimani o'qish yoki o'qimaslik, nimani yozish yoki yozmaslik

¹ *Milliy istiqlool g'oyasi*: asosiy tushuncha va tamoyillar. T., «O'zbekiston», 2000, 6-b.

² O'sha manba, 7-b.

va h.k. siyosiy-iqtisodiy va ijtimoiy-ma'naviy xatti-harakatlarning hammasi avvaldan belgilab qo'yilar, fuqarolardan jonli robotlar tarzida yashash talab qilinlar, aks holda har qanday shaxs qamoqqa yoki ruhiy kasalxonaga tashlanar yoki fuqarolikdan mahrum qilinib, bir umr muhojirlikka, hatto o'limga mahkum etilar edi. Ana shunday «temir» siyov va qo'rquv ostida yashagan xalqning birdan ozodlikka chiqishi, daf'atan hamma o'zini erkin his qilishi silliq kechishi mumkin emasligi, hattoki ma'lum darajada xavfli ekani tabiiy. Bu — xuddi koptokni kuch bilan suvga bosib turib, keyin birdan qo'yib yuborgan paytingizdagi hech zaruratsiz osmonga ko'tarilishiga o'xshaydi. U — koptokning normal holati emas. Shunga o'xshab, nogahon o'zining kishandan ozod bo'lganini his etgan individ mutlaq erkinlik da'vosini qiladi. Endi o'tish davrining jamiyat uchun eng xatarli davri boshlanadi: o'nlab turli-tuman harakatlar, oqimlar, partiyalar vujudga keladi, ularning aksariyati berilgan erkinlikdan siyosiy firibgarliklar vositasida hokimiyatni qo'lga olish uchun foydalanadi; turli ekstrimistik, diniy-aqidaparast guruhlar paydo bo'lib, o'z qora niyatlarini, xudbinona maqsadlarini amalga oshirishda «erkinlik», «haqiqat», «adolat», «tenglik», «musulmonchilik» shiori ostida harakat qiladilar. Bu — bir tomondan. Ikkinchi tomondan esa, yulg'ichlik, firibgarlik, kazzoblik, poraxo'rlik keskin oshadi. Ana shunday ijtimoiy-siyosiy muhitda davlatning tashviqot-targ'ibot tashkilotlari va adliya-huquq idoralari tomonidan olib boriladigan ishlar ko'zlangan darajada samara bermaydi, ular tashqi omil sifatida aholining barcha qatlamlarini qamrab ololmaydi, davr ular bilan yonma-yon ichki omil mavjud bo'lishini ham taqozo qiladi.

Bu ichki omil ma'naviyat, birinchi navbatda, uning o'zagi bo'lmish axloq. Odamlar qalbi va ongini egallashda axloqqa teng keladigan omil yo'q. Shu sababdan ham respublikamiz rahbariyati mustaqillikning dastlabki kunlaridanoq axloqiy tarbiyaga katta ahamiyat berib keladi. Zero, axloqning yuksak ahamiyatini anglab yetgan jamiyatgina o'z buguni va kelajagi yo'lini to'g'ri belgilay oladi.

Ta'kidlash joizki, mustaqillik faqat siyosiy erkinliknigina emas, balki iqtisodiy erkinlikni ham berdi. Avvallari ishlab chiqarish, tijorat, korxonalarining chet ellar bilan aloqalari to'laligicha davlat tasarrufida edi, endilikda ularning asosiy qismi xususiy mulkdorlar qo'lga o'ta boshladi; davlat mulki bilan xususiy mulk konstitutsion tenglikka ega bo'ldi, mulkdorlar tabaqasi vujudga keldi. Natijada ko'p ukladli iqtisodiyotni qonun bilan boshqarishga hatto, o'sha qabul qilingan

qonunlarning ishlab ketishiga ham axloqning yordamisiz erishish mumkin emasligi ayon bo'lib qoldi: iqtisodiyotdagi halollikning, oshkoralikning ta'minlanishi uchun qonunni muhofaza qiluvchi huquq-tartibot organlaridan tartib, to har bir xususiy konsern, firma, tadbirkorgacha axloqiy qonun-qoidalariga amal qilmog'i lozim. Demak, axloqshunoslik iqtisodiyotning axloqiy jihatlarini (tadbirkorlik odobi, tijorat odobi, muomala odobi va h.k.) ishlab chiqishdek vazifani amalga oshirishi kerak. Hozirgacha bu borada muayyan ishlar qilingan, lekin hali ularni yetarli deb bo'lmaydi.

Bundan tashqari axloqshunoslikning sof «ichki» vazifalari ham mavjudki, ular haqida to'xtalib o'tmaslik mumkin emas. Eng avvalo, milliy-mintaqaviy axloqiy tafakkurning tizimli, ilmiy xolislik bilan yo'g'irilgan tarixini yaratish va sho'rolar tuzumi taqiqlagan yoki unutilgan axloqiy qadriyatlarni tiklash muhim. Ayni paytda axloq nazariyasining dolzarb masalalarini hal etish, chunonchi, axloqiy tushunchalarni tasniflashtirish, turkumlashtirish, axloqiy madaniyatning nazariy jihatlarini ishlab chiqish, kasbiy odobning zamonaviy nazariy asoslarini yaratish kabi murakkab vazifalar ham yechimini kutmoqda.

Axloqshunoslik oldida qator global muammolarni hal qilishdek o'ta muhim vazifalar ham bor. Ulardan biri va birinchisi ilm-fan taraqqiyoti tufayli vujudga kelgan texnikaviy bosimni bartaraf etish. XX va XXI asrda erishilgan fan-texnika yutuqlari hozirgi paytda inson va u yashayotgan sayyoraning kelajagiga tahdid solmoqda. Atom, vodorod, neytron bombalari, ballistik raketalar, eng yangi texnikaviy ko'rsatkichlarga ega qiruvchi, bombardimon harbiy o'choqlar, suv osti va suv usti kemalari, eng yangi rusumdagi tanklar hamda turli-tuman qurollar hammasi insonni yo'q qilishga qaratilgan. Ularni ishlab chiqarish korxonalari va sinov maydonlari ekologik buhronlarning manbaidir. Bular bir yoki bir necha mamlakat uchun emas, balki global, umumsayyoraviy falokat hisoblanadi. Ularning oldini olishni faqat bir yo'l bilan – biz yashayotgan texnikaviy muhitda (noosferada) axloqiy muhitni (etosferani) barqor etish orqali hal qilish mumkin. Shuningdek, biologik axloqshunoslik, ekologik axloqshunoslik, o'lim jazosini bekor qilish muammolari ham global tabiatga ega. Bu haqda biz darslikning so'nggi bobida alohida, nisbatan batafsil to'xtalib o'tamiz.

Nazorat uchun savollar

1. «Axloqshunoslik» tushunchasi nimani bildiradi?

17

y-7432

Nizomiy nomli
T D P U
kutubxonasi

2. *Odob nima?*
3. *Xulq nima?*
4. *Axloq nima?*
5. *«Axloq» istilohi keng va tor ma'nodagi tushuncha tarzida nimani anglatadi?*
6. *Axloqshunoslikning falsafiy fan sifatidagi mohiyati va o'ziga xosligi nimalarda ko'rinadi?*
7. *Axloqshunoslik qaysi ma'naviy-ijtimoiy fanlar bilan yaqin aloqada?*
8. *Axloqshunoslikning ahamiyati va vazifalari nimalardan iborat?*

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. T., «O'zbekiston», 2008.
2. I.A. Karimov. O'zbekistonning o'z istiqloq va taraqqiyot yo'li. // O'zbekiston: milliy istiqloq, iqtisod, siyosat, mafkura. T., O'zbekiston, 1996, 36–84 b.
3. Milliy istiqloq g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. T., «Yangi asr avlodi», 2001.
4. Ibn Sino. Bahmanyor al-Ozarboyjoniy bilan munozara. «Sog'lom avlod uchun» jurnali, 1996, 3–4-sonlar.
5. A. Sher. Axloqshunoslik. T., «O'AJBNT» – «Yangi asr avlodi», 2003, 3–20 b.
6. A. Sher. Xulq. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 9-jild. T., «O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi» nashriyoti, 2005.
7. A. Sher. Etika. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 10-jild. T., «O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi» nashriyoti, 2005.
8. Словарь по этике. М., «Политиздат», 1989. С. 186–189; 223–224.

II BOB

QADIMGI DUNYO AXLOQSHUNOSLIGI

REJA

1. *Qadimgi Sharqdagi dastlabki axloqiy g'oyalar.*
2. *Qadimgi Turon va Eronning e'tiqodiy yodgorliklari.*
3. *Hindi-Xitoy mintaqasidagi axloqiy ta'limotlar.*
4. *Qadimgi dunyoning mumtoz axloqshunosligi.*

Tayanch tushunchalar

Ezgulik, Yovuzlik, Handarz, Fazilat, Illat, Do'stlik, Jo'mard o'g'lon, Ruh, Ixtiyor erkinligi, Iztirob, Lazzat, Adolat, Donishmandlik.

Ilm dunyosidagi, har qanday ilmning tarixisiz nazariyasi bo'lmaydi, degan hikmat, ayniqsa, axloqshunoslikka taalluqli. Zero, axloqshunoslik tarixi axloqiy tafakkurning vujudga kelishi hamda uning taraqqiyoti qonunlarini o'rganadi, ma'naviy merosning ulkan qismi bo'lmish axloqiy ta'limotlar, hikmatlar, pand-o'gitlarni zamonaviy jamiyat hayotiga tatbiq etish va targ'ib qilish yo'llarini tahlil etadi. Garchand har bir axloqiy konsepsiya ma'lum bir mutafakkir mulohazalari va ilmiy faoliyatining mevasi bo'lsa-da, u, mohiyatan, muayyan tarixiy davr talablaridan kelib chiqadi. Ayni paytda, turli odob va etiket qonun-qoidalarini o'z ichiga oladigan axloqiy targ'ibot muammolari, axloqiy pand-o'gitlar va me'yorlar talablarini bajarish – axloqiy boshqarish sohasiga kiradi hamda axloqshunoslikning odatda «amaliy axloq» deb ataladigan qismini tashkil etadi.

Qadimgi dunyodagi dastlabki axloqiy g'oyalar va qarashlar hali nazariy zaminga ega bo'lmagan holda, amaliy axloqning xalq og'zaki ijodidagi, yozuvdagi ko'rinishlari sifatida vujudga kelgan. Shu bois ham ularning namoyon bo'lish doirasi pand-o'gitlar, maqol-matallar, bitiklar va didaktik yo'nalishdagi badiiy adabiyot bilan chegaralangan. Faqat Qadimgi Yunon mumtoz tafakkuridagina axloqshunoslik nazariyalarining maxsus risolalar shaklida paydo bo'lganini va muayyan ilmiy tizimga solinganini ko'rishimiz mumkin. Endi ilk axloqiy g'oyalarga to'xtalib o'tamiz.

1. Qadimgi Sharqdagi dastlabki axloqiy g'oyalar

Somir va Bobilon. Amaliy axloqning dastlabki namunalari bundan uch yarim ming yil avval dunyodagi birinchi yozuv bo'lmish mix xatda Somir (Shumer) giltaxtalariga yozilgan she'riy matnlarda aks etgan. Ularga ko'ra, somirliklar haqiqat va adolatni, qonun va tartibni adolat va erkinlikni, shafqat va muruvvatni yuksak baholaganlar hamda qadrlaganlar. Tabiiyki, ular yolg'on va yovuzlikni, adolatsizlik va zulmni, shafqatsizlik va qattollikni inkor etganlar. Somir podsholari, hokimlari o'zlarining qonun va tartib o'rnatilganliklari, yovuzlik va zo'ravonlikni yo'q qilganliklari, mazlumlarni zolimlardan himoya qilganliklari bilan faxrlanganlar. Masalan, milodgacha bo'lgan III ming yillikning boshlarida Lagash davlat-shaharning xudojo'y hukmdori Urukagina hukmronlikni qo'lga olishi bilan fuqarolar erkinligini tiklaganligini, ochko'z, xalqni talagan amaldorlarni jazolab, adolat o'rnatganligini yozdirib qoldirgan giltaxta bizgacha yetib kelgan.

Somir alqovlarida (gimnlarida) deyarli barcha bosh ma'budlar ezigulik, adolat, haqiqat va yaxshilik tarafdorlari bo'lganlari uchun ham madh etiladi. Chunonchi, quyosh ma'budi Utu axloqiy me'yorlarning bajarilishini maxsus kuzatib turgan, ma'buda Nanshe esa, ba'zi matnlarda haqiqat, adolat va shafqat homiysi sifatida tasvirlanadi. Lekin, ayni paytda, ma'budlar tomonidan o'rnatilgan «Me» deb atalgan qonunlar ro'yxatidan olam harakatini tartibga solish, uning to'xtovsiz va uyg'un bo'lishini ta'minlash maqsadida yuqoridagi axloqiy fazilatlar bilan birgalikda «yolg'on», «nifoq», «gina», «kudurat», «qo'rquv» tushunchalari ham o'rin olgan.

Shuningdek, somiriylarning maqol va matallari, hikmat-iboralari ham diqqatga sazovor; ularning ko'pchiligi umuminsoniy hikmatlar darajasiga ko'tarilgan va Sharqda biroz boshqacharoq shaklda hozirgacha qo'llaniladi. Masalan, somirliklarning «Yovvoyi buqadan qutilib, yovvoyi sigirga tutildi» degan maqoli bilan «Yomg'irdan qutilib, qorga tutildi» degan o'zbek xalq maqoli orasida mohiyatan farq yo'qligi bunga dalil bo'la oladi¹. Bundan tashqari, turli axloqiy muammolar «Gilgamesh» eposi dostonlarida ham ko'tarilgan.

¹ Крамер С. История начинается в Шумере. М., «Наука», 1991. С.132.

Somirliklar erishgan ilmiy, badiiy, axloqiy daraja, huquqqa oid yutuqlar bobilliklar axloqiy qarashlari uchun asos bo'ldi. Bobilonda somirliklarnikiga nisbatan badiiy yuksak va mukammal «Gilgamesh» eposi vujudga keldi. Adolat va haqiqatning himoyasini asosiy maqsad qilib olgan Bobilon podshosi Hammurapining mashhur Qonunlar majmui esa Qadimgi Somir qonunlarining tadrijiy rivoji edi. Bu majmuada zaiflarni, yetim-yesir va kambag'allarni adolat tamoyili asosida himoya qilish asosiy maqsad qilib qo'yilgan; Hammurapi unda o'zining kambag'alparvarligi va adolatparvarligi bilan faxrlanadi.

Umuman olganda, Somir va Bobilonda majusiyat shaklidagi dindorlik juda kuchli bo'lgan: kimda-kim ma'budlarga ixlos qo'ysa, ular yuborgan azoblarga chidasa, shukronalik ko'rsatsa, baxtli yashaydi, aks holda esa, ma'budlar qahriga uchrab, xor-zorlikda dunyodan ko'z yumadi, degan qat'iy aqida hukm surgan. Qadimgi donishmandlar barcha balo-qazo odamlar boshiga ularning gunohlari tufayli yog'iladi, gunohsiz odam esa dunyoda yo'q, deb hisoblaganlar. Olamda yovuzlikning mavjudligi odamlarning xatti-harakatlari bilan bog'liq bo'lib, bunga ma'budlar zarracha ham aybdor emas.

Qadimgi Misr. Axloqshunoslik nuqtayi nazaridan Qadimgi Misr «Mayyitlar kitobi» katta ahamiyatga ega. Misrliklar nazdida har bir inson o'lgandan so'ng, oxiratda hisob beradi. Avval bosh ma'bud Osiris oldida u o'zining gunohsizligini isbotlashga urinadi; gunohlarni sanab, gunoh qilmaganligini aytadi. Gunohlarning ko'pchiligi esa axloqqa borib taqaladi: odam o'ldirish, yovuzlik qilish, tarozidan urib qolish, yolg'on gapirish va h.k. Mayyit: «Men pokizaman, men pokizaman, men pokizaman!» degan uch karra takror bilan o'z «hisoboti»ni tugatadi. Keyin u o'zining «ikkinchi oqlovchi nutqi» da kichik ma'budlar — muayyan e'tiqodiy-axloqiy sohalarini boshqaruvchi qirq ikki iloh oldida o'z gunohsizligini ta'kidlaydi.

Bu «hisobot»dagi gunohlar esa, yuqorida aytganimizdek, bitta-ikkitasidan tashqari, deyarli barchasi axloqiy talablardan iborat. Ularga diqqat qilsangiz, milodgacha bo'lgan XV asrdagi axloqiy qonun-qoidalar, fazilat va illatlar bugungi kunda ham asosan o'sha-o'sha ekanini ko'rasiz: faqat hozir ular ikkala — axloqiy va huquqiy me'yorlarga bo'lingan. Tasavvur hosil qilishingiz uchun, quyida mayyitning har bir sohaviy ma'bud nomiga uzundan-uzoq murojaatini tushirib qoldirgan holda, qator «oqlov»larning o'zini keltiramiz:

Men yovuzlik qilmadim!
Men o'g'irlik qilmadim!
Men hech kimga hasad qilmadim!
Men hech kimni tunamadim!
Men hech kimni o'ldirmadim!
Men tarozidan urmadim!
Men xudosizlik qilmadim!
Men munofiqlik qilmadim!
Men yolg'on gapirmadim!
Men zino qilmadim!
Men hech kimga g'azab qilmadim!
Men hech kimni haqorat qilmadim!
Men hech kimga qo'pollik qilmadim!
Men kibrli bo'lmadim!
Men o'zimni boshqalardan ustun qo'ymadim!..¹

Shunday qilib, «Mayyitlar kitobi» bizga qadimgi misrliklarning qanday axloqiy darajaga yetganliklaridan, ular ishlab chiqqan axloqiy tamoyillar va me'yorlarning e'tiqodiy-diniy maqom kasb etganidan dalolat beradi. Bir so'z bilan aytganda, bu yodgorlikda axloq bilan diniy e'tiqodning uyg'unlashib ketgan in'ikosini ko'rish mumkin. Mayyitlar kitobi an'anasi Sharqda keyin ham davom etdi: O'rta asrlarda (VIII asr) «Tibet mayyitlar kitobi» — «Bardo Tyodol» yuzaga keldi.

Qadimgi Misrda odob-axloq masalalari ko'proq o'ziga xos pandnomalarda ifoda topgan. Ular orasida «Pxatotep o'gitlari» bizgacha yetib kelgan eng qadimiy pandnoma hisoblanadi. Bundan deyarli ikki yarim ming yil avval beshinchi sulola fir'avni Jadkara Isesidan vazir Pxatotep qariligi tufayli o'rniga o'z o'g'lini tayinlashni iltimos qiladi va o'g'liga atab o'ttiz yetti nasihatdan iborat mazkur pandnomani yozadi. Unda o'sha davr axloqiy qonun-qoidalar, o'zni tutish, muomala odobi singari muammolar ko'tariladi, axloqiy fazilatlar esa hikmatlar va nasihatlar vositasida targ'ib qilinadi.

«Pxatotep o'gitlari»dagi ba'zi nasihatlar yuksak badiiyati bilangina emas, balki quldorlik davri talablarini chetlab o'ta olgan umuminsoniy demokratik fikrlar tarzida, haqiqiy donishmandlik va insonparvarlik

¹ Поэзия и проза Древнего Востока. М., ИХЛ, 1973. С. 71–72.

namunasi sifatida ham hanuzgacha kishini hayratga soladi: «Qimmatbaho toshdek yashirindir oqilona soʻz, holbuki uni don tuyayotgan choʻridan topish mumkin»¹. Agar nafaqat Qadimgi Misrda, balki undan bir necha ming yil keyin tafakkur sahnasiga chiqqan Qadimgi Yunonistonda ham qul ezgulikka, donishmandlikka begona jonzot sanalganini va odam oʻrnida koʻrilmaganini hisobga olsak, Pxatotepning mazkur fikri insoniyat axloqiy tafakkuri taraqqiyotida naqadar muhim ahamiyatga ega boʻlganini anglash mumkin.

2. Qadimgi Turon va Eronning eʼtiqodiy yodgorliklari

«**Avesto**». Qadimgi Turonzamin va Eronzamindagi axloqiy tafakkur taraqqiyoti zardushtiylik dinining vujudga kelishi bilan bogʻliq. Taxminan bundan 40 – 30 asr muqaddam yoyila boshlagan bu dinning Qadimgi Xorazmda yaratilgan «Avesto» deb atalgan muqaddas kitobida asosiy axloqiy fazilatlar va illatlar sanab oʻtiladi, talqin etiladi. Unda zardushtiylik ilohi Ahura-Mazda – ezgulik, Ahriman esa yovuzlik timsoli sifatida namoyon boʻladi; ezgulik va yovuzlik, yorugʻlik va zulmat, hayot va mamot oʻrtasidagi abadiy kurashning ibtidosi aks etadi. «Abadiy ezgulik», «Ezgu niyat», «Ezgu tartib», «Ilohiy tobelik» kabi ezgu tushunchalar real maʼno kasb qilib, insoniylashgan qiyofadagi maʼbudlar siymosida namoyon boʻladi, ular Ahura-Mazda atrofida yaxshilik urugʻini sepib yuradi. Bunday tushunchalarning aksi esa Ahriman atrofidagi yovuz kuchlarda reallashadi. Yovuz fikr tajassumi Apa Mana, soʻlish va oʻlim timsoli Tuarvi hamda Zarik ismli devlar shular jumlasidandir.

Zardushtiylik dinini maʼlum maʼnoda axloqiy eʼtiqod, uning muqaddas kitobi «Avesto»ni qadimgi ajdodlarimiz amal qilgan axloqiy tamoyillar va koʻrsatmalar majmui deyish mumkin. Buni ushbu din paygʻomchisi Zardushtning «Avesto» dagi «Asha alqovi»dan joy olgan quyidagi soʻzlarida yaqqol koʻrish mumkin:

Quvonsin Ahura-Mazda – «Eng loyiq Haqning irodasi roʻyobga chiqib», Ahriman daf boʻlsin.

Ezgu oʻy, ezgu soʻz va ezgu ishlarni alqayman. Oʻzimni butkul ezgu oʻy, ezgu soʻz va ezgu amallarga baxshida etaman, barcha qabih oʻy, yomon soʻz va yomon ishlardan tiyaman.

¹ Пoesия и проза Древнего Востока. М., ИХЛ. 1973. С. 95.

Yukunchim, maqtovim, ezgu fikrim, ezgu so'z, (savobli) ezgu ishlarim «tanamdagi jonim» bilan birga sidqidildan Sizlarga (baxshida) bo'lsin, ey o'lim bilmas Valiylar.

Haqni sharaflab (deyman): «Haqiqat — Oliy ne'mat. Bu ne'matdan ul kishi bahramandkim, savob unga bo'lgay, kim agar haq yo'lida savob (ishdan) qolmasa, savob ishdan qolmasa, savob ishdan qolmasa»¹.

«Avesto»dagi talqinlar insonning real hayoti bilan bog'liq ekanligi diqqatga sazovor. Undagi ezgulik ruhi — yaratuvchilik, ijodkorlik quvvati, yovuzlik esa buzish va buzg'unchilik kuchi tarzida namoyon bo'ladi.

Ahura-Mazda qiyofasidagi bu ezgulik — hayot ramzi, yerni insoniyat, hayvonot va nabotot bilan boyitadi, inson ularni sog'lik, kuch-qudrat, baxt, shodlik, umid, ishonch, go'zallik, farovonlik yordamida munavvar qiladi. Ahriman qiyofasidagi yovuzlik esa qurg'oqchilik, ocharchilik, kasallik, mollar qirg'inini, jisman va ruhan halokat singari ofatlarni keltirib chiqaradi.

«Avesto»da umri davomida ezgulik, yaxshilik, poklik va tozalik tamoyillari bilan ish ko'rgan odam o'lganidan so'ng uning ruhi rohat-farog'atda bo'lishi, gunohkor, fosiq kishiniki esa aksincha, azob-uqubat hamda xunuklik komiga mahkum etilishi aytiladi. Buni yozuvchi va falsafashunos Tilab Mahmudov o'zining «Avesto» haqida» degan risolasida atroflicha yoritadi. Solih odam o'lgach, ruhining joni uch kun uning boshida zavq-shavq, rohat-farog'at og'ushida turadi, keyin xushbo'y o'simliklar yuziga qalqib chiqadi. Uni ajib bir shabada, muattar nasim qarshilaydi. Shabada qo'ynida o'n besh yashar, barcha go'zalliklardan ham go'zal qiz namoyon bo'ladi. Bu go'zal qiz ezgulik va poklik, savob ishlarining timsoli. U ruhga qarata: «Muloyim edim, yanada muloyimroq qilding, chiroyli edim, yanada go'zal qilding, balandda edim, ezgu o'y, ezgu so'z va ezgu a'mol bilan meni yanada balandga ko'tarding», deydi. Gunohkor, yovuz odamning ruhi esa vujud ustida uch kun qolib, tengsiz azoblarni boshdan kechiradi. Uch kundan so'ng u o'zi yaratgan barcha yovuzliklar ustida parvoz qiladi. So'ng tirikligida hech qachon uchratmagan barcha xunukliklardan ham xunukroq, badbashara qizni uchratadi. «Ey qora yurak, zahar tilli, munofiq gunohkor, — deydi qiz, — men qiz emasman, sening tiriklik paytingda qilgan a'mollaringman. Sen tirikligingda Xudoga e'tiqod

¹ *Avesto*. Yasht kitobi. M. Ishoqov tarjiması. T., «Sharq», 2001, 37–38-b.

qo'ygannlarni ko'ra-bila turib, devlarga sig'ingansan. Yaqin-uzoqdan kelgan musofirlarga boshpana berganingda, mehnat qildirganingda, xayr-sadaqa ulashganingda, ularni kamsitgansan, yaxshi odamlarni haqorat qilgansan, ularning yuziga eshigingni yopib qo'ygansan. Men — sen o'ylagan yomon o'y, sen aytgan yomon so'z, sen qilgan yomon a'mollaringman. Nomussiz edim, sen tufayli battar orimni yo'qotdim, jirkanch edim, yanada jirkanchli bo'ldim, sharmanda edim, battarroq sharmisor bo'ldim»¹.

Bu yerda ruh va vujud muammosi ifoda topganini ilg'ab olish qiyin emas. Zero, «Avesto»da jon-ruh tushunchasi o'ta ilohiylashtirilmaydi, ma'lum ma'noda «dunyoviy»lashtiriladi va o'z egasi bilan muloqot qiluvchi vijdon sifatida namoyon bo'ladi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, «Avesto»da inson oliy jonzot tarzida talqin etiladi. Ayni paytda yer-u ko'kdagi barcha ne'matlarni sevish, ardoqlash insonning muqaddas burchi hisoblanadi. Ozodalik, tozalik gigiyenik tushunchadan axloqiy va ilohiy tushuncha darajasiga ko'tariladi: suvni, atrof-muhitni toza tutish, jonivorlarga, xususan, itga uchi o'tkir suyak yoki qaynoq ovqat bermaslik — ularga nisbatan shafqatni anglatadi; inson shafqatli bo'lishi kerak. Bularning hammasi «Avesto»da ekologik axloqshunoslikning dastlabki kurtaklari ham mavjudligini ko'rsatadi.

«Avesto»dagi turli-tuman ma'budlar bizning tushunchamizdagi pir darajasidadir (masalan, temirchilikning piri — hazrati Dovud va h.k.). Iloh esa bitta — Ahura-Mazda, faqat ungagina sajda qilinadi. Demak, yakkaxudolikni, tavhidni targ'ib etishda ham birinchilik «Avesto»ga mansub.

«Avesto»dagi ba'zi bir urf-odatlar va irimlarning hozirgi kunda ham saqlanib qolganini ko'rishimiz mumkin. Isiriq tutatish, qurbonlik uchun so'yilgan jon kallasini davradagi o'tog'asilar² oldiga qo'yish odatlari hamda sevimli Navro'z bayramimiz fikrlarimizga dalildir.

Xullas, «Avesto» yuqorida aytganimizdek, ajdodlarimizning axloqiy-estetik qomusi, qadimiy urf-odatlarimizning o'ziga xos, abadiyatga daxldor majmui sifatida qimmatlidir.

¹ T. Mahmudov. «Avesto» haqida». T., «Sharq», 2000, 34–35-b.

² Shu o'rinda «o'tog'asi» so'ziga e'tibor bering: qishloq yoki mahallalarda eng hurmatli oqsoqol hisoblangan odamlarga shu nom bilan murojaat qiladilar. Buning kelib chiqishi «Avesto» davridagi an'analarimizga borib taqaladi; zardushtiy bobolarimizning ibodatxonalarida muqaddas olovga qarab turuvchi kohin ana shunday «o't og'asi» (solishtiring: «eshik og'asi» va h.k) deb atalgan va eng obro'li kishi hisoblangan.

«**Xuastuanift**». «Avesto»dan keyin, islomgacha bo'lgan davrda mintaqamizda eng keng tarqalgan, mohiyatan axloqiy majmua hisoblangan manba, bu — monaviylik e'tiqodining muqaddas kitobi «Xuastuanift». Moniy Fatak o'g'li (216–277) targ'ib qilgan bu e'tiqod hatto Uyg'ur-Turk xoqonligining rasmiy dini darajasiga ko'tarilgan.

«Xuastuanift» yoki monaviylarning tavbanomasi qadimgi turkiy tilda bitilgan bo'lib, hajman ancha kichik bo'lsa-da, ko'p jihatlari bilan «Avesto»ga o'xshash. Unda Xo'rmuzd va Shimnu orasidagi kurash aks etadi. Xo'rmuzd (bosh ma'bud) boshchiligidagi besh ma'bud — yengil shabada, shamol, nur, suv va olov tangrilari — ezgulik, Shimnu boshliq besh iblis esa yovuzlik timsollaridir. Ezgulik ruhiy olamda, yovuzlik moddiy olamda mavjud bo'ladi. Shunga ko'ra, monaviylik e'tiqodiga iqtido qiluvchilar to'rt tamg'ani o'z qalbiga muhrlashlari kerak. Bular: sevgi — Azrua ma'budning tamg'asi; imon, ishonch — kun va oy ma'budining tamg'asi; qo'rquv — besh ma'budning tamg'asi; donishmandlik — burxanlarning (ilohiy bitiklarning) tamg'asi. Bundan tashqari, ular zohidona hayot kechirishlari, may ichmasliklari, et-go'sht yemasliklari, meva va yegulik beradigan o'simliklarni sindirmasliklari, yulmasliklari shart; halol, pokiza, birovning haqini yemasdan, yuksak axloq egasi bo'lib yashashlari, o'z qalbidagi ilohiylikka yo'nalgan nurni o'tkinchi, moddiy xohish-istaklar iskanjasidan ozod qilib umr kechirishlari lozim. Monaviylikda «Avesto»dagidek insondan hayvonlarga, nabototga axloqiy munosabat shafqat va e'zoz talab qilinadi, barcha jonotlar oldida odam zotining alohida mas'uliyati borligi ta'kidlanadi.

«Xuastuanift»da o'lim eng ulkan yovuzlik sifatida talqin etiladi; har bir jonotga hayot bag'ishlash (o'limdan qutqarish, o'ldirishdan bosh tortish) eng oliy ezgulik hisoblanadi. Shu jihatdan «Xuastuanift»dagi insonparvarlik, shafqlik «Qur'on»dagi ba'zi oyatlarga hamohang ifoda topadi. Chunonchi, «Xuastuanift»ning birinchi bo'limida shunday deyiladi:

*Kimdir birovni tiriltirsa, Xudoni tiriltirgan bo'ladi,
Kimdir birovni o'ldirsa, Xudoni o'ldirgan bo'ladi¹.*

Mana bu esa «Qur'on»dagi «Moida» surasining 32-oyatida nozil qilingan kalimalar: «... kimki biror insonni o'ldirmagan va yerda

¹ Xuastuanift. N. Rahmonov tarjimasi, «Sharq yulduzi» jurnali, 2001, uchinchi fasl, 115-b.

buzg'unchilik qilib yurmagan odamni o'ldirsa, demak, go'yo barcha odamlarni o'ldiribdi va kimki unga hayot ato etsa (ya'ni o'ldirishdan bosh tortsa), demak, go'yo barcha odamlarga hayot beribdi».

Shu bilan birga «Xuastuanift» shakliy va uslubiy jihatlar bilan «Avesto»dan jiddiy farq qiladi, «Misr mayyitlar kitobi»ga juda yaqin; uning «Tavbanoma» deb atalishi ham shuni bildirib turadi: har bir bo'lim-sura (hammasi o'n besh bo'limdan iborat) insonning o'z axloqsiz xatti-harakatlari, gunohlari uchun bosh ma'bud Xo'rmuzdga iltijo-ibodatidan iborat.

«Misr mayyitlar kitobi»dagidek, unda ham har bir iltijo-bo'lim tavba qilayotgan kimsaning o'zi tomonidan axloqsiz qilmishlari va gunohlari sanab o'tilgach, «Gunohlarimizni kechirgin!» degan xitob bilan tugaydi.

Aytilganlardan qisqacha xulosa shuki, «Xuastuanift» qadimgi turkiy tilda yaratilgan dastlabki e'tiqodiy-axloqiy yodgorlik sifatida alohida ahamiyatga, keng miqyosli o'rganishga, tadqiq va tahlilga loyiq ajdodlarimiz ma'naviy merosidir.

Handarzarlar. «Avesto», zardushtiylik ta'limoti dastlab ko'rib o'tganimizdek, Turon mintaqasida vujudga kelgan hamda yoyilgan bo'lsa, keyinchalik Eronzamin va Hindistonning forslar yashaydigan mintaqalarda juda keng tarqaldi. Ba'zi yerlarda musulmonchilik kirib kelgandan so'ng ham o'z mavqeyini saqlab qoldi. Pahlaviy tilida yaratilgan «Handarzarlar» (o'gitlar) garchand diniy-e'tiqodiy asosga suyansa-da, mohiyatan axloqiy pandnomalar sifatida otashparastlar orasida mashhur bo'lgan. Ularning ko'pchiligi Qadimgi Eronning ulug'lari nomidan tartib berilgan: «Dastlabki ustozlar o'gitlari», «Xusrav Anushirovon o'gitlari», «Buzurjmehr o'gitlari» va h.k.

Bu o'gitlardagi o'ziga xos xususiyat shundaki, ularda «Avesto»da ilgari surilgan eng muhim diniy-e'tiqodiy g'oyalarning jamiyat va shaxs hayotidagi amaliy in'ikosini ko'rish mumkin. Eng avvalo, «Avesto»dagi «ezgu o'y, ezgu so'z, ezgu a'mol» uchligiga e'tibor qaratilgan. «Buzurjmehr o'gitlari» handarzida mazkur uchlik ezgulikning asosi sifatida quyidagicha ta'riflanadi: «Ezgulik nimayu, yovuzlik nima? Ezgulik bu — ezgu o'y, ezgu so'z, ezgu a'mol, yovuzlik esa — yovuz o'y, yovuz so'z va yovuz a'mol». Shundan keyin mazkur uchlik tahlil etilib, uning axloqiy mohiyati ochib beriladi. har bir so'zning axloqiy xususiyati o'ziga xos, ta'bir joiz bo'lsa, axloqshunoslik nuqtayi nazaridan talqin etiladi: «Ezgu o'y, bu — fikrlashdagi mo'tadillik, ezgu so'z — saxiylik, ezgu a'mol — to'g'rilik. Yovuz o'y, bu — fikrlashdagi

isrofgarchilik, yovuz so‘z — pastkashlik, yovuz a‘mol esa — yolg‘onchilik»¹

Bundan tashqari mazkur handarzlarda insonning ma‘naviyatiga, ayniqsa aql va ilmga alohida e‘tibor beriladi: Ahura Mazda odamlarni yovuz devlardan himoya qilish uchun bir necha ma‘naviy jihatlarni yaratgan. Bular — tug‘ma aql, kasb etiladigan (o‘ziga yuqtiriladigan) aql, fe‘l-atvor, umid va h.k. Tug‘ma aql vujudni qo‘rquvdan xalos qiladi, mol-dunyoning o‘tkinchiligini va o‘limning haqligini eslatib turadi. Ikkinchi turdagi aql esa taqvodorlar yo‘lidan borish, ulardan o‘rganish orqali vujudga keladi va nima bo‘lishini oldindan bilish, nima bo‘lib o‘tganini yodda tutish uchun xizmat qiladi. Demak, tug‘ma aql inson mohiyati bilan bog‘liq bo‘lsa, aqliy tarbiya orqali kasb etilgan aql esa uning mavjudligi, hayotiy amaliyoti masalalariga borib taqaladi. Buzurjmehrning quyidagi o‘z-o‘zi bilan savol-javobi yuqoridagi ma‘naviy xususiyatlarning axloqiy mohiyatini yanada yaqqolroq ochib beradi:

«Odamlar uchun aql yaxshiroqmi yoki ilmmi? Aql muayyan narsani egallashda, ilm esa — muayyan narsani baholashda yaxshi.

Qanday faoliyat hammadan yaxshi. Bosiqlik va tinchliksevarlik.

Qanday tamoyil eng yaxshi? Yaxshilik.

Eng muhim so‘z qaysi? Burch» va h.k.²

Handarzlardan biri baxtli kishining fe‘li va aqliga bag‘ishlangan. Unda baxt tushunchasi quvonch bilan bog‘liq tarzda talqin qilinadi. Baxtli kishi haq yo‘lni tanlagan, nuqsonlardan forig‘ insondir, shu xislatlar tufayli u qalban va fikran quvnoq yashaydi, odamlarga muloyim munosabatda bo‘ladi, har kim bilan unga mos keladigan munosabatni tanlaydi, baxtni ma‘budlardan, fazilatlarni o‘z do‘stlaridan olishga intiladi, dono qarorlar qabul qiladi. «Dono qaror, insonning aql bilan vujudni uyg‘unlashtirishi, faoliyatli, g‘ayratli, jasoratli bo‘lishi, shuningdek, o‘z ichidagi dushmani yengishi bilan belgilanadi. Zero, o‘z ustingdan hukmronlik qilish, kimningdir ustidan hukm yurgizishga qaraganda yoqimliroqdir»³.

Shunday qilib, handarzlar to‘plangan, bitilgan davr o‘rta asrlarga to‘g‘ri kelishini hisobga olsak, «Avesto» ta‘sirining vaqt va qamrov doirasi naqadar kengligini ko‘rish mumkin.

¹ Изведат дороги и пути праведных. М., «Наука», 1991. С. 87.

² O‘sha manba. С. 89.

³ O‘sha manba. С. 103.

3. Hindi-Xitoy mintaqasidagi axloqiy ta'limotlar

Qadimgi Sharq axloqshunosligida Qadimgi Hindiston axloqiy tafakkuri alohida o'ringa ega. U tarixan vedachilik, yo'ga, jaynchilik, buddhachilik, «Bxagavadgita» va «Artxashastra» hamda lokoyata oqimlaridan tashkil topgan. Ulardan ba'zilarini ko'rib o'tamiz.

Vedachilik. Vedachilik axloqshunosligi qadimgi hind jamiyatini to'rt tabaqa – varnaga bo'ladi: brahmanlar (kohinlar), kshatariylar (harbiylar), vayshchilar (dehqonlar, kosiblar), shchudralar (qullar). Mashhur «Manu qonunlari» da yozilishicha, brahmanning mashg'uloti – ta'lim berish, Vedani o'rganish, qurbonlik qilish, sadaqa ulashish va tuhfalar olish; kshatariylar fuqarolarni qo'riqlaydilar; vayshchilar chorva, tijorat, sudxo'rlik va dehqonchilik bilan shug'ullanadilar; shchudralar esa ana shu uch ijtimoiy guruhga xizmat qiladi. Xotin, o'g'il va qul – uchalasi xususiy mulk egasi hisoblanmaydi, ular kimniki bo'lsa, o'shaning qo'lga kiritgan mulki. «Manu qonunlari»da niyat masalasiga katta e'tibor beriladi: «Kimning niyati qanday bo'lsa, o'shanday bo'lib hayotdan ketadi»¹. Vedachilik axloqiga ko'ra, brahmanlar tug'ma axloqiy yuksak odamlar, shchudralar esa tug'ma tuban axloq egalari hisoblanadi. Axloqiy ideal esa zohid, sayyoh, istaklardan xoli, yuksak qanoat egasi bo'lgan hech vaqosiz mokshalardir.

Lekin keyingi oqimlarda, yo'ga, jaynchilik, ayniqsa, buddhachilik axloqshunosligida, axloqiy fazilatlar egasi bo'lish insonning zoti, ijtimoiy kelib chiqishi bilan emas, balki uning shaxsiy kamoloti bilan bog'liq, degan fikr ilgari suriladi.

Buddhachilik. Buddhachilik ham jaynchilikka o'xshash «xudosi yo'q» din. Uning payg'ambari Buddha – ma'rifat egasi nomi bilan mashhur Sidharta Gautama (miloddan avvalgi 567–487) ta'limotiga ko'ra, dunyo iztirobga to'la va eng muhim muammo ana shu iztiroblardan qutulishning yo'lini topish. Naql qilishlaricha, o'z tengdoshlari bilan ayshu ishratda umr kechirgan shahzoda Sidharta Gautama kunlardan birida sayr qilib yurib, kasal cholni va janoza marosimini ko'radi. Har bir kishini kelajakda kasallik, qarilik va o'lim kutishini eshitib, larzaga tushadi, odamlardan qochib, tarkidunyo qiladi va to'rt ezgu haqiqatni anglab yetadi hamda uni odamlarga yetkazadi. Uning qisqacha bayoni shunday:

¹ Законы Ману. М., 1960. С. 93–94.

1. Bu dunyodagi hayot iztiroblarga to'la.
2. Bu iztiroblarning sabablari bor.
3. Bu iztiroblarga barham berish mumkin.
4. Iztiroblarga barham berishga olib boradigan yo'llar mavjud.

Buddhaning to'rtinchi haqiqati, ayniqsa, axloqshunoslik nuqtayi nazaridan muhim. U Buddha o'tgan va hammaning o'tishi mumkin bo'lgan *nirvanaga* (ehtiros, nafrat, pushaymon asta-sekinlik bilan so'nib bo'lgandan keyingi holatga) yetishish yo'lidir. U sakkiz fazilatga erishuvdan iborat:

1) to'g'ri qarashlar; 2) to'g'ri jur'at; 3) to'g'ri xatti-harakat; 4) to'g'ri nutq; 5) to'g'ri hayot tarzi; 6) to'g'ri jahd-jadal; 7) fikrni to'g'ri yo'naltirish; 8) diqqatni to'g'ri qaratmoq. Shunday qilib, sakkiz yo'l bir-birini taqozo etuvchi uch omil — bilish, xatti-harakat va diqqatning birligidan iborat. Bilim va axloq bu o'rinda yaxlitlikka ega; fazilat bilimdan (illat esa bilimsizlikdan) kelib chiqadi, shu sababdan bilimni fazilat yordamisiz takomillashtirish mumkin emas. Bu axloqiy komillikka yetishishning tugallangan konsepsiyasi. «Kishi sochlarining fatilasi, sulolasi yoki zoti tufayli brahman bo'lmaydi. Kimdaki haqiqat va dhamma bo'lsa, o'sha baxtli va o'sha brahman», deyiladi buddhachilik axloqiy qoidalari jamlangan kitobda¹. Shunday qilib, buddhachilik tomonidan vedalar obro'si, brahmanlarning istisnoli holati inkor etiladi, jamiyatni varnalarga bo'lish qoralanadi. Shubhasiz, bu axloqiy ravnaq topish ko'rinishlaridan biri edi.

Jaynchilik. Mohiyatan axloq falsafasi bo'lmish bu oqimga Buddhaning zamondoshi, undan chamasi o'ttiz yoshlar katta Jin (Jayin) — G'olib deb sharaflangan Vardxamana (milodgacha 599—527) asos solgan. Jaynchilik ta'limoti insonning to'liq ozodlikka yetishishi bilan bog'liq. Unga inson o'z ichki mohiyatini qayta shakllantirish orqali erishishi mumkin. Bu ozodlik — *nirvana*. Qalb-ruhning ehtirosi, nafrat, pushaymon kabi hissiyotlardan forig'langan, o'zi mavjud bo'la turib vujudni tark etgan, cheklanmagan oromdagi holatiga uch yo'l bilan yetishish mumkin — Jaynga e'tiqod; uning ta'limotini bilish; o'zni tutishda nuqsonsizlik.

Kim Jaynga e'tiqod qo'ysa va uni tanisa u — fazilat egasidir. Fazilat esa besh axloqiy tamoyildan iborat:

¹ Дхаммапада. М., «Наука», 1960. С. 129.

1. *Hayotga zarar yetkazmaslik (aximsa)*. Jaynchilar tasavvuriga ko'ra, nafaqat hayvonlar, balki o'simliklar ham qalbga ega, ular hayotiga zarar yetkazish eng oliy qadriyat bo'lmish qalbga zarar yetkazishdir. Shu sababli har qanday hayotiy shaklga ehtiyot bo'lib munosabat qilish lozim. Aximsa qoidasi ov qilishning har xil shaklini, dehqonchilikni (yerga ishlov berilayotganda turli qurt-qumursqalarning o'limiga olib kelgani uchun) taqiqlaydi. Bu tamoyil barcha shakldagi hayotga teng maqom berishi bilan vedachilik qarashlariga ochiqdan ochiq qarshi boradi.

2. *Muruvvat va rostgo'ylik*. Har qanday hayotga ehtirom muruvvat va yolg'on so'zlamaslikni taqozo etadi. Faqat haqiqatni, to'liq haqiqatni aytish lozim, zero, maqsad haqiqatdir. Yolg'on esa hayotga ziyon yetkazishning bir turi xolos.

3. *Halol yashash*. O'g'rilik qilish, bironing haqini yeyish ham hayotga ziyon yetkazuvchi illatlardir.

4. *So'zda, fikrda va a'molda o'zni tiyish*. Bu tamoyilga ko'ra, nikohdan, har qanday shahvoniy xatti-harakatdan, hatto o'lgandan so'ng jannatga tushish fikridan ham tiyinish lozim. Ular ma'naviy ojizlik, lazzatga intilishning bir ko'rinishi hisoblanadi.

5. *Bu dunyodagi barcha manfaatlardan kechish*. Mazkur tamoyil kishiga lazzat beradigan dunyoviy a'mollardan tiyinishini talab qiladi.

Jaynchilik ta'limoti iztirobni paydo qiladigan har qanday faoliyatni eng katta gunoh deb biladi. Shuningdek, kibr, mug'ombirlik, baxillik, bevafoqlik, g'azab, g'iybat, tuhmat, munofiqlik va b. gunoh hisoblanadi. Sabr, mo'minlik, qanoat, soddadillik kabi xislatlar esa — savob. Sabr-toqat eng yuksak fazilat, lazzat — yovuzlik manbai. Jayinchi zohidga do'stning ham, jamiyatning ham keragi yo'q, u nirvanaga erishsa bas, shundan keyin o'zini o'zi o'ldirsa ham bo'laveradi, unga hech kimning va hech narsaning keragi yo'q. Zero, haqiqiy erkinlik tashqi narsalarning hammasidan mustaqil, mustasno yashashni, iztirobga ham loqayd bo'lishni talab etadi: «O, inson! O'zingning do'sting — o'zingsan; nima uchun tashqaridan o'zingga do'st qidirasan?»¹. Ya'ni inson o'zgalarni emas, balki o'zining asl tabiatini bilmog'i kerak. Bu — o'zlikni belgilab olish uchun eng muhim yo'l.

Jaynchilar buddhachilarga o'xshab «brahman» so'zini faxrli rutba

¹ Радхакришнан С. Индийская философия. В 2-х томах, Т. 1. СПб., «Стикс», 1994. С. 285.

egasi sifatida kelib chiqishi brahman bo'lmagan odamlarga ham qo'llaganlar. Bu oqimlar o'rtasidagi shu kabi o'xshashliklarni juda ko'plab uchratish mumkin. Chunki ularning har ikkisi ham bir manbaga — brahmanchilikka asoslanadi.

Qadimgi Hind axloqshunosligi Qadimgi Xitoyda ham o'ziga xos mavqe egalladi. Ayniqsa buddhachilik keng yoyildi. Lekin u yerda yana ikki axloqshunoslik yo'nalishi katta ahamiyatga va qamrovga ega edi. Ulardan biri daoichilik.

Daoichilik. Daoichilik ta'limotining asoschisi Lao-szi (miloddan avvalgi VI—V asrlar), yirik namoyandasi Chjuan-szi (miloddan avvalgi 369—286-yillar) hisoblanadi. Lao-sziga nisbat beriladigan «Dao de szin» kitobida daoichilikdagi asosiy yo'nalishlarning mohiyati aks etgan. «Dao — hamma narsadan ustun», «ildiz», «Yer va Osmonning onasi», «dunyoning ilk asosi», «szi» esa moddiy asos, dao «de»ni — fazilatni undan yaratadi. Shuningdek, «dao» yo'l ma'nosini ham anglatadi. «Dao de szin»ni «Fazilat yo'li» deb ham atash mumkin.

Inson mavjud olam kabi dao qonunlari asosida vujudga kelgan, u tabiatning bir qismi, uning vazifasi fazilat (de) yo'lidan borish. Har qanday sun'iy aralashuv, tabiatning muvofiqlik tartibini o'zgartirishga intilish — odamlar uchun halokatli; barcha yovuzliklarning, son-sanoqsiz baxtsizliklarning manbai tabiat joriy etgan qonunlardan chekinishdadir. «O'smon va Yer insonparvarlik xususiyatiga ega bo'lmagani uchun barcha mavjudotga o'z hayoti bilan yashash imkonini beradi. Komil donishmand insonparvarlik xususiyatiga ega bo'lmagani uchun xalqqa o'z hayoti bilan yashash imkonini beradi», — deb yozadi Lao-szi¹. Demak, birovlarining ishiga aralashmaslik fazilatdir. Shu sababli uning nazdida faoliyat — daoga qarshi qaratilgan va xalqqa zarar keltiradi, uning asosiy axloqiy tamoyili «uvey» — faoliyatsizlik; donishmand kishining «dao»si, bu — kurashsiz faoliyat. Lekin bu kurashsiz faoliyat aslida tabiatga qarshi bo'lmagan faol xatti-harakat, faqat daoga xos, tabiat qonunlariga mos faoliyat.

Ayni paytda, Lao-szining fikricha, donishmand bilimini oshira borib, uni odamlarga tarqatmaydi, faqat xalqning farovonligi uchun ishlatadi; chunki xalqning bilimi kuchli bo'lsa, uni boshqarib bo'lmaydi. Uning yemagini totli, kiyimini chiroyli, uy-joyini tinch, hayotini quvonchli qilish kerak, xolos. Ana o'shanda, ya'ni ilm-fan taraqqiy etmasa,

¹ Дао. М. — Харьков, «Эксмо-Пресс» — «Фолио», 2000. С. 10.

sivilizatsiya kirib kelmasa, bir davlat qo'shni davlatga ko'z olaytirmaydi, urush bo'lmaydi. Xullas, donishmand ibtidoiy davrlarni ideallashtiradi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, daochilik axloqshunosligidagi asosiy maqsad — odamlarning tabiat ko'rsatgan yo'ldan borishiga erishish; tamoyili — faoliyatsizlik, o'zgalarning ishiga aralashmaslik; xalqning baxti — uning urug'chilik, qabilachilik munosabatlaridagi tenglik va soddalikka qaytishida; donishmandlarning baxti esa mo'tadillik, xotirjamlik, tabiatga yaqinlikdadir.

Konfutsiychilik. Daochilikning asosiy raqibi hisoblanmish konfutsiychilik qora xalqdan nodonligi uchun jirkanadi, uni axloqiy hayotga nomunosib deb biladi. Zero, konfutsiychilikning axloqiy ideali — szyun-szi, himmatli jo'mard. Uning yuksak fazilatlarlari — fidoyilik, sofdillik, sadoqat, adolat. U muomala bobida muloyim, yuksak martabalilarga hurmat bilan murojaat qiladi, xalqqa nisbatan esa himmatli, adolatli munosabatda bo'ladi.

Konfutsiy ta'limotida asosiy axloqiy qonun, asosiy axloqiy tushuncha — jen (insoniylik). «Lun yuy» («Hikmatlar») kitobida shunday deyiladi: «Kimki chin dildan insonni sevishga intilsa, u yovuzlik qilmaydi». «O'zingga ep ko'rmagan narsani o'zgaga munosib ko'rma, shunda davlatda ham, oilada ham o'zingga nisbatan yovlik his qilmaysan».¹ Demak, jen — ham jamiyat, ham oila a'zolari orasidagi munosabatlarni belgilaydigan axloqiy tamoyil. U bilan «syao» — ota-onani, kattalarni hurmat qilish, «li» — urf-odat, marosimlarni e'zozlash tushunchalari mustahkam bog'liq. Ayni paytda «li» tushunchasining ma'nosi ancha keng, u davlatga bo'lgan munosabatni ham o'z ichiga oladi. Xoqon (imperator) — Osmon o'g'li, u Osmon ostidagilarning barchasiga ota. Osmon ostidagi tartib-qoida esa quyidagicha: «Podsho — podsho, ota — ota, mulozim — mulozim, o'g'il — o'g'il bo'lishi kerak».²

Fazilat egasi bo'lishning Konfutsiychilikda ikki xil yo'li aniq ko'zga tashlanadi: xalq uchun — urf-odatlarga so'zsiz, o'ylab o'tirmasdan bo'ysunish; himmatli jo'mard uchun esa o'zini axloqiy jihatdan takomillashtira borish va axloqiy burchni ongli ravishda bajarish.

Konfutsiychilikning himmatli jo'mard tarbiyasi tizimidagi hikmatlari hozir ham o'z ahamiyatini yo'qotgan emas: «Ustoz debdi: Yu, sen olti

¹ *Konfutsiy*. Pand-o'gitlar. S.Ahmad tarjimasi. «Sog'lom avlod uchun» jurnali, 1997, 5–6-sonlar.

² O'sha manba.

illatning olti bosqichini bilasanmi?» Szin-lu: «Yo‘q» deb javob beribdi. Ustoz debdi: «Unday bo‘lsa, o‘tir, aytib beraman. Insonparvarlikni sevish-u, ilm olishni sevmaslik, illat shundaki, bu — befarosatlikka olib keladi, donishmandlikni sevish-u, ilm olishni sevmaslik, illat shundaki, bunda inson o‘z umrini mayda ishlarga sarflaydi, haqiqatgo‘ylikni sevish-u, ilm olishni sevmaslik, illat shundaki, bu — o‘ziga zarar yetkazishga olib keladi, to‘g‘rilikni sevish-u, ilm olishni sevmaslik, illat shundaki, bu — qo‘pollikka olib keladi, mardlikni sevish-u, ilm olishni sevmaslik, bu — isyonkorlikka olib keladi, qat‘iylikni sevish-u, ilm olishni sevmaslik, bu — boshboshdoqlikka olib keladi».¹

Konfutsiy qarashlarini uning izdoshlari Men-zi, Syun-zilar davom ettirdilar. Bu ta‘limot Xan davridan (miloddan avvalgi II asrdan milodning II asri) boshlab, to XX asrning boshlarigacha Xitoy davlati mafkurasiga asos bo‘lib xizmat qilib keldi. Bundan tashqari, Konfutsiychilikka qarshi turgan Mo-szi, Xan Fey-szi, Van Chun singari axloqshunoslarning qarashlari ham Xitoy axloqiy tafakkuri tarixida o‘z o‘rniga ega.

Qadimgi Sharq axloqshunosligi erishgan yutuqlar shunchaki tarix bo‘lib qolmadi. Ularni o‘zlashtirish natijasida Sharq bilan yaqin aloqa qilish uchun jug‘rofiy qulayliklarga ega bo‘lgan Qadimgi Yunonistonning polislari (shahar-davlatlarida) axloqshunoslik yangi bosqichga ko‘tarildi. Keyinchalik Qadimgi Sharqda ilgari surilgan g‘oyalar, qo‘llangan tushunchalar, nazariy-amaliy tajriba bilvosita butun Ovro‘pa uchun ham ahamiyat kasb etdi. Chunonchi, mashhur afsonaviy donishmand Pifagor misrlik va eronlik allomalardan ta‘lim oldi. U zardushtiylilik dini haqida fikr yuritar ekan, Ahura-Mazdani qalbi haqiqatdan, vujudi nurdan iborat, deb ta‘riflaydi. Shuningdek, Suqrot, Aflotun, Arastu singari Qadimgi Yunon allomalari ham Qadimgi Sharqdagi falsafiy-axloqiy ta‘limotlardan keng foydalanganlar. Masalan, ruhning ko‘chib o‘tishi borasidagi Aflotun nazariyasining falsafiy va axloqiy asoslari Qadimgi Hindiston falsafasiga borib taqaladi.

4. Qadimgi dunyoning mumtoz axloqshunosligi

Qadimgi Yunoniston. Qadimgi Yunon axloqshunosligi haqida gap ketar ekan, asosan, to‘rt buyuk faylasufning nomini tilga olish odat

¹ *Konfutsiy.* Pand-o‘gitlar. S.Ahmad tarjimasi. «Sog‘lom avlod uchun» jurnali, 1997, 5—6-sonlar.

bo'lib qolgan: Suqrot, Aflotun, Arastu, Epikur. Lekin, aslida, ulardan boshqa allomalar ham Qadimgi Yunonistonda axloqshunoslik borasida ancha-muncha ishlar qilganlar. Chunonchi, Pifagor, Demokrit, Gippiy, Gorgiy singari sofistlar (donishmandlar) oqimiga mansub faylasuflarning qarashlari diqqatga sazovor. Misol tariqasida Suqrotning kichik zamondoshi **Demokrit** (yunoncha Demokritos, taxminan miloddan avvalgi 450–370-yillar) qarashlarini olib ko'raylik. U donishmandlikni eng yuksak fazilat, aqlni esa axloqiy xatti-harakatning mezoni deb biladi va donishmandni axloqli, nodonni axloqsiz odam sifatida ta'riflaydi. Demokritning fikriga ko'ra, inson uchun hayotdagi birinchi ustoz ehtiyoj va tajribadir. Aynan shular insonni foydali va zararli narsalarni farqlash darajasiga olib keladi.

Demokrit Qadimgi Yunon faylasuflari ichida birinchilardan bo'lib insonning ichki dunyosiga murojaat qiladi. U niyatni (xatti-harakat sababini) harakatdan ajratadi. Ayni paytda nomusli va nomussiz odamni nafaqat qilmishi, balki niyati orqali ham bilib olsa bo'ladi, degan fikrni ilgari suradi. Demokrit hayo va e'tiqodni insonni qing'ir ishlardan qaytarib turuvchi kuch tarzida ta'riflaydi. Faqat ruhan zaif va gumroh odamlargina o'z muvaffaqiyatsizliklarini ma'budlar, taqdir va tasodifdan ko'radilar. Nodon va yomon odam lazzat, baxt hamda hayotning maqsadi haqida noto'g'ri tasavvurga ega bo'lgani uchun o'zini baxtsizlikka muhtalo qiladi.

Endi **Suqrot** (yunoncha Sokratos, miloddan avvalgi 470–399-yillar) qarashlariga kelsak, u, Konfutsiyga o'xshab, axloq bilan huquqni bo'linmas yaxlitlikda olib qaraydi: nimaiki qonuniy bo'lsa, o'sha adolatdandir. Ikkala mutafakkir ham hukmronlikning yaxshi yoki yomon deb baholanishini fuqarolar tarbiyasi bilan bog'laydi, jasorat va beta'ma xizmat namunalari o'z davlatlari o'tmishidan topadi.

Suqrotning fikricha, polis bilan fuqaro o'z huquqlari jihatidan teng emas: ular ota bilan o'g'ilga o'xshaydi. Axloqning asosiy mohiyati – o'zgarmas va abadiy asl fazilat bo'lmish donishmandlik. U axloqiy xatti-harakat mezoni hisoblangan ilohiy yozmishga mos keladigan benuqson faoliyatdir. Axloqning manbai esa insondan tashqarida, ilohiydir. Suqrot ruhni (jon, qalb, nafsni), vujudan farqli ravishda, o'lmas deb hisoblaydi, lekin o'z qarashlarini rivojlantirmaydi. Uning fikricha, bu boradagi ortiqcha qiziquvchanlik zararli. Chunki, ma'budlarga o'zlari odamlarga ochishni istamagan narsalarning tadqiq etilishi yoqmaydi.

Suqrotidan farqli o'laroq, **Aflotun** (yunoncha Platon, miloddan avvalgi

427–347-yillar) axloqshunosligi uchun, aksincha, g'oyalar va ruh haqidagi ta'limotlar asos bo'lib xizmat qiladi. Aflotunning g'oyalar ta'limotiga ko'ra, bizga ko'rinib turgan, biz harakat qilayotgan dunyo bor-yo'g'i soyalar o'yini, haqiqiy dunyoni ko'rish uchun esa inson aqli o'jiz. Inson g'or devoriga kishanband qilib qo'yilgan tutqunga o'xshaydi, u faqat haqiqiy borliqning noaniq soyalarini kuzatadi, haqiqiy borliq esa soyalar orqasida, ko'rinmaydi. Uni inson ko'rmaydi, biroq o'sha asl borliqni ko'ra oladigan mangu o'lmas ruh mavjud. U g'oyalar dunyosiga daxldor, lekin uning faqat aqliy qismigina ana shu dunyoga qaratilgan, ehtiros va hirsli qismi esa doimo gunohkor yerga tomon tortadi. Aflotun ruhning bu ikki xillik jihatini aravakash (aql) bilan ko'pirgan otlar (ehtiros va hirs) orasidagi kurash sifatida talqin etadi. Otlar baland kelganda ruh (qalb, nafs, jon) g'oyalar dunyosi yuksakligidan vujudga yiqiladi va inson tug'iladi. Insonning tug'ilishi, natijada, ruhning gunohga botishi barobarida voqe bo'ladi. Barcha bilimlar xotira natijasidir: ruh g'oyalar dunyosidan bilganlarining ba'zilarini eslaydi va vujudagi hayotida biror-bir diqqatga sazovor yangilikni o'ziga kasb etmaydi. Shunday qilib, Aflotunning fikricha, axloq ilohiy asosga ega va axloqiy fazilat insonga azaldan berilgan.

Aflotun donishmandlikni oliy fazilat, ruhdagi aqliy qismning namoyon bo'lishi deb biladi va davlatni boshqarishga loyiq yagona toifa sifatida donishmand-faylasuflarni tan oladi. Yovqurlik — qo'riqchilarga, davlatni himoya qiluvchi askarlarga xos. Ruhning hirsli qismi bilan bog'liq bo'lgan mo'tadillik hunarmand-kosiblar, dehqonlarga, ya'ni xalqqa xos. Ular avvalgi tabaqaga bo'ysunishi shart. Ulardan so'ng qullar turadi. Qullar axloqdan tashqarida, har qanday fazilatdan yiroq, zotan, ularning ruhga egaligi gumon. Bundan tashqari, Aflotunning fikriga ko'ra, adolat — shaxsiy fazilat emas, davlatga xos fazilat. Shu sababdan u tabiatiga ko'ra uchga bo'lingan tabaqalarning har biri faqat o'z yumushi bilan shug'ullangan davlatnigina tan oladi. Shuningdek, tijorat fuqarolarni yo'ldan ozdiradigan soha bo'lgani uchun, u bilan adolatli davlatda xorijliklar shug'ullanishi kerak.

Aflotun axloqshunosligining muhim xususiyati shundaki, unda axloqning asosi, axloqiy namuna sifatida ilohiylik olinadi. Faylasufning fikricha, kimda-kim Xudoning marhamatiga erishmoqchi ekan, unga iqtido qilmog'i, undan namuna olmog'i kerak; Xudo barcha narsalar uchun mezon; faqat Xudoga ishonuvchi va taqlid qiluvchi kishigina donishmand bo'lishi mumkin. Xullas, Aflotunning axloqshunosligi qat'iy

diniy tabiatga ega. Ayni paytda u ko'p jihatdan vedachilik axloqshunosligidagi g'oyalarni o'z ichiga oladi va ularni rivojlantiradi.

Aflotundan so'ng ikki Qadimgi Yunon allomasi — Arastu va Epikurning axloq nazariyalari diqqatga sazovor. Aflotunning shogirdi **Arastu** (yunoncha Aristotelos, miloddan avvalgi 384—322-yillar) birinchi bo'lib axloqshunoslikni ruhshunoslik bilan siyosatshunoslik oralig'idagi alohida falsafiy fan sifatida taqdim etdi va unga (keyinchalik Ovro'pada qabul qilingan) «Etika» degan nom berdi.

Arastuning axloqiy qarashlari, asosan o'g'liga bag'ishlangan «Nikomaxning axloq kitobi» va «Evdemning axloq kitobi» hamda «Katta axloq kitobi» risolalarida o'z aksini topgan. Arastu Qadimgi Yunon mutafakkirlari ichida birinchi bo'lib ixtiyor erkinligini axloqning asosi sifatida olib qaraydi va axloqiy fazilatni, Aflotunga qarama-qarshi o'laroq, ruhning tug'ma xususiyati emasligini, balki kasb etiladigan (hosil qilinadigan) sifat ekanini aytadi. U barcha fazilatlarni ikkiga bo'ladi: birinchisi, ruhning donishmandlik, tajribakorlik, topqirlik singari ma'naviy soha bilan bog'liq aqliy qismiga oid fazilatlar va, ikkinchisi, ruhning intiluvchan (ixtiyoriy) qismi — sof axloq bilan bog'liq fazilatlar. Uning fikricha, asosiy fazilat adolatdir. Fazilat ma'lum ma'noda o'rtalikdir, zero, u doimo o'rtalikka intiladi. Masalan, mardlik telbavor jasorat bilan qo'rqqoqlik orasidagi o'rtalik va hokazo. Ayni paytda bu o'rtalik muallaqlikni anglatmaydi, u ijobiy xususiyat bo'lishi uchun birinchi tomonga yaqinroq turishi lozim. M., mardlik qo'rqqoqlikdan uzoqroq, telbavor jasoratga yaqinroq turadi. Shuningdek, mutafakkir niyatga katta ahamiyat beradi va uni harakatning tamoyili, boshlanishi deb ataydi. Lekin u pirovard maqsad emas, niyatning tamoyili esa intilish va aql, shu sababli niyat aqldan, es-hushdan va odobdan tashqarida bo'lmaydi.

Arastu, Aflotundan farqli o'laroq, vujud va ruh yaxlitligi nuqtayi nazarini ilgari suradi; inson kamolotga, yuksak ezgulik va erkinlikka bilish faoliyati, voqelikka faol munosabati orqali, hirs-u ehtiroslar ustidan hukmronlik qila olishi tufayli erishadi, degan fikrni aytadi. Demak, insonda ixtiyor erkinligi bor, zero, u ezgulik yoki yovuzlikni, fazilat yoki illatni tanlashda bir xil hukmronlik mavqeyiga ega.

Maqsad bilan vositani Arastu yaxlitlikda olib qaraydi; maqsad vositani belgilaydi, shu sababli maqsadning axloqiy tabiati faqat axloqiy vositalarnigina tan oladi va, ayni paytda, axloqsiz maqsad axloqsiz vositalarni talab qiladi.

Arastu aqliy-idrokiy faoliyatni hayotiy faoliyatning oliy shakli, hech bir narsa bilan qiyoslab bo'lmaydigan qadriyat deb hisoblaydi. Oliy aql doirasida subyekt va obyekt, fikr va fikrning predmeti — narsa-hodisasi bir-biriga mos, ya'ni Oliy aql (Xudo) tafakkur haqidagi Tafakkurdir. Garchand inson hech qachon ilohiy hayot darajasiga yetisha olmasada, lekin unga ideal sifatida imkon boricha intilishi kerak; inson erishgan komillik doimo nisbiy bo'ladi.

Shunday qilib, Arastuning fikricha, axloqli inson aqliy fazilatlar bilan yo'g'rilgan kishidir; aqlni inson emas, insonni aql belgilaydi. Ayol zoti esa past darajali, zaif, ko'z yoshiga erk beradigan, o'zini tutolmaydigan inson, ularda ehtiros aql-idrokdan yuksak turadi, illatlarga erkaklarga nisbatan ko'proq moyil bo'ladilar, shuning uchun ham donishmandlik ularga xos emas; xotinning erga bo'ysunishi adolat tamoyilini buzmaydi. San'at, siyosat va ilm-fan ozod kishilar uchun. Qul, umuman, axloqdan tashqaridagi mavjudot.

Qullarni past tabaqali kishilar, hatto jonli narsalar qatoriga kiritish Arastuning insonni mohiyatan ijtimoiy-siyosiy mavjudot sifatida tushunishidan kelib chiqadi. Uning uchun jamiyatdan: qabila, jamoa, davlatdan tashqaridagi odam — yo Xudo, yoki hayvon. Shu bois yot qabiladan kelgan, polis fuqaroligi huquqiga ega bo'lmagan qullar odam hisoblanmaydi. Qul faqat ozodlikka erishgandagina insonga aylanadi.

Arastu, yuqorida keltirganimizdek, ilmni (aqlni) axloqdan (viydondan) yuksak qo'yadi va bu bilan mushohadakor hayotni — nazariyani, ijodga bag'ishlangan hayotni axloqiy ideal tarzida talqin etadi. Shunga ko'ra, buyuk mutafakkir antik dunyo fuqarosining an'anaviy fazilatlarini bo'lmish donishmandlik, mardlik, odillik, do'stlikni yuksak qadrlaydi. Biroq uning insonga muhabbati, insonparvarligi bizning hozirgi, barcha bandalar Xudoning oldida baravar, degan tushunchamizdan farq qiladi. Yuqorida ko'rganimizdek, uning nazdida odamlar teng emas, tenglik tushunchasi Arastuga yot. U faqat odamlar o'rtasidagi do'stlik va xayrixohlikni tan oladi, xolos.

Epikur (yunoncha Epikuoros, miloddan avvalgi 341–270-yillar) esa o'z qarashlarida falsafaning amaliy maqsadini, axloqiy mazmunini ta'kidlaydi. Insonning biror-bir iztirobiga davo topolmaydigan faylasufning so'zlari ma'nosizdir, badandan kasallikni quva olmaydigan tabobatdan hech qanday foyda bo'lmagani kabi ruhni (qalbni) davolay olmaydigan falsafadan ham foyda yo'q, degan fikrni bildiradi.

Epikur insonda tanlov ixtiyori borligini qayd etadi. U ham Demokrit

kabi ezgulik haqidagi ta'limotni lazzat va iztirob muammosidan boshlaydi. Uning uchun eng muhimi – ruhiy xotirjamlik. Do'stlaridan biriga yozgan xatida zarboft to'shagu to'kin dasturxonning bo'lib, behalovat yashagandan ko'ra, poxol to'shakda xotirjam yotganing afzal, deydi. Fazilatlar orasida Epikur adolat bilan donishmandlikka alohida e'tibor bilan qaraydi. Adolat tushunchasida mutlaqlik va nisbiylik hollari mavjudligini ta'kidlab o'tadi; umuman, adolat hamma uchun bir xil, chunki u odamlararo munosabatlardagi foydali hodisa; lekin muayyan mamlakatlarning o'ziga xosligi nuqtayi nazaridan va shunga o'xshash boshqa sharoitlarda adolat barcha uchun bir xilda bo'lolmay qoladi. Fazilatlarining mohiyati insonni lazzatga olib borishdan, xotirjamlikka hamda ruhning faoliyatli holatiga xizmat qilishdan iboratdir. Baxt esa axloqiy va jismoniy sog'lomlikdan yuzaga keladi.

O'lim qarshisidagi qo'rquv borasida gapirib, Epikur uning manbaini ruhning o'lmasligi va iztiroblarning abadiyligi haqidagi noto'g'ri tasavvurlarda deb hisoblaydi. Zero, ruh ham vujud singari atomlardan iborat. Tabiatdagi hamma narsa atomlar birikuvidan hosil bo'lgan, ularning parchalanishi bilan ruh ham parchalanadi. O'lim xavfining asossiz ekanini isbotlash uchun u shunday deydi: «Yovuzlikning eng dahshatlisi bo'lmish o'limning bizga hech qanday aloqasi yo'q, chunki, biz hali mavjud ekanmiz, o'lim kelmaydi, o'lim kelganda esa biz mavjud bo'lmaymiz. Shunday qilib, o'limning tiriklarga ham, o'liklarga ham aloqasi yo'q, chunki birlari uchun u mavjud emas, boshqalarining esa o'zlari mavjud emas»¹.

Epikur iztirobdan qochishni emas, uni yengish kerakligini ta'kidlaydi. Buning uchun axloqiy qat'iyat, fikr yorqinligi, fikr qudrati iztirobga qarshi qo'yilishi kerak. Uning axloqiy ideali – yerdagi hayotga nafrat bilan qaramaydigan, aksincha, tabiat bilan hamnafas bo'lib, ya'ni, tabiat belgilab bergan hayotiy maqsadga muvofiq yashaydigan donishmand, faylasuf. Aynan tabiatga muvofiqlikda, turli bid'at va aldamchi fikrlardan qutulib, o'z ehtiyojlarini tabiiy zarurat bilan moslashtirgan holdagina donishmand tafakkur va ichki erkinlik borasida oliy darajadagi lazzatga erishadi. Donishmand o'z kuchi me'yorini biladi va undan oqilona foydalanadi. U baxtni manbai faqat ma'naviy ezgulikda, do'stlik bilan bilimda bo'lgan

¹ Эпикур. Письмо к Менекею // Лукреций. О природе вещей. М., ИХЛ, 1983. С. 516.

nisbatan mustahkam va uzoq muddatli lazzat tarzida tushunadi. Epikur odamlarning munosabatlarida hammasidan avval tenglik va hamfikrlilikka asoslangan do'stlikni qadrlaydi. Falsafa bilan shug'ullanish ham xuddi do'stlik singari ruhan xotirjamlikka yetishishga olib keladi.

Qadimgi Sharq axloqshunosligi erishgan yutuqlarni yuksak nazariy darajaga ko'targan Qadimgi Yunon axloqshunosligi jahonshumul ahamiyat kasb etdi. Yunonlik mutafakkirlar ilk bor inson shaxsini, inson xatti-harakatiga asoslangan niyatni tadqiq etishga va axloqiy qilmish muammolarini tushuntirishga urindilar.

Qadimgi Rumo. Qadimgi Yunon axloqshunoslari ilmiy an'analarini Sitseron, Lukretsiy Kar, Seneka, Epiktet, Mark Avreliy, Plotin, Sekst Empirik singari Qadimgi Rumo mutafakkirlari davom ettirdilar. Ularning ba'zilariga to'xtalib o'tamiz.

Tit Lukretsiy Kar (lotincha Titus Lukretsius Karus, miloddan avvalgi 99 – 44-yillar) Epikur axloqiy ta'limotining izchil himoyachisi sifatida mashhur. U «Narsalarning tabiati haqida» degan dostonida ruh va vujudning ajralmas aloqasini ta'kidlaydi, ruhning o'lishi to'g'risida fikr yuritadi, insonning o'lim qo'rquvidan xalos bo'lishida axloqiy ma'no borligini aytib o'tadi. Aynan o'limdan qo'rqish, faylasufning fikriga ko'ra, xilma-xil jinoyatlarni tug'diradi: qaroqchilik, qotillik, qarindoshlarga nafrat, o'zidan oqilroq va badavlatroq odamlarga hasad kabi illatlar zahirida o'limdan qo'rquv hissi yotadi. Aslida o'lim tabiiy holat, insonga qo'rquv solishi kerak emas. Gap shundaki, qo'rquv o'rnini aql egallasa, iztiroblarga o'rin qolmaydi, o'lim dahshati ham yo'qoladi. Har bir odam insonga xos ulug'vorlik bilan yashashi, lazzatdan o'zini olib qochmasligi, tabiatga norozilik bildirmasdan hayot kechirishi kerak. O'lim qo'rquvidan va ma'budlar oldidagi qo'rquvdan xalos bo'lgan kishi baxtli yashashi mumkin, aql-idrok va his-tuyg'ular sharofati bilan narsalar haqida u haqiqiy tasavvurga erishadi.

Lutsiy Anney Seneka (lotincha Lutsius Anneus Seneka, miloddan avvalgi 5 – milodiy 65-yillar) ham yozuvchi, ham axloqshunos-faylasuf. Uning «G'azab haqida», «Shafqat haqida», «Baxtli hayot haqida» singari axloqshunoslikka doir risolalari ko'pchilikka ma'lum. Ayniqsa, «Lutsilliya axloqiy maktublar» asari mashhur.

Senekaning fikriga ko'ra, dunyo moddiy, biroq unda qandaydir jonli ibtido hukmron: uni aql-idrok deymizmi, tabiat, bashorat yoki taqdir deymizmi – ahamiyati yo'q, muhimi shuki, uning yozig'i albatta amalga oshadi. Faylasuf fazilatlarining ma'nosini taqdirdan rozilikda, uning

zarbalariga insoniy qadr-qimmatni yo'qotmay, mardona va chidam bilan dosh berishda ko'radi. U o'limni sovuq, tund, lekin ozodlikning kafolati sifatida talqin etadi. Ozodlikni o'z-o'zini o'ldirishda ko'rish, shubhasiz, u yashagan davrning g'oyatda fojialiligi bilan bog'liq.

Seneka qul bilan ozod kishining ma'naviy tengligini ta'kidlaydi: «Ular qullarmi? Yo'q, odamlar. Ular qullarmi? Yo'q, ular uyingdagi qo'shnilar. Ular qullarmi? Yo'q, sening itoatkor do'stlaring. Ular qullarmi? Yo'q, ular sening qullikdagi birodarlaring, negaki, sen ham, ular ham taqdirning qullarisiz»¹. Albatta, bu o'rinda Seneka ijtimoiy-iqtisodiy tenglikni emas, balki qul bilan quldorning axloqiy tengligini nazarda tutmoqda. Faylasufning aytishicha, ruh ozodligi — shaxs uchun o'z-o'zini qadrlash va g'urur-iftixor manbai. Kimki botiniy ozodlikka erishgan ekan, u taqdir ko'rgiliklariga bo'ysunmaydi, qismat zarbalarini mardona kutib olishga tayyor turadi. Ana shunday kishi — baxtli odam: u minnatsiz ezgulikning xizmatkori, shu bois uning fe'li yaxshilik, muruvvat, g'azablanmaslik kabi ijobiy xususiyatlardan tashkil topgan. Zero, manfaatparastlikdan chekinib, beg'araz ezgu ishlarga o'zini bag'ishlashdan yuksakroq baxt yo'q; o'zing uchun yashashni istasang, boshqalar uchun yashashni o'rgan. Fozil inson hech qachon quyidagi axloqiy qoidani unutmaydi: inson avvalo, Vatanga, keyin yaqin kishilariga, undan keyingina o'z manfaatlariga xizmat qilishi kerak.

Yana bir Qadimgi Rumo axloqshunosi ozod qilingan qul **Epiktet**dir (Epiktetos — yunoncha sotib olingan degan ma'noni anglatadi, 50 — 138-yillar atrofida). Uning axloqiy qoidalari quyidagicha: taqdir muqarrar; aql-idrok axloqning yagona va ishonchli mezon; tashqi dunyo ma'budlar irodasiga qat'iyan bog'liq, ichki dunyo insonning hukmi ostida; haqiqiy donishmandning erki shundaki, u o'ziga bog'liq bo'lgan narsalarni o'ziga bog'liq bo'lmagan narsalar bilan chalkashtirib yubormaydi; hayotning maqsadi va ma'nosi shaxsiy ichki erkinlikni anglash va uni qo'lga kiritishda; unga eltadigan yo'l bitta — ma'budlar irodasiga so'zsiz itoatkorlik, ehtiyojda mo'tadillik, beparvolik, sovuqqon aql bilan ish ko'rish.

Epiktetning fikriga ko'ra, baxt, haqiqiy saodat — fazilatda, fazilat esa butunlay insonning ijodidir, zero, uni inson shakllantiradi. Faylasuf, o'zing yoqtirmaydigan sharoitni o'zgalarga ravo ko'rma, agar qul

¹ *Сенека Л. Нравственные письма к Луциллию. М., 1977. С. 77.*

bo'lishni istamasang, atrofingda qullikka yo'l berma, degan fikrni ilgari suradi.

Epiktet ozod inson, haqiqiy erkin odamzod deganda o'z vijdoni da'vatiga monand yashaydigan, bu yo'lda har qanday hujumu azoblardan, hatto o'limdan ham qo'rqmaydigan kishini tushunadi. «Erkin inson faqat o'zi to'sqinliksiz hukmronlik qila oladigan narsalar ustidagina hukmron bo'ladi. Hech qanday to'sqinliksiz esa yolg'iz o'z ustidan hukmronlik qilishi mumkin. Shu sababli o'zining emas, boshqalarning ustidan hukmron bo'lishni xohlagan kishi, bilginki, erkin emas: u o'zining odamlar ustidan hukm yurgizish istagiga quldir», — deydi Epiktet¹.

Faylasuf bu fikrini bir qul misolida shunday tushuntiradi: qul ozodlikka chiqishni nihoyatda xohlaydi. Bu xohishi ro'yobga chiqqach, u kimgadir yaltoqlik qiladi, chunki xo'jayini unga endi ovqat bermaydi. Asta-sekin yangi qulchiliklar boshlanadi, amal-taqal qilib uy topadi, oziq-ovqat g'amlaydi, jazman izlaydi, boyish uchun, har qanday pastkashlikdan qaytmaydi; o'z ixtiyori bilan, barcha azob-uqubatlarga chidab, harbiy yurishlarda qatnashadi; nihoyat senator darajasiga ko'tariladi. Aslida u kimga aylandi, degan savolni o'rta tashlaydi faylasuf: u o'sha-o'sha qul, biroq senat majlisiga boradigan qul. Uning zanjirlari chiroyli, yaltiroq, qimmatbaho, lekin baribir ular erkinlikdan mahrum qiladigan zanjirlardir. Epiktet donishmandlik haqida fikr yuritar ekan, donishmand odam hech qachon ko'kragiga urib, o'zini ko'z-ko'z qilmaydi, deydi. Ezgulik va yovuzlikning mezonlarini belgilab bera oladigan odamnigina haqiqiy donishmand deb atash mumkin.

Yangi afлотunchilik falsafasining asoschisi **Plotin** (yunoncha Plotinos, 204/205 — 270) ta'limotida axloqshunoslik masalalari muhim o'rin egallaydi. Uning keyinchalik «Enneadalar» (to'qqizliklar) deb nomlangan 54 risolani o'z ichiga olgan falsafiy merosida hamma narsa, Yagonadandir, degan g'oya ilgari suriladi. Yagona quyoshga o'xshaydi, boshqa barcha narsalar uning tajallisidir. Yagona ongdan ham, hayotdan ham, borliqdan ham narigi tarafda, uni tushunchalar yordamida aniqlab-bilib bo'lmaydi. Yagona bilan ezgulik — bir xil. Yagonaning aksi — moddiyat, u — yovuzlik. Inson olamdagi o'z holatiga ko'ra ikki yoqlamalikka ega: ezgulikka ham, yovuzlikka ham taalluqli zot. U

¹ *Эпиктет. В чем наше благо. Марк Аврелий. Наедине с собой.* М., «АСТ», 2002. С. 75.

Yagona kabi mutlaq ezgu va moddiyat kabi mutlaq yovuz bo'lolmaydi. Insonning ezgulik darajasi ezgu a'mollarining salmog'i bilan o'lchanadi, uning yovuzlik darajasi esa yovuz a'mollarining ko'p yo kamligiga bog'liq. Odam bolasi ezgulikka erishish uchun asta-sekinlik bilan, forig'lanish yordamida yuksak ma'naviy pog'onaga ko'tarilishi lozim: bu maqomda uning butun xayoli Yagonaga o'xshash bo'lishga qaratiladi. Qalbni forig'lantirib borish vujudning ham forig'lanishiga olib keladi.

Plotinning axloq falsafasida yovuzlik ezgulikning ziddigina emas, u o'zi alohida javhar (substansiya). Uni bilish uchun alohida bilim kerak emas: «ezgulikni bilish ayni paytda yovuzlikni bilishdir»¹. Yovuzlik aslida ezgulikning yetishmasligidir. Chunki qalb Yagonaga qarab ko'tarilib borish o'rniga moddiyat tomonga tushib borsa, zaiflashadi, yovuzlashadi. Demak, aynan moddiy dunyo qalbdagi yovuzlik paydo bo'lishining asosiy sababchisidir. U qalbdagi yolg'on fikr, noto'g'ri tasavvurni uyg'otadi. Yolg'on fikr va noto'g'ri tasavvur esa qalbning haqiqat chegarasidan chiqib ketganligidan dalolatdir, bunday holat uning nopokligini bildirdi. Qalbning aqlga intilishi esa butunlay boshqa gap, yuqoridagi holatning aksi. Shu bois qalb o'zini u yoqqa-bu yoqqa tashlamay, yomon, tuban tomonga burilmay butun quvvatini, diqqat-e'tiborini aqlga qaratishi va shu holatda doim turishi lozim. Ana o'shanda inson o'ziga xos transsendental jazabaga tushishi, aql bovar qiladigan darajadan yuksaklikka erishishi mumkin, u — Yagonaning ishqidan hosil bo'ladigan holat. Tasavvufchilar keyinchalik bu maqomni «hol» deb atadilar. Shu maqomga yetganda inson haqiqiy ezgulikka dohil bo'ladi.

Plotin erkinlik muammosini ham o'ziga xos hal etishga urinadi. Erkinlik uning nazdida o'zboshimchalikdan qat'iy farq qiladi. Erkinlik — ezgulikning erkinligi. Yovuzlik esa erkinlik emas, balki erkinlikning butunlay yo'qligini anglatadi. Erkinlik — ezgulikka intilgan aqlning mevasi, yovuzlik erkin bo'lolmaydi. Yovuzlik — qullik, ezgulik — erkinlik. Erkinlik aqlga oid tushuncha. Uni xatti-harakatdan emas, balki fazilat borasidagi tafakkurdan izlash lozim. O'lim Plotin nazdida yovuzlik emas, chunki, qalb — abadiy. Aksincha o'lim ezgulik, u qalbni vujudan ozod qiladi, ya'ni, o'limdan so'ng har bir qalb o'z darajasiga yarasha muayyan ma'nodagi erkinlik bilan taqdirlanadi. Biroq zo'ravonlik orqali ro'y beradigan o'lim yoki o'z-o'zini o'ldirish — yovuzlik.

¹ Плотин. Эннеады. О природе и источнике зла. // Историко-философский ежегодник. М., «Наука», 1989. С. 161.

Aytilganlardan shunday xulosa chiqarish mumkin: qadimgi Rumo mutafakkiri Plotin axloqshunosligi mohiyatan Arastuning ezgulik va yovuzlik borasidagi qarashlarini tanqid qilish hamda Aflotun ta'limotini yangilashga qaratilgan.

Shunday qilib, Qadimgi Rumo axloqshunoslari ham inson xatti-harakatlari muammosini o'rta tashlaydilar va insonning olamdagi o'rni hamda hayotining maqsadini belgilashga intiladilar. Bunday intilish, ayni paytda, butun Qadimgi dunyo mumtoz axloqshunoslariga xosdir. Ular oddiy axloq-odob qoidalari, pand-o'gitlar va hikmatlardan tortib, to axloqshunoslik nazariyasi tizimigacha yaratdilar. Bu meros hanuzgacha o'z ta'sir kuchini yo'qotgani yo'q, hanuzgacha jahon axloqshunosligi ko'p hollarda o'sha tushunchalar va tamoyillarning o'ziga yangicha yondashuv asosida taraqqiy etib kelmoqda.

Shu o'rinda yana bir, hozirgacha yetarli e'tibor qilinmay kelinayotgan masalaga oydinlik kiritishni maqsadga muvofiq deb o'ylaymiz. Bu — Qadimgi Yunon tafakkuri bilan O'rta asrlar musulmon Sharqi falsafasining, xususan, axloqshunosligining bog'liqligi masalasi. Nima uchun bizning alloma ajdodlarimiz Qadimgi Sharq, jumladan, Hindi-Xitoy mintaqasi mutafakkirlari izidan emas, ovro'palik yunonlar izidan bordilar, Suqrot va Aflotunni o'rgandilar, ko'klarga ko'tardilar, Arastuni esa eng ulkan ustoz — Birinchi muallim deb atadilar?

Gap shundaki, musulmonchilikning asosi tavhidda — yakkaxudolikda. Alloh yagona, uning sherigi yo'q va bo'lishi mumkin emas. Qadimgi Yunon mutafakkirlari aynan ana shu tavhid yo'lini falsafiy asoslab berdilar. Birinchi bo'lib bu masalani ular orasida Suqrot o'rta tashladi. U o'limga mahkum etilganida, unga yunonlar ma'budlarini hurmat qilmaganligi, yoshlarni boshqa yo'lga (aslida tavhid yo'lga) burib yuborayotgani ayb qilib qo'yiladi. Suqrotning o'limi oldidagi so'nggi gapi ham shuni tasdiqlab turadi, sikuta ichgach: «Men Uning (ularning emas! — *A.Sh.*) yoniga ketyapman!», deydi u. Shuningdek, Aflotunning g'oyalar, olamiy ruh, emanatsiya haqidagi fikrlari ham to'g'ridan to'g'ri yakkaxudolik masalasiga borib taqaladi. Lekin Suqrot va Aflotun tavhidni falsafiy-nazariy nuqtayi nazardan isbotlashni o'z oldiga vazifa qilib qo'ymadilar, bunga urinmadilar ham. Bu ishni Arastu uddaladi. U o'zining mashhur «Metafizika» asarida Xudoning yakkaligini, Uning jimsiz, hech narsa tomonidan harakatga kelmaydigan, aksincha, birinchi harakatga keltiruvchi kuch ekanini nazariy isbotlab berdi. Uni «Oliy shakl» (forma) deb atadi. Arastu talqinida Xudo olam va barcha olamiy

jarayonlarning maqsadi hisoblanadi, U, yuqorida keltirganimizdek, Oliy tafakkur, tafakkur haqidagi Tafakkurdir.

O'rta asrlar musulmon Sharqi mutafakkirlaridagi Qadimgi Yunon tafakkuriga, xususan, axloqshunosligiga bo'lgan ulkan e'tiborning, taqlidning asl sababi ana shunda.

Nazorat uchun savollar

1. *Somirliklar va bobilliklarning axloqiy qarashlari qanday ifodalangan?*
2. *Qadimgi misrliklarning axloqiy qarashlari qaysi manbalarda aks etgan?*
3. *«Avesto»ning axloqiy ahamiyati nimalarda ko'rinadi?*
4. *«Xuastuanift» va «Handarzar» haqida nimalar bilasiz?*
5. *Vedachilik, buddhachilik va jaynchilik axloqiy ta'limotlarining asosiy xususiyatlari nimalar bilan belgilanadi?*
6. *Daochilik va konfutsiychilik axloqiy ta'limotlaridagi farqlar nimalarda namoyon bo'ladi?*
7. *Arastugacha bo'lgan Qadimgi Yunon axloqshunosligining o'ziga xosligi nimalarda aks etgan?*
8. *Arastu va Epikur axloqiy ta'limotlarining mumtozlik mohiyati nimada?*
9. *Plotingacha bo'lgan Qadimgi Rumo mutafakkirlarining axloqiy qarashlarida qanday muhim muammolar ko'tarilgan?*
10. *Plotin axloqiy ta'limotining asosini nima tashkil etadi?*
11. *Qadimgi dunyo mumtoz axloqshunosligi keyingi davrlar uchun qanday ahamiyatga ega?*

ADABIYOTLAR

1. Avesto. T., «Sharq», 2000.
2. Arastu. Axloqi kabir. Poetika. T., «Ma'naviyat». 2005.
3. Platon. G'or haqida masal. «Sog'lom avlod uchun» jurnali, 1996, 1-son.
4. N. Raxmonov. «Xuastuanift»ning g'oyaviy mezon. «Xuastuanift» matni // Ruhiyatdagi nur murodi. T., Abdulla Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 2002, 26–28; 95–100-b.
5. A. Sher. Axloqshunoslik. T., «O'AJBNT» — «Yangi asr avlodi», 2003, 22–42-b.
6. Аристотел. Никомахова этика // Аристотел. Сочинения в 4-х томах, т — 4. М., Мысл, 1983.
7. Гусейнов А., Ирриц Г. Систематизация античной этики // Краткая история этики. М., Мысл, 1987. С. 93–148.
8. Дао де Цзин // Дао. М. — Харьков, «Эксмо-пресс» — «Фолио», 2000. С. 9–34.

9. Древнекитайская философия. Эпоха Хан. М., «Наука», 1990. С. 111–117; 199–319; 334–353.
10. Иванов В. История этики древнего мира. // Изд. ЛГУ, 1980. С. 24–129.
11. Изведат дороги и пути праведных. М., «Наука». 1991.
12. Крамер С. История начинается в Шумере. М., «Наука». 1990. С. 114–139.
13. Конфуций. Лунюй. // Уроки мудрости. М., – Харьков, «Эксмо-Фолио», 2003.
14. Моте П. Египт Рамсесов. М., «Наука», 1989. С. 46–66; 298–306.
15. Плотин. Эллады. О природе и источнике зла // Историко-философский ежегодник. М., «Наука», 1989. С. 161–178.
16. Поэзия и проза Древнего Востока. М., ИХЛ, 1973. С. 70–73; 95–96.
17. Радхакришнан С. Индийская философия. Т.1. СПб., «Стикс», 1994. С. 177–198; 287–290; 365–384; 451–454.
18. Хайдеггер М. Учения Платона об истине // Историко-философский ежегодник. М., «Наука», 1986. С. 255–275.

III BOB

O'RTA ASRLAR MUTAFAKKIRLARINING AXLOQIY TA'LIMOTLARI

REJA

1. *Diniy-hadisiy yo'nalish axloqshunosligi*
2. *Mashshoiyyunlik yo'nalishi axloqshunosligi*
3. *Tasavvufiy axloqiy ta'limotlar*
4. *Temuriylar davri mutafakkirlarining axloqiy qarashlari*
5. *Mashhur pandnomalarning axloqiy mohiyati*
6. *O'rta asrlar Ovro'pa axloqshunosligi*

Tayanch tushunchalar

O'rta asrlar, Qur'on, Hadis, Mashshoiyyunlik, Tasavvuf, Muhabbat, Ixtiyor erkinligi, Niyyat, Komil inson, Naqshbandiya, Javonmardlik, Pandnoma, Uyg'onish davri, Fazilat, Lazzat.

O'rta asrlarga kelib nasroniylik Ovro'pa xalqlarining ijtimoy-siyosiy va madaniy hayotini cherkovga bo'ysundirdi, hamma sohalar bo'yicha cherkov nazorati o'rnatildi. Bu bilan ilm-fan va san'at cherkov belgilab bergan chegaralar doirasidagina rivojlanishga mahkum etilgan edi. Islom dinida esa, ayniqsa, tasavvufning vujudga kelishi tufayli, muayyan ma'noda hurfikrlilik mavjud bo'lib, ilm-fan va san'at taraqqiyotiga keng yo'l ochildi. Natijada Qadimgi dunyo mumtoz axloqshunosligi ilgari surgan g'oyalarni rivojlantirish, u o'rtaga tashlagan muammolarni hal etish, o'sha davr va keyingi davrlar uchun dolzarb bo'lgan muhim nazariy hamda didaktik-axloqiy asarlarni yaratish, asosan, musulmon Sharqi allomalarining zimmasiga tushdi. Ular o'ziga xos mumtoz axloqshunoslik an'analarini yaratdilar.

Bu davr axloqshunosligi ham turli xil axloqiy-falsafiy oqimlardan tashkil topgan. Lekin bunday oqimlar yoki yo'nalishlarning o'ziga xosligi shundaki, ular Qadimgi dunyo axloqshunosligi singari nisbatan qat'iy chegaralarga ega emas edi. Chunonchi, mashshoiyyunlik oqimining buyuk vakillari deb tan olingan Forobiy va Ibn Sinoning axloqiy qarashlaridagi ba'zi jihatlar tasavvufiy axloqshunoslikka taalluqli ekani ko'zga tashlanib turadi. Ammo shunga qaramay, umuman falsafiy-axloqiy oqimlar borasida gap ketganda, musulmon Sharqida uch

yoʻnalish alohida oʻrin tutadi. Bular — diniy-hadisiy, mashshoiyyunlik va tasavvuf axloqshunosligi.

1. Diniy-hadisiy yoʻnalish axloqshunosligi

Oʻrta asrlarda Arab va Ajam mamlakatlarida islom dini tez yoyildi. Islomning Markaziy Osiyoga kirib kelishi ulkan ijobiy hodisa boʻldi. Chunki musulmonchilikning muqaddas eʼtiqodiy kitobi «Qurʻon» avvalgi muqaddas kitoblarga nisbatan mukammal va nisbatan «zaminii» edi. Islom yahudochilik va nāsrōniylikdan oʻzining, taʼbir joiz boʻlsa, demokratik jihatlari bilan ajralib turardi: har bir musulmon «Qurʻon»ni tan olishi barobarida Alloh nozil qilgan yana uch kitobni (Tavrot, Zabur va Injilni) inkor etishi mumkin emas. Shunday qilib, «Qurʻon» insoniy muammolarni hal etishda miqyosiylik tabiatiga ega edi.

Qurʻoni karim. Qurʻon uch ildizdan bahra olgan abadiy yashil daraxtga oʻxshaydi. Uning birinchi ildizi — tavhid, ikkinchi ildizi — axloq, uchinchisi — ilm. Har bir muslim va muslima Allohning yakka-yagonaligiga, sherigi yoʻqligiga shak keltirmasligi, yuksak axloq egasi boʻlishi va doimo, umr boʻyi ilm olishga intilishi kerak. Demak, har bir musulmon uchun eʼtiqod, axloq va tafakkur hamma narsadan ustuvor maʼnaviy hodisalardir. Shu sababli Qurʻoni karimda tavhidga daʼvat qatorida «axloq» va «ilm» soʻzlari eng koʻp qayd etilgan ilohiy kalomlardir.

Qurʻoni karimdagi bosh gʻoya Alloh oʻz bandalarining komillikka erishuvi bilan bogʻliq. Zotan, Alloh insonni komil boʻla olish imkoniyatlari bilan birga yaratgan.

Bu imkoniyatlardan biri tavhiddir. Zero, Xudodan boshqa hech kimni Xudo darajasiga koʻtarmaslik, undan boshqa hech kimga sajda qilmaslik kabi tavhidiy tamoyillar, Alloh ato etgan erkinlikni yoʻqotmasligi uchun insonga berilgan eng ulugʻ imkoniyatdir. Insonning oʻz qavmdoshidan «dohiy» — ulugʻ rahbar yasashi, unga cheksiz eʼtiqod qoʻyishi, Xudodan emas, undan qoʻrqishi, Xudoning emas, uning nomini tinimsiz zikr etishi, unga sigʻinishi, hammasi erkinlikdan qochishdir. Jamiyat aʼzolarining erkinlikdan qochishi, oʻz taqdiri uchun masʼullikni rahbarga — «dohiy»ga yuklab qoʻyishi doimo jamiyat uchun qimmatga tushadi: jamiyat aʼzolari mavhum «xalq» tushunchasiga aylanadi, ular shaxs boʻlish huquqidan mahrum boʻlib qoladilar. Faqat birgina shaxs — rahbar shaxsi, «dohiy» shaxsi tan olinadi va u shaxsga sigʻinish roʻy beradi.

Yakka shaxs hokimligi hukm surgan jamiyatda inson o'z huquqlari bilan birgalikda insoniyligini ham yo'qotadi. Lenin, Stalin, Hitler, Pol Pot v.b. shaxsiga sig'inish davridagi xalqlarning ahvoli buning misolidir. Tavhiddan chekinish ana shunday fojialarga olib keladi. Shu sababli qayta-qayta Qur'oni karimda, barcha maqto'vlar, hamdu sanolar yolg'iz Allohgadir, deyiladi. Demak, tavhid mustahkam joyda shaxsiga sig'inishga o'rin yo'q. Shunday qilib, tavhid — yuksak axloqiy mazmunga ega: inson erkinligi, jamiyatdagi teng huquqlilikning va odamga ato etilgan ixtiyor erkinligining muhofazasi aynan u bilan bog'liq.

Insoniy komillikning yana bir belgisi uning ilm egasi bo'lish imkonidan foydalanishidir. Qur'oni karimning «Mujodala» surasi, 11-oyati karimasida shunday marhamat qilinadi: «Alloh sizlardan imon keltirgan va ilm ato etilgan zotlarni (baland) daraja-martabalarga ko'tarur». Bunga odam Atoning xalifa qilib tayinlanishidagi holat yaqqol misol bo'ladi. Odam — farishtalar bilmagan narsalarni bilguvchi, Allohning ta'limini olgan zot sifatida ulardan yuksak maqomga noil etildi; Alloh bilguvchidir, demak, bandasi bilishga intilmog'i lozim. Bilish har ikki dunyoni obod qiluvchi xosiyatli a'moldir. Bilish uchun esa inson tafakkur qilmog'i, mustaqil fikr yuritmog'i lozim. Chunki tafakkur qilmasdan turib, Qur'oni karim oyatlari mag'zini ham, haqiqiy insoniy hayot nima ekanini ham bilish qiyin. Zero, Qur'on suralarini faqat, ko'r-ko'rona yod olish musulmonchilik belgisi emas. Aks holda inson mohiyatdan yiroqlashib, hodisalar chilviriga o'ralib qolishi mumkin. Shu bois birgina «Baqara» surasining o'zidayoq ikki o'rinda tafakkur haqida oyatlar marhamat qilinadi: «... Shunday qilib, dunyo va oxirat haqidagi tafakkur qilishingiz uchun Olloh sizlarga O'z oyatlarini bayon etadi... (219 — 220)». Undan keyin 242 — oyatda: «Shunday qilib, aql yurgazishingiz uchun Olloh sizlarga O'z oyatlarini bayon qiladi», — deyiladi.

Eng muhimi, ilm, tafakkur qilish xosiyati insonning axloqiy jonzot sifatidagi maqomini belgilaydi. Inson ilm orqali o'zi va o'zgalar uchun nima yaxshi-yu, nima yomon, nima foydali-yu, nima zararli ekanini aniqlay oladi. Buni bilmasdan turib, odam bolasining hech qachon komillikka erishishi mumkin emas. Shunday qilib, ilm, tafakkur, bevosita bo'lmasa-da, bilvosita axloqiylikni taqozo qiladi.

Umuman olganda, komillik imkoniyatlarining barchasi insonda go'zal axloq vositasida namoyon bo'ladi. Zero, islom dinining asosiy mazmun-mohiyati go'zal axloqdan iboratdir. «Niso» surasining 149-oyati

karimasida shunday marhamat qilinadi: «(Ey mo‘minlar), xoh oshkora, xoh yashirincha biron yaxshilik qilsangiz yoki biron yomonlikni avf qilib yuborsangiz (Olloh suygan bandalardan bo‘lursiz)». Shu o‘rinda Imom G‘azzoliy keltirgan bir hadisni eslatib o‘tish joiz:

«Bir payt payg‘ambarimizga old tarafdin bir odam keldi. «Ey Ollohning Rasuli, din nima?» deb so‘radi. Rasululloh: «GO‘ZAL AXLOQ!» deb javob berdilar. So‘ngra o‘ng tarafiga o‘tib so‘radi: «Ey Ollohning Rasuli, din nima?» Rasululloh: «GO‘ZAL AXLOQ!» deb javob berdilar. U odam Rasulullohning so‘l tarafiga o‘tib, yana: «Ey Ollohning Rasuli, din nima?» dedi. Rasululloh: «G‘azablanmaslik! Tushundingmi?» deb buyurdilar»¹.

Shunday qilib, ta‘bir joiz bo‘lsa, aytish mumkinki, islom dini — yuksak axloq egalariining dini, Qur‘oni karim — eng ulug‘ Axloq Kitobi sifatida inson zotiga Yorug‘ yo‘lni ko‘rsatib turuvchi muqaddas ma‘naviy mayoqdir.

Hadisi sharif. Muhammad alayhissalomning hayoti va faoliyatlaridan so‘z yurituvchi, u kishining diniy-axloqiy ko‘rsatmalaridan tashkil topgan manbalar hadislaridir. Ular odatda Hadisi sharif yoxud Sunnat deb ataladi hamda Qur‘ondan keyingi eng ulug‘ kitob hisoblanadi. Hadislar yozma emas; og‘zaki manbalar bo‘lgani uchun, ular mashhur muhaddis-hadissunos olimlar tomonidan yig‘ilib, qiyosiy tarzda o‘rganilgan va ishonchli hisoblanganlari haqqoniylik darajalariga ko‘ra kitob holiga keltirilib, taqdim etilgan. Butun islom olamida eng nufuzli manbalar hisoblangan oltita «al-Jome’ as-sahih» mualliflari aynan bizning Vatanimizdan chiqqan ulamolardir. Ular orasida imom **Ismoil al-Buxoriy** (810–869) va uning shogirdi Abu Iso Muhammad at-Termiziy to‘plagan hadislar bizda keng ommalashgan.

Imom Buxoriy hadislarida namunaviy yoki boshqacha qilib aytganda, axloqiy-e‘tiqodiy ideal masalasi bo‘rtib ko‘zga tashlanadi. Ma‘lumki, Alloh inson uchun ideal sifatida olib qaralmaydi, U doimiy azal-abad mavjud zot. U insonni yaratgan zot. Uning darajasiga yetib bo‘lmaydi. Faqat ergashish, U ko‘rsatgan yo‘ldan borish imkonigagina egamiz. Zero uning surati bizdan yashirin, faqat siyratigina bizga ma‘lum. Ideal esa o‘zida insoniyat dunyosida ham ruh, ham vujud uyg‘unligida yashagan, e‘tiqod va axloqda yuksak namuna bo‘lgan odamzot timsolini

¹ *Abu Homid G‘azzoliy. Mukoshafat ul-qulub. T., «Adolat», 2002, 411-b.*

taqozo etadi. Shunday odamzot payg'ambarimiz, ikki olam sarvari Muhammad alayhissalomdir. U kishining namunaviylik, ideallik xususiyati to'g'risida Qur'oni karimda oyatlar juda ko'p. Shulardan birini keltiramiz: «(Ey mo'minlar), sizlar uchun Allohning payg'ambari (iymon-e'tiqodi va xulqi atvori)da go'zal namuna bordir» («Azhib» surasi, 21-oyat). Muhammad alayhissalom bu oliy majburiyatni a'lo darajada bajardilar. U kishining o'zlari sahobalar bilan suhbatlaridan birida shunday deganlar: «Men yaxshi va oliy odob va axloqlarni kamolotga yetkazish uchun payg'ambar qilib yuborildim»¹.

Hadislarda Muhammad alayhissalom Qur'oni karim oyatlarining e'tiqodiy va axloqiy mohiyatlarini talqin qilish barobarida o'zlarining fe'l-atvorlari, axloqiy xatti-harakatlari bilan namunaviy siymo sifatida namoyon bo'ladilar. Hadislarni kuzatib borish mobaynida bizda ayol kishiga bo'lgan islomiy munosabatning ajoyib namunalarini ko'rishimiz mumkin. «Al-adab al-mufrad»dagi 3-hadisni keltiramiz: «Musoviya ibn Hayyida (roziyollohu anhu) aytdilarki Rasullohdan: Ey, Rasululloh, men yaxshiligimni kimga qilsam bo'ladi» — deb so'radim. «Onangga», — dedilar. Men shu savolni uch martaba qaytarsam ham, Rasululloh: «Onangga», — deyaverdilar. To'rtinchi martta so'raganimda: «Otangga va yaqin bo'lgan qarindoshlaringga», dedilar².

Abu ad-Dardo (roziyollohu anhu) rivoyat qilgan hadisda Payg'ambarimiz aytgan quyidagi so'zlarni har bir musulmonning axloq kodeksi sifatida qabul qilish mumkin:

«Rasululloh menga quyidagi to'qqizta amalni buyurdilar va dedilarki: garchi majaqlanib ketsang ham, o'tda yondirilsang ham Alloh taolaga shirk keltirma, farz namozni qasddan tark qilma, uni tark qiluvchi kishilardan Alloh taoloning zimmasi ajraydi. Mast qiladigan harom ichimliklarni aslo ichma, chunki ular hamma yomonliklarning kalitidir. Ota-onangga itoat qil, agar ular dunyodan voz kech desalar ham hurmatlari uchun buyruqlarini ijro qil! Garchand ishboshi bo'lgan odamdan ko'ra o'zingni shu amalga munosibroq deb bilsang ham, ular bilan amal talashma (itoat qil). Yoningdagi askarlar qochsa ham va o'zing halokatga uchraydigan bo'lsang ham urush maydonidan qochma! Qo'lingda bor mol-mulkingdan qaramog'ingdagi ahli

¹ *Imom Ismoil al-Buxoriy*. Al-adab al-mufrad. T., «O'zbekiston», 1990, 10-b.

² O'sha manba, 13-b.

ayollaringga sarf qil! Xotin va bolalaringga kaltak ko'tarma, to'g'ri yo'ldan yurmasa, bola-chaqalaringni Alloh taoloning qahri-g'azabiga duchor bo'lishlari bilan qo'rqit»¹.

Bu hadisda e'tiqodli bo'lish farzandlik burchini bajarish, haromdan nari yurish, amalparastlikdan qochish, jang maydonida mardlik-matonat ko'rsatish, oilaga muruvvatli, shafqatli bo'lish oila a'zolari tarbiyasida kaltakdan voz kechish va nasihat orqali yo'l-yo'riq berish kabi fazilatlar zikr etiladi. Bundan tashqari juda ko'p hadislarda insonlarga yaxshilik qilish, nomusli-orli bo'lish, yolg'on gapirmaslik, munofiqlik va g'iybatdan qochish, hech kimga zulm qilmaslik, haqiqatning yuziga tik boqish, hech qachon insofilik va xushxulqlilikni tark etmaslik, saxiylik va jo'mardlikni odatga aylantirish, ilm olish haqida fikr yuritiladi. Muhimi shundaki, bular quruq nasihatlar emas, balki Payg'ambarimiz o'zlari hayotda amal qilgan axloqiy me'yorlardir. U kishining insoniyligi, kibrdan xoliligi kabi fazilatlar to'g'risida Abu Hurayra rivoyat qilgan quyidagi hadis ibratlidir: «Bir kuni Rasululloh bilan birga bozorga borib, u kishiga kiyimlik oldik. Sarvari olam gazlama uchun ortiqcha haq to'ladilar. Sotuvchi quvonib ketganidan u kishining qo'lini o'pmoqchi bo'ldi. Rasululloh shartta qo'lini tortib oldilar-da: «Bu ajamliklarning odati. Ular podshohlarining qo'lini shunday o'pishadi, men podshoh emas, sizlarga o'xshagan oddiy odamman», dedilar. Olingan gazlamani men ko'tarib yurmoqchi edim: «Har kim o'ziga tegishli narsani o'zi ko'tarib yurishi kerak», deb menga bermadilar»².

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, muborak hadislar hozirgi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotgan emas, aksincha zamonaviy shaxs va jamiyat axloqiy darajasini yuksaltirishda muhim tarbiyaviy manbalar bo'lib qolmoqda.

Musulmon mintaqasi axloqiy tarbiyasida buyuk muhaddislar bilan bir qatorda o'z asarlarida hadislardan samarali foydalanib ijod qilgan allomalarning ahamiyatini alohida ta'kidlab o'tmoq joiz. Ular o'z fikrlari isboti uchun hadislarini keltirib, e'tiqodga, ezgulikka, to'g'rilikka, muruvvatga da'vat qilganlar. Ayni paytda shunday olimlar borki, hadislardan faqat dalil-isbot sifatidagina foydalangan emaslar, ayni paytda ularni sharhlaganlar, sharhlaganda ham ularga fiqhiy-axloqiy

¹ Imom Ismoil al-Buxoriy. Al-adab al-mufrad. T., «O'zbekiston», 1990. 19-b.

² Xuzariy. Nur ul-Yaqin. T., «Cho'lpon» – «Kamalak», 1992. 271-b.

nuqtayi nazardan yondashganlar. Bular orasida buyuk alloma, elatdoshimiz **Abu Lays as-Samarqandiy** (978(9)—1003) alohida o‘rin egallaydi. Uning, ayniqsa, «Tanbeh ul-g‘ofiliyn» va «Bo‘ston ul-orifiyn» asarlari musulmon olamida mashhur.

Abu Lays Samarqandiy o‘z kitoblarida muayyan diniy-fiqhiy masala yuzasidan hadislarni isbot tarzida keltirar ekan, asosiy e‘tiborni ularning axloqiy mohiyatini ochib berishga qaratadi. Bunday yondashuvni to‘g‘ridan to‘g‘ri musulmon kishisining fazilatlarini yoki illatlariga (hayo, muloyimlik, hasad, kibr, g‘iybat va h.k.) bag‘ishlangan boblardagina emas, balki haj, namoz, qiyomat singari sof diniy-fiqhiy mavzudagi masalalarda ham yaqqol ko‘rishimiz mumkin. Masalan, taqvodor deganda xalq ichida odatda harom va makruh (cho‘chqa go‘шти, tuxum, ot go‘шти v.b.) narsalar iste‘mol qilmaydigan, ko‘pchilikdan ajralib turadigan odam tushuniladi. Vaholanki, hadislardan birida shunday rivoyat qilinadi:

«Payg‘ambar (s.a.v.) aytadilar: «Agar sizlar egilib qolgunningizcha namoz o‘qib, torga o‘xshab qolgunningizcha ro‘za tutsalaringiz ham, faqat taqvo bilangina ular sizga foyda beradi»¹.

Bu hadis bilan tanishgach, albatta sizda, nahotki taqvo shunchalik katta narsa bo‘lsa, degan hayrat paydo bo‘ladi. Abu Lays Samarqandiyning sharhini o‘qiganingizdan keyingina uning ma‘nosi naqadar keng, o‘z ichiga deyarli butun boshli bir axloq kodeksini qamrab oluvchi ma‘naviy hodisa ekanini anglab yetasiz. Ana shu sharhni ixchamlashtirilgan holda keltiramiz:

«Faqih aytadilar: «Taqvoning alomati o‘nta narsada bilinadi:

- 1. Tilni g‘iybatdan saqlash...*
- 2. Yomon gumondan saqlanish...*
- 3. Masxara qilishdan saqlanish...*
- 4. Harom narsalardan ko‘zni tiyish...*
- 5. Rost gapirish...*
- 6. Allohning bergan ne‘matlarini tanimoq va nafsiga ajablanib qolmaslik...*
- 7. Molini haq narsalarga ishlatish...*
- 8. Nafsi uchun ulug‘lik va kibrni talab qilmaslik...*

¹ *Al-Faqih Abu Lays as-Samarqandiy*. Tanbeh ul-g‘ofiliyn. Uchinchi kitob. Arab tilidan D.Qo‘shoqov tarjimai. T., «Movarounnahr», 2003, 46-b.

9. *Besh vaqt namozni vaqtida, rukulari, sajdalarini mukammal qilib o'qish...*

10. *Jamoat bilan bo'lish va sunnatda istiqomat qilish...*¹

Mazkur sharhning o'nta bandi uchun ham Abu Lays Samarqandiy Qur'on oyatlarini keltirib, o'z fikrining e'tiqodiy asosini isbotlab beradi. Ayni paytda biz ko'rib turibmizki, mazkur bandlarning asosiy qismi axloqiy talablarning bajarilishini taqozo etmoqda: bu yerda fiqhiy sharhdan ko'ra axloqiy sharh ustuvor. Allomaning buyuk izdoshlaridan, hadislarni sharhlashga jazm qilgan kamdan kam olimlardan biri, u kishining nomini ustoz sifatida ehtirom bilan takror-takror tilga olgan imom G'azzoliy ham taqvoning axloqiy mohiyatini bu darajada ochib berolmagan. Qiyos uchun misol keltiramiz:

«Mo'minning TAQVO sohibi bo'lgan yo bo'lmaganligi uch narsada ma'lum bo'ladi:

1. Erishmagan narsalari xususida TAVAKKUL qilsa.
2. Erishgan narsalari borasida HUSNI RIZO ko'rsatsa.
3. Yo'qotgan va qo'ldan chiqargan narsalari xususida HUSNI SABR ko'rsatsa»².

Shubhasiz, bu sharh ham taqvoni jo'n tushunishdan yiroq. Lekin unda Abu Lays Samarqandiy darajasidagi mufassallik va axloqiy urg'uni ko'rmaymiz. Allomaning eng katta xizmatlaridan biri shundaki, u zot hadislarning «eng go'zal axloq egasi» Payg'ambarimiz (s.a.v.) ga tegishli ekanini ta'kidlashni, ya'ni ularning mohiyati axloqqa borib taqalishini hech qachon nazardan qochirmagan. Shu bois ham u kishi hadis sharhi haqida shunday rivoyatni keltiradi: «Vaki': «Agar rivoyat keng ma'no bilan bo'lmaganida, insonlar albatta, halok bo'lardilar», deydi. So'ng alloma Qur'onning «Tavba» surasidan keltirilgan 122-oyati karima vositasida shunday xulosa yasaydi: «Demak, rivoyat qilishda lafzga emas, ma'noga e'tibor berish kerakligi isbotlandi»³. Darhaqiqat, Qur'oni karim va Hadisi sharifni yuzaki, so'zma-so'z tushunishga intilish musulmon olamida fojialarga olib kelishi mumkin ekanligi ko'pchilikka sir emas.

¹ *Al-Faqih Abu Lays as-Samarqandiy*. Tanbeh ul-g'ofiliyn. Uchinchi kitob. Arab tilidan D.Qo'shoqov tarjimasi. T., «Movarounnahr», 2003, 48–49-b.

² *Abu Homid G'azzoliy*. Mukoshafat ul-qulub. T., «Adolat», 2002, 117-b.

³ *Al-Faqih Abu Lays as-Samarqandiy*. Bo'ston ul-orifiyn. Arab tilidan B.Muhammadshukur va M.Mahdixon o'g'li tarjimalari. T., «Movarounnahr», 2003, 16-b.

Ayni paytda Abu Lays Samarqandiy Payg'ambarimiz (s.a.v.) qiyofasini o'ta ilohiylashtirishga, u kishini yerdan, dunyoviy hayotdan uzilib qolgan «hammaga aql o'rgatuvchi dono» sifatida talqin qilish kabi holatlarga qat'iy qarshi. Muhammad alayhissalom Allohning rasuli, lekin inson, insonlar ichidagi eng insoniy Inson.

Shunday qilib, Abu Lays Samarqandiy sharhlagan hadislar islomning axloqiylik mohiyatini ochib berishi, ularni «keng ma'no bilan» talqin qilishi hozirgi paytda ham katta tarbiyaviy ahamiyatga ega. Shuningdek, ular o'zlaricha dinni «musaffo» bo'lishini ta'minlashga urinib, uni o'ta toraytirishga intilayotgan, haqiqiy ilmdan yiroq g'ofillarga o'rinli tanbehlardir. Abu Lays Samarqandiy an'analari keyinchalik nasriy va she'riy yo'l bilan davom ettirildi: G'azzoliy asarlaridagi hamda «Arba'in» nomi ostida qirqta sahih hadisni saralab, ruboiy shaklida she'riy sharhlar bunga misol bo'la oladi.

2. Mashshoiyyunlik yo'nalishi axloqshunosligi

O'rta asrlar musulmon Sharqida mashshoiyyunlik yoki, boshqacha qilib aytganda, arastuchilik oqimini buyuk arab mutafakkiri al-Kindiy boshlab berdi. Uning asoschisi esa, turkistonlik qomusiy alloma **Abu Nasr al-Forobiy** (870 – 950) hisoblanadi.

Arastu izidan borib, Forobiy ham falsafani ikkiga – nazariy va amaliyga bo'ladi hamda axloqshunoslikni amaliy falsafa tarkibiga kiritadi. Axloqiy muammolar uning «Baxtga erishuv yo'lini ko'rsatuvchi kitob», «Baxtga erishuv haqida», «Davlat arbobining hikmatlari», «Fozil odamlar shahri» singari asarlarida ko'tarilgan. Ularda inson baxti eng asosiy muammo sifatida o'rta tashlanadi. «Baxt – har bir inson intiladigan maqsad, zero, u muayyan komillik hisoblanadi», – deydi Forobiy¹. Ayni paytda alloma o'z qarashlarida fazilatga ham juda katta o'rin beradi. Chunki, uning fikriga ko'ra, kimda-kim fazilat nimaligini bilsagina, haqiqiy baxtga erisha oladi. Arastuga o'xshab, u ham fazilatlarni ikki qismga – fazoili nutqiya (aql-idrokka asoslangan fazilatlar) va fazoili xulqiya (xulqiy fazilatlar)ga ajratadi, hamda ularning o'rtalik xususiyatga ega ekanini ta'kidlab o'tadi.

Forobiy hayot va mamot muammosiga ham batafsil to'xtaladi. Uning

¹ *Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. Алма-Ата, «Наука», 1973. С. 3.*

fikriga ko'ra, fazilatli kishi o'lim tufayli baxtni orttiruvchi xatti-harakatlarni ko'proq amalga oshirish imkoniyatlaridan mahrum bo'ladi. Shuning uchun uning o'limdan qo'rqishi boshqalarnikidan butunlay o'zgacha: u o'lim tufayli ulkan bir yovuzlik qurboni bo'layotganidan emas, balki yaxshilikni kamroq qilishga mahkum ekanidan cho'chidi. Fazilatli odam o'lgan yoki o'ldirilganda, u erishgan baxtga havas qilish lozim, unga emas, balki undan ajralib qolgan hamshaharlarining holiga yig'lash kerak bo'ladi.

Buyuk vatandoshimizning fikr qilishicha, insonga uni go'zal a'mollar qilish uchun yo'naltiradigan odat mahsuli bo'lmish yetuk xulq lozim. Xulqning yaxshiligi xatti-harakatlarda me'yor qay darajada saqlangani bilan baholanadi. Odobni esa mutafakkir badavlatning davlatini bezaydigan va kambag'alning kambag'alligini o'g'irlydigan axloqiy hodisa sifatida ta'riflaydi.

Forobiy, ba'zilar o'ta lazzatga berilish, yeyish-ichish va ayolga ruju qo'yish tufayli juda bo'shashib ketadi, irodasi zaiflashadi, unda risoladagi nafrat hissi yo'qoladi, deydi. Butun kuchini o'z nafsiga sarflaydigan kishida ulug'vorlik tubanlikka xizmat qila boshlaydi, ya'ni fikrlash qobiliyati g'azab va ehtiros kuchlari xizmatida bo'ladi, bu kuchlarning harakati esa yeyish-ichish hamda shahvoniy nafsni qondirishga bag'ishlanadi. Faylasuf bunday kishilarni arab va turk zodagonlari orasida ko'proq uchrashini aytadi. Bunday kishilar shahvoniy istaklari qutqusi bilan ayollar oldida maqtanishni xush ko'radilar, ularni taqinchoq, bezaklarga ko'mib tashlaydilar, foydali mehnatdan chetda tutadilar, ular nima desa shuni qiladilar. Natijada ayol uyning haqiqiy hokimi bo'lib oladi, turli tantiqliklarni odatga aylantiradi. Demak, Forobiy oila baxtini ehtiroslarni yo'lga sola olishda deb biladi, ayol kishini bezaklarga ko'mib tashlangan qo'g'irchoq bo'lishiga qarshi turadi.

O'rta asrlar axloqshunosligida raylik (eronlik) mutafakkir **Abu Bakr ar-Roziy** (865– 925) ta'limoti o'ziga xos o'rin egallaydi. Uning axloqiy qarashlari «Lazzat», «Falsafiy hayot tarzi», «Ruhiiy tabobat», «Baxt va farovonlik belgilari» singari kitoblarida aks etgan.

Ar-Roziy axloqshunoslikni insonda xushxulqlikni tarbiyalash va badxulqlikni yo'qotish yo'llari hamda usullari haqidagi fan deb biladi; u kishini aql bilan ish ko'rishga, me'yorida lazzatlanishga, o'z ehtiroslarini jilovlab, lahzalik lazzatga umrini baxsh etmaslikka o'rgatadi. Xullas, Ar-Roziyning axloqiy qarashlari, ilmiy til bilan aytganda,

hedonizm (lazzatning ustuvorligiga) va evdeymonizmga (baxtning ustuvorligiga) asoslanadi. U ruhiy tabobatning eng muhim vazifasi insoniy baxt bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan lazzatning mohiyatini bilish va tushuntirishdan iborat deb hisoblaydi: lazzat – iztirobdan qutulish. Lazzatning bir shartini farovonlikda, ikkinchi shartini esa u, hamma narsaga aql bilan yondashuvda ko‘radi.

Raylik mutafakkirning lazzat haqidagi ta’limotiga chuqurroq nazar tashlansa, uning Epikur qarashlariga asoslanganini ilg‘ab olish mumkin. Ayni paytda Ar-Roziy Epikurning taqlidchisi emas, davomchisi sifatida namoyon bo‘ladi, undan ancha ilgarilab ketadi. Chunonchi, Epikur inson uchun o‘zini xavotir va xatardan, jamoat va davlat ishlaridan olib qochishni, tashqi shart-sharoitdan mustaqil bo‘lishni, tabiat bilan hamnafaslikda yashashni iztirobdan qutulishning eng yaxshi usuli deb hisoblaydi. Ar-Roziy esa insonni ijtimoiy faollikka chaqiradi, uni jamiyatga foyda keltirib yashashga da’vat etadi. Uning nazdida inson ijtimoiy mavjudot. Inson faqat insoniy jamiyatdagina axloqiy yuksaklikka, baxt va farovonlikka erishadi. Jamiyatdan tashqarida, yakkalikda, tanholikda insonning yashashi mumkin emas. Bordi-yu, yashagan taqdirda ham yovvoyi, hayvoniy, to‘pos bo‘ladi, zero, u bizning mavjudligimizni qulaylashtiradigan, orastalashtiradigan insoniy hamkorlik va qo‘llab-quvvatlanish imkonidan chetda qoladi.

«Ruhiy tabobat» kitobining o‘n oltinchi bobida Ar-Roziy e’tiqodiy aqidaparastlikning zarari haqida to‘xtaladi. Ideal darajadagi sof diniy e’tiqodning hayotda bo‘lishi mumkin emasligini ta’kidlar ekan, taqvodorlikni faqat nisbiy tarzda tushunishga chaqiradi. U suvni misol keltirib, shunday deydi: «...Biz foydalanayotgan suv odamlar tomonidan ifloslantirilmaganiga yoki unga hayvonlar, daydi yoki quturgan itlar yoki boshqa yovvoyi jonivorlarning sasigan o‘liklari, tezaklari yoki qushlarning najaslari tushmaganiga kafolat yo‘q. Shu bois biz uni qanchalik qayta-qayta tindirib quymaylik, eng so‘nggi holati ham, bari bir, eng iflos, eng harom bo‘lib qolaveradi»¹. Ar-Roziyning fikriga ko‘ra, suvdan ichganda ham, tahorat qilganda ham ular haqida o‘ylamaslik lozim. Zero, Alloh bizdan hech bir narsani murakkablashtirmaslikni talab qiladi. Aqidaparastlikka moyil turli-tuman diniy oqimlar diniy e’tiqodni ana shunday murakkablashtirish, noinsoniylashtirish tufayli

¹ *Абу Бакр ар-Рази. Духовная медицина, Душанбе, «Ирфон», 1990. С. 72–73.*

kelib chiqadi. Ar-Roziyning bunday fikrlari hanuzgacha o'z axloqiy ahamiyatini yo'qotgan emas.

Mashshoiyyunlik axloqshunosligining yana bir buyuk vakili Forobiyning shogirdi **Ibn Sinodir** (980–1037). Ibn Sinoning axloqiy qarashlari asosan «Axloq ilmiga doir risola», «Burch to'g'risida risola». «Nafsni pokiza tutish to'g'risida risola», «Adolat haqida kitob», «Turar joylardagi tadbirlar» singari asarlarida va zamondoshlari bilan olib borgan munozara-yozishmalarida o'z aksini topgan.

Avvalo, Ibn Sino axloq ilmining amaliy falsafa tarkibidagi o'rnini aniqlab olishga intiladi. «Hakimlarning, — deb yozadi alloma shogirdi Bahmanyor al-Ozarboyjoniy bilan munozara-yozishmasida, — falsafa nazariy va amaliy bo'ladi, deganini falsafa amaliy-axloqiy bo'ladi, deb tushunmaslik kerak. Chunki amaliy axloqning bunday namoyon bo'lish holati falsafa degani emas, zero, qiyosiy malaka axloqiy malakadan mutlaqo o'zgidir... Falsafa amaliy va nazariy qismlarga bo'linar ekan, demak, uni (amaliy falsafani) axloq bilan aynanlashtirilmaydi. Shuning uchun (uni) axloq ilmi degan ma'qul».¹ Ko'rinib turibdiki, Ibn Sino axloqshunoslikni amaliy falsafa, ya'ni nazariya ekanini ta'kidlaydi va axloqni uning tadqiqot obyekti sifatida ta'riflaydi.

Ibn Sino o'z asarlarida bir qancha axloqiy fazilatlar ta'rif beradi. Chunonchi, iffat, himmat, shijoat, adolat, saxiylik, qanoat, qat'iyat, sadoqat, hayo, kamtarlik va boshqalar shular jumlasidandir. Shuningdek, alloma ularning aksi bo'lgan — o'g'rilik, aldamchilik, fisqu fasod, nafrat, rashk, adovat, bo'hton, irodasizlik, takabburlik, nodonlik kabi illatlarni ham tavsiflaydi; har ikki turdagi mazkur tushunchalarning bir-biri bilan bog'liqligini, bir-biriga o'tib turishini va bunday bog'lanish ijobiy hol ekanini ta'kidlaydi. Ustozlari an'analarni davom ettirib, har bir axloqiy fazilat ikki nuqson oralig'ida bo'ladi, ya'ni o'rtalik xususiyatiga ega, deydi. Demak, axloqshunoslik ilmida faqat fazilatlar emas, balki illatlar ham o'rganilishi zarur.

Alloma tasavvuf falsafasi va tasavvufiy axloqshunoslikka muayyan ma'noda taalluqli asarlar ham yaratdi. Zero, u bejiz Shayx ur-Rais, ya'ni shayxlarning raisi degan nom olgan emas. Bu borada uning mashhur «Ishq risolasi» diqqatga sazovordir. Undagi asosiy muammo

¹ *Ibn Sino*. Bahmanyor al-Ozarboyjoniy bilan munozara. A.Zohidiy tarjimasi. «Sog'lom avlod uchun» jurnali, 1996-yil, 3–4-sonlar.

— komil inson masalasi. Ibn Sinoning fikriga ko'ra, Yaratganga muhabbat odamni inson zoti qobil bo'lgan komillik darajasiga olib chiqadi. Ya'ni ruhning quyi kuchlari va qismlari uning ulug'vor va olijanob kuchlari hamda intilishlari bilan yaqinlikda bo'lib, ular ta'siriga tushishi natijasida fazilat kasb etadi. Bu fikr, Allohga muhabbat faqat tarkidunyochilik orqaligina emas, balki rosmi insoniy hayotda ham ro'yobga chiqishi mumkinligini anglatadi. Shu bois «Ishq risolasi»dagi bu kabi o'rinlarni naqshbandiya tariqatining vujudga kelishida dastlabki g'oyaviy asos, umuman, tasavvuf falsafasi va axloqshunosligi uchun ilk nazariy poydevorlardan bo'ldi, deyish mumkin.

Ibn Sino taqdir masalasiga ham o'ziga xos yondashadi. U Navoiyning «Lison ut-tayr» dostonida Xudoga yetishgan shayxlardan biri sifatida tasvirlangan Abu Said ibn Abul Xayr Mehaniy bilan munozara-yozishmasida Alloh hech qachon biror-bir kimsaga yomonlik, yomon taqdir istamasligini, kimning taqdiri yomon bo'lsa, bunga uning o'zi sababchiligini, ya'ni insonning qilmishlari uning taqdiri ekanini aytib, shunday deydi: «Asl al-Hakim (ya'ni Alloh) inoyatiga ko'ra, olamda mavjud bo'lgan yomonlik — olamning maqsadi emas. Olamning asl murodi yaxshilikdir, yomonlik emas!»¹. Buyuk vatandoshimiz savob va aqob (jazo) masalasida ham mohiyatan tasavvufiy yo'nalishda fikr yuritadi.

Mashshoiyyunlik oqimining yana bir mashhur va so'nggi vakili, Ovro'pada «Avverroizm» degan yo'nalishning asoschisi, qurdobalik (ispaniyalik) mutafakkir **Ibn Rushd** (lotincha Avverroyes, 1126–1198) ham axloqshunoslik ilmi taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan allomalardan. Uning fikriga ko'ra, ezgulik va yovuzlik, ular tabiiy yoki ijtimoiy xususiyatga ega bo'lishidan qat'i nazar, o'z holicha mavjuddir. Tabiiy ezgulikning manbai Alloh, lekin ezgulik yovuzlik bilan yonmayon keladi. Chunonchi, olov foyda keltirishi barobarida, o'rmonga o't ketsa, hayvonlar va o't-o'lanlarni halok etish xususiyatiga ega. Garchand olovni Xudo yaratgan bo'lsa ham, uning bu xususiyatini o'zgartira olmaydi, xuddi shuningdek, rangni yaratgan Xudo unga eshitishimiz mumkin bo'ladigan xususiyat ato eta olmaydi.

Ibn Rushd butun islom olami uchun doimo muhim bo'lib kelgan ixtiyor erkinligi muammosiga ham katta ahamiyat bergan. U insonga

¹ *Ibn Sino*. Abu Said Abul Xayr Mehaniy bilan munozara. A.Zohidiy tarjimai. «Sog'lom avlod uchun» jurnali, 1996-yil, 5–6-sonlar.

mutlaq ixtiyor erkinligi berilganini ham, inson xatti-harakati mutlaq oldindan belgilab qo'yilganini ham inkor qiladi. Chunki, agar insonlar taqdiri mutlaq oldindan belgilab qo'yilgan bo'lsa, u holda ularning jonsiz narsalardan farqi qolmasdi, ular dehqonchilik, harbu zarb, tibbiyot singari baxtni qo'lga kiritib, yovuzlikni uzluksiz yo'qotib borishni ta'minlaydigan hunar va san'at turlari bilan shug'ullana olmas edilar. Asl baxtga esa faqat odamdagi hayvoniy kuch xatti-harakatlarini ruhning aqliy qismi nazorat qilib turganidagina, inson o'zi intilishi lozim bo'lgan narsalarga amaliy aql qay vaqtda va qay tarzda intilishni lozim ko'rsa, o'shanday harakat qilgandagina erishish mumkin.

Qurdbalik mutafakkir ideal davlatda fuqarolarga fazilatlarni singdirish va taraqqiy ettirish uchun ikki xil usulni qo'llashni taklif qiladi. Birinchisi — ishortirish usuli. U ham, o'z navbatida, ikki xil yondashuvni taqozo etadi: keng ommani tarbiyalash uchun she'riy va xitobiy nutqdan, ya'ni badiiy asarlar hamda notiqlik san'atidan, «sara» kishilarda fazilatlarni rivojlantirish uchun esa isbotiy nutqdan, ya'ni ilmiy-falsafiy nutqdan foydalanish lozim. Ikkinchisi — majburiy usul. U, asosan, tashqi dushmanlar bilan kurashni o'z ichiga oladigan hodisa. Mutafakkir bu usulni jihod bilan tenglashtiradi. Lekin Ibn Rushdning tushunchasidagi jihod — kofirlarga qarshi olib boriladigan doimiy diniy urush emas. U Arastuning «Nikomaxning axloq kitobi» asariga yozgan sharhida doimo tinchlik zarurligini, urushga esa ba'zan-ba'zangina yo'l qo'yish kerakligini aytadi, jihodni faqat shariat talablari nuqtayi nazaridan tushunish musulmonlar boshiga ko'p ofatlar keltirganini ta'kidlaydi. Demak, Ibn Rushdning fikriga ko'ra, jihodni tariqat talqinlari asosida tushunmoq lozim. Bu — qurdbalik mutafakkirning ham tasavvufdan xabardor ekanligini ko'rsatadi.

3. Tasavvufiy axloqiy ta'limotlar

Tasavvuf axloqshunosligi haqida gap ketar ekan, eng avvalo, tasavvufning mohiyatini anglab olmoq lozim. Bu borada dastlabki so'fiylardan bo'lmish **Robiya al-Adaviyaning** (713–801) Xudoga munosabati diqqatga sazovordir. Bu munosabatini u «muhabbat» deb ataydi va Yaratganga shunday iltijo qiladi: «Yo, Alloh, yulduzlar charaqlab turibdi, odamlarning esa ko'zlari yumilgan... har bir oshiq o'z mahbubasi bilan visol lazzatini totmoqda, men esa yolg'iz Sen bilanman. Yo, Egam, agar Senga men do'zaxingdan qo'rqqanim uchun

ibodat qilayotgan bo'lsam, meni do'zaxingda yondir, agar jannating ilinjida ibodat qilayotgan bo'lsam, meni unga yo'latma. Agar faqat o'zingni deb ibodat qilayotgan bo'lsam, mendan mangu go'zal jamolingni yashirin tutma!»¹. Ko'rinib turibdiki, Robiya al-Adaviya Xudoga nimadandir qo'rqib, yoki nimaningdir ilinjida munojot qilayotgani yo'q, balki mahbub sifatida, ya'ni muhabbat izhori bilan murojaat etmoqda. Uning nazdida haqiqiy ishq manfaatsiz voqe bo'lishi kerak; Allohga muhabbat jannatga erishish vositasi emas, ya'ni jannat maqsad emas, maqsad — Alloh va uning muhabbati. Olmoniyalik ulkan mutasavvif olima, zamondoshimiz Annemariye Shimmel xonim shu munosabat bilan o'z kitobida qiziq bir qadimiy rivoyatni keltiradi:

«Rivoyat qilishlaricha, bir kuni xudojo'y so'fiy Robiya bir qo'lida bir chelak suv, ikkinchi qo'lida yonib turgan mash'ala ko'targancha Basra ko'chalaridan yugurib o'tayotgan ekan. Yo'lovchilar hayron bo'lib undan so'rashibdi:

— Bunchalar shoshilib qaylarga yo'l tutding, ey Robiya?

Robiya qo'lidagi chelakka ishora qilibdi:

— Do'zaxdagi o'tni o'chirmoqchiman.

Yo'lovchilar yoqalarini tutib, «astag'firulloh» degancha so'rashibdi:

— U holda qo'lingdagi mash'ala nechun?

— Bu mash'ala bilan jannatga o't qo'ymoqchiman.

Yo'lovchilarning yuzlaridan qoni qochib qichqirishibdi:

— Allohdan mag'firat so'rab iltijo qil, ey badbaxt ayol, aks holda kofir qavmlardan bo'lib qolasan.

*— Yo'q, azizlarim, meni noto'g'ri tushundinglar. Men kofir emasman, Alloh taolo bilan bandalar o'rtasidagi bu ikki pardani yo'qotmoqchiman xolos, toki bandalar Alloh taologa do'zax o'tlarida kuyishdan qo'rqishgani yoki jannat iqbolidan umidvor bo'lishgani uchun emas, balki Uning Alloh ekanligi, Biru Borligi va Boqiy go'zalligi uchun ibodat qilishsin».*²

Demak, shariat islomning mohiyatini anglatadigan dastlabki, tashqi-huquqiy bosqich bo'lsa, tariqat uning ichki-axloqiy, yuksak bosqichdagi ko'rinishi hisoblanadi. Buni alloma Husayn Voiz Koshifiy mana bunday tushuntiradi: «Shariat — ravshan bilgan narsalardir, nishonadir,

¹ Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. М., «Наука», 1965. С. 18.

² А. Shimmel. Jonon mening jonimda. Y.Parda tarjimasi. T., «Sharq», 1999, 44–45-b.

hurmatdir. Tariqat – qidiriladigan narsalardir, intilish, bayondir, xizmatdir. Haqiqat – ko‘rish uchun kurashish, ko‘riladigan narsa, ya‘ni ayondir, hikmatdir. Agar bulardan har birining samarasi nima, deb so‘rasalar, degil: shariatning samarasi – ahdga vafo, tariqatning samarasi – fikr, ya‘ni o‘zidan voz kechmoq, haqiqatning samarasi – baho, ya‘ni botildan umidni uzib, haq suygan ishlarga bog‘lanish»¹.

Koshifiy tomonidan tariqatni qidirish, intilish hamda bayon qilish bilan bog‘liq uning samarasini esa fikr deb talqin etilishi tasavvufning mushohada va tafakkurga suyanishini, ya‘ni falsafiy umumlashtirish tamoyili asosida ish ko‘rishini anglatadi.

Tangri insonni farishtalardan ulug‘ qo‘yib, yerdagi xalifam deb atadi, ya‘ni ayrica bir muhabbat bilan yaratdi, unga tafakkur qilish imkonini berdi. Demak, inson ham unga muhabbat qo‘ymog‘i lozim. Insonga yuboriladigan azob-uqubatlar ana shu muhabbat darajasining Xudo tomonidan sinab ko‘rilishidir. Tasavvufning mohiyati ikki tomonlama muhabbatni talqin etmoq. Shuning uchun tasavvuf axloqshunosligida muhabbat his-tuyg‘ulik maqomidan tushuncha darajasiga ko‘tariladi. Qisqa qilib aytganda, tasavvuf islomiy axloq falsafasi sifatida ish ko‘radi.

Tasavvuf axloqshunosligida Hujjat ul-islom **Imom G‘azzoliy**ning (1058–1111) o‘rni beqiyos. Uning axloqiy qarashlari, asosan, har jihatdan buyuk asar bo‘lmish «Ihyoi ulum ad-din» deb atalgan to‘rt jildlik kitobida, shuningdek, «Kimyoi saodat», «Mukoshafat ul-qulub» asarlarida o‘z aksini topgan. Ularda tavakkul (hamma narsada Allohga suyanish) Xudoning yakkaligiga e‘tiqod sifatida talqin etiladi va muhabbat, ixtiyor erkinligi, taqdir, niyat singari muammolar bilan bog‘liq holda tahlil qilinadi.

G‘azzoliy muhabbatni bilishning mahsuli deb ataydi. Zero, inson nimaniki bilsa, o‘shanigina sevishi mumkin. Masalan, toshda muhabbat bo‘lmaydi, u bilishdan yiroq. Muhabbat faqat bilishning jonli subyektigagina xos sifatdir. Mutafakkirning fikriga ko‘ra, muhabbatning besh turi mavjud: 1) insonning o‘ziga, o‘z kamoloti va sog‘-omonligiga muhabbati; 2) insonning o‘z hayotini davom ettirishini ta‘minlovchi, uni asrovchi, undan turli muhlikotlarni (halok etuvchilarni) nari tutuvchi valine‘matlariga muhabbati; 3) insonning, garchand shaxsan o‘ziga

¹ *Husayn Voiz Koshifiy*. Futuvatnomai Sultoniyy yoxud javonmardlik tariqati. N.Komilov tarjimai. T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1974, 17-b.

yaxshilik qilmagan bo'lsa ham, boshqa insonlarga xizmat ko'rsatgan, yaxshilik qilgan zotlarga muhabbati; 4) insonning tashqi yoki ichki qiyofadagi barcha go'zallikka muhabbati; 5) insonning o'zi bilan botiniyi (ichki), yashirin o'xshashligi bor bo'lgan zotlarga muhabbati.

Mazkur muhabbat turlari hammasining zamirida Allohga muhabbat yotadi, ya'ni insonning o'ziga, o'zgalarga, atrof-muhitga munosabati muhabbat orqali amalga oshadi va bu muhabbat turlarining hammasi Allohga muhabbatning bilvosita ko'rinishidir. Zero: «O'zini anglab yetgan kishigina o'z Yaratganini anglab yetadi, u o'z-o'zicha mavjud emas, uning borligi, mavjudligining davomi, kamolotga erishuvi Allohdan, Alloh va Alloh vositasidadir», — deydi Imom G'azzoliy¹.

Mutasavvif faylasufning ixtiyor erkinligi borasidagi qarashlarida taqdir muqarrar hodisa sifatida talqin etiladi. Bunda ham bilim (bilish) birinchi o'rinda turadi; ixtiyor bilimga bo'ysunadi. Zero, inson nima o'ziga yoqish yoki yoqmasligini bilim (bilish) orqali anglab yetadi. Umuman, ixtiyor erkinligi ixtiyorning o'ziga xos turi, u nimagaki inson ishonchsizlik tuysa, o'shanga nisbatan bo'lgan aqliy munosabatdan yuzaga chiqadi. Ixtiyor erkinligi «kasb» tushunchasi bilan bog'liq. Kasb — kasb etmoq, o'ziga olmoq, o'ziga yuqtirmoq singari ma'nolarni anglatuvchi tasavvufiy atama. Masalan, Xudo bir bandasini sinab ko'rish uchun unga yomonlikni ravo ko'rди, deylik. Bu uning taqdiri, muqarrar hodisa. Lekin yomonlikning ijrosi boshqa bir odam ixtiyoriga beriladi, ya'ni sinalayotgan bandaga yomonlik qilish-qilmasligi ana shu vosita-odamning ixtiyoriy tanloviga bog'liq. U — erkin. Agar u yaxshilikni tanlasa — savob, yomonlikni tanlasa — gunoh uning bo'yniga tushadi. Xuddi shuningdek, yomonlik obyekti bo'lgan banda agar Xudoning sinoviga shukur bilan javob bersa, u suyuk, aksincha, shakkoklik qilib, Xudodan nolisa yoki yuz o'g'irsa, u gunohkor banda. Demak, G'azzoliy taqdirning muqarrarligini ta'kidlagani holda, insonga ma'lum ma'noda ixtiyor erkinligi berilganini qayd etadi.

O'rni kelganda shuni ham aytish kerakki, O'rta asrlar musulmon falsafasida taqdir (qadar) muammosi ko'pgina tortishuvlarga sabab bo'lgan. Ibn Sino mutasavvif alloma Abu Said ibn Abul Xayr Mehaniy bilan olib borgan yozishma-munozarasida shunday mulohaza bildiradi: «Qadar, — deb yozadi Ibn Sino, — inson aqli qamrab ololmaydigan,

¹ Газали Абу Хамид. Воскрешение наук о вере. М., «Наука», 1980. С. 239.

nafaqat majoziy va mavhum, balki butunlay bilish, tagiga yetish mumkin bo'lmagan masaladir». Shundan so'ng u taqdir haqidagi Muhammad alayhissalomga nisbat beriladigan: «Qadar Allohning siridir» va Hazrat Aliga nisbat beriladigan: «Bu tubsiz dengizdirki, unga tushib bo'lmaydi», «Bu tik qoyadirk, unda ushlaydigan hech narsa yo'q», degan Hadis so'zlarini keltiradi¹.

Gap shundaki, o'sha davrlarda ahli tasavvuf orasida «Qadar sirini bilishga urinish ilhaddir (shakkoklikdir)» degan ibora urf bo'lgan edi. Zero, so'fiylar tavakkulga qat'iy rioya qilmoqlari lozim, ya'ni hamma narsada yolg'iz Xudoga suyanmoqlari, u bergan taqdirga shukrona bilan bo'ysunmoqlari kerak. Lekin, ayni paytda, yuqorida aytganimizdek, so'fiy ham bir inson sifatida ixtiyor erkinligiga ega, undan tanlash huquqi tortib olinmagan. Tanlov esa, shunchaki, o'z-o'zicha emas, balki muayyan xatti-harakat orqali ro'y beradi. Demak, taqdir qay darajadadir insonning xatti-harakati bilan ham bog'liq, mutlaq qotib qolgan hodisa emas. Buni Imom G'azzoliy ham tan oladi. U o'zining «Ayo o'g'lon!» («Ayyuhal valad») asarida: «Ayo o'g'lon! Yaxshi amallarsiz yuksak mukofotga erishib bo'lmaydi, — deydi va quyidagi hikoyatni keltiradi. — Bani Isroilda bir kishi yetmish yil Alloh taolaga ibodat qiladi. Tangri uni malaklariga ko'rsatishni istaydi va malaklardan birini unga yuboradi. Farishta unga: «Bunday haddan tashqari ibodat bilan jannatga kirishga yetisha olmaysan», deydi. O'shanda (kamolotga) yetishgan obid esa: «Biz ibodat uchun yaratilganmiz. Ibodat bizlarga taqozodir», deb javob beradi. Farishta qaytib chiqib Xudoga deydi: «Uning nima deganini O'zing bilguvchisan!». Shunda Alloh taolo: «Bizga ibodat qilishni to'xtatmadi va biz ham unga ko'rsatadigan karamimizni to'xtatmaymiz! Ey, malaklar, shohid bo'lingki, uni afu etaman», — deydi².

Hikoyatning muhimligi shundaki, gap unda Allohga suyuk bo'lish taqdirda yozilmagan bandaning suyukli obidga aylanishi haqida ketyapti; undan ko'rinib turibdiki, solih banda nimagaki erishgan bo'lsa, hammasi, avvalo Allohning karami kengligi, qolaversa, uning o'z xatti-harakati tufayli ro'y berdi.

¹ *Ibn Sino*. Abu Said Abul Xayr Mehaniy bilan munozara. A.Zohidiy tarjimai. «Sog'lom avlod uchun» jurnali, 1996-yil, 5—6-sonlar.

² *Abu Homid G'azzoliy*. Ayo O'g'lon! A.Zohidiy tarjimai. A.Sher tahriri ostida. «Maktabgacha tarbiya» jurnali, 1993-yil, 9—10-sonlar.

Imom G‘azzoliy niyat masalasida ham o‘ziga xos fikrlar bildiradi. U niyatni yurakning ikki narsa — bilim va harakat qamrovidagi sifati deb ta’riflaydi. Bilim niyatdan oldin turadi, u niyatning ildizi va sharti hisoblanadi. Harakat esa niyatdan keyin turadi. Uni niyatning mevasi va butog‘i deyish mumkin. Har bir erkin tanlangan harakat uch narsa — bilim, ixtiyor etish va qobiliyat yordamida ro‘yobga chiqadi. Zero, inson bilmay turib — xohlamaydi, xohlamas ekan — harakat qilmaydi; shuning uchun ixtiyor etmoq lozim. Ixtiyor etish hodisasi yuz bergandagina navbat qobiliyatga keladi va qobiliyat inson a’zolarini harakatga tushirishga kirishadi. Demak, niyat o‘rtalikdagi sifaddir.

Niyat tasavvuf axloqshunosligida ba’zan harakatdan ham katta ahamiyat kasb etadi. Agar yaxshi niyat qilinsa-yu, lekin inson ixtiyoriga bog‘liq bo‘lmagan sabablar tufayli u ro‘yobga chiqmay qolgan bo‘lsa, bunday niyat amalga oshgan deb hisoblanadi. Shunday qilib, har bir harakat o‘zini uyg‘otadigan niyatga bo‘ysunadi, zero, u o‘z zaruriyatini o‘sha niyatdan oladi.

Tasavvuf axloqshunosligida mavlaviya tariqatining asoschisi, buyuk shoir va faylasuf **Jaloliddin Rumiy** (1207–1273) o‘ziga xos o‘ringa ega. Axloq masalalari uning «Masnaviyi ma’naviy», «Ichindagi ichindadir» kabi asarlarida ko‘rib o‘tiladi. Bu jihatdan ayniqsa «Ichindagi ichindadir» falsafiy risolasi alohida e’tiborga sazovor.

Jaloliddin Rumiy G‘azzoliy kabi tom ma’nodagi faylasufdir, islom falsafasiga ulkan hissa qo‘shgan ulug‘ mutafakkirlardandir. Shu bois Rumiy she’riy merosining tarjimoni va tadqiqotchisi, ingliz sharqshunosi R. Nikolsonning: «Rumiy shoir va mistik, u faylasuf ham, mutafakkir ham emas», degan fikriga mutlaqo qo‘shilib bo‘lmaydi¹. Vaholanki, undan bir asrdan ko‘proq vaqt avval buyuk olmon faylasufi Hegel uch jildlik «Falsafiy fanlar qomusi» asarining uchinchi jildida shunday deb yozadi: «Agar, chunonchi, qoim maqom Jaloliddin Rumiyda qalbning Yakkayu-yagona bilan birlashuvi birinchi o‘ringa chiqarilar va muhabbat sifatida talqin etilar ekan, mazkur ruhiy birlik cheklanganlik va odatiylikdan yuksalganlikni, tabiiy va ruhiy jihatning ustunligini namoyon qiladi...»². Shundan so‘ng Hegel Rumiyning Ryukkert tarjimasidagi she’riyatidan bir necha parchalar keltiradi. Demak, uning fikricha,

¹ Qarang: *Руми. Поэма о скрытом смысле*. М., «Наука», 1986. С. 227.

² *Гегель В.Ф. Энциклопедия философских наук*. Т.3. Философия духа. М., «Мысль», 1977. С. 400.

Rumiy she'riyatidagi asosiy g'oya — falsafiy tushuncha maqomini olgan muhabbatdir. U Rumiyning tasavvuf (din) falsafasini doimo G'arbda chalkashtirib kelinadigan panteizmdan, xususan, spinozachilikdan farqi borligini ilg'ay oldi. Darhaqiqat, panteistlarda, shu jumladan Spinozada ham Xudo — tabiat, Tabiat — Xudo tarzida talqin etilsa va Yaratgan yaratilganlar ichiga singib ketgan degan g'oya ilgari surilsa, Rumiy uning aksini aytadi. «Chunki U ko'k va koinotning tashqarisida bo'lmaganidek, ichida ham emasdir, — deb yozadi mavlono. — Ya'ni ko'k va koinot Uni egallagan bo'lmay, U ularni qamragandir»¹.

Jaloliddin Rumiy o'z falsafasida inson ruhining dialektik tadrijini ko'rsatib berar ekan, narsalarning ziddi borasida «Ichindagi ichinda»da bir necha bor to'xtalib o'tadi. Zero, uning falsafiy qarashlari ana shu zidlarning dialektik munosabatiga asoslanadi. «Axir «ashyo» qiymati ziddi bilan ayon bo'ladi. Ziddi bo'lmagan narsani ta'rif etmoqlik imkonsizdir», — deydi mavlono². Faqat ulug' Tangrininggina ziddi yo'q. Chunki Uning O'zi barcha zidlarning yaratuvchisidir. Mutafakkirning axloqiy qarashlari asosida ham ana shunday dialektik munosabat yotadi. U mutlaqo yomon odamning bo'lmasligini aytadi, bir inson ikkinchi insonga nisbatan yomon ko'z bilan qaramasligi, ya'ni, atayin yomonlikni qidirishga urinmasligi lozim. «Kecha kunduzning ham ziddi, ham yordamchisi hisoblanadi. Chunki kecha doimiy bo'lsaydi, hech qanday ish maydonga kelmasdi. Har zamonda kunduz bo'lishi ham o'z navbatida inson a'zolarini ishdan chiqaradi... Yo'qsa, ko'rsatgin-chi, dunyoda qay bir narsa nuqul yomondirki, unda yaxshilik bo'lmasin va qaysi narsa faqat yaxshidirki, unda yomonlik bo'lmasin?.. Bu — imkonsiz. Chunki yaxshilik yomonlikdan ayro emas»³.

Ezgulik uchun kurashni Rumiy, qadimgi faylasuflar izidan borib, inson o'zidan boshlashi kerakligini ta'kidlaydi, ana shundagina sening so'zing amalga aylanadi va u albatta jamiyat tomonidan baholanadi. Zero, «... olam bir toqqa o'xshaydi. Yaxshi yoki yomon so'zingni aksi o'zingga, faqat o'zingga qaytadi...»⁴. Allomaning fikriga ko'ra, inson toki jamiyatda yashar ekan, u insonga, xalqqa xizmat qilishi kerak.

¹ Jaloliddin Rumiy. Ichindagi ichindadir. U. Hamdam tarjimai. T., «Yangi asr avlodi», 2003, 179-b.

² O'sha manba. 80-b.

³ O'sha manba, 180–181-b.

⁴ O'sha manba, 180–181-b.

Xalqqa xizmatda bo'lmagan odam Haqqa xizmat qildim deb ayto olmaydi. Parvona bilan shamni misol keltirib, u bu borada shunday deb yozadi: «Xuddi shunday xalq bilan qiziqmagan, aksincha, undan noligan, uning uchun jonini kuydirmagan inson – inson emasdir. U Haqni anglab, his etsa ham, u tushunib, idrok etgan Haq – Haq emas. Inson ishlamoqdan, g'ayrat ko'rsatmoqdan qochmagan, Alloh ulug'ligi atrofida tinimsiz, huzursiz aylangan kishidir»¹. Shunday qilib, Rumiyligi ilgari surgan haqparvarlik g'oyasi naqshbandiya tariqatidagi haqparvarlikka juda yaqin: xalqparvar bo'lmagan turib, xudbinlarcha yondashuv orqali haqparvar bo'lish mumkin emas, faqat bu dunyodagi ezgu a'mollargina, insonni Haqqa yaqinlashtiradi, banda o'zini o'zgalarga ezgulik istash orqaligina yaxshilab boradi. «Zohiriy mashg'ullik botiniy mashg'ullikka mone bo'lolmaydi»². Aksincha, botiniy mashg'ullikning voqe bo'lishi yo'lida xizmat qiladi, zinadagi bosqich vazifasini o'taydi; zohiriy mashg'ullik qanchalik ezguliklar bilan yo'g'rilgan bo'lsa, botiniy mashg'ullik shunchalik mukammallashib boradi. G'arb falsafasi namoyandalari Rumiyni buyuk faylasuf sifatida e'tirof etadilarmi-yo'qmi, bundan qat'i nazar, uning ta'sirini juda ko'p falsafiy yo'nalishlarda yaqqol ko'rishimiz mumkin. Chunonchi ezgulik va yovuzlikning bir-biriga o'zaro ta'siri borasidagi Rumiyligi fikrlari ulug' rus faylasufi N.Berdyayev axloq falsafasida, insonning o'zgaruvchanligi haqidagi Rumiyligi ta'limoti K.Yaspers va J-P. Sartr qarashlarida ko'zga tashlanadi. Chunonchi, buyuk olmon ekzistensial faylasufi Karl Yaspers: «Inson... hamma hodisalarda bir xil bo'lolmaydi; u – yo'ldir»³, der ekan, bu fikr Mavlaviy qarashlarining zamonaviy talqini ekanini ilg'ab olish qiyin emas.

Rumiyligi falsafasining cho'qqisi – uning inson mazhablar janjanlaridan yuksak turishi lozimligini ta'kidlashi, zamonaviy falsafiy til bilan aytganda, tolerantlik (bag'rikenglik) g'oyasini ilgari surishidir. Zero, inson mazhablar va dinlar uchun yaratilmagan, aksincha, ular inson uchun yaratilgan. Uning quyidagi so'zlari hozirgi kunda ham, xuddi o'sha davrdagidek, o'zini islom yoki nasroniyligi dinining qahramoni qilib ko'rsatishga urinuvchi ba'zi kaltabin aqidaparast (fundamentalist), ekstremist kimsalarga Qur'oni karim talabini eslatuvchi guldirak sifat ovozdek yangrab turadi: «Siz qanday qilib dinni bir qilasiz? Bu

¹ Ichindagi ichindadir. 180–181-b.

² O'sha manba, 134-b.

³ Ясперс К. Смысл и назначение истории. М., «Политиздат», С. 378. 134-b.

faqat qiyomatda bir bo'ladi. Bu yer dunyodir va shuning uchun ham dinning bir bo'lishi mumkin emas. Chunki bu yerda ularning turli-tuman istagi va tilagi bordir. Din dunyoda birlasholmaydi, faqat qiyomatda bir bo'ladi. Qiyomatda ularning hammasi birlashadi, bir quloq, bir til holiga keladi»¹. Zero, Qur'oni karimda Alloh shunday marhamat qiladi: «Har bir (ummat) uchun (alohida) shariat va yo'l (ta'yin) qilib qo'ydik. Agar Alloh xohlasa edi, sizlarni bir ummat (bir xil shariatda) qilib qo'ygan bo'lur edi. Lekin, O'zi bergan narsa (shariatlar)da sizlarni sinash uchun (shunday qilmadi). Bas, xayrli, savobli ishlarda bir-biringizdan o'zishga oshiqingiz!» (5, 48.)²

Shunday qilib, Jaloliddin Rumiy «Ichindagi ichindadir» asarida ilgari surilgan taraqqiyparvarlik va bag'rikenglik g'oyalari to'g'risida qisqacha to'xtalib o'tar ekanmiz, ularning zamonaviy axloqiy hayot uchun ham muhim ahamiyatga ega ekanini e'tirof etish o'rindir.

Tasavvuf axloqshunosligining yana bir ulkan namoyandasi buyuk yurtdoshimiz **Shayx Aziziddin Nasafiy**dir (XIII asrning birinchi yarmi – XIV asr boshlari). Axloqiy muammolar uning «Zubdat ul-haqoyiq» («Haqiqatlar qaymog'i»), «Insoni komil» («Komil inson») kabi asarlarida ko'tariladi.

Aziziddin Nasafiy tasavvuf haqida fikr yuritar ekan, uning qadimiy falsafiy merosga qarashlari G'azzoliydan keskin farq qiladi. To'g'ri, ikkala mutafakkir ham Qadimgi Yunon va Sharq mashshoiyyunlik falsafasini chuqur o'rgangan hamda o'zini faylasuf emas, mutasavvif deb hisoblaydi. Lekin G'azzoliy mantiqan bir-birining davomi bo'lmish «Tahofat al-falosifa» («Faylasuflarning ziddiyatlari»), «Maqosid al-falosifa» («Faylasuflarning maqsadlari») asarlarida Arastu hamda uning sharqlik izdoshlari Forobiy va Ibn Sino qarashlarini islomiy nuqtayi nazardan inkor qilarli darajada tanqid ostiga olsa, Aziziddin Nasafiy «Zubdat ul-haqoyiq»da ularga xolislik bilan baho beradi. U inson taraqqiyoti va ruhi to'g'risida shariat ahlining ham, hikmat (falsafa) ahlining ham fikrlarini qayd etib, ularni uchinchi, yuksak darajaga – tasavvuf ahli tafakkuriga olib keluvchi pog'onalar tarzida talqin etadi.

Nasaflik bobokalonimiz ham Arastu izidan borib: «Inson hayvon turlaridan biridir, – deydi va so'ng shunday davom etadi. – Ey darvesh,

¹ Ichindagi ichindadir. 34-b.

² Qur'oni karim ma'nolarining tarjimasi. Tarjima va izohlar muallifi Abdulaziz Mansur. T., Islom universiteti nashriyoti, 2001, 116-b.

aynan hayvon ruhi tarbiya topib, ta'lim va tahsil ko'rib, bilish, takrorlash, taqvo va zikr tufayli darajalar bo'ylab rivojlanadi...»¹. Rivojlangan (insoniy) ruhning rivojlanmagan (hayvoniy) ruhdan farqi shundaki, birinchisi xususiylikni ham, umumiylikni ham anglay oladi, ya'ni, «yaxlit biluvchi, yaxlit ko'ruvchi, yaxlit so'zlovchi», ikkinchisi esa xususiylikni, juzviyliknigina anglashga qodir. Uning fikriga ko'ra, insonda ruh ham bitta, jism ham bitta, faqat ruhning darajalari har xil; jism ruhga, ruh jismga muvofiq, bir-biridan ajralmaydi; jism bilan ruh birga rivojlanadi va komillikka erishguncha kamolot bosqichlaridan ko'tarilib boraveradi.

Mutasavvif-faylasuf merosida komil inson muammosi ana shu ruh darajalari bilan bog'liq holda olib qaraladi. Shu sababdan ham ulkan olimimiz Najmiddin Komilov: «Aziziddin Nasafiyni komil inson ilmining nazariyotchisi deyish mumkin, chunki uning barcha asarlarida bu mavzu markaziy o'rinni ishg'ol etadi», degan fikrni bildiradi va allomaning bu boradagi qarashlarini birinchi bo'lib jiddiy tahlil qiladi².

Aziziddin Nasafiy nazdidagi komil inson, eng avvalo, yuksak axloq egasi; uning yerdagi vazifasi halollik va rostgo'ylikni qaror toptirish, yomon rasmu rusumlarni yo'qotib, yaxshi, ezgulikka boshlaydigan qonun-qoidalarni joriy etish, odamlarni Xudoga tomon da'vat qilish. Bu darajaga yetishish uchun esa inson o'zini anglab yetishi kerak. Zero, allomaning fikricha, o'zini anglamagan kishi hech narsani anglamay dunyodan o'tadi.

Xo'sh, inson o'zini to'la anglashi mumkinmi? Mumkin. Buning uchun u to'rt maqomni bosib o'tishi kerak: xayrli so'z, xayrli ish, xayrli xulq, ma'rifat. Mazkur maqomlarga erishish oson emas; butun borlig'i bilan berilib harakat qilgandagina, o'zini unutib, o'zligiga erishgandagina inson ularga muyassar bo'ladi. Bu holni mutasavvif-faylasuf shunday obrazli shaklda ifodalaydi: «Birida o'lmagan odam, ikkinchisida tug'ilmaydi. Hordiqni istasang – ishda o'lgin, Xudoni istasang – o'zingda o'lgin. O'z ishingda o'lolmasang, hordiqni izlama, o'zingda o'lolmasang, Xudoni izlama». Lekin maqsad «Xudoni izlash bo'lmasligi kerak, chunki Xudo hamma yerda mavjuddir va uni izlashning hojati yo'q. Borliqning vujudi – Undan... butun borliq Uning o'zidir»³. Shu sababli inson

¹ *Aziziddin Nasafiy*. Zubbat ul-haqoyiq. N.Komilov tarjimasi. T., «Kamalak», 1995, 42-b.

² *N. Komilov*. Tasavvuf. 1-kitob. T., «Yozuvchi», 1996, 147–152-b.

³ «Zubdat ul-haqoyiq», 52–53-b.

yuqoridagi to'rt martabani chetdan izlashi kerak emas, ular insonning o'zida mavjud: «...senda avval boshdagi va oxirdagi ilmu ma'rifat yashiringan, nimaiki izlasang, o'zingdan izla, nega tashqaridan qidirasan?»¹.

Demak, komillikka inson qadam-baqadam yetishib boradi, lekin bu darajalar mutlaq diniylikni taqozo qilmaydi, balki dunyoviy hayotda ham pok bo'lishni talab etadi. Aziziddin Nasafiy buni shunday ifodalaydi: «Ey darvesh, ifrotiy (haddan oshiq) ro'za va namozga berilib, ketma-ket hajga borma, buyurilgan farzni ado etish bilan cheklan», — deb yozadi². Xo'sh, qolgan umrni nimaga bag'ishlash kerak, degan savol tug'iladi. Faylasuf-shayx bunga shunday deb javob beradi: «...shunday yo'l tutginki, qalbing saxovat va hikmatga to'lgan bo'lsin, ezgulik sohibi bo'lgin... qalbing haqgo'ylik (rostlik) va ezgulik bilan bezansin, toki inson degan ulug' nomga munosib bo'lsang, do'zax azoblaridan qutulasan... Sening haqiqating (mohiyating) to'g'rilik va xayrli ishlar ijod qilish bo'lsin»³.

Shunday qilib, Shayx Aziziddinning ta'rifiga ko'ra, komillik — inson degan ulug' nomga munosiblik, Alloh insoniyatni ana shu komil insonlar borligi uchun yaratgan, odamlar orasida komil insonlar borligi uchun jami mavjudot odamzodga sajda qiladi, mavjudotlar ichida komil insondan ulug'roq, donoroq va oliyroq narsa yo'q; odamlar koinotning qaymog'i, xulosasi bo'lsalar, komil inson odamlarning qaymog'i va xulosasidir, komil inson olamning siri, olamning qutbi, u — olamning bahri muhiti — dengizi⁴.

Komil insonga Yaratgan tomonidan ko'rsatilgan bunchalik hurmat-e'tiborning, oliy ehtiromning boisi, uning ham ilohiy, ham dunyoviy takomilga erishgani uchundir, chunki u «hech kimdan xizmatini darig' tutmaydi, tili, qo'li, moli bilan o'zgalar yordamiga shoshiladi..., zero, qalb kamolotiga erishib, jannatiy odam nimaiki qilmasin, uning dunyo va oxirati kengayadi»⁵. Demak, komil insonlar Allohning suyak bandalari, chunki ular Yaratganning asl maqsadini ro'yobga chiqarish uchun bunyod bo'lganlar: bu yuksak axloq egalarining har ikki dunyo

¹ «Zubdat ul-haqoyiq», 53–54-b.

² O'sha manba, 54-b.

³ O'sha manba, 54–55-b.

⁴ Tasavvuf, 148–149-b.

⁵ «Zubdat ul-haqoyiq», 55-b.

uchun buyuk xizmatlari jannatni kengaytirish va do‘zaxni toraytirishdan iborat. Shu bois ular koinotning sarvari, barcha borliq ular uchun yaratilgan.

Xullas, tasavvuf axloqshunosligining o‘ziga xos tabiatidan kelib chiqib, shunday deyish mumkin: bu ta’limot Xudoga — mutlaq fazilatlar Egasiga, mutlaq komil Zotga yetishish yo‘lida insonning nisbiy komillikka erisha borishi g‘oyasini ilgari suradi. Bu g‘oya insonning Yaratgan oldidagi qo‘rquvini muhabbatga aylantirish uchun xizmat qiladi. Qisqasi, tasavvuf axloqshunosligi insondan Xudoning ko‘r-ko‘rona quli bo‘lib emas, balki Uni tanigan, bilgan mavjudot, Uning yerdagi xalifasi va oshig‘i sifatida harakat qilishni talab etadi.

4. Temuriylar davri mutafakkirlarining axloqiy qarashlari

O‘rta asrlarning to mo‘g‘ullar bosqiniga qadar bo‘lgan davrlarida biz yuqorida ko‘rib o‘tgan qomusiy allomalardan tashqari Az-Zamaxshariy, Al-Beruniy, Qobus ibn Vushmagir, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yassaviy, Abdulkholiq G‘ijduvoni, Najmiddin Kubro, Shayx Sa‘diy singari o‘nlab mutafakkirlar axloq ilmining nazariy yoki amaliy sohalarida faoliyat ko‘rsatdilar. Lekin mo‘g‘ullar bosqini musulmon Sharqida madaniy hayotni izdan chiqarib yubordi. Faqat sohibqiron Amir Temur davridagina ilm-fan va san‘at taraqqiyoti yana o‘z yo‘liga tushdi.

Sohibqironning «Kuch — adolatda!» degan tamoyili shunchaki gap emasdi. Amir Temur amalda haqiqat va adolat tarafdori edi. Shu sababli hatto Temurni o‘zining shaxsiy dushmani deb bilgan tarixchi Ibn Arabshoh, agar nohaqlik yuz bersa-yu, nohaqlik qilgan kishi Temurga ota yoki farzand maqomida bo‘lsa ham, u kishi juda qattiq jazoga mahkum etilardi, deb yozib qoldirgan¹. Buyuk bobokalonimizning sa’y-harakatlari behuda ketmadi. Natijada Temuriylar davri ilm-fan va madaniyat taraqqiyotining oltin davri sifatida hanuzgacha jahonni hayratga solib kelmoqda. Bu davrda yuzlab qomusiy olimlar, buyuk shoirilar va san‘atkorlar yetishib chiqdi. Ular orasida ulug‘ o‘zbek shoiri **Alisher Navoiy** (1441–1501) alohida ahamiyatga molik. Nafaqat uning asarlaridagi yuksak badiiyat, balki falsafiy-axloqiy qarashlar ham hanuzgacha o‘z ohorini yo‘qotgan emas.

¹ Qarang: *Ibn Arabshoh*. Amir Temur tarixi. I kitob. U.Uvatov tarjimai. T., «Mehnat», 1992, 247-b.

Ma'lumki, Navoiy she'rlari va dostonlarida ilgari surilgan axloqiy tamoyillar hamda ijobiy qahramonlar qiyofalarida tajassum topgan adolat, sadoqat, burch, muhabbat, rahm-shafqat, mardlik, kamtarlik singari fazilatlar haqida ko'p yozilgan. Ayni paytda, Navoiy so'fiylikning naqshbandiya sulukiga mansub yirik shaxs — mutasavvif sifatida ham axloqshunoslik nazariyasi va amaliyoti taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan mutafakkirdir. U «Qanoat naqshining ifshosi va naqshbandiya tariqatining adosi» degan she'rida o'zi mansub bo'lgan tariqatning to'rt tamoyilini shunday tushuntiradi:

*Desang xilvatim anjuman bo'lmason,
Kerak anjuman ichra xilvat sanga.
Vatan ichra sokin bo'lib soyir o'l,
Safardin agar bo'lsa mehnat sanga.
Nazarni qadamdin yiroq solmag'il,
Bu yo'l azmi agar bo'lsa rag'bat sanga.
Damingdin yiroq tutmag'il hushni,
Ki yuzlanmag'ay har dam ofat sanga.
Bu to'rt ish bila rub'i maskun aro,
Cholinmoq ne tong ko'si davlat sanga.
Bu ohang ila bo'lg'usi naqshband,
Navoiy, agar yetsa navbat sanga.¹*

Shu o'rinda naqshbandiya tariqatining asosiy qoidalariga to'xtalib o'tmoq joiz. Yuqoridagi qit'ada Alisher Navoiy naqshbandiya tariqatining umumfalsafiy ahamiyatga ega bo'lgan dastlabki tamoyillarini o'ziga xos sharhlagan, ularni mazkur tariqat boshlovchisi Yusuf Hamadoniy solihlarning asosiy qoidolari tarzida muomalaga kiritgan:

1. Hush dar dam (har nafasda es-hush joyida bo'lishi, hushyorlik bilan yashash, g'ofillikdan chekinish).

2. Nazar dar qadam (o'zgalar qadamini muhokama qilishdan ko'ra o'z qadaming pok, harom-xarishdan yiroq bo'lishini kuzatib borish, qadam-baqadam ma'naviy yuksaklikka erishish).

3. Safar dar Vatan (Vatanni kezmoq, kezib riyozat chekmoq, uni sevmok, Vatanda yashash ham bir safar ekanini anglamoq).

4. Xilvat dar anjuman (odamlar yig'ilgan joylarda, xalq orasida ichki

¹ Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. T. 3. T., «Fan», 1988, 544-b.

tanholikka erishmoq, gunohkorlar anjumanidan forig' va Tangri bilan birga bo'lmoq, o'zligini topmoq).

Bundan tashqari naqshbandiyada Abdulxoliq G'ijduvoni kiritgan – yod kard (yod etmoq), bozgasht (ortga qaytmoq), nigohdosht (nigoh solmoq), yoddosht (yodda saqlamoq) va Bahouddin Naqshband qo'shgan – vuqufi zamoni (zamondan voqiflik), vuqufi abadiy (abaddan voqiflik), vujudi qalbiy (qalbdan voqiflik) tamoyillari mavjud. Ularning dastlabki to'rttasi ko'proq sof zikrga taalluqli bo'lsa, keyingi uchta, Hamadoni qoidalar kabi, ko'proq falsafiy xususiyatga ega. Umuman olib qaralganda, mazkur o'n bir tamoyilning hammasida ham u yoki bu darajada axloqiy talablar ustuvordir.

Xullas, naqshbandiya tariqatining ikki tomoni bor. Birinchisi, axloqiy jihati: u zamindan, xalqdan, mehnatdan uzilib qolmaslikka, ma'rifatlilikka erishishga, jaholatga, zulmga qarshi kurashishga, biror-bir kasbning boshini tutishga, o'zgalarga axloqiy namuna bo'lib yashashga chaqiradi. Ikkinchisi, ilohiy jihati: u axloqiy qismiga hamohang – tavhidga amal qilishga, poklikka, Vatanni bilishga, vatanparvarlikka, ilmi bo'lishga da'vat etadi.

Bu tariqatning yana «Xilvatda – shuhrat, shuhratda ofat» degan aqidasi ham diqqatga sazovor. Xilvatda faqat o'zini o'ylab, ertadan kechgacha ibodat qilishda ham g'araz bor: bu, birinchidan, kishining jannatdan eng avvalo o'zi o'rin olishi uchun tirishib-tirmashishi bo'lsa, ikkinchidan, Xudoga xudbinlik orqali yaxshi ko'rinish va, uchinchidan, odamlar ko'ziga o'zini zo'r qilib ko'rsatish, ya'ni shuhrat orttirish.

Shuningdek, bu tariqat ziyolilarga juda katta mas'uliyat yuklaydi. Uning «Agar mamlakat xarob bo'lsa, shohdan xafa bo'lma, haqiqat ahli nazdida bu darveshlarning – ziyolilarning, ilm ahlining gunohidir», «Hech kimdan xafa bo'lma va hech kimni xafa qilma», «O'lik sherdan tirik mushuk afzal» singari hikmatlari ham hech qachon o'z kuchini yo'qotmaydi¹.

Ma'lumki, diling Xudo bilan, qo'ling ish bilan band bo'lsin, degan shior naqshbandiya tariqatining asosiy tamoyilidir. Navoiy butun umr, avvalo, shaxsan o'zi ana shu tamoyilga amal qildi, qolaversa, deyarli hamma asarida insonni zamindan oyog'i uzilmagan qahramon tarzida

¹ *Qarang:* Dam bu damdir, dam bu damdir, dam bu dam. Akademik I.Sulton bilan A.Sher suhbat. «Sog'lom avlod uchun» jurnali, 1996-yil, 1-son.

talqin etdi. Shuning uchun ham alloma Bertels Navoiyni, nafaqat buyuk shoir hamda mutafakkir, balki buyuk va pokiza zot, nomi bosh harflar bilan yozilishga loyiq Inson edi, deb ta'riflaydi.

Navoiy o'z asarlarida inson qadr-qimmatini birinchi o'ringa qo'yadi, nomus, oriyat va insoniy g'urur tushunchalarining o'ziga xos talqinini beradi. «Tavakkul sifati va betavakkullar mazammati» she'rida mutafakkir shoir, Yaratganga tavakkul qilish o'rniga o'zini tama yuzasidan shohlar oldida quldek tutgan yaltoqi kishi, agar afsonaviy Qorun boyligini mo'ljallasa-da, uning nasibasi bor-yo'g'i bir tovoq osh bo'ladi, deydi. Zero, unday odam nafi xurujida, katta da'vo-maqsadlarni darhol unutib, oldiga tashlab qo'yilgan suyak bilan ovora bo'lib qolaveradi; kichik bir tovoqdagi osh uchun qullik qiladigan bunday inson yuziga ulkan qozonning qorakuyasi munosibdir:

*Tavakkulni ulkim qo'yub xotirig'a,
Tushar shoh ollinda qulluq havosi.
Nasibi oning bir ayoq osh erur, bas,
Agar ganji Qorun erur muddaosi.
Biravkim, bo'lur bir ayoq osh uchun qul,
Yuziga keraktur qazonning qarosi¹.*

Navoiy asarlari orasida tasavvuf axloqiga doir yana bir mashhur qit'a borki, uning ichki — botiniy mazmuni alohida diqqatga sazovor:

*Kamol et kasbkim, olam uyidin
Sanga farz o'lmag'ay g'amnok chiqmoq.
Jahondin notamom o'tmak biaynih,
Erur hammomdin nopok chiqmoq².*

Bu she'rda, yuzaki qaraganda, gap dunyodan biror kasbning boshini tutmay o'tib ketish yaxshi emasligi haqida ketayotgandek ko'rinadi. Aslida esa u, yuqorida aytib o'tganimiz — tasavvuf axloqshunosligining «kasb» tushunchasi bilan bog'liq. Navoiy hazratlari bu dunyoga kelib, Alloh inson uchun yaratgan barcha fazilatlar va ezguliklarni o'ziga kasb qilib olmagan, yuqurtirmagan kishi tiriklik olamidan boshi quyi solinganicha chiqib ketadi, chunki dunyodan notamom, ya'ni komillikka

¹ *Alisher Navoiy*. Mukammal asarlar to'plami. T. 3. T., 1988, 544–545-b.

² O'sha manba, 545-b.

erishmay o'tish xuddi hammomga kirib, yuvinmay chiqib ketish bilan barobar, deydi. Demak, ulug' mutafakkirning fikriga ko'ra, har bir inson bu dunyoda Xudo unga atab ne'mat sifatida yaratgan fazilatlar egasi bo'lmog'i, komillikka intilmog'i zarur, ana o'shandagina u o'z insonlik burchini bajargan, inson degan nomni oqlagan sanaladi.

Buyuk mutafakkirning «Mahbub ul-qulub» asari, ayniqsa, Temuriylar davri axloqshunosligi taraqqiyotiga katta hissa qo'shdi. Uch qismdan iborat bu asarda nafaqat tasavvuf axloqshunosligi va axloqining, balki butun musulmon Sharqi axloq ilmining nazariy muammolari ko'tariladi. Shuningdek, u pandnoma sifatida ham diqqatga sazovor. Unda raiyat ahli barcha tabaqalarining odobi, xulqi va axloqiy tamoyillari haqida fikr yuritir ekan, Navoiy Suqrot izidan borib, qonunni adolat bilan aynanlashtiradi: «Zindon ahli — do'zax ahli», — deydi mutafakkir¹. Ayni paytda, halol mehnat bilan kun kechiruvchi dehqonga ulkan saxovat egasi, qurt-qumursqadan tortib, gadoy-u musofirgacha yemak berguvchi, novvoy-u allofni ish bilan ta'minlovchi, darveshlar kachkuliyu mamlakat xazinasini to'ldiruvchi, barchaga rizq ulashuvchi olijanob jannatiy inson, axloqiy namuna sifatida qaraydi: «Dehqonki dona sochar, yerni yormoq bila rizq yo'lin ochar», — deydi shoir va uning qo'sh haydayotgan paytini Odam Atoning holatiga o'xshatadi².

Dehqonga berilgan bunchalik yuksak bahoga, dehqonchilikning boshqa kasblardan yuqori qo'yilishiga sabab shuki, boshqa sohadagi odamlardan, deylik, hunarmandlardan — ajoyib ashyolar, me'mor-quruvchilardan — buyuk binolar necha o'n, yuz, hatto ming yillarga yodgor bo'lib qoladi va bu yodgorliklar bilan birga ularning nomlari uzoq vaqt yashaydi. Dehqonning mehnati esa shu jihatdan ma'lum ma'noda fiysabullo chekilgan zahmat: uning mehnat mahsuli yer ustida qolmaydi, yerdan paydo bo'lib, yerga singib ketadi. Ammo uning mahsuli bilan inson tirik va dasturxon ochiq.

«Mahbub ul-qulub» da komil inson masalasi ham o'ziga xos tarzda o'rtaga tashlanadi. Navoiy naqshbandiya sulukining axloqiy talablaridan kelib chiqib, o'z zamonasi bilan hamnafas bo'la oladigan va doimo komillikka intilib yashaydigan insonni axloqiy namuna deb biladi. Chunki, har bir inson faqat o'z zamonasidagina mavjud va shu mavjudlik doirasidagina biror ish qilishga qodir; oh, o'tmish zo'r edi, oltin davrlar

¹ *Alisher Navoiy*. Mukammal asarlar to'plami. T. 14. T., 1988, 36–37-b.

² O'sha manba, 37-b.

edi, yoki kelajakda hamma narsa ajoyib bo'ladi, deb gapiravergan bilan hech narsaga erishib bo'lmaydi. Inson o'z zamonasi imkoniyatlaridan foydalanib, ham o'zini, ham zamonasini go'zal qilishga intilmog'i lozim. Shu bois «Mahbub ul-qulub»ni yakunlar ekan, uning so'nggi sahifalarida buyuk mutafakkir shunday deydi:

«O'tgan ro'zgor adamdir. Kelmagondin so'z aytqon ahli nadamdir va hol mug'tanamdir. Bir turk bu ma'nida debdurkim: «Dam bu damdir».

Bayt:

*Moziyu mustaqbal ahvolin takallum ayla kam,
Ne uchunkim, dam bu damdir, dam bu damdir, dam bu dam»¹.*

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, Navoiy asarlaridagi axloqqa doir fikrlar xoh amaliy axloqqa, xoh axloq nazariyasiga taalluqli bo'lsin, ular ulkan bir davr axloqiy qarashlarining kvintessensiyasi sifatida doimo tadqiq va tatbiqqa loyiqdir.

Alisher Navoiyning ustozi, naqshbandiya tariqati piri murshidi buyuk tojik shoiri **Abdurahmon Jomiy** (1414–1492) axloqiy qarashlari ham diqqatga sazovor. Uning «Bahoriston» pandnomasi va «Haft avrang» (Yetti taxt) turkumidagi dostonlarida o'sha davr axloqiy muammolari bilan birga axloqshunoslikning qadimiy-an'anaviy masalalari ham o'rta tashlanadi.

Jomiyning «Bahoriston»i Shayx Sa'diyning «Guliston» asari yo'lida yozilgan pandnoma bo'lib, unda axloqiy tushunchalar, tamoyillar, me'yorlar hamda ular orasidagi bog'liqliklar, qiziqarli hikoyatlarda va shu hikoyatlardan chiqarilgan she'riy xulosalarda ifoda topgan. Misol tariqasida quyidagi hikoyatni keltirish mumkin.

«Yusuf ibn Husayn Roziy:

– Hamma yaxshiliklar bir uyda, uning kaliti tavoze va kamtarinlikdir, hamma yomonliklar boshqa bir uyda, uning kaliti manmanlikdir, – der edi».

Unda kamtarinlik va manmanlik juftlik axloqiy me'yori axloq ilmidagi keng qamrovli juftlik tushuncha bo'lmish yaxshilik va yomonlikning kaliti sifatida talqin etiladi; odobning doimiy tarzda buzilishi oxir-oqibat axloqsizlikka olib kelishi ham nasriy, ham nazmiy shaklda chiroyli qilib berilgan:

*Yaxshiliklar bir xonada jam,
Kamtarlikdir uning kaliti*

¹ Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. T. 14. T., 1988, 126-b.

*Yomonliklar boshqa xonada
Uni ochar manmanlik iti.
Ehtiyot bo'ls, toyib ketmagil,
Shundan ketar yuzning shiviti¹*

Jomiy mamlakatni boshqarishda din yoki dinsizlikning ahamiyati u qadar katta emas, muhimi, xalqning farovon va erkin yashashini ta'minlashda deb biladi. Shu bois xalqqa zulm qilgan, musulmonman deydigan munofiq va zolim hukmdordan adolatli kofir podsho afzaldir, zero, aqlu insof bilan hukm yurgizgan hukmdorgina o'z mamlakatida ham farovonlikni, ham axloqiylikni ta'minlay oladi:

«Tarix ko'rsatadiki, jahon saltanati besh ming yil davomida kofir mug'lar (otashparastlar — *A.Sh.*) qo'lida bo'ldi va davlat shular xonadoni qo'lida turdi. Chunki ular adl ko'rguzdilar va zulmni ravo bilmadilar...

*O'lkani saqlashda eng kerakligi —
Aqlu insof erur, kufru din emas.
Dunyo tartibini saqlaguvchi shoh
Dinsiz bo'lsa hamki odil bo'lsa bas!»²*

Buyuk mutafakkirning dostonlarida ham ana shunday axloqiylik ruhi yetakchi mavqeni egallaydi. Ularning asosiy qahramonlari axloqiy yuksak kishilar. Ayni paytda dostonlar fazilatlarini tarannum etuvchi va illatlarni qoralovchi hikoyatlar, rivoyatlar hamda she'riy nasihatlariga boy. Jomiyning axloqiy nuqtayi nazari ayniqsa «Silsilat uz-zahab» (Oltin tizmalar) dostonida sodda va aniq ifodasini topgan:

*Qoldiray desang jahonda yaxshi nom,
Yaxshilik qil, yaxshilik qilgil mudom.
Yaxshilikni sen o'zingga kema qil,
Hech kishiga ranju ozor bermagil³.*

Jomiy bu dostonda axloqiy tarbiya masalasiga ham aloqida to'xtaladi: Xudo bergan ne'matni — inson mohiyatidagi axloqni o'z vaqtida

¹ *Jomiy*. Bahoriston. Sh.Shomuhamedov tarjimasi.T., «Yozuvchi», 1997, 7–8-b.

² O'sha manba, 23-bet.

³ *Jomiy*. Silsilat uz-zahab. Vasfiy tarjimasi. // Tanlangan asarlar. T., G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1971, 149-bet.

parvarish qilib borilmasa, kishi fazilat egasi bo'lolmaydi, tarbiyasi sust odamning axloqi tez so'nib qolgan olovga o'xshaydi, boshida axloqiy darajasi past kishi esa tarbiya tufayli qalbi gurillab yonib, yuksak axloq egasiga aylanishi mumkin:

*Agarchi olov bashardir bemajol,
Biroq tarbiyatdan bo'lur barkamol¹.*

Jomiy asarlaridagi axloqiy g'oyalar hozir ham biz uchun qimmatli, o'z ahamiyatini yo'qotgan emas.

Temuriylar davri axloqshunosligida Navoiyning nazari tushgan alloma, uning zamondoshi **Husayn Voiz Koshifiyning** (1440–1505) siymosi alohida diqqatga sazovor. Xondamirning ta'rifiga ko'ra, u «ma'qul va maxsus ilmlarning barchasidan to'la naflangan va bahramand bo'lgan kishi». Koshifiyning axloqshunoslikka doir eng mashhur asari «Axloqi Muhsiniy»dir. Husayn Boyqaroning o'g'li, Marv hokimi shahzoda Muhsin Mirzoga bag'ishlangan bu kitobda Koshifiy axloqshunoslikning juda ko'p tushunchalariga sharh beradi, ularni jonli, hayotiy misollar, shuningdek, qadimgi hikoyatlar asosida talqin etadi. U yaxshilik va yomonlik haqida fikr yuritar ekan, yaxshilikni asosan ezgulik ma'nosida tushunadi. Ezgulikning ibtidosini Koshifiy xushxulqlilikda ko'radi. Insoniy fazilatlarini u tarbiya, bilim, tajriba orqali tarkib topadi deb hisoblaydi. Halollik, rostgo'ylik, mehnatsevarlik, insonparvarlik singari axloqiy me'yorlar va tamoyillar ezgulikning poydevori sifatida olib qaraladi.

Koshifiy adolat tushunchasiga, ayniqsa, batafsil to'xtaladi va uni o'ziga xos sharhlaydi. Mutafakkir adolatni insonning eng yaxshi fazilati, adolatsizlikni esa yomon odamlardagi eng yomon illat tarzida taqdim qiladi. Shuningdek, Koshifiy adolatning ijtimoiylik xususiyatini ham nazardan qochirmaydi: adolat natijasida mulk boqiy, mamlakat boy-badavlat, kentlaru shaharlar obod bo'ladi. Zulm esa mamlakatni tanazzulga olib keladi. Koshifiyning fikriga ko'ra, jamiyat tabaqalari bir-biri bilan mustahkam ijtimoiy bog'liqlikka ega: agar jamiyatda adolat hukm surmasa, zaiflar yo'qoladi, zaiflarsiz esa kuchlilarning ham bo'lishi mumkin emas. Ya'ni adolatsiz tuzumda jamiyat inqirozga uchraydi. Adolat – insoniy jamiyatni baxt-saodatga olib boruvchi yo'l.

¹ *Jomiy. Silsilat uz-zahab. Vasfiy tarjiması. // Tanlangan asarlar. T., G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1971, 149-bet.*

Buyuk axloqshunosning burch haqidagi qarashlari ham e'tiborga molik. U burchni Tangri oldidagi o'z qarzini bajarish, ilohiy mas'uliyat deb tushunadi. Lekin bu mas'uliyat, ayni paytda, muhtojlarga xayrehsonni, Yaratgan va banda oldidagi pokizalikni ham o'z ichiga oladi. Burchni anglab yetish esa, faqat bilim (bilish) orqali ro'y beradi. Shuningdek, Koshifiy an'anaviy sharqona fazilatlarga bafurja to'xtaladi. Sabr, hayo, afv, saxiylik, rostgo'ylik, farosat, tavoze singari fazilatlarning mohiyatini ochib beradi, ularni nasriy va she'riy misollar bilan isbotlaydi. Ayni paytda, ularning ziddi bo'lmish illatlar ham mutafakkining diqqat markazidan chetda qolmaydi.

Bundan tashqari, Husayn Voiz Koshifiy axloqiy madaniyat muammolarini ham tadqiq etadi. Uning «Futuvvatnomai Sultoniyy yoxud javonmardlik tariqati» asarida muomala odobi, kiyinish odobi hamda mehmondo'stlik va tanovul etiketi borasida o'ziga xos fikrlar o'rtaga tashlangan. Chunonchi, u, suhbat odobi borasida gap ketganda, shayxlar va boshqa martabaga erishganlar uchun ham, hali martabaga erishmagan kishilar, muridlar uchun ham rioya qilinishi zarur bo'lgan bir qancha suhbat odobi mavjud ekanini aytib, har ikki toifa suhbatdoshlar uchun alohida-alohida sakkiztadan qoida tavsiya etadi. Bu o'rinda mutafakkir so'zga lingvistik emas, axloqshunoslik nuqtayi nazaridan yondashib, unga insonning axloqiylik darajasi namoyon bo'ladigan vosita sifatida qaraydi: axloqshunoslikda so'zni insondan, insonni so'zdan ajratib tahlil etish mumkin emasligini ta'kidlaydi. «Agar so'z senikimi yoki sen so'z nikimi, deb so'zlasalar, aytgil: men so'z nikimi va so'z menikidir, chunki so'z insonlik daraxtining mevasidir, daraxtni mevaning, mevaning esa daraxtdan ajratib bo'lmaydi», — deb yozadi mutafakkir¹.

Kitobda alloma axloqshunos kasbiy odob muammolariga ham to'xtalib o'tadi. Beshinchi bobning o'n to'rtinchi, o'n beshinchi va o'n oltinchi fasllari turli kasb egalari odobiga bag'ishlangan. Masalan, o'n to'rtinchi fasl «Kasb-kor va savdo-tijorat odobi haqida» deb nomlanadi va umuman kasb egasi, ayni paytda, savdo-tijorat ahli odobi qonun-qoidalarini o'z ichiga oladi. Koshifiy yozadi:

«Bilgilim, hamma kasblarga birday taalluqli qisqacha qoida-adablar mavjud, shuningdek, har bir kasb uchun alohida odob ham bor.

¹ *Husayn Voiz Koshifiy. Futuvvatnomai Sultoniyy. N. Komilov tarjimai. T., A. Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1994, 58-b.*

Agar barcha kasblar uchun zaruriy odoblar xulosasi nechta, deb so'rasalar, sakkizta deb aytgil: birinchidan, o'z kasbini haromdan, shubhali mol-mablag'dan pok saqlasin. Ikkinchidan, rizq-ro'zi zarurati uchungina kerakli kasb bilan shug'ullansin, kasbni mol-dunyo to'plashga sarflamasin. Uchinchidan, kasbni obro' olish, yaxshi nom chiqarishning sababi deb bilsin. To'rtinchidan, moli harom odamlar (amaldorlar, poraxo'rlar, qaroqchilar, o'g'rilar, qimorbozlar, kazzob do'kondorlar) bilan muomala qilmasin...»¹.

Koshifiy sotuvchi odobi, xaridor odobi, xodimlar (xizmatkorlar) odobi, maddohlar odobi singari masalalarda ham xuddi shunday asosli fikrlar bildiradi. Garchand, «Futuvvatnomai Sultoni» javonmardlik (jo'mardlik) tariqati darveshlariga atab yozilgan bo'lsa-da, unda ilgari surilgan axloqiy tamoyillar va g'oyalar umummintaqaviy, umuminsoniy qamrovga ega. Zero, buyuk forsigo'y o'zbek shoiri Pahlavon Mahmud ma'lum ma'noda yangilagan bu tariqat darveshlik xirqasini kiygan, lekin zarur bo'lsa, barcha qurollar turini ishga solib, Vatan himoyasiga otlanishni birinchi galdagi vazifasi deb bilgan erkparvar insonlar sulukidir. Shu bois mazkur kitobda diniylik dunyoviylikdan ajratilmaydi, ular bir-birini to'ldirishi bilan inson hayotini axloqiylashtiradigan, go'zallashtiradigan hodisalar sifatida talqin etiladi. Javonmardlikning harbiylashtirilgan nasroniylar ritsarlik ordenlaridan farqi ham shunda.

Koshifiy ilgari surgan axloqiy g'oyalar hozirgi kunda ko'p jihatdan o'z ta'sir kuchini yo'qotgan emas. Ayniqsa, uning tijoratchi, sotuvchi va xaridor odobiga doir qoidalarini zamonaviy bozorlarimiz, tijorat markazlarimiz va do'konlarimiz devorlariga yozib qo'yish ayni muddao bo'lur edi.

Temuriylar davri axloqshunosligining yana bir vakili **Jaloliddin Davoniy**dir (1427–1502). Uning axloqshunoslik muammolariga bag'ishlangan yirik asari «Axloqi Jaloliy» risolasida, falsafashunos Haydar Aliqulov tadqiqotlariga ko'ra, XV asrning ilg'or axloqi, musulmon Sharqi axloqiy ta'limotlarining yutuq va kamchiliklari aks etgan. Asar uch qismdan iborat bo'lib, uning birinchi qismi asosiy axloqiy tushunchalar bo'lmish adolat, shijoat, donishmandlik, iffat singari fazilatlar tahlili va talqiniga, ikkinchi qismi oilaviy hayot, bolalar tarbiyasi, muomala odobi

¹ *Husayn Voiz Koshifiy*. Futuvvatnomai Sultoni. N.Komilov tarjimai. T., A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1994, 69–70-b.

masalalariga bag'ishlangan. Kitobning uchinchi qismida esa shahar madaniyati va podsholarning siyosat yurgizishi, fuqarolarning shahar (davlat) boshliqlari bilan o'zaro munosabatlari qalamga olinadi. Qisqa qilib aytadigan bo'lsak, «Axloqi Jaloliy»da axloqshunoslik kishilarning amaliy faoliyati, qarashlari bilan bog'liq fan sifatida, axloqiy muammolar esa falsafiy, ijtimoiy-siyosiy masalalarga daxldor hodisalar tarzida olib qaraladi¹.

5. Mashhur pandnomalarning axloqiy mohiyati

O'rta asrlar musulmon Sharqi mintaqasi tafakkurida axloqning mohiyatini tushuntiruvchi va axloqiylikni targ'ib etuvchi mashhur pandnomalar — xalq ichida keng tarqalgan badiiy-didaktik asarlar ham o'ziga xos o'rin egallaydi. Ular uchun umumiy bo'lgan xususiyat, bu — axloqiy me'yorlarni, tamoyillarni, axloqiy madaniyat omillarini ko'pchilikka tushunarli, rang-barang shakllarda, qiziqarli hikoyatlar orqali kitobxonga yetkazish. Shu jihatdan pandnomalar asrlar mobaynida axloqiy tarbiyaning o'ziga xos sharqona vositasi sifatida xizmat qilib keldi va hozir ham xizmat qilmoqda.

Ularning eng mashhurlaridan biri taxminan III–IV asrlarda yaratilgan qadimgi hind adabiy — didaktik yodgorligi «Panchatantra»dir. U bizda «**Kalila va Dimna**» nomi bilan mashhur, o'zbek tiliga bir necha bor tarjima qilingan. Asarni o'qiganda ko'z oldimizda ikki dunyo namoyon bo'ladi: biri — insof, adolat, diyonat, halollikka suyangan, axloqiy fazilatlarning tajassumi bo'lmish insonlar dunyosi, ezgulik olami, ikkinchisi — yolg'onni, qalloblikni, munofiqlikni, xudbinlikni kasb qilib olgan, illatlar tajassumi bo'lgan odamlar dunyosi, yovuzlik dunyosi. Ana shu ezgulik va yovuzlik orasidagi kurash asarning o'q tomirini tashkil etadi. Unda axloqiylik asl baxt, axloqsizlik inson uchun halokat girdobi ekani ajoyib hikoyatlarda, masallarda o'z aksini topadi. «Kalila va Dimna»ning shakli, kompozitsion qurilishi, uslubiy jihatlarini keyinchalik juda ko'p pandnomalar uchun badiiy qolip rolini o'tadi.

Musulmon Sharqi mintaqasi axloqiy tafakkurida XI asr alohida diqqatga sazovor. Unda ikki buyuk pandnoma yaratildi. Biri turkiy

¹ *Qarang:* Buyuk siymolar, allomalar. T., A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1996, 84–87-b.

tilda — Yusuf Xos Hojibning «Qutadgʻu bilig» («Yaxshilik keltiruvchi bilimlar»), ikkinchisi forsiyda — Kaykovusning «Qobusnoma» asari.

«**Qutadgʻu bilig**» 13000 misrani oʻz ichiga olgan axloqqa, siyosatshunoslikka doir monumental asar. Uni turkiy xalqlarning axloqiy qomusi deb atash mumkin. Kitobda ezgulik va yovuzlik, yaxshilik va yomonlik, olijanoblik va tubanlik, halollik va haromlik singari tushunchalar batafsil qalamga olinadi. Ularning mohiyati obrazli, badiiy yuksak misralarda, sheʼriy hikmatlarda, maqollarda ochib beriladi.

Yusuf Xos Hojib taʼrifidagi ezgu odam shundayki, uning barcha qilmishi va yoʻriqlari xalqqa foyda va manfaat beradi. Barchaga birdek yaxshilik qiladi, lekin evaziga ulardan mukofot minnatini qilmaydi. Ezgu odam oʻz manfaatini koʻzlamaydi, boshqalar manfaatini oʻylaydi, boshqalarga keltirgan foydasidan oʻziga manfaat tilamaydi. Toʻgʻrilik esa odam uchun juda kerakli sifat, u odamiylik demakdir. Insonning qadr-qimmatini ham mutafakkir insoniylikda, odamgarchilikda deb biladi: odam qadrli emas, odamgarchilik qadrli, odam noyob emas, odamgarchilik noyob, degan fikrni ilgari suradi.

«Qutadgʻu bilig»da faqat axloqiy tamoyillar yoki tushunchalar emas, balki muomala odobi va etiket muammolari ham oʻrtaga tashlanadi, til bilan dil birligi axloqiylikning asosi sifatida talqin etiladi. Axloqiylikning yana bir asosini buyuk bobokalonimiz bilimda koʻradi: aql-zakovatni u inson qadr-qimmatini yuksaltiruvchi neʼmat deb biladi.

Kaykovusning «**Qobusnoma**» asarida ham ana shu jihatlarga eʼtibor qilinadi. Ayni paytda, «Qobusnoma» inson hayoti va faoliyatining deyarli barcha tomonlarini qamrab oluvchi oʻgit — koʻrsatmalardan iboratdir. Unda mehmonga borish, mehmon kutish, savdogarchilik odoblaridan tortib, chavgon oʻyini — sportchi odobigacha qalamga olinadi. Kaykovus axloqiylikka erishuv ikki xil — tabiiy-tugʻma va tarbiya orqali roʻy berishini aytadi. Shu bilan birga axloqiy tarbiya har ikki holatda ham shart ekanini taʼkidlaydi.

Sharqona pandnomalarning eng mashhuri, shubhasiz, Shayx Muslihiddin Saʼdiyning (1184–1292) «**Guliston**» asaridir. Jahonda bu asar tarjima qilinmagan biror — bir madaniy til boʻlmasa kerak. Oʻzbek tiliga u birinchi marta buyuk oʻzbek mumtoz shoiri Sayfi Saroyi tomonidan XIV asrda tarjima qilingan.

«Guliston»ning bu qadar mashhur boʻlib ketishiga asosiy sabablar shundaki, avvalo, u muallifning hayotiy tajribalari va koʻrgan-kechirganlarini, oʻz qulogʻi bilan eshitgan voqea-hodisalarni oʻz ichiga

oladi; ikkinchidan, pandnoma buyuk Sa'diy ijodiga xos tengsiz badiiylilik bilan sug'orilgan; uchinchidan, uning uslubidagi yuksak axloq egasining donishmandligi va samimiyati kishini o'ziga tortib turadi. Nasriy hikoyatlar bilan me'yoriy hikmatlar — axloqiy xulosalarning uzviy bog'lanib ketganligi esa asarni yana ham o'qishli qiladi.

Sa'diy, birinchi navbatda, odamlar qiyofasidagi ezgulik va yovuzlikning o'zaro munosabatlarini ochib beradi. Oddiy muomala odobidan tortib, yuksak axloqiy tamoyillargacha ana shu munosabatlarni aks ettirishga xizmat qiladi. Mutafakkir shoir inson axloqiyligini, ezgulikni o'zgalar manfaatini o'z manfaatidan ustun qo'yishda, odamlarga qayishishda ko'radi; ilmiy til bilan aytganda, Sa'diy, inson inson uchun vosita emas — maqsad, degan g'oyani ilgari suradi. Yovuzliklar ichida u, ayniqsa, yolg'onni qattiq qoralaydi: «Yolg'on gapirmoq ham, — deydi shoir, — xanjar zarbi kabitdir: jarohat tuzalsada, izi qoladi»¹.

Bundan tashqari, Sa'diy kashf etgan hikmatlar ham o'zining obrazlilik, falsafiy qudrati va nazokati bilan kishini hayratga soladi. Quyidagi hikmatga e'tibor bering: «Gavhar loyga tushsa ham avvalgidek qimmatbaho, chang osmonga ko'tarilganda ham qadrsizdir»². Yoki mana bu kichkinagina hikoyatni olib ko'raylik:

«Olamda birinchi marta barmog'iga uzuk taqqan odam Jamshiddir. Undan so'radilar: «Nega hamma zebu ziynatni chap qo'lingga berding, vaholanki, fazilat o'ng tarafdadir». Jamshid javob berdi: «O'ng qo'lning — o'ng qo'l ekanining o'zi buyuk ziynatdir»³.

Sa'diyning «Guliston»iga taqlidan juda ko'p asarlar yaratildi. Ulardan mashhurlari Jomiyning «Bahoriston», shuningdek, Poshshoxojaning turkiyda bitilgan «Miftoh ul-adl» va «Gulzor» asarlaridir. Har uchala asar ham hikoyatlar va she'riy parchalarda bayon etilgan hikmatlarni o'z ichiga oladi. «Bahoriston»da sakkiz bob — ravzaning yettinchisi shoirlar zikriga bag'ishlangan, sakkizinchi ravza esa masallardan tashkil topgan. Har ikkala muallif asarlarida podsholar va buyuk sarkardalar hayotidan ko'plab hikoyatlar keltiriladi.

Temuriylar davrida yaratilgan eng ajoyib va o'ziga xos

¹ Sa'diy. Guliston. G'.G'ulom, Sh.Shomuhamedov, R.Komilov tarjimalari. T., G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1968, 176-b.

² O'sha manba, 170-b.

³ O'sha manba, 178–179-b.

pandnomalardan biri, bu — Xondamirning (1481–1535) «**Makorim ul-axloq**» («Yaxshi xulqlar») asari. Uning oʻziga xosligi shundaki, undagi qalamga olingan barcha fazilatlar bir buyuk inson — Alisher Navoiy qiyofasi misolida ochib beriladi, talqin etiladi. Shu bois uni buyuk shoir va mutafakkir haqidagi xotira yoki biografik maʼlumotlar deb emas, aynan bir shaxs bosh qahramon qilib olingan pandnoma deb atash maqsadga muvofiq. Unda boʻlgan voqealar, hikoyatlar, latifa va mutoyibalarga oʻralgan Navoiyning axloqiy hayoti koʻz oldimizda gavdalanadi, gavdalanganda ham faqat oʻz zamonasi uchun emas, balki barcha zamonlarga namuna boʻla oladigan axloqiy ideal tarzida yuz koʻrsatadi.

Oʻrta asrlardan keyin ham pandnomalar yaratish anʼanalari davom etdi. Lekin ular orasida mashhur boʻlganlari koʻp emas. Ana shunday istisnolardan biri — oʻzbek mumtoz shoiri Gulxaniyning (XVIII asr ikkinchi yarmi — XIX asr boshlari) «**Zarbulmasal**» asari. U, avvalo, oʻzining shakliy yangiligi bilan ajralib turadi. Asar qoliplash usulida yozilgan — katta masal-hikoya ichida masal-hikoyatlar, ular ichidan esa yuzlab oʻzbek xalq maqollari joy olgan. Asarning yana bir oʻziga xosligi shundaki, uning asosiy qahramonlari — oʻz qiyofalarida axloqsizlikni illatlarni mujassam etgan salbiy obrazlar. Gulxaniy bu illatlarni ularga yuksak axloqiy mezonlar nuqtayi nazaridan qarab, oʻquvchiga taqdim etadi. Ana shu usul bilan insonlarni insof, adolat va diyonatga, halollik va sofdillikka chorlaydi.

Oʻrta asrlar musulmon Sharqi axloqiy taʼlimotlari Qadimgi dunyo mumtoz axloqshunosligining tadrijiy rivoji sifatida keyingi davrlar Ovroʻpa axloq ilmi taraqqiyotiga katta taʼsir koʻrsatdi. Sharq allomalari ilgari surgan gʻoyalar, oʻrtaga tashlagan muammolar Ovroʻpa axloqshunosligida yangi qarashlar va, hatto, oqimlarning vujudga kelishiga turtki boʻldi. Ovroʻpa tarixida «Buyuk tarjimalar davri» deb ataladigan XI-XIII asrlarda nafaqat Forobiy, Ibn Sino, Gʻazzoliy, Ibn Rushd va boshqa Sharq allomalari kitoblari, balki ular Ovroʻpaga qaytadan kashf etib bergan Aflotun, Arastu singari Qadimgi Yunon mutafakkirlarining asarlari ham arab va suryoniy tillaridan lotinchaga tarjima qilindi, Gʻarbning dastlabki universitetlarida oʻqitildi. Zotan, Hegelning Gʻazzoliyni noziktaʼb faylasuf deb taʼriflagani, Jaloliddin Rumiya qoyil qolgani, E.Renanning esa Hyumni Gʻazzoliyning taqlidchisi deb atagani bejiz emasdi. Shuningdek, Ibn Rushdning mohiyat bilan mavjudlik munosabatlarida yakka javharlardagi

(substansiyalardagi) mavjudlik mohiyatdan oldin kelishi va ular ontologik jihatdan yaxlitlikni tashkil etishi haqidagi g'oyasi keyinchalik G'arbda katta amaliy ahamiyat kasb etgan — Ovro'pa xalqlari mentalitetiga singib ketgan ekzistensiyachilik falsafiy-axloqiy oqimining paydo bo'lishiga olib keldi va hokazo.

Umuman, O'rta asrlar Sharq falsafasi axloqshunosligi, nafosatshunosligi keyingi davrlar Ovro'pa tafakkuri taraqqiyotiga shu qadar katta ta'sir ko'rsatdiki, uni nafaqat ilm sohasida, balki din sohasida — nasroniylikning insonga yangicha munosabatida ham ko'rish mumkin. Bu holatni buyuk olmon lirik shoiri, o'z davrida katta shov-shuvlarga sabab bo'lgan «Olmoniyadagi din va falsafa tarixiga doir» deb atalgan yirik falsafiy risola muallifi Haynrix Hayne bir she'rida lo'nda qilib, shunday ifodalaydi:

*Shu cho'qqida, jonim, quraylik
Biz uchinchi — yangicha cherkov;
So'ng yangicha «Ahd ul-jadid»dan
Oyat kuylab yashaylik ikkov.*

*Endi ruhning ikki xil fe'li
Haqidagi mish-mishlar bitdi.
Bu kunlarda gunohdan cho'chib,
Tanni qiynash odati yitdi.*

*Ilg'adingmi, tangri sasi bor
Bu ko'pirgan tubsiz qa'r aro?
Ko'ryapsanmi osmonda uning
Minglab shami sochmoqda ziyo?*

*Bor mavjudot ichra tangri bor,
Tangri bilan borliq go'zal, hur.
Tangri — zulmat, tangri — nur, hayot,
Tangri — bizning bo'salar erur¹.*

Bu she'rni o'qigan odam albatta, uni Sharq mumtoz falsafasidan xabardor odam yozganini sezadi, hatto mutasavvif-faylasuflarimizning,

¹ Heinrich Heine. Gedichte. Berlin und Weimar, «Aufbau — Verlag», 1988. S. 229.

xususan, Aziziddin Nasafiyning fikrlari buyuk Ovro‘pa shoiri satrlaridan o‘zgarishsiz joy olganini va bu fikrlar Ovro‘pa millatlari tabiatiga naqadar singishib ketganini anglaydi.

6. O‘rta asrlar Ovro‘pa axloqshunosligi

Avvalgi mavzuda aytib o‘tilganidek, hurfikrlilik borasida O‘rta asrlar Ovro‘pasida Qadimgi Yunon va O‘rta asrlar musulmon Sharqiga solishtirib bo‘lmaydigan darajada qashshoqlik mavjud edi. Gap shundaki, O‘rta asrlar Ovro‘pasida nasroniylik dini falsafa, adabiyot va san‘at kabi ma‘naviy sohalariga yondosh turish bilan kifoyalanmadi, balki ular orasida birinchi bo‘lishga, mutlaq hukmronlikka intildi. Axloqshunoslik oldida nasroniylik ta‘limotini ratsional tarzda umumlashtirish vazifasi turardi — cherkov talabining mohiyati ana shu edi. Mazkur vazifa esa Bibliyodagi quyidagi axloqiy konsepsiyadan kelib chiqadi.

Xudo olamning yaratuvchisi va unga jon baxsh etuvchi mohiyatdir. U — mutlaq ijodiy-yaratuvchi ibtido, ayni paytda, olamning oliy maqsadi, yashirin ma‘nosi. Xudo nimaniki yaratadigan bo‘lsa, uni o‘zi uchun yaratadi va faqat birgina U o‘z faoliyatining sababi, me‘yori va maqsadini o‘zida mujassam etadi. Boshqa barcha mavjudot bunday muxtorlikdan benasib: ular Xudo sababli va Xudo uchun mavjud. Inson ham bundan mustasno emas. Lekin inson, shuning barobarida, muayyan imtiyozga ham ega zot. Zero, u Xudoga o‘xshash, ammo Xudo bilan aynan emas: hissiyotli, o‘limga mahkum yerdagi mavjudot. U erkin qilib yaratilgan va oliy maqsadi bo‘lmish — Xudoga ibodat uning uchun majburiyat shaklida yuzaga chiqadi. Chunki insonning yerdagi, o‘z baxtini izlashga qaratilgan butun hayoti — inkor etilishi lozim bo‘lgan gunohkorlikdan iborat. Ilk ajdod — Odam Atoning qilmishi bunga yorqin misoldir. Xullas, nasroniylik ta‘limoti mantiqiga ko‘ra, inson Xudoga ibodat qilish uchun yaratilgan, biroq u o‘zi Xudo bo‘lgisi kelib qoladi: barcha insoniy baxtsizliklarning sababi mana shu kibru havo, axloqiy mustaqillikka da‘vordan kelib chiqadi, umuman, hamma yovuzliklarning ildizi shunda.

Shunday qilib, nasroniylik axloqi mavjudlikning mohiyat bilan mos kelmasligiga asoslanadi. Inson o‘zining mohiyatan belgilangan o‘zligini amalga oshira olmaydi. Chunki u gunohkor zot; u faqat Xudo yordamidagina gunohdan qutilishi mumkin. Iso — insonning Xudo bilan birlashuviga va, ayni paytda, bunday birlashuvning faqat Xudo tufayligina ro‘y berishiga dalolatdir. Shu bois Xudoga iqtido Isoga iqtido

qilishda o'zini namoyon etadi. Odam Atodan gunohkorlik boshlangan bo'lsa, Isodan yangilanish, ruhan qayta tug'ilish boshlanadi, chunki aynan u gunohdan qutulish yo'lini ko'rsatdi. Iso o'z mavjudligining oliy va yagona ma'nosini Xudo — Otaga yetishishda deb biladi. U havoriylarni ota-onayu, o'g'il-qizlarini tark etishga chaqiradi, chunki kimda-kim gunohdan qutulish yo'liga kirsas, uning qalbida Xudodan o'zga zotga joy bo'lmasligi kerak, yon-veringdagilarni xuddi o'zingdek sevmok Xudoga muhabbatning in'ikosidir; Xudoni sevmok ularni sevish orqali amalga oshadi. Hammani sevish kerak, degan talab shundan. Agar inson tanlab sevsas, birovga ezgulik, boshqasiga yovuzlik qilishi mumkin va bu bilan u bo'yniga Xudolik huquqini olgan, ya'ni nima adolatli-yu, nima adolatsiz ekanini o'zi hal etgan bo'lardi.

O'rta asrlar Ovro'pa axloqshunosligininng yirik vakili **Avreliy Avgustin** — **Ilohiy Og'ustin** (lotincha Avgustinus Sanktus, 354 — 43) «Tazarru» hamda «Ezgulik va erkin ixtiyor haqida» degan asarlarida ana shu muammolarni o'rta tashladi va hal qilishga urindi. Uning fikriga ko'ra, Xudo barcha go'zalliklar manbai va eng oliy go'zallikdir. Xudoning irodasi — muayyan, mazmunidan qat'i nazar, ezgulik, ne'mat, yagona oliy ne'mat. Hamma narsa, Xudodan bo'lgani uchun — ezgu, nimaiki mavjud ekan, hammasi ezgu; borliq — qadriyatlarining tartibli bosqichlaridan iborat. Borliq ichidagi eng muhim farq Xudo bilan olam, Yaratgan bilan yaratilmish orasidagi farqdir, mana shu farq axloqning asosi hisoblanadi. Har qanday xatti-harakat faqat borliq tartibini aks ettirishi va Xudoga intilish bilan boshqa intilishlarni farqlashi, ya'ni oliy intilishni tuban intilishlardan qat'iy ajratib olishi orqali baholanadi. Bu — tartibni talab qiladi, hamma narsada tartib muhim, agar biz hayotimizda unga suysansak, u bizni Xudoga yetishtiradi, unga suyanmasak, Xudoga yetisha olmaymiz. Shu sababli inson faoliyatida ikki xil munosabatni farqlamoq lozim — lazzat va foydaga intilish. Lazzat — faqat birgina Xudodan; qolgan hamma narsalar foydalanish obyekti hisoblanadi. Yerdagi ne'matlar faqat yerdan tashqaridagi ne'matlarni targ'ib qilish uchun vositadir. Xudodan quvonch tuygin-u, lekin undan foydalanma, yerdagi ne'matlardan foydalan-u, lekin ulardan quvonch tuyma. Avgustin axloqiy ta'limoti ana shu talabdan kelib chiqadi.

Xudo, Avgustin nuqtayi nazarida, insonni — Odam Atoni erkin, gunoh qilmaslik imkoniyatiga ega zot qilib yaratdi. Ayni paytda U ixtiyor erkinligi faoliyatining aniq yo'nalishini belgilab berdi. Lekin

Odam Ato, nima qilish kerakligini o'zim bilaman, degan kibr bilan Xudoning ko'rsatmasini buzdi; inson ixtiyor erkinligini nojoiz qo'llagani uchun gunohga botdi. Odam Ato qanday bo'lsa, undan paydo bo'lgan boshqa odamlar ham xuddi shunday. Birinchi odam qilgan gunohga hamma odam javobgar, har bir odam o'z tishida Odam Ato yegan olmadan qolgan qamashishni his etib turadi. Demak, hamma narsa, barcha ezgulik Xudodan; yovuzlik — ezgulikning yo'qligi, ezgulikdan yuz burish, nuqs, xato. U inson ixtiyorining xususiyati, ixtiyorning tubanlikka qaratilishidir; u — Xudo ko'rsatmalaridan chekinish, gunoh.

Avgustin ta'limotini ma'lum ma'noda muhabbat axloqi ham deyish mumkin. Faylasuf-ilohiyotchi muhabbatni har bir narsani o'z tabiiy, qonuniy o'rini egallashi uchun intilishga majbur qiluvchi fazoviy qudrat sifatida talqin etadi. Muhabbat — tugallikka, oromga intilish. Inson nafaqat sevadi, ayni paytda u muhabbatni o'z munosabatlarining obyekti ham deb biladi; inson muhabbatning o'zini sevish yo sevmaslik qobiliyatiga ega. Axloqiy vazifa mana shu muhabbatni inson tabiatiga o'xshash obyektga yo'naltirishdir. Bu obyekt esa — Xudo. Muhabbatning sezgi a'zolariga hech qanday aloqasi yo'q, u ruhning sirli qa'ridan, ruh paydo bo'ladigan makondan iborat.

Shu tarzda Avgustinning axloqiy ta'limoti jahon axloqshunosligi tarixida muhabbat masalasini birinchi bo'lib o'rta taga tashladi va bu ta'limot keyingi davr mutafakkirlari qarashlariga katta ta'sir ko'rsatdi.

O'rta asrlar Ovro'pasida Avgustindan keyingi eng yirik axloqshunos **Foma Akviniy** (1225—1271) hisoblanadi. Foma oliy ne'matni mazmunan ikki hil tushunadi: bir tomondan u Xudoning o'ziga muqoyasa qilinsa, ikkinchi tomondan u — aqlli mavjudotga xos Xudoga o'xshashlikka intilish. Xullas, oliy ne'mat ilohiylik tarzida muayyanlashadi. Ilohiylik inson qalbining oqil ekani bilan bog'liq. Shuning uchun u hissiyot emas, balki aqliy faoliyatda, aniqrog'i, uning oliy shakli bo'lmish mushohadada mavjuddir.

Inson tom ma'nodagi ilohiylikka erisha olmaydi. U Xudo haqida faqat oqibatlar orqali fikr yuritishi mumkin, ammo uni bevosita mushohada qilishga qodir emas. Chunki inson aqlining faoliyati doim hissiyot bilan cheklangan bo'ladi: u o'z ilohiyligidan chekinishi mumkin; uning faoliyati nuqsonu yovuzliklarga payvasta. Shu sababli unga faqat qisman, cheklangan ilohiylikkina nasib etadi — inson komillikning shunday darajasinigina namoyon qilishi mumkin. Ilohilik faqat narigi dunyoda o'zining to'liq va toza ko'rinishida namoyon bo'ladi, zero,

yolg'iz u yoqdagina insonning tashqi ne'matlarga, do'stu yorlar davrasiga, qon-qarindoshlik rishtalariga ehtiyoji qolmaydi, faqat va bevosita Xudoni mushohada qiladi. U dunyodagi komil ilohiylik nafaqat to'liq, balki abadiy hamdir. Xuddi taft olovning yo'ldoshi bo'lganidek, lazzat ham komil ilohiylikning hamrohidir. Xudoni mushohada qiluvchi zot ayni zamonda uni sevadi va mana shu muhabbat barcha insoniy orzularning nihoyasi hisoblanadi.

Ko'pgina o'rinlarda Akviniy Arastu izidan boradi va inson erkining asosini aql-idrokda deb biladi. Uning fikricha, ma'lum chegaralarda fazilatlilik inson aqlining vazifasi hisoblanadi. Bu o'rinda insoniy aql ilohiy aqlning kamolotga yetmagan bosqichi ekani nazarda tutiladi. Dinshunos-faylasuf fazilatlarini uchga — aqliy, axloqiy va aqoidiy fazilatlariga bo'ladi. Aqliy, fazilatlar ham o'z navbatida ikki qismga bo'linadi. Aqliy ya'ni aql bovar qiladigan va amaliy fazilatlariga bo'linadi. Axloqiy fazilatlar ruhning hirsiiy-ehtirosiiy qismiga taalluqli bo'lib, inson fe'lining sifati sinaladi. Ular aqliy fazilatlardan jiddiy farq qilsa-da, aqldan va oqilonalikdan tashqarida mavjud bo'lmaydi. Asosiy axloqiy fazilatlar to'rtta: oqilonalik, adolat, tiyinish, matonat, aqoidiy fazilatlar uchta: ishonch, umid, muhabbat. Ular orasida eng mukammal va asosiy fazilat muhabbat hisoblanadi. Fazilatlar bosqichida aqoidiy fazilatlar eng yuqori pog'onada turadi.

Foma Akviniy qarashlari keyingi davrlar mutafakkirlariga sezilarli ta'sir ko'rsatdi va yangi fomachilik (neotomizm) falsafiy axloqiy oqimining vujudga kelishiga sabab bo'ldi.

Umuman olganda, O'rta asrlar Ovropa axloqshunosligi u qadar yuksak darajaga ko'tarila olmadi. Faqat O'rta asrlardan Yangi davrga o'tish bosqichi sifatida namoyon bo'lgan Uyg'onish davridagina muayyan o'zgarishlar ro'y berdi: O'rta asrlar musulmon Sharqida o'rtaga tashlangan ko'pgina axloqiy muammolar ta'sirida axloqqa insonparvarlik, insonni ulug'lash, inson aqliy qudratiga ishonch singari yangicha nuqtayi nazardan yondashildi.

Uyg'onish davrining diqqatga sazovor axloqshunoslaridan biri italiyalik faylasuf **Lorenzo Valladir** (1407—1457). Valla «Haqiqiy va yolg'on ezgulik», «Ixtiyor erkinligi haqida» kabi asarlarida barcha jonzotlarning tabiatan o'zini asrashga va iztirobdan qochishga intilishi haqidagi fikrlarni o'z axloqiy qarashlariga asos qilib oladi. Valla insonning jonli tabiat bilan aloqasini ruh orqali chuqurlashtiradi. Uning fikriga ko'ra, hayvonlar ham odamlarga o'xshash xotira, aql, iroda, tanlov,

qobiliyat, achinish singari ba'zi ruhiy holatlarga ega. Lekin nutqqa, kulgiga egaligi, ayniqsa, yuqori turadi; Xudoga o'xshab abadiyatga daxldorligi bilan hayvonlardan farqlanadi, boshqa jihatlari bilan esa xuddi yulduzlar biz yoqqan olovga o'xshaganidek, ularga o'xshaydi.

Valla lazzatni hamma yerda hamma intiladigan, ruh va vujud zavqlanishini o'z ichiga olgan ne'mat deb ataydi. U hamma intilishlarning maqsadi, yagona ne'mat; hech kim qandaydir maqsadlar uchun lazzatlanmaydi, zero, lazzatning o'zi — maqsad. Avgustindan farqli o'laroq, Valla, muhabbat lazzatga o'xshash, chunki ular ikkisining asosida ham hissiy idrok etish yotadi, deydi. Shuning uchun u, Xudoni faqat Xudo bo'lgani uchungina sevish kerak, degan fikrga qarshi boradi. Faylasuf Xudoni insonlarga ilohiylik beradigan ibtido sifatida, ko'proq maqsad emas, vosita tarzida talqin etadi, yani Xudo ne'matlar manbai bo'lganligi uchun muhabbatga loyiqdir.

Ixtiyor erkinligi masalasiga ham Lorenzo Valla katta e'tibor beradi. Uning fikriga ko'ra, har bir inson farovonlik uchun intiladi, yovuzlikdan esa, u o'z yovuzligimi, o'zganikimi, — qochishga urinadi. Ba'zan inson kimgadir zarar yetkazsa, albatta, yovuzligi tufayli emas, balki o'z farovonligini ko'zlab shunday ish qiladi. Demak, inson o'z farovonligiga intilar ekan, u to'g'ri yo'lni tanlashi kerak. Ne'matga, farovonlikka egalikning eng muhim sharti — baxtsizlik, xavf-xatar, bezovtalikdan yiroq va hamma tomonidan suyakli bo'lish. Hammaga suyakli bo'lish esa barcha lazzatlarning manbai hisoblanadi; nafrat qurshovida yashash — o'lim bilan teng. Shularga qarab, insonning yaxshi yoki yomonligiga baho beriladi.

Fazilat, Vallaning fikriga ko'ra, ne'mat bo'lmish lazzatga zaruriy-tabiyy intilishni yo'lga solishda yordam beradi. Bunda fazilat o'z holicha maqsad emas, balki lazzatga — fazilatlar malikasiga bo'ysunadi; demak, fazilat o'ziga xos nazorat, zero, ketidan katta iztiroblar keladigan bo'lsa, yoki oldinda katta lazzatga erishish imkoni yuzaga chiqsa, ma'lum chidam va toqat bilan kichik lazzatdan qochish lozim. Umuman, Valla kichik va katta lazzat masalasiga o'z ta'limotida keng o'rin beradi. Ana shu nuqtayi nazardan kelib chiqib, faylasuf fazilatni — ne'matga ixtiyor yoki muhabbat deb ataydi va uni matonat bilan taqqoslaydi. Mazkur axloqiy mezon asosida, Valla, insonning o'z manfaatini to'g'ri anglashiga katta ishonch bilan qaragani holda, uning o'zgalarga munosabatlarini o'rganishga intiladi. Shu bois u odamlar haqida yaxshi fikrda bo'lishga, ularning qilmishi hali axloqiy jihatdan anglanmagan hollarda, bu

qilmishlarni yaxshilikka yo'yishga chaqiradi; insonni boshqalarning farovonligidan nafaqat quvonishga, balki boshqalarga quvonch baxsh etishga ham qodir deb hisoblaydi.

Valla zohidona fazilatlariga dunyoviy fazilatlarini ma'lum ma'noda qarshi qo'yadi: «Fazilat nafaqat kambag'allikka chidashda, — deydi u, — balki boylikdan oqilona foydalanishdadir; nafaqat toq o'tishda, balki oila qurishdadir; nafaqat bo'ysunishda, balki oqilona boshqarishda hamdir». U zohidona fazilatlar asosida muhabbatni emas, qo'rquvni ko'radi, Xudoga ixlos emas, toqat bilan, muhabbat emas, qo'rquv bilan ibodat qilishni ma'qul hisoblaydi¹.

Lorenzo Vallaning axloqiy qarashlariga xulosa yasaydigan bo'lsak, u odamlararo bo'ladigan barcha aloqalar va munosabatlarda manfaatni chetga surib qo'ymaydi, hatto Xudoga munosabatni ham ana shu manfaat bilan bog'laydi. Insonlarning o'zaro munosabatlarida bir-biridan foydalanish maqsadi yotadi; manfaat, shaxsiy farovonlik barcha insoniy qilmishlarni harakatga keltiruvchi kuchdir. Bundan, shaxsiyat va ijtimoiylik bir-biri bilan ajralmaydigan darajada bog'liq, degan fikr kelib chiqadi. Vallaning bu va bunga o'xshash fikrlari keyinchalik Spinoza, Hobbs, Lokk singari ma'rifatparvarlar ta'limotiga turtki bo'ldi.

Uyg'onish davri axloqshunosligida keyingi davrlar uchun ham xarakterli bo'lgan ikki yo'nalish ko'zga tashlanadi. Birinchisi — inson tabiati ibtidodan ezgu, ikkinchisi — ibtidodan yovuz, degan g'oya. Lekin ikkala yo'nalish ham, real tajribadagi inson xudbin mavjudot, degan fikrda to'xtaladi. Farq shundaki, birinchi yo'nalishdagi axloqshunoslar xudbinlikni tarixiy sharoitdan, jamiyatning oqilona tashkil etilmaganidan, tengsizlikdan kelib chiqqan deb bilsalar, ikkinchi yo'nalishdagilar uni inson tabiatining ixtiyori sifatida talqin etadilar. Ana shu yo'nalishlardan birinchisiga moyillikni Lorenzo Valla qarashlarida ko'rgan bo'lsak, ikkinchi yo'nalishning yirik vakili boshqa bir italiyalik mutafakkir **Nikkolo Makiavellidir** (1469–1527).

Makiavelli deganda, darhol xayolimizga «makiavellichilik» tushunchasi keladi. Bu ibora orqali ko'pchilik maqsadga erishish yo'lida (asosan siyosat borasida) har qanday axloqsizlikdan hazar qilmaydigan harakat tarziga da'vat etuvchi yo'nalishni tushunadi. «Maqsad o'z vositasini oqlaydi», degan tamoyil bu yo'nalishning asosini tashkil etadi;

¹ *Qarang:* Валла Л. Об истинном и ложном благе. О свободе воли. М., «Наука», 1989. С. 61.

bundan axloq va siyosat bir-biri bilan chiqishmaydi, degan xulosa kelib chiqadi, Nikkolo Makiavelli ilgari surgan axloqshunoslik va siyosatshunoslik borasidagi g'oyalar bu yo'nalishning asosi sifatida qabul qilinadi hamda necha asrlardan buyon italiyalik faylasuf-axloqshunos ko'pchilikka tanqid obyekti bo'lib keladi. Xo'sh, haqiqatdan ham shundaymi?

Makiavellining axloqiy qarashlari asosan uning «Hukmdor» (1513) asarida o'z aksini topgan. Unda mutafakkir saxiylik va tejamkorlik, shafqat va shafqatsizlik, muhabbat va nafrat singari tushunchalarga batafsil to'xtaladi. Lekin ularga faylasuf O'rta asrlardagiga nisbatan yangicha mazmun va ma'no beradi. U shafqat va shafqatsizlik haqida fikr yuritib, hukmdor fuqarolarni mahkam tutib turish yo'lida o'zini shafqatsizlikda ayblashlaridan qo'rqmasligi kerak, deydi. Uning bir qadar shafqatsizligi tartibsizliklarni keltirib chiqaradigan davomli shafqatsizliklardan afzaldir. Zero, o'g'rilik, qaroqchilik, qotillikni tug'diradigan bunday tartibsizliklardan butun aholi aziyat chekadi. Bu fikrlarni Makiavelli, ayniqsa, yangi hukmdorlarga nisbatan ma'qul ko'radi. Uning fikriga ko'ra, yangi hukmdorni boshqa hukmdorlarga nisbatan shafqatsizlikda kamroq ayblaydilar. Chunki yangi davlatga juda ko'p xavf-xatar tahdid soladi.

Makiavelli hukmdor o'z fuqarolarining ko'proq mehr-muhabbatiga emas, qo'rquviga erishishi kerakligini aytadi: «...qaysi biri yaxshi — xalqning hukmdorni sevganimi yoki undan qo'rqqanimi? Aytishlaricha, birvarakayiga ham qo'rqqani, ham sevgani yaxshi; biroq mehr-muhabbat qo'rquv bilan chiqisha olmaydi, shu bois tanlashga to'g'ri kelganda, qo'rquvni tanlagan durust. Zotan, odamlar haqida, umuman, hech qachon minnatdor bo'lmaydigan, beqaror, munofiqlik va yolg'onchilikka moyil, o'z foydasini ko'zlab, xatardan qochadigan jonzoqlar deyish mumkin: toki sen yaxshilik qilib turar ekansan, ular butun borlig'i bilan seniki, sen uchun hamma narsasidan, qoni-jonidan ham, bola-chaqasidan ham, boyligidan ham kechishga tayyor, lekin ishing tushganda, shu zahoti yuzini burib ketadilar... Bundan tashqari, odamlar o'zida mehr-muhabbat uyg'otgan kimsalardan ko'ra, qo'rquv uyg'otgan kimsani xafa qilishdan ko'proq tiyinadilar»¹.

Hukmdorning o'z so'zi ustidan chiqish-chiqmasligi masalasida esa Makiavelli «Hukmdor» risolasining XVIII bobida shunday deydi:

¹ *Макиавелли Н.* Государь. М., «Планета», 1990. С. 49–50.

«...Tajribadan shuni bilamizki, bizning davrimizda ulug' ishlarni amalga oshirishga faqat bergan so'zining ustidan chiqmaslikka uringan va kerak odamni laqillatib ketishni uddasidan chiqqanlarga erishgan; bundaylar oxir-oqibatda rostgo'ylikka intilgan hukmdorlarga nisbatan juda katta yutuqlarni qo'lga kiritganlar.

Shuni bilish kerakki, dushmanga qarshi ikki yo'l bilan kurashish mumkin: biri — qonun yo'li, ikkinchisi — kuch ishlatish. Birinchisi — insonga, ikkinchisi — yirtqichga xos; ammo birinchisi yetarli natija bermaganligi uchun ko'pincha ikkinchi yo'lga murojaat qilishga to'g'ri keladi. Bundan chiqadigan xulosa shuki, hukmdor ham inson, ham yirtqich tabiatini o'zida mujassam etmog'i kerak.

Yirtqichlar orasida hukmdor ikkitasiga o'xshash uchun harakat qilmog'i zarur: bularning biri — arslon, ikkinchisi — tulki... Gap shundaki, oqil hukmdor o'z bergan va'dasini bajarishga doim ham intilishi shart emas. Chunki odamlar o'lib-tirilib va'dani bajarish uchun urinishga arzimaydi, ularning o'zlari va'dalarida turmaydi. Va'dani buzish uchun esa doimo bahona topsa bo'ladi. Qanchadan-qancha tinchlik shartnomalari, qanchadan-qancha kelishuvlar hukmdorlar so'zlarining ustidan chiqmaganlari uchun amalga oshmay qolgan. Bunda kimda-kim tulkilik qilgan bo'lsa, o'sha yutib ketgan. Lekin yolg'onni ham eplash kerak, qotirib qo'yish lozim: chuv tushadigan odam esa doimo topiladi»¹.

Darhaqiqat, yuzaki qaraganda, Makiavellining bu fikrlari axloqiylik nuqtayi nazaridan hech bir mezonga to'g'ri kelmaydigandek ko'rinadi. Aslida esa unday emas. Buni anglash uchun quyidagi omillarni nazarda tutmoq lozim.

Birinchidan, mutafakkir o'z Vatani Italiyani ozod va birlashgan holda ko'rishni istaydi. Bu ezgu yo'lda Vatan dushmanlarini aldash, ularga bergan so'zining ustidan chiqmaslik ozodlik va birlikka olib keladigan vosita sifatida namoyon bo'ladi, ya'ni ezgulik hamda ulug'vor orzular tantanasi yo'lida xizmat qiladi.

Ikkinchidan, juda ko'p o'rinda Makiavelli «yangi hukmdor» iborasini ishlatadi. Yangi hukmdor, to'g'rirog'i, yangi paydo bo'lgan davlat hukmdori quvlik va qattiqqo'llik siyosatini olib bormasa, davlatni ham, mamlakatni ham, mustaqillikni ham saqlab qololmaydi, ya'ni o'tish

¹ *Макиавелли Н. Государь. М., «Планета», 1990. С. 52—53.*

yoki tiklanish davridagi turli xil ichki hamda tashqi ig'vogarliklari qiyinchiliklarni faqat tulkining tadbirkorligiyu arslonning hamlasi bilan yengib chiqib keta olish mumkin.

Uchinchidan, Makiavelli fikr yuritayotganda, Ovro'pada yangi vujudga kelgan milliy davlatni nazarda tutadi. Uning tanqidchilari esa ko'p hollarda, allaqachon o'tish yoki tiklanish davrini boshidan kechirgan, o'n yillar, hatto yuz yillar mobaynida o'ziga xos muqim demokratik yo'nalishni ishlab chiqqan va aholisi shu yo'nalishga ongli ravishda munosabatda bo'la olish darajasiga ko'tarilgan mamlakatlarning siyosiy arboblari, faylasuflaridir. Makiavelli ta'limotini esa yuqoridagi har uchala holatda ham Italiya tarixidan ajratib olib tahlil etish mumkin emas.

To'rtinchidan, Makiavelli barcha mashhur hukmdorlar tutgan yo'lni, hukmronlik sirlarini shafqatsiz tarzda avra-astarigacha ochib tashlaydi. Bunday «surbetlik» shunday yo'lni bosib o'tgan, lekin o'zini bunaqa yo'lga aloqasi yo'qdek ko'rsatishni istagan siyosiy arboblarning g'ashini keltiradi — ularga o'zi uchun hozirda yoqimsiz bo'lgan holatlarni eslatadi.

Beshinchidan, shuni doim yodda tutish kerakki, barcha axloqshunoslar ichida faqat Makiavelligina davlat rahbarini alohida, boshqalardan tubdan farq qiladigan axloqiy tip sifatida olib qaraydi. Makiavelli tanqidchilarining va boshqa ko'pgina axloqshunoslarning xatosi shundaki, ular hukmdor axloqini oddiy axloqiy tamoyillarga nisbat bergan holda baholashga urinadilar. Makiavelli esa hukmdor axloqini mavjud ijtimoiy sharoitdan, uning jamiyatda va millat taraqqiyotida egallagan real, istisnoli o'rnidan kelib chiqib talqin etadi. Faylasuf bunga dabdurustdan erishgan emas. U tarixiy voqealar va dalillarni bilgan hamda ularni ilmiy tahlil etgan; «Florensiya tarixi» degan fundamental asar yaratgan ulkan tarixshunos olim. U tarixiy tajribaga suyanib shunday xulosaga keladi. Shu bois Makiavelli nomini siyosatda axloqsizlikni targ'ib etuvchi, demokratiyaning dushmani deganga o'xshash sifatlashlar bilan «bezash» ilmdan ko'ra ehtirosning, soxta demokrachilikning mevasidir. Aslida esa haqiqiy donishmand, har jihatdan kuchli, ma'rifatli, umumlashtiruvchi falsafiy iqtidorga ega hukmdorgina Makiavelli ta'rifi ga jonli misol bo'la oladi. Masalaga yettinchi osmondan emas, real hayotdan turib yondashilsa, buni anglash qiyin emas.

Mana, tariximizdan bir misol. Sohibqiron Amir Temur o'g'li Mironshoh va uning a'yonlarini o'zlariga ishonib topshirilgan hududni boshqarishda adolatsizlikka yo'l qo'ygani, kayfu safoga berilib, raiyatga jabr qilgani uchun shafqatsizlarcha jazolaydi: barcha a'yonlar o'limga

hukm etiladi. Mironshoh esa otasining piri Sayyid Baraka maslahati tufayligina o'limdan saqlanib qoladi va sazoyi qilinadi: qo'llari bog'liq, tiz cho'ktirilgan Mironshohning ko'zi oldida barcha a'yonlari bo'g'izlanadi, maxsus o'rnatilgan tarnovdan oqib turgan qon Mironshohning yodida umrbod qoladi — bu ham o'limga teng bir ruhiy iztirob edi. Bu jazo, haqiqatdan ham shafqatsizlik. Biroq o'n besh-yigirma odamning o'limi va shahzodaning ruhiy iztiroblari evaziga Mironshoh tasarrufidagi Eron, Ozarboyjon, Rum, Arran singari ko'plab o'lkalarni o'z ichiga olgan ulkan bir hududdagi millionlab aholi amaldor hamda sipohiylarning boshboshdoqligidan, o'z fuqarolik huquqlariga tajovuzidan qutiladi, ya'ni Amir Temurning, shafqatsiz degan nom olishdan qo'rqmay, ota emas, hukmdor sifatida ish ko'rishi tufayli adolat o'rnatiladi; kichik shafqatsizlik ulkan shafqatga aylanadi.

Endi davlat boshlig'ining o'z so'zi ustidan chiqish-chiqmasligini axloqiy baholash borasida zamonaviy bir misol keltiramiz. Sho'rolar ittifoqi endigina tarqalgan va davlatlararo MDH tashkiloti tuzilayotgan paytda o'tkazilgan matbuot konferensiyasida muxbirlardan biri O'zbekiston va Ukrainada fuqarolik maqomi qanday bo'ladi, MDH tarkibidagi boshqa davlatlar fuqarolari bu ikkala davlatning ham fuqarolari hisoblanadimi — yo'qmi, degan mazmunda savol berdi. Savol mohiyatan ig'vogarona edi. Chunki MDH davlatlaridan birortasi o'sha paytda bu masalani kun tartibiga qo'ymoqchi emasdi, hammasi hozircha faqat qog'ozdagina bo'lgan mustaqilligini mustahkamlashga intilardi. Lekin, ayni paytda, bu savolga qaysi davlat rahbari salbiy javob bersa, o'sha davlatda rusiyzabon aholining junbishga kelishi, ma'lum tartibsizliklar ro'y berishi, bundan mamlakat ma'naviy va moddiy zarar ko'rishi shubhasiz edi. Zero, bu davlatlardagi mudofaa, harbiy sanoat, og'ir sanoat, rangli metallurgiya va boshqa muhim sohalar asosan mustamlakachilik da'volaridan voz kechishni istamagan rusiyzabon kishilar qo'lida bo'lib, ilk o'tish davrining demokratiya niqobi ostidagi boshboshdoqliklari natijasida ular muayyan mamlakat mustaqilligiga sezilarli zarba bera olishga qodir edilar. Agar javob ijobiy bo'lsa, o'sha rahbar davlatidagi aholining bu qismi ig'vogarlik uchun bahona topolmasdi va g'azabini birqancha vaqt bosib turishga majbur bo'lardi. Eng muhimi ana shu fursat edi. Biroq mamlakatdagi mustaqillikdan mast yoshlar, milliy partiyalar, muxolifatdagi kuchlar bu davlat boshlig'ini mohiyatan milliy mustaqillikka qarshi rahbar sifatida baholardilar. Ikki davlat rahbari oldida ana shunday muhim tanlov turardi.

O'zbekiston davlati rahbari, barcha MDH davlatlari fuqarolari O'zbekiston fuqarolari bo'la oladi deb, Ukraina rahbari esa, aksincha, bunday bo'lishi qat'iyani mumkin emas, deb javob berdi. O'sha matbuot konferensiyasidan Ukraina davlati rahbari zimdan olqish olib, O'zbekiston rahbari esa istehzoli jilmayishlar ostida chiqib ketdi. Oradan sal o'tmay, O'zbekistondagi rusiyazabon harbiylar va mutaxassislar bahona topolmay, tinchib qoldilar, tez orada Rossiyaga olib o'tib ketiladigan harbiy texnika haqidagi shov-shuvlar ham sekin-asta to'xtadi. Ukrainada esa rusiyazabon aholining noroziliklari boshlandi, «rus vatanparvarlari» tomonidan yuzlab harbiy texnika vositalari, xususan, yangi jangovar havo kemalari ham Rossiyaga olib o'tildi...

Bir necha yildan keyin esa mazkur masala real kun tartibiga qo'yildi: Rossiya davlati o'z mavqeyini Markaziy Osiyo mamlakatlari ichkarisida mustahkamlash va, kerak bo'lganda, ularning ichki ishlariga aralashish uchun zamin tayyorlash maqsadida ikkiyoqlama fuqarolik borasida tashabbus bilan chiqdi. Shunda O'zbekiston davlati rahbari oqilona va aniq javob berdi: O'zbekiston demokratik va huquqiy yo'nalishdagi davlat, unda barcha millatlar teng huquqqa ega. Shu bois rus millatiga mansub aholiga ikkiyoqlama fuqarolik tatbiq etilsa, boshqa millat vakillariga ham shunday huquq berilishi kerak, masalan, koreyslarga, ukrainlarga, yunonlarga, qozoqlarga, tojiklarga va hokazo. Aks holda, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida belgilab qo'yilgan millatlararo tenghuquqlilik tamoyili buziladi. Ayni paytda, bunday keng miqyosli ikkiyoqlama fuqarolikning, muayyan favqulodda hodisalar yuzaga kelganda, O'zbekiston davlati xavfsizligiga, hatto mustaqilligiga xatar tug'dirishi hech kimga sir emas.

Bunday javobga Markaziy Osiyo mamlakatlarining hammasiga o'z ta'sirini o'tkazib kelgan Rossiya davlati hech nima deya olmadi: uning ro'parasida ham iqtisodiy, ham siyosiy, ham harbiy jihatdan o'ziga yarasha qudratli davlat turardi. Bundan tashqari, O'zbekiston davlati rahbariga hech kim, bundan bir necha yil avvalgi gapingiz boshqacha edi-ku, deya olmadi va deya olmasdi ham. Chunki fikr, umuman olganda, beqarorlik xususiyatiga ega; fikr beqarorligi – o'zgaruvchanligi taraqqiyot garovi, fikr barqarorligi, fikrning qotib qolishi insoniyatni tanazzulga, hatto, umuman, biologik tur sifatida yo'q bo'lib ketishiga ham olib kelishi mumkin. Bu insoniyatning ming yillar mobaynidagi tarixiy tajribasidan chiqarilgan falsafiy xulosaga hech kim qarshi turolmaydi.

Shunday qilib, muhim bir xalqaro masalada O'zbekiston davlati to'la yutib chiqdi: bir tomondan, Ukraina singari ham moddiy, ham ma'naviy zarar ko'rmadi, ikkinchi tomondan, juda katta xalqaro obro'ga musharraf bo'ldi. Lekin bu quvonarli hol, ma'naviy lazzat, O'zbekiston davlati rahbarining ruhiy iztiroblari, ta'na-dashnomlarga sabr-toqat bilan chidashi natijasida, fidoyiligi tufayli ro'y berdi. O'zbekiston davlati rahbari o'ziga shafqatsizlik qilib, millatga, Vatanga shafqat qildi, Lorenzo Valla aytganidek, kichik lazzatdan kechib, vaqtinchalik iztirob evaziga katta lazzatga noil bo'ldi.

Yana shuni ta'kidlash joizki, Makiavelli qattiqqo'llilik, so'zining ustidan chiqmaslik singari xatti-harakatlarni faqat umumdavlat, umummillat nuqtayi nazaridan kelib chiqib amalga oshirilsagina ma'qullaydi, hukmdorning bosiq bo'lishini, hadeb jazolashga intilmasligi kerakligini aytadi; o'z xalqida nafrat va hazar hissini uyg'otgan hukmdorning ahvoliga voy ekanini ta'kidlaydi. Mutafakkir, ana shunday oqil, mohir hukmdorlarga ega mamlakat o'z ozodligini qo'ldan bermaydi, deb hisoblaydi. Umuman, shuni ta'kidlash kerakki, Makiavelli uchun eng muhimi — ozodlik: ozod Italiya, ozod jamiyat, shaxs erkinligi, faoliyat erkinligi kabi tushunchalar uning uchun eng asosiy qadriyatlardir. Ayni paytda, odamlardan nasroniylik talab qiladigan bo'ysunish, sabr-toqat, hamma narsaga shukur qilish singari axloqiy tamoyillarni qo'rqmay qattiq tanqid ostiga oladi. U Italiya ozodligini ikki narsa yemirganligini aytadi: biri — millatni bo'shashtirib, o'jizlashtirib yuborgan hodisa nasroniylikning xulqiy-axloqiy tamoyillari bo'lsa, ikkinchisi — har qanday respublikachilik va har qanday ozodlikning dushmani qudratli Rumo saltanati edi.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, Makiavelli o'z asarlarida, xususan, «Hukmdor» risolasida ilgari surgan axloqiy ta'limot, davlat rahbari axloqiy faoliyatidagi fazilat va illatning o'zaro aloqasi, bir — biriga o'tib turishi, ba'zan esa, biri ikkinchisini keltirib chiqarishi haqidagi yangicha fikrlari haligacha o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q.

Uyg'onish davrining yana bir o'ziga xos axloqshunosi, bu **Mishel Montend** (1533–1592). Uning axloqiy badihalardan iborat «Tajribanoma» (1580–1588) asari G'arb ma'naviy dunyosida ulkan voqea bo'lgan amaliy axloq borasidagi noyob asardir. Uni G'arbning o'ziga xos «Guliston»i deb atash mumkin. Zero, yangi davr tajribaviy axloqshunosligi Montendan boshlanadi: «Tajribanoma» da turli davr va xalqlar hayotida ro'y bergan juda ko'p axloqiy holatlar yig'ilgan:

ular muallifning nozik ruhiy-ijtimoiy kuzatishlariga moyil iste'dodli axloqshunos ekanini ko'rsatadi. Monten o'z mulohazalari orqali insonning tajribalar girdobiga ilojsiz tushib qolgan zot ekanligini ta'kidlaydi va bizda shunday qudratli, jonli tasavvur uyg'otadiki, bu tasavvur uchun dunyo qiyofalar yaratadigan xom ashyo manbaiga aylanadi. Mutafakkir o'z davri uchun muhim bo'lgan barcha masalalar bilan, o'zligini tahlil etish bilan shug'ullanadi: «Yashash mening mashg'ulotim, mening san'atim — mana shu!... Men bunda hatti-harakatlarimni emas, balki o'zimni, o'z mohiyatimni tasvirlayman», — deydi mutafakkir¹. Zero, o'z — o'zini kashf etish, o'zini — o'ziga tushuntirish, Monten fikricha, axloqiylikning sharti hisoblanadi.

«Men o'zimga qay tarzda yondashishim orqaligina, — deb yozadi faylasuf, — o'zimdan uyatchanlik va surbetlikni, bokiralik va buzuqlikni, sergaplik va kamsuqumlikni, mehnatkashlik va logarlikni, zehni o'tkirlik va to'poslikni, tundlik va ochiq ko'ngillikni, yolg'onchilik va haqiqatgo'ylikni topaman. O'zini diqqat bilan o'rgangan kishi o'zida va, hatto, o'z mulohazalarida ana shunday beqarorlik hamda qarama-qarshilikni ko'radi»². Bu bilan Monten aql-idrok insondagi murakkab ruhiy holatlar ichidagi birgina holatdir. Shu sababli hech qanday uyg'unlashtiruvchi ma'naviy shakl, hech qanday burch yoki fazilat subyektning xotirjamligini kafolatlay olmaydi, ya'ni axloq muayyan qat'iy belgilangan, bir xildagi me'yorlar yig'indisidan iborat bo'lmaydi, degan fikrni ilgari suradi. Lekin ba'zan uning shubhago'yliги (skeptitsizmi) me'yoridan oshib ketadi, shaxsni faqat o'zini o'ylashga barcha fikr va niyatini o'z foydasini ko'zlash uchun qaratishga, ya'ni uni xudbinlikka da'vat etishgacha borib yetadi. Ayni paytda bu shubhago'ylik subyekt tushunchasining ikki tomonlamaligini qat'iy ta'kidlab o'tadi. Axloqning ikkiga bo'linganini ko'rastish barobarida Monten shu ikki qismni birlashtirishga intiladi. Mutafakkir ta'limotining mohiyati ham ana shundan iborat. Uning ta'limoti insondan aql-idrok, mulohaza bilan yashash huquqiga asoslanishni talab qiladi.

Uyg'onish davri axloqiy ta'limotlari axloqshunoslik tarixida shubasiz olg'a tashlangan qadam bo'ldi. Zero, bu davr mutafakkirlari qadimgi dunyo axloqshunoslari ilgari surgan nazariya va g'oyalarni O'rta asrlar

¹ *Монтень М. Опыты* В 3 кн. Кн. 1—2. М., «Наука», 1979. С. 332 — 333.

² O'sha manba. С. 296.

musulmon Sharqi axloqshunosligi prizmasidan o'tkazib, xulosalar chiqarishga intildi, muayyan ma'noda ularni Ovro'pa axloq ilmidagi sintezlashtirish jarayonini boshlab berdilar.

Nazorat uchun savollar

1. *Qur'oni karimning uch ildizi nimalardan iborat?*
2. *Hadisi sharifning axloqiy mohiyatini nimalarda ko'rish mumkin?*
3. *Mashshoiyyunlik axloqshunosligining asosida qanday qarashlar yotadi?*
4. *Tasavvufiy axloqiy ta'limotlarning o'ziga xosligi nimalar bilan belgilanadi?*
5. *Imom G'azzoliy, Jaloliddin Rumiy va Aziziddin Nasafiy axloqiy qarashlarining umumiy hamda farqli jihatlari nimalarda namoyon bo'ladi?*
6. *Temuriylar davri axloq ilmidagi Navoiyning axloqiy ta'limoti qanday o'rin tutadi?*
7. *Naqshbandiya va javonmardlik (jo'mardlik) tariqatlarining farqli jihatlari nimalarda ko'rinadi?*
8. *Pandnoma nima va qanday mashhur pandnomalarni bilasiz?*
9. *O'rta asrlar Ovro'pa axloqshunosligining asosiy xususiyatlari nimalar bilan belgilanadi?*
10. *Uyg'onish davri axloqshunosligi va undagi Makiavelli qarashlarini qanday baholaysiz?*
11. *O'rta asrlar musulmon Sharqi axloqshunosligining mumtozligi va uning Ovro'pa axloqiy tafakkuri, rivojiga ta'siri borasida nimalar bilasiz?*

Adabiyotlar

1. Y. Jumaboyev. O'zbekistonda falsafa va axloqiy fikrlar taraqqiyoti tarixidan. T., «O'qituvchi», 1997.
2. N. Komilov. Tasavvuf yoki komil inson. T., «Yozuvchi», 1996.
3. N. Komilov. Tasavvuf. 2-kitob. T., G'. G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti. — «O'zbekiston» nashriyotlari, 1999.
4. N. Makiavelli. Hukmdor. «Jahon adabiyoti» jurnali, 2002, 9-son.
5. R. Mahmudov. Dagonimni ulusqa marg'ub et. T., «O'zbekiston», 1992.
6. Navoiy. Mahbub ul-qulub. // Mukammal asarlar to'plami. 14-t., T., «Fan», 1988.
7. Jaloliddin Rumiy. Ichindagi ichindadir. T., «Yangi asr avlodi», 2003.
8. S. Olim. Naqshband va Navoiy. T., «O'qituvchi», 1996.

9. Forobiy. Fozil odamlar shahri. T., A.Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 1990.
10. A. Sher. Axloqshunoslik. T., «O‘AJBNT» — «Yangi asr avlodi», 2003, 44 — 86-b.
11. A. Sher. Ibrat ko‘zi. «Sog‘lom avlod uchun» jurnali, 1996, 7–8, 9–10-sonlar.
12. Ibn Haldun. Tasavvufun mahiyeti. Istanbul, 1984.
13. W. Mo‘ntgomery Watt. The influyence of islam on mediyeval Europe. Edinburgh, 1972;
14. Августин А. О благодати и свободном произволении // Гусейнов А., Ирриц Г. Краткая история этики. М., «Мысл», 1987. с. 532–557.
15. Бергош Ю. Фома Аквинский. М., «Мысл», 1975. с. 108 — 119.
16. Газали Абу Хамид. Воскрешение наук о вере. М., «Наука», 1980. с. 203 — 266.
17. Сагадеев А. Ибн Рушд. М., «Мысл», 1973.
18. Серебряков С.Б. Трактат Ибн Сины о любви. Тбилиси, Метснерба, 1976.

IV BOB

YANGI DAVR AXLOQSHUNOSLIGIDAGI ASOSIY TA'LIMOTLAR VA YO'NALISHLAR

REJA

1. *Ovro'pa ma'rifatparvarlarining axloqiy qarashlari.*
2. *Olmon mumtoz axloq falsafasi.*
3. *Noratsional axloqiy ta'limotlar.*
4. *Markscha yo'nalish va uning tanqidiy tahlili.*
5. *Rus mumtoz axloqshunosligi.*

Tayanch tushunchalar

Ratsional yo'nalish, His-tuyg'u, Aql, Substansiya (Javhar), Modus, Erkinlik, Xudbinlik, Din, Vijdon, Qat'iy amr, Burch, Qoniqish, Shafqat, Ezgulik, Yovuzlik, Halollik, Muhabbat, Qo'rquv, Ixtiyor, Uyat.

Qadimgi dunyo mumtoz ilmiy tafakkurining eng yaxshi an'analarini rivojlantirib, boyitib, unda ko'tarilgan muammolarga yangicha munosabat ishlab chiqqan O'rta asrlar musulmon Sharqi ta'limotlari Ovro'pa Uyg'onish davri mutafakkirlari uchun turtki bo'lganini aytib o'tgan edik. Sharq tafakkuri yutuqlarini tadrijiy rivojlantirgan, uyg'ongan Ovro'pa mislsiz parvozga shay aql-idrok burgutiga aylandi va u Yangi davr osmonida yuksak parvozga kirishdi. Axloqshunoslik borasida ham bu parvoz o'zini namoyon etdi. Insonga har tomonlama madaniy, erkin shaxs sifatidagi munosabat endilikda muayyan tarzda yangilandi; uni ijodiy shaxs deb talqin va tahlil etish konsepsiyasi yuzaga keldi. Inson aql-idrokigina axloqning manbai va axloqiy tartibotning asosi deb hisoblandi. Axloq esa insonning fikrlovchi mavjudot sifatidagi holati tarzida ta'riflandi.

1. Ovro'pa ma'rifatparvarlarining axloqiy qarashlari

Bu davrda axloqshunoslik fanida turli yo'nalishlar vujudga keldi. Shulardan biri — ratsional yo'nalish. Bu yo'nalishning dastlabki namoyandalaridan biri fransuz faylasufi **Rene (Karteziy) Dekart**dir (1596—1650).

Dekartning axloqiy qarashlari asosan uning «Qalbning ehtirolari», «Aqlni to'g'ri yo'lga solish va ilmlardagi haqiqatni izlab topishga yo'naltirilgan usul haqida mulohazalar» asarida va xatlarida o'z aksini topgan. Mutafakkirning inson vujudi ruhiy holatlarini tushuntirishda mexanikani qo'llashi axloqni tabiiyyot nuqtayi nazaridan talqin qilishga olib keldi. Xatlaridan birida Dekart to'g'ridan to'g'ri ehtirolarni fizik, tabiiyyotchi sifatida olib qarash istagida ekanini aytadi. U insondagi vujudiy va sof ma'naviy tomonlarni ajratib ko'rsatadi, hamda ularni bir-birining ziddi deb ta'riflaydi. Ana shu ikki tomon oralig'ida, Dekartning fikriga ko'ra, olti hisdan — hayrat, muhabbat, nafrat, istak, quvonch va qayg'udan iborat hissiyotlar maydoni joylashgan. Hislar bir vaqtning o'zida ruhni vujud va atrofda narsalar dunyosi bilan birlashtiruvchi dastlabki dastaklar (richaglar) tizimini tashkil etadi. Ular qalb g'ildiragini aylantiruvchi qayishlar va vujud harakatini uyg'otuvchi kuchlar sifatida subyekt xatti-harakatiga qat'iyat hamda barqarorlik bag'ishlaydi.

Umuman olganda, Dekartning axloqiy ta'limotida foydalilik tamoyili hukmron. Aql oz kuch sarflab, ko'p foyda olish uchun muhabbat, quvonch, qayg'u, lazzat singari hissiyotlarni boshqarib turadi. Histuyg'ularni tejamkorlik bilan sarflash, vujud mashinasining korxonasi bo'lmish sog'liqqa zarar keltiradigan ortiqcha «xarajatlarni» bartaraf etish — Dekart taqdim etadigan eng yaxshi axloq mana shu. Zero, hislar — muayyan inson majburan sarflaydigan xarajat. Ular o'z-o'zicha emas, balki jismoniy jarayonlarga xizmat qilishi uchun mavjud: ular kuchlarni jamlaydi, ma'lum bir obyektga qarata yo'naltiradi. Lekin hissiyotga berilish — haqiqatdan yiroqlashadigan halokatli yo'l. Odamlar imkon boricha ehtirolarni bosishga o'rganmoqlari lozim. Zotan, histuyg'u uyg'otuvchi narsa-hodisa asl holiga qaraganda maftunkorroq ko'rinadi. Shu bois hissiyotning ratsional (aqliy) tanqidi axloqiy vazifani bajarishga qaratilgan. Mutafakkirning fikriga ko'ra, donishmandlik ehtirolar keltirgan baxtsizliklarni yengil kechirish va shu orqali hamma narsadan lazzat topish uchun o'z ustimizdan uddaburonlik bilan hukm yurgizishga o'rgatadi. «Buning uchun esa ixtiyor erkinligidan foydalana bilish lozim. Men, — deb yozadi Dekart «Qalbning ehtirolari» risolasida, — o'z-o'zini hurmat qilishning birgina asosini bilaman, bu — ixtiyor erkinligimiz va o'z istaklarimiz ustidan hukmron bo'la bilishimiz. Zero, faqat ixtiyor erkinligiga bog'liq xatti-harakatlarimizgina bizning yo maqto'v yo tanbeh olishimiz uchun asos bo'la oladi. Ixtiyor erkinligi

bizga o'z ustimizdan hukmronlik qilish huquqini beradi va shu bilan bizni qay darajadadir Xudoga o'xshashligimizni ta'minlaydi, faqat jur'atsizligimiz tufayli bizga U in'om etgan huquqni yo'qotmasak bo'lgani»¹.

Dekart «Usul haqida mulohazalar» risolasining «Ushbu usuldan chiqarilgan bir necha axloqiy qoidalar» deb atalgan uchinchi qismida o'zi amal qilgan axloqiy qoidalarni taklif etadi. Bu qoidalarda faylasuf, birinchidan, o'z mamlakati qonunlari va urf-odatlariga bo'ysunib, bolaligidan o'zi tarbiyalangan diniy e'tiqodni mahkam tutganini; ikkinchidan, kuchi yetganicha o'z xatti-harakatlarida qat'iy va qoim bo'lishga, o'ylab ish tutishga keyingi pushaymon yoki vijdon azobiga o'rin qoldirmaslikka intilganini; uchinchidan, taqdiri emas, avvalo, o'zini yengishga, dunyo tartibotini emas, balki o'z xohishlarini o'zgartirishga harakat qilganini: to'rtinchidan, mazkur uch qoidani haqiqatni izlashga bag'ishlangan hayotida foydalanib kelganini hamda shu tufayli bu dunyoda eng toza, eng yoqimli bo'lgan lazzatga ko'p bor erishganini aytadi. Lekin, u mazkur qoidalarning vaqtinchalik xususiyatga ega ekanini, aslo mutlaqlik yoki manguqlik maqomiga da'vo qilmasligini ham ta'kidlab o'tadi.

Niderlandiyalik faylasuf **Benedikt (Barux) Spinoza** (1632 – 1677) axloqshunoslik borasida Dekartning ratsional qarashlarini davom ettirdi va yanada yuksak bosqichga olib chiqdi. Uning bu jihatdan «Xudo, inson va uning baxti haqida qisqacha risola» (1660), «Ilohiyot va siyosat risolasi» (1670) va «Axloqshunoslik» (1677) asarlari diqqatga sazovordir.

Spinoza Xudoni – tabiat, tabiatni – Xudo tarzida talqin etadi. Xudo – yagona substansiya (javhar), barcha hodisalar va yakka narsalarning ilk asosi. U abadiylik va cheksizlikka ega, yaratilmagan hamda hech qachon yo'qolmaydi. Unga ikki belgi – sifat xos: biri – ko'lam, ikkinchisi – tafakkur. Ya'ni tabiatda namoyon bo'lgan Xudo, substansiya, azaliy va oliy ong. Substansiya o'zi uchun o'zi sababdir, deydi mutafakkir. U substansiya va uning sifatlarini talqin etishda modus tushunchasini kiritadi. Modus deganda faylasuf substansiyaning olamdagi ko'pdan ko'p rang-barang hodisalar va narsalar ko'rinishida namoyon bo'luvchi holatini tushunadi. Faylasuf substansiya va uning sifatlarini – yaratuvchi tabiat, moduslarni esa yaraluvchi tabiat deb ataydi. Demak, substansiya olamning yagona ibtidosi sifatida o'zi uchun ham, olamdagi

¹ *Декарт Р. Сочинение в двух томах. Т. 1. М., «Мысль», 1989. С. 547.*

turli xil narsa va hodisalar uchun ham sababdir, ya'ni birinchi sababdir. Ana shu birinchi sababsiz olamdagi narsa va hodisalarning mavjud bo'lishi yoki ifoda topishi mumkin emas. Substansiya o'z-o'zining sababchisi sifatida erkin, ayni paytda, oqibat sifatida zaruriyatdir. Erkinligi uning abadiy qudratini, zaruriyati uning abadiy mavjudligini anglatadi. Biroq, uning erkinligi erkin ixtiyor emas, balki erkin sababdir. Bu fikrlar O'rta asrlar musulmon Sharqi falsafasidagi, xususan, Forobiy, Ibn Sino singari mutafakkirlar qarashlaridagi vujudi vojib (zaruriy vujud) tushunchalarini eslatadi. Zero, Spinoza Maymoniy, Ibn Izro singari yahudiy allomalarning ijodini puxta o'rgangan edi. Bu mutafakkirlar esa Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, Xayyom, G'azzoliy kabi faylasuflar qarashlarini o'ziga xos talqin etgan.

Spinoza nasroniylikka asos bo'lmish «Xudo-odam» to'g'risidagi — yerga tushib iztirob va o'limga rozi bo'lib, so'ng odamlar gunohining ibtidosini yuvish maqsadida qayta tirilgan Xudoning o'g'li haqidagi aqidani rad etadi. Uni faylasuf, bo'lmagan narsa, deb ataydi, uni — aylana kvadrat shaklini ola biladi, degan aqlga sig'maydigan gapga o'xshatadi. Shuningdek, mutafakkir yahudochilikning, yahudiylarni alohida e'tiborga molik, boshqa xalqlardan baland turadigan «muqaddas» xalq sifatida talqin etuvchi aqidasini ham bekor gap deb ataydi, islomiy aqidaparastlikni ham qoralaydi. Lekin uning panteistik qarashlarida tasavvufiy mohiyat yotganini anglash qiyin emas. U insonga Xudoning bir parchasi sifatida qaraydi. Umuman, Spinozaning substansiya va moduslar haqidagi ta'limoti mashhur mutasavvif, buyuk shoir Shayx Muslihiddin Sa'diydagi «Har yaproqda Xudo bor!» degan satrni yodga soladi. U nimaiki insonning komillikka erishuviga xizmat qilsa — yaxshi (ezgulik), nimaiki buning aksi bo'lsa — yomon (yovuzlik) deb hisoblaydi va komillikni Xudo bilan bog'liq fazilat ekanini ta'kidlab o'tadi. «Shu bois, — deb yozadi mutafakkir, — eng komil inson mutlaq komillik egasi bo'lgan Xudoga yetishgan va shu yetishuvdan lazzat oladigan odamdir»¹.

Mutafakkirning fikriga ko'ra, qalb yoki ruh doimo g'oyalar yig'indisidan iborat bo'ladi. Har bir g'oya — intensional, ya'ni ma'lum bir obyektga yo'naltirilgan. Ruhning eng yaqin obyekti esa — uning o'z

¹ *Спиноза Б. Избранные произведения* в 2 т. Т. 1. М., «Политиздат», 1957. С. 120.

vujudi. Shu sababli faylasuf ruhni vujudning g'oyasi deb ataydi. Ruhning bu sifati uning nafaol ekanidan, vujudga qaramligidan dalolat beradi. Zero, u hissiy bilish bilan bog'liq. Biroq bu ruh nafaqat vujudiy holatlarni, balki o'z g'oyalarini ham anglash qobiliyatiga ega. Aynan mana shunda ruhning ratsional-fahmiy (intuitiv) faol jihati o'zini namoyon etadi. Bu faol jihat substansiya – Xudoga yetishishga olib boradigan bilishdir. Donishmandlik erishgan bu holatni Spinoza, G'azzoliy izidan borib, Xudoga bilish orqali muhabbat qo'ymoq, Xudoni bilib sevmok, deb ataydi.

Spinoza bilishni zaruriyat doirasida ko'radi. Agar biz tuyg'ular sababini ularning zaruriyati doirasida bilsak, ular bilan murosas qilsak, ulardan kamroq iztirob chekamiz. Masalan, barcha bolalar dastlab yurolmasliklari va gapirolmasliklarini bilganlari uchun bu holat bilan murosas qiladilar hamda uni odatiy deb qabul etadilar. Demak, ruh narsalarga qanchalik zaruriyat sifatida qarasa, tuyg'ular ustidan shunchalik kuchliroq hukmron bo'ladi va ulardan kamroq aziyat chekadi. Ya'ni insonning erki o'z tuyg'ularini bilish va ular ustidan hukmronlik qilishdadir. Aqlning qudrati shaxs erkini belgilaydi. Shundan kelib chiqib, Spinoza insoniy qilmishlar ustidan kulmaslikka, ulardan xafa bo'lmaslikka, ularni la'natlamaslikka, balki tushunishga chaqiradi.

Inson uchun to'g'ri hayot tarzi sifatida niderland mutafakkiri o'z manfaatini ko'zlab ish yuritishni taklif etadi. Zero, barcha insonlar katta baxtga erishish uchun intiladilar. Lekin har bir shaxs o'z manfaati nuqtayi nazaridan harakat qilar ekan, boshqalar ham shunday harakat qilishlari uchun o'z xatti-harakatlarini tuyg'ular bilan emas, aql bilan boshqarishi lozim. Ayni paytda, faylasufning fikricha, xalq ommasi o'z xatti-harakatlarida aql bilan ish ko'ra oladigan bilish darajasiga ko'tarilish qobiliyatiga ega bo'lolmaydi. Shu jihatdan odamlarning ehtiros va hayajonlarini bosib, ularning barcha xatti-harakatlarini aql bilan yo'naltiradigan qonunlar chiqaradigan davlat hokimiyatiga ehtiyoj mavjud. Axloq-odob qonun-qoidalari, Spinoza fikricha, davlat huquqi qonunlariga mos kelishi lozim. Davlat qonunlari shunday bo'lishi kerakki, ularga ko'ra, har bir kishi o'z manfaatiga intilar ekan, boshqa shaxslar va davlat manfaatiga xilof ravishda ish tutmasligi kerak. Ana shunda «oqilona o'zini cheklash» yuz beradi. Shu bilan birga, mutafakkir yuqori hokimiyatning insonlar shaxsiy hayotiga aralashuviga qarshi chiqadi va vijdon erkinligini, tafakkur erkinligini himoya qiladi. Har kimga o'z fikrini aytish erkinligini berish lozim, deydi faylasuf, faqat

hukm yurgizishning demokratik shakliga zarur bo'lgan erkinlikni to'liq ta'minlashi mumkin.

Ratsional yo'nalishdagi mutafakkirlardan yana biri ingliz faylasufi **Tomas Hobbs**dir (1588–1679). Uning axloqiy qarashlari asosan «Inson haqida» (1640), «Leviafan yoki moddiyat, cherkov hamda fuqarolik davlatining hokimiyati va shakli» (1651), «Erkinlik va zaruriyat haqida» (1652), «Falsafa asoslari» (1642–1658) asarlarida aks etgan.

Hobbs o'z axloqiy ta'limotida asosiy e'tiborni insonning zo'ravonlik va hukmronlikka yo'naltirilgan fe'l-atvoriga, shaxslarning bir-biriga nisbatan «urush» holatida ekaniga qaratadi; inson insonga bo'ri, deydi. Faylasuf insonning xudbinlik tabiatini doimo oldingi o'ringa chiqaradi: eng ulug' ezigulik — o'zini asrash, tabiatning eng ulkan yovuzligi — o'lim. Juda ko'pchilik odamlardagi mana shu o'zini asrashga intilish ularni hayvonot dunyosi bilan yaqinlashtiradi. Shuning uchun odamlar tabiatan ehtiros, qo'rquv, g'azab va boshqa hayvoniy tuyg'ularni boshdan kechiradilar, ko'proq do'stlarni emas, obro'-e'tibor hamda foydani izlaydilar. Insonning o'ziga o'xshagan zotlar orasidagi hayoti asosini murakkab manfaatlar o'yini tashkil etadi. Faylasufning fikriga ko'ra, «ezgulik» va «yovuzlik» so'zlari, eng avvalo, insonlar o'z hayotidagi muayyan sharoitlarda boshidan kechirgan holatlar bilan bog'liq. «Ezgulik» doimo ular uchun o'zlariga foydali va yoqimli, o'zlari intiladigan narsa, «yovuzlik» esa buning aksi bo'lgan holatlar. Ushbu fikrlari bilan Hobbs keyinchalik Angliyada rivojlangan utilitarchilik ta'limotining ibtidosida turadi, desak xato qilmaymiz.

Hobbs axloqiy qadriyatlarni o'z-o'zini harakatga keltiruvchi nuqtalarning (shaxslarning) vazifasi, ular orasidagi o'ziga xos aloqa sifatida ta'riflaydi. Insonning o'zi bu o'rinda ijtimoiy munosabatlar, kesishadigan nuqta. «Inson qadri yoki bahosi, boshqa narsalarda bo'lganidek, uning narxidir, ya'ni uning kuchidan foydalanish qancha tursa, odamning bahosi o'shancha shu sababli u mutlaq emas, balki unga bo'lgan ehtiyojga va boshqalarning bahosiga bog'liq narsadir»¹. Hobbs ana shu baholovchi munosabatni axloqni belgilanishning asosiy modeli sifatida olib qaraydi. Bir-birimizni qadrlashimizning ifodasini biz odatda hurmat va hurmatsizlik deb ataymiz, deydi faylasuf. Zero u hurmat uyg'otadigan narsa-hodisalarnigina axloqiy jihatdan qadrlı deb

¹ *Хоббс Т. Сочинения в двух томах, Т. 2. М., «Мысль», 1991. С. 66–67.*

hisoblaydi. Hurmat esa bu o'rinda hukmronlikning ijtimoiy ifodasi tarzida namoyon bo'ladi: «Kingadir bo'ysunmoq unga hurmat ko'rsatish demakdir»¹. Qadr-qimmatni Hobbs insonga davlat tomonidan berilgan baho sifatida izohlaydi.

Faoliyatning axloqiy tomoni shundaki, inson o'z erkini u yoki bu tarzda anglamasdan turib, yuzaga chiqarishi mumkin emas. Hobbs ixtiyor erkinligiga erkinlik tushunchasini qarshi qo'yadi, hammadan avval inson faoliyatiga taalluqli bo'lgan erkinlik ayni paytda ma'lum jihatdan tabiat jarayonlarini ham izohlaydi. Faylasufning fikriga ko'ra, erkinlik tushunchasini aql-idrokli mavjudotlarga nisbatan qo'llangani kabi jonsiz mavjudotlarga nisbatan ham ishlatsa bo'ladi: agar suv solingan idish sindirilsa, suv ham erkinlikka chiqishi mumkin. Biroq erkinlik tushunchasini narsalar dunyosi va odamlarning o'ziga xosliklari bilan xilma-xil munosabatga kirishadigan insonga nisbatan qo'llash ayniqsa murakkab. Chunki u, odatda, biror jihatdan erkin bo'lsa, ikkinchi jihatdan erkin bo'la olmaydi. Erkinlik tushunchasi aslo zaruriyat tushunchasiga zid emas, ular bir-birini inkor etmaydi. Daryoning erkin oqimi o'zining zaruriyati bilan yo'naladi. Odamlar faoliyatida erkinlik va zaruriyatning birlashuvi yana ham muhim. Shu nuqtayi nazardan inson erkinining tabiati har xil bo'ladi, zero, u erkinlikning ma'lum zaruriyat bilan muayyan tarzda birikuvi bilan belgilanadi. Umuman olganda, Hobbsning qarashlarida axloqiy qoidalar shaxs xudbinligidan kelib chiqsa-da, ayni paytda ular yaxshi munosabatlarga asos bo'lib ham xizmat qiladi degan fikr ilgari suriladi.

Hobbs axloqiy qarashlarining yana bir diqqatga sazovor jihati — muayyan subyektlar muammosi, subyektdagi turli kuch va intilishlarning nisbati masalasi. Faylasuf inson shaxsining haqiqiy asosini ehtiroslilikda ko'radi. Inson hissiyotlar bilan yashaydi va ular tufayli o'zini yuksaltiradi. Boylik, bilim, hurmat, uning barcha muayyan belgilari faqat hukmronlikning shakli xolos. Kimda-kim, ana shular deb ehtirosga limmo-lim bo'lsa, o'sha xayolot va zehn o'tkirligiga ega bo'ladi. Hobbs ana shu fikrlari bilan o'zi sezmaganda ratsionallik doirasidan chiqib, sensual ta'limotning darvozasini qoqadi.

Subyektni ratsionalcha tushunish insonning ijtimoiy tabiatini o'ta bilvosita va chala ifodalardi. Buning ustiga, u muayyan shaxsni, uning

¹ *Хоббс Т. Сочинения в двух томах, Т. 2. М., «Мысль», 1991. С. 66–67.*

xilma-xil va boy aloqalari bilan birgalikda, mavhum, ijtimoiy tor aqlga bo'ysundirishga qaratilgan edi. Tajribaviylik (empirizm) va uning moyasi bo'lmish sensual axloqshunoslik bunday munosabatni buzib yuboradi; sensualist mutafakkirlar jamiyatdagi o'z mavjudligi haqida teran o'ylaydigan axloqiy shaxs sifatida aqlning muxtorligini, tirik, insoniy taqdirdan yuz o'girishni istamaydigan, his etuvchi, ehtirosli subyekt ehtiyojlariga bo'ysundirdilar. Bu insonni amalli-faoliyatli mavjudot, o'z tarixining yaratuvchisi sifatida tushunish tomon tashlangan jiddiy qadam edi.

Sensual axloqshunoslikning eng yirik vakillaridan biri ingliz faylasufi **Jon Lokk**dir (1632–1704). Uning axloqiy qarashlari asosan «Inson fahmi haqidagi tajriba» (1690), «Tarbiya to'g'risidagi ba'zi fikrlar» (1693), «Aqlni boshqarish haqida» singari asarlarida aks etgan.

Lokk hissiy sifatga ega bo'lgan bilimlarning tug'maligi haqidagi mulohazalarni aql bilan tajribaga zid deb hisoblaydi. Uning fikricha, tushunchalar, fikrlar va tamoyillarning tug'maligi to'g'risidagi qoidalar ham asossizdir. Zero, biz tafakkurimizga zarur bo'lgan barcha narsalarni tajribadan olamiz. Aqldagi bor narsalarning hammasi dastavval sezgilarda mavjud bo'ladi. Tug'ma g'oyalar nazariyasining tanqidi uning pedagogik konsepsiyasining ibtido nuqtasidir. Faylasuf go'dak ongida tug'ma bilimlarning faol mavjudligini rad etgani holda, ba'zi ehtiyojlar, intilishlar va tuyg'ular tug'maligini inkor qilmaydi. Ularning bir xillari keyinchalik savqi¹ tabiiy yoki tabiiyyat (instinkt) deb atala boshlandi, ba'zilari esa hali tug'ilmagan bola ongiga ona vujudi orqali o'tgan tashqi ta'sirlar natijasida paydo bo'ladi. Lokk xulqdagi ayrim o'ziga xosliklarining ham tug'maligini tan oladi. Darhaqiqat, hozirgi zamon fani shu tarzdagi hodisalarni e'tirof etadi va ularni zot bilan, irsiyat bilan bog'laydi. Shu nuqtayi nazardan asab tizimining tuzilishida jamlangan ibtidodagi xulqiy dasturda axboriy (informativ) mazmun borligi tabiiydir. Lekin, yuqorida aytilgandek, asosiy axloqiy tamoyillarning tug'maligi inkor etiladi. Natijada Lokk ezgulik tushunchasini lazzat va foyda bilan, yovuzlikni esa iztirob va insonga ziyon tushunchalari bilan mustahkam bog'liqligini ta'kidlaydi. «Narsalar faqat lazzat va iztirobiga nisbatan ezgu va yovuz bo'ladi, — deydi Lokk. — Biz lazzatimizni oshiradigan yoki iztiroblarimizni kamaytiradigan narsalarni ezgu deymiz... Yovuz deb esa, aksincha, bizga iztirob beruvchi yoki qandaydir iztirobimizni kuchaytiruvchi, yoxud qandaydir lazzatimizni kamaytiruvchi narsani aytamiz»¹.

¹ *Локк Дж.* Сочинения в трех томах. Т. 1. М., «Мысль», 1985. С. 280.

Mutafakkir eng oliy tamoyilni har qanday fazilat asosini insonning oqillikka to'g'ri kelmaydigan o'z istaklaridan kechishida, o'z mayllariga qarshi xatti-harakat qila bilishda ko'radi. Baxtga erishuv huquqining axloqiy tamoyili Lokk ta'limotida insonlar tengligi qoidasi bilan bog'liq; bir xil turdagi, tug'ilganida bir xil tabiiy imtiyozga ega bo'lgan va bir xildagi qobiliyatdan foydalangan jonzotlar bir-biriga bo'ysunish yoki bir-birini bo'ysundirishdan voz kechib, o'zaro teng bo'lishlari lozim.

Ingliz mutafakkirining fikriga ko'ra, xususiy mulk — mehnat mahsuli; tilla, kumush va boshqa narsalarni o'zgalarga ziyon yetkazmasdan turib ham jamg'arish mumkin. Lokk inson shaxsining o'zini ham xususiy mulk tarzida qabul qiladi. U asosiy vazifalaridan biri xususiy mulkni qo'riqlash bo'lmish davlatni barcha kishilarning teng erkinligi va teng imkoniyatlari kafolati deb hisoblaydi. Xullas, Lokkning axloqshunosligini o'z manfaatini unutmaydigan, ayni paytda, haddan oshishdan saqlanadigan, tavakkalchilikni yoqtirmaydigan, madaniyatli fuqaroning fazilatlarini haqidagi ta'limot desak, yanglishmaymiz.

Buyuk ingliz mutafakkiri **Entoni Eshli Sheftsbarining** (1671—1713) qarashlari ham diqqatga molik. Axloqiy muammolar uning «Fazilatlar yoxud munosib xizmatlar tadqiqi» (1699), «Nasihatgo'ylar» (1709) singari asarlarida ko'tariladi.

Axloqiy ezgulik Sheftsbari tomonidan tabiatni estetik tushunish bilan butunlay qo'shib yuboriladi; u inson yaratgan tartib va mutanosiblikning ijtimoiy shakli sifatida namoyon bo'ladi; axloq dunyoning ichki, axloqiy-amaliy, estetik jihatdan qayta ishlangan ko'rinishiga aylanadi. Yomon narsalar, bu — ijtimoiy mutanosiblikning xudbinlarcha buzib ko'rsatilishi yoki vayron qilinishi. Yolg'on obro', or-nomus tamoyilidagi soxtalik, soxta diniy bid'atlar natijasida inson dastlab ba'zi axloqsizliklarga qo'l uradi, keyinchalik o'ylaganingda kishini titratib yuboradigan qabihliklarning barcha turini bemalol amalga oshiradigan bo'ladi. Sheftsbari axloqshunosligi va estetikasi bir-birining sharti sifatida mavjud; go'zallik ezgulikdir, ezgulik esa insondan begonalashmagan faoliyatning go'zalligidir.

Sheftsbari axloqiy dunyoni ulug' tabiat qonunining o'ziga xos davomi sifatida ta'riflaydi. Insonning axloqiy moyasi, uning fikriga ko'ra, hissiyotda, mulohazadan avval keladigan hayotiy faoliyatda, adolat va adolatsizlikka nisbatan bo'lgan entuziazmda mujassam. Hamdardlik, birdamlik hissi, boshqa shaxsga nisbatan hurmat, bir so'z bilan aytganda, o'zga zot bilan bir butunlikka yurakdagi moyillikni anglatadi.

Ayni paytda mutafakkir, umummanfaatlar uchun boshlangan ijtimoiy harakat xudbinlarcha intilishga va zo'rvonlik dahshatiga aylanib ketishi mumkinligini aytadi. Chunonchi, dunyodagi eng vahshiy mashg'ulot bo'lmish urush birdamlik aloqalarini vujudga keltiradi, zero, «qahramonlik va insonni sevish deyarli bir xil mazmunga ega. Lekin bu his salgina to'g'ri yo'ldan adashsa, insoniyatni sevgan qahramon shafqatsiz telbaga aylanadi; qutqaruvchi va asrovchi inson — zolim va vayron qiluvchi kimsa bo'lib qoladi»¹. Fazilatning bunday o'z ziddiga aylanmasligiga kafolat, faylasuf nazdida yuksak entuziazm tabiatiga, tartibga muhabbatda, axloqiy tuyg'uning beg'arazligidadir.

Xudbinlik, faqat o'zini sevish makkorlik va mug'ombirlikni keltirib chiqaradi. Tabiatimizdagi oqko'ngillilik va samimiylilik yo'qolib, ularning o'rnini shubha, rashk hamda hasad egallay boshlaydi. Aynan xususiy, umummanfaati bilan sig'ishmaydigan intilishlar bizda hayotimizdagi eng ulkan baxtsizlik hisoblangan beshafqatlikni va dahshatli hissiyotlarni yuzaga keltiradi.

Sheftsbari axloqiy munosabatlarga san'atning ta'sirini alohida ta'kidlaydi, san'at axloqiy yuksalish uchun oqilona axloqiy qoidalar sifatida emas, balki subyektning faol estetik faoliyati jarayonidagi amaliyot tarzida ta'sir ko'rsatadi. San'at tabiat mutanosibligini, go'zallik va ezgulik qoidalarini obyektiv ravishda qaytadan tiklaydigan ko'zgudir. Muayyan, estetik idrok etuvchi va estetik faoliyatli subyekt ayni bir paytda axloqiy shaxsdir.

Buyuk fransuz ma'rifatparvari, faylasuf, yozuvchi va axloqshunos **Jan Jak Russoning** (1712–1778) axloqiy qarashlari ham ma'lum ma'noda san'at bilan bog'liq. Fransuz adabiyotida sentimentalchilik oqimining asoschisi bo'lmish bu mutafakkir mazkur yo'nalishdagi axloqshunoslikni yuksak nuqtaga olib chiqdi. Uning «Emil, yoxud tarbiya haqida» (1762), «Tazarru» (1770), «Yolg'iz xayolparastning sayrlari» (1778) asarlarida axloqshunoslikka keng o'rin berilgan.

Russoning nazarida inson eng avvalo ehtirosli mavjudot. Mavjudlik, zero, his etmoqlikdir. Chunki qalb sezgan narsa har qanday aqldan yuksak. Shaxsning o'q tomiri o'zini mulohaza-muhokamada emas, hissiyotda namoyon etadigan vijdondadir. Shu bois subyektning pirovard ijtimoiy asoslarini tushunish uchun, uni ratsional tartib va jamiyat

¹ Шефстбери Э. Эстетические опыты. М., «Искусство», 1975. С. 307.

intizomi doirasidan sug'urib olmoq zarur. Russo diqqatni eng avvalo subyektning ichki dunyosiga qaratadi. Subyektning obyektiv dunyoga munosabati va boshqa ijtimoiy xatti-harakatlari uning hislariga asoslanadi. Botinda harakat qiladigan hislarni Russo manbai zohirda bo'lgan ratsionallikka qarshi qo'yadi.

Tabiat tushunchasi Russoda qadriyatli, axloqiy mazmunga ega. Tabiat uning uchun ilohiy borliq. U hammani teng ko'radi, notenglikning har qanday ko'rinishi faqat insonning o'zidan kelib chiqadi: «Tabiat barcha uchun bir xilda ekadi, biroq biz undan har xil hosil yig'ib olamiz», — deydi Russo¹. Uning asarlarida, xususan, «Yolg'iz xayolparastning sayrlari» asarida tabiat darajalardan va jabr-zulmdan ozod makon tarzida namoyon bo'ladi. Ozodlik esa mutafakkir uchun o'z-o'zini jilovlash emas, qurbon qilish emas, balki uyg'unlik, shaxsiylik va ijtimoiylikning birligi. Russo nazdida din — vijdon hissi, u odamlar orasidagi birdamlik va birodarlik uchun kafolatdir. Kishi ko'pincha ezgulik qilayapman degan bahonada yovuzlikni amalga oshiradi. Shu sababli ezgulik qil, degan shior o'rniga «Hech kimga hech qachon hech qanday yovuzlik qilma!» degan shiorni o'rtaga tashlash kerak.

Russoning eng olijanob va ulug'vor g'oyalaridan biri — xalq mustaqilligini, boshqacha qilib aytganda, xalq huquqini barqaror etish. Faylasuf tenglik tamoyili davlat qonunida aks ettirilgan, xalq o'z vakillarining faoliyatini doimiy tarzda tekshirib turish imkonini beradigan respublika tuzishni taklif etadi. Ana shunda, Russoning fikriga ko'ra, suiiste'mol va qonunbuzarlikdan xalqni himoya qilish, manfaat va fazilat orasidagi ziddiyatni yo'qotish mumkin. Ana shundagina har bir inson o'zini faqat boshqalar orqali ko'ra biladi, seva biladi, umumiy ishda o'ziga o'rin topadi.

Ingliz ma'rifatparvari **Deyvid Hyum** (1711–1776) axloqshunoslikni o'z falsafasining ikkinchi, ayni paytda eng asosiy qismi deb hisoblagan edi. Axloqiy muammolar uning «Inson tabiati haqida risola» (1740), «Axloqiy, siyosiy va adabiy esselar» (1751) kabi asarlarida o'rtaga tashlanadi.

Hyum axloqshunoslik fan maqomini olishi uchun avvalo u his-tuyg'ular ruhshunosligiga aylanmog'i, juda bo'lmaganda, ana shu ruhshunoslikka suyanmog'i zarur, deydi. Zero, axloqshunoslik

¹ Руссо Ж. Трактаты. М., «Наука», 1969. С. 456.

odamlarning axloqiy va, umuman, ruhiy mayllaridan tashqaridagi qandaydir «alohida» narsani bilish bilan bogʻliq tarzda shakllanmaydi. Fazilat va illat qandaydir obyektiv hodisalar emas. Axloqiy baholar haqiqiy ham, yolgʻon ham emas, balki mayllar, qarashlar qilmishlar kabi, shunchaki «bor narsalar». Shu bois axloqshunoslikning vazifasi birinchi galda odamlarda axloqiy mayllarni qoʻzgʻatish sabablari (impulslari) qanday, qayerda va qachon roʻy berganini hamda qanday odamlar ularga qanday va qachon mos yoki aks harakat qilishini bayon etishdan iboratdir. Demak, Hyum axloqshunoslikni bayon qiluvchi (deskriptiv) fan ekanini isbotlashga intiladi, axloqni insonning — tabiiy hissiyotli tabiatidan keltirib chiqaradi. Axloqiy mulohaza aql emas, axloqiy his-tuygʻu orqali ifoda topadi. Inson qilmishlarining pirovard maqsadini aslo aql-idrokdan kelib chiqib tushuntirish mumkin emas. «Axloq kuchli hissiyot uygʻotadi va xatti-harakatni yo amalga oshiradi yoki unga yoʻl qoʻymaydi, — deydi Hyum. — Aql oʻz-oʻzicha bu borada butunlay ojiz. Demak, axloqiy qoida aqlimizning xulosasi boʻlolmaydi»¹. Hyumning fikriga koʻra, xudbinlarcha intilish bilan birgalikda insonga yaxshilikni ravo koʻrish, odamsevarlik, adolat singari ijtimoiy his-tuygʻular ham xos. Oʻzgaga yaxshilik xuddi oʻziga yaxshilik tilash kabi insonning insonga xos xususiyati.

Hyum axloqshunosligida koʻrinishdan uch xil-u, lekin qisman bir-biri bilan bogʻliq boʻlgan uch axloqiy tushuncha uygʻunlashadi. Bular — hedeonchilik, utilitarchilik, joʻmardlik (alturiychilik). Hedeonchilik (lazzat yoʻnalishi) nimaiki lazzat hissini uygʻotsa, oʻshani fazilat, aksincha iztirob, ogʻriq qaygʻu keltiradigan hamma narsani illat deb hisoblaydi. Utilitarchilik (foydalilik) adolatli tarzda nimaki insonga, jamiyatga, foyda keltirsa, uni — ezgulik, odamlarga foydasiz yoki zarar keltiradigan nimaiki boʻlsa, uni — yovuzlik deb talqin etadi. Foydalilik hamma holatlarda ham maqtov va maqbullik manbai hisoblanadi. Mutafakkir alturiychilik — joʻmardlik (oʻzgalar manfaatini yuqori qoʻyish) tamoyilini ezgulikni axloqiy maʼnoda hamma uchun istisnosiz tarzda foydali qiladigan hodisa deb tushunadi.

Hyum birinchi boʻlib, dalillarni bayon qiluvchi ilmiy mulohaza bilan his-tuygʻularni ifodalaydigan axloqiy mushohadaning farqini koʻrsatib bergan olim. Axloqiy mulohazalarning hissiyotli asosini ochib berar

¹ Юм Д. Трактат о человеческой природе. Минск, «Попурри», 1998. С. 499.

ekan, u xayrixohlik tushunchasiga e'tibor qiladi. Inson tabiatan boshqalarga xayrixohlik hissiga ega. Ana shu xususiyat, Hyumning fikriga ko'ra, axloqning asosi hisoblanadi. Xayrixohlik oddiy xalqda tug'iladigan noroziliklarni yumshatadigan, xayriyani rag'batlantiradigan, barcha «jentelmenlarning» birlashuvini ta'minlaydigan vosita sifatida namoyon bo'ladi.

2. Olmon mumtoz axloq falsafasi

Tarixda olmon mumtoz falsafasi deb nom olgan tafakkur o'zining miqyosiyli va teranligi bilan hanuz fikrlovchi kishilarni hayratga soladi. Olmon mumtoz faylasuflari ingliz, fransuz faylasuflaridan farqli o'laroq, o'z asarlarini keng kitobxon ommasiga emas, balki tor doiradagi o'quvchilarga, falsafani mutaxassislik deb bilgan olimlarga va talabalarga mo'ljallab bitganlar. Shu bois ularning ko'pchilik kitoblari, xususan, axloqshunoslikka oid asarlari ham quruq akademik tilda yozilgan va tushunilishi og'ir. Lekin ular o'z asarlarida jahon falsafiy tafakkuri XIX asrning birinchi yarmigacha erishgan barcha yutuqlarni ilmiy tizimlarda umumlashtirganliklari va ulardan nihoyatda chuqur ilmiy xulosalar chiqarganliklari bilan ajralib turadilar.

Olmon mumtoz falsafasining asoschisi **Immanuyel Kant** (1724–1804) hisoblanadi. Uning «Axloqiy metafizikaning asoslari» (1785), «Amaliy aqlning tanqidi» (1788) va «Xulqlar metafizikasi» (1797) asarlari asosan axloqshunoslik va axloqiy muammolarga bag'ishlangan.

Kant falsafaning maqsadi hamda vazifasi haqida so'zlab, shunday deydi: «Falsafa doirasini quyidagi to'rt masala bilan yakunlash mumkin:

1. Nimani bilishim mumkin?
2. Nima qilishim kerak?
3. Nimaga umid bog'lay olaman?
4. Inson nima?

Birinchi savolga — metafizika, ikkinchisiga — axloq, uchinchisiga — din va to'rtinchisiga — antropologiya (insonshunoslik) javob beradi. Ayni paytda, ularning hammasini, aslini olganda, insonshunoslikka taalluqli deyish mumkin, chunki dastlabki uch savol to'rtinchisiga borib taqaladi»¹.

Demak, Kant uchun eng muhim masala — insonning xulqi, uning

¹ *Кант И.* Сочинения в 6 т. Т. 3. М., «Мысль», 1965. С. 661.

qilmishlari. Faylasuf nazariy aqldan amaliy aqlni baland qo'yadi. Bilim, agar insonni insoniyoq qilsagina, unga qat'iy axloqiy zaminga ega bo'lishi va ezgulik g'oyasini amalga oshirishi uchun yordam bersagina qimmatga ega. Barcha uchun ahamiyatli va zarur axloqiy me'yorlar shunday bo'lishi kerakki, ular eng oliy va eng so'nggi axloqiy qonunlar sifatida barcha insoniy xatti-harakatlarga yo'nalish ko'rsatishi lozim. Insonning hissiy hayoti — tabiiy jarayon, umumiy holat qonuniyatining alohida hodisasi. Demak, axloqiy qonunlarning sababi — faqat aqlning o'zi bo'lishi mumkin. Shu jihatdan nazariy yoki sof aql ayni bir paytda amaliy aql hamdir, sof aql o'z-o'zidan amaliy aqldir va u odamlarga biz axloqiy qonun deb ataydigan umumiy qonunni beradi.

Kantning axloqshunoslikdagi kashfiyoti, inson xatti-harakatlaridan chiqargan xulosasi — axloqning muxtorlik maqomiga ega ekanligidadir. Faylasuf axloqiy tamoyillarning qat'iy mustaqilligi va o'z bahosiga egaligini ta'kidlaydi. Tabiat qonuni nima ro'y berishi kerakligini va haqiqatan ham ma'lum shart-sharoitda uning ro'y berayotganini ko'rsatadi. Axloqiy qonun esa, aksincha ehtimoli bor barcha shart-sharoitda nima ro'y berishi kerakligini talab qiladi; bunda u muayyan holatda pirovard takomil bilan ro'y beradimi, yo'qmi — ahamiyatsiz. Tabiat qonuni, bu — dalil haqidagi fikr va borliqqa taalluqli bo'lgan talab shaklidir. Axloqiy qonun yoki sof amaliy aqlning asosiy qonuni mana bunday: shunday xatti-harakat qilki, sening ixtiyoring qoidasi ayni paytda umumiy qonunchilik tamoyili kuchiga ega bo'lsin. Sof amaliy aqlning asosiy qonuni — insonlarning barcha harakatiga asos bo'ladigan axloqiy me'yorga amal qilishdan iborat.

Axloqshunoslikni obyektiv qonunlar haqidagi fan sifatida, Kant, matematika bilan tenglashtiradi: geometrik qat'iy qoidalarni, inson ularga o'zi to'la amal qilish-qilmasligi bilan hisoblashmagan holda shakllantirgani kabi, axloqshunoslik ham insonning imkoniyatlari bilan hisoblashmaydigan, balki nima axloqiy ekanligini ko'rsatadigan qoidalar taqdim etmog'i kerak. Shu bois faylasuf huquq va axloq haqidagi fanlarni aqlning shakl keltirib bo'lmaydigan yoki qat'iy talablarga asoslangan nazariyalari sifatida olib qaraydi. «Shunday qilib, — deydi Kant, — qat'iy amr (imperativ), bu shunday qoidaki, u haqda tasavvur subyektiv tasodifiy xatti-harakatni zaruriy qilib qo'yadi...»¹.

¹ *Кант И. Сочинения в 6 т. Т. 4, ч. 2. М., «Мысль», 1964. С. 130.*

Qat'iy amr, eng avvalo, shuning uchun oliy va pirovard axloqiy qonunki, u insonni faqat maqsad sifatida mavjud deb hisoblaydi va insonga vosita deb qarashni, ayniqsa undan shunchaki vosita tarzida foydalanishni man etadi. Bu oliy axloqiy tamoyilga Kant bir necha misollar keltiradi. Mana, ulardan biri. Deylik, men bir yoqqa ketayotgan do'stimdan hech kimning guvohligisiz qanchadir pulni saqlab berish uchun olib qoldim. Bu haqda o'zimdan boshqa hech kim hech narsa bilmaydi. Daf'atan do'stim xorijsa vafot etadi. Xo'sh, men uning pulini o'zimda olib qolishim mumkinmi? Bu savolga «yo'q» deb javob berish uchun Kant qat'iy amrga murojaat qiladi; pulni o'zida olib qolish, agar biz bu qoidaga umumiylik shaklini beradigan bo'lsak, bundan buyon boshqa hech kim o'z pulini birovga ishonib qoldirmaydi, degan gapni anglatadi. Chunki, bu holatda har bir kishi qarzg berilgan pul ba'zi sharoitda yo'qolib ketishi mumkinligini anglab yetadi. Shunday qilib, Kant nazarida, axloqiylik mohiyat e'tibori ila insonning kundalik mayda tashvishlardan yuksakka, ulug'vorlikka, ilohiylikka ko'tarilishidir. Axloq xudbinlik manfaatlariga amal qilishdan burchni anglashga o'tishdir.

Inson doimo o'z shaxsiy baxtiga yo'naltirilgan mayllari natijasida qat'iy amr bilan qarama-qarshi kelib qolishi mumkin. Shu jihatdan inson doimo burch bilan mayl oralig'ida turadi. U ixtiyor tufayli aynan ana shu o'z burchini bajarishga erkin qaror qiladi, ya'ni qat'iy amrga bo'ysunadi va faqat mana shu doiradagina o'z mayllariga erk beradi. Qat'iy amrga amal qilish imkonini amaliy aqlning «sen qila olasan, chunki qilishing kerak», degan qonunni beradi. Axloqiy e'tiqod qandaydir ichki zo'rlikka asoslangan tizim sifatida ish ko'radi, usiz inson o'zini ko'zguda ko'rsa dahshatdan sapchib tushadi. «Hakam insonning ichida» va axloqiy qaror pirovard natijada har bir odam uchun o'z-o'zini sud qilish demakdir. Zero, inson, u yoki bu muhim qarorni qabul qilar ekan, tashqi tartiblar (amal, boylik va h.k.) emas, balki faqat burch amri nuqtayi nazaridan ish tutmog'i lozim. Buning aksi ro'y bermasligi uchun insonga o'zini-o'zi nazorat qilsin deb ajoyib nazoratchi – vijdon berilgan. Vijdon insonning ikkiga bo'linib yashashiga chek qo'yadi: hammasini to'g'ri tushungan holda noto'g'ri xatti-harakat qilishi mumkin emas. Vijdon bilan berkinmashoq o'ynab bo'lmaydi, uni aytganingga ko'ndira olmasan. Uni uxlatib qo'yish ham mumkin emas, ertami-kechmi uyg'onadi-da, qilmishiga javob berishga majbur etadi.

Buyuk mutafakkirning axloqshunosligini ma'lum ma'noda burch haqidagi ta'limot ham deyish mumkin. U burchning ikki xili mavjudligini

ta'kidlaydi: huquqiy burch va axloqiy burch. Huquqiy burchni bajarish uchun tashqaridan majbur etilsa, axloqiy burch aksincha, fazilatga, ya'ni ichki hodisaga, ixtiyor erkinligiga bog'liq. Shu bois insonning axloqiy burchga muvofiq xatti-harakat qilish qobiliyatini Kant fazilat deb ataydi.

Axloqiy burchning o'zini ham faylasuf ikkiga bo'ladi: insonning o'z oldidagi burchi va boshqalarga nisbatan, ularning aybdorligi yoki hurmatga munosibliklariga qaratilgan burch. O'ziga nisbatan burch, avvalo, insondan o'z-o'ziga hurmatni talab etadi. Uning ziddi — o'z hayotiga qasd qilish, sog'ligiga putur yetkazish, yolg'onchilik, ochko'zlik va soxta itoatkorlik — xushomadgo'ylik. O'zgalarga nisbatan burch esa, avvalo, boshqa odamlarni hurmat qilishni talab etadi. U — Kant «dunyoning buyuk axloqiy bezagi» deb atagan xayr-ehsonda, minnatdorchilikda, quvonch-u g'amni baham ko'rishda, umuman, insonga muhabbatda aks etadi. Ularning ziddi — manmanlik, dilozorlik, hasad, ko'rnamaklik va ichqoralik.

Xatti-harakatning maqsadi ham, uning samarasi ham emas, balki uning niyati, ya'ni axloqiy amrga muvofiqligi axloqiy hisoblanadi. Ana shu mezon, axloqiy burch insondan xatti-harakatning ezgu ixtiyor bilan qilinishini talab etadi. «Biror yerda, bu dunyoda ham, hatto undan tashqarida ham, faqat birgina ezgu ixtiyordan boshqa yana qandaydir narsani cheklanmagan darajadagi ezgulik deyish mumkinligini xayolga keltirib bo'lmaydi», — deydi Kant¹. Ezgu ixtiyor harakatni tashqi shart-sharoit va manfaatni hisobga olmasdan baholaydi, zero, burchning mazmuni biz intilayotgan baxtda emas, balki baxtli bo'lishga loyiqligimizdadir. «Shu bois, — deydi faylasuf, — axloq, sirasini aytganda, o'zimizni qanday tarzda baxtli qilishimiz mumkinligi haqida emas, balki o'zimiz qanday qilib baxtga munosib bo'lishimiz to'g'risidagi ta'limotdir»².

Shuni ham ta'kidlash o'rinliki, Kant ixtiyor muammosiga diniy-nasroniy nuqtayi nazardan yondashadi: dastavval u yovuz ixtiyor tarzida yuzaga chiqadi. Yovuz ixtiyor inson tabiatidagi burch talabining harakat qoidasiga aylanishiga qarshi turadigan mayldir. Ana shuning uchun ham o'z-o'zini bilish va aqlga asoslangan ezgu ixtiyor zarur. Odamlar ana shu ezgu ixtiyor asosida bir-birlariga munosabat qilishlari kerak.

¹ *Кант И. Сочинения* в 6 т. Т. 4. ч. I. С. 228.

² O'sha manba. С. 463.

Bu munosabatdagi majburiyatlarning ikkitasini Kant eng muhim deb hisoblaydi. Bular — muhabbat va hurmat. Har bir kishining burchi — xayrli ishlar qilishidan, ya'ni biror-bir mukofotga umid bog'lamasdan, imkon qadar odamlarga yordam berishidan va ularning baxtli bo'lishiga ko'maklashuvidan iborat. Muta'fakkir insonparvarlikni eng muhim fazilat, insonni sevmaslikni asosiy illat deb hisoblaydi. Shuningdek, Kant adolat, rostgo'ylik, do'stlik singari tushunchalarga ham bafurja to'xtaladi.

Kant axloqshunosligining cho'qqisi — abadiy tinchlik g'oyasi; hech qanday urushga yo'l yo'q: na men bilan sening orangdagi tabiiy holatdagi urushga, na oramizdagi davlatlar sifatidagi urushga yo'l yo'q, urush har kim o'z huquqini qo'lga kiritishi uchun zarur bo'lgan usul emas. Ayni paytda, insoniyat uchun axloqiy komillikka erishuvning faol vositasini muta'fakkir ma'rifatda ko'radi. Ma'rifat uchun esa faqat erkinlik, erkinlik bo'lganda ham juda zararsiz, har bir holatda o'z aqlidan oshkora foydalanadigan erkinlik zarur. Erkin, hayratlanib, ixlos bilan yashash lozim. Kant inson sifatida ham shunday yashab o'tdi. Uning ikki narsa haqida qancha ko'p, qancha uzoq o'ylaganing sari qalbing tobora yangi, tobora kuchayib boruvchi hayrat va ixlos bilan to'lib-toshaveradi, bular — boshim ustidagi yulduzli osmon va mening botinimdagi axloqiy qonun, degan gaplari eng avvalo o'ziga taalluqli edi.

Immanuyel Kant qarashlarini o'rganib o'ziga xos rivojlantirgan faylasuf — **Yohann Gotlib Fixtedir** (1762—1814). U «fan ta'limoti» yoki «fan haqida fan» degan tushunchani kiritadi; falsafani u ana shunday nom bilan atadi va falsafada o'z tizimini yaratdi. Falsafa fan haqidagi fan ekan, demak, faylasuf — ta'limotchi — muallim, aniqrog'i insoniyatning muallimi, tarbiyachisi. Fixte falsafiy tizimining asosini «**Men — menman**» va «**Men emas — Menmasman**» degan ikki tamoyil tashkil etadi. Birinchi tamoyil **Menning** o'ziga moyilligi, insonning abadiy yuksaklikka intilishi, ya'ni u bor narsa emas, balki bo'lishi kerak narsa. Demak, falsafa yoki fan ta'limoti aynan (faylasuf tafakkurida) insoniyatga o'zining cheksiz davom etadigan taraqqiyoti natijasida nimalar qilishi lozimligini ko'rsatib beradi. **Men — Menman** tamoyili, bu — shunday falsafiy doiraki, undagi harakat ibtidosi ayni paytda intiho hamdir. Men, bu — da'vat, talab, bu — aynanlikka intilish bizga berilgan emas, balki topshirilgan, buyurilgan. Ana shu aynanlikka erishilgan paytda inson ilohiylashadi: inson nima qilishi kerak bo'lsa, o'shani qila oladi, bordiyu u, men nimanidir qila olmayman desa, bu uning o'shani xohlamaganidir. Faylasufning axloqiy qarashlari ma'lum ma'noda ana

shu fikrga asoslangan. **Men** qisman o'zini-o'zi belgilaydi, qisman esa **Men emas** tomonidan belgilanadi. Chunki **Men emas** Menning ibtidosi va intihosi oralig'idagi, **Menning** o'z-o'zini anglashiga, o'z-o'ziga yetishuviga halaqit beruvchi, uni mutlaqlikdan chalg'itib turuvchi hodisalar majmuidir. Shuning uchun **Menning** mohiyati harakatdan, faoliyatdan, tinimsiz o'z aslini anglab borishdan iborat, zero, biz bilishimiz uchun harakat qilmaymiz, balki harakat qilishga mo'ljallanganimiz uchun bilamiz: amaliy aql har qanday aqlning ildizidir. Inson faoliyatli mavjudot, uning faoliyatli mavjudotligi o'z erkini amalga oshirishidir. Erkinlik – insoniy borliqni o'z ixtiyoriga ko'ra ta'riflashdir. Insondan yuksakroq hech narsa yo'q, chunki u o'zini erkin axloqiy mavjudot sifatida namoyon etadi. Inson uchun tabiat vosita darajasidagi narsa: Xudo faqat insonda o'zini ko'rsatadi, tabiatda nimaiki uyg'un, nimaiki go'zal bo'lsa bari inson tufaylidir.

Inson ibtidodagi mohiyatiga ko'ra, erkin, biroq, u hayotda o'zining sustkashlik tabiatiga bog'lanib qolgan: hayotda ham erkin bo'lishi uchun inson o'zining odatiy g'aflatdagi holatidan chiqishi kerak. Shunday qilib, Fixtning fikriga ko'ra, g'aflat – inson tabiatining o'zida mavjud bo'lgan tug'ma, asl, tub yovuzlik. Inson dangasa – «...dangasalik barcha illatlarning manbaidir, – **Qanday qilib ko'proq lazzatlanish, qanday qilib kamroq ishlash** – mana yo'ldan ozgan inson tabiatining vazifasi ... Toki inson bu tabiiy g'aflat bilan kurashib, g'oliblik baxtiga erishmas ekan, toki faoliyatda va faqat faoliyatda o'ziga quvonch, o'ziga lazzat topmas ekan, unga najot yo'q»¹. Faylasuf og'ir va qiyinchilik bilan yengib o'tiladigan illatlardan biri sifatida qo'rqqoqlikni keltiradi; bu illatning ham ildizi sustkashlikka log'arlikka borib taqaladi. Qo'rqqoqlikdan yolg'onchilik tug'iladi. Faqat qo'rqqoq yolg'onchi bo'ladi. Mard-matonatli kishi aldamaydi: hatto fazilat egasi nuqtayi nazaridan emas, balki g'ururi va kuchli irodasi tufayli ham yolg'onchilik qilmaydi. Insonning ixtiyori – ezgu; yovuzlik ixtiyordan emas, inson tabiatidan kelib chiqadi, zero, boya aytilganidek, sustkashlik, log'arlik ana shu tabiatning ajralmas qismidir; faoliyat o'zi-o'zicha yovuzlik bo'lolmaydi, yovuzlik faoliyatsizlikdan kelib chiqadi.

Fixte inson ma'naviy taraqqiyotining uch bosqichi yoxud darajasini keltiradi; birinchisi – tashqi his-tuyg'ular anglaydigan narsa-hodisalarni

¹ Фикте У. Несколько лекций о назначении учёного. Минск, «Попурри», 1998. С. 57–58.

hissiy bilim nuqtayi nazaridan haqiqiy, asl deb hisoblagan holda olamni idrok etish. U eng yuzaki idrok etish, dastlabki daraja. Ikkinchi darajadagi dunyoqarash nisbatan yuksak, undagi inson «hissiy bilim» nuqtayi nazaridan kechib, olamni ma'lum qonun va tartib sifatida anglaydi. Ana shu nuqtayi nazardan insonning ma'naviy hayoti boshlanadi. Bunday nuqtayi nazar uchun qonun — birlamchi erkinlik va inson zoti — ikkilamchi. Chunki, erkinlik qonuni erkinlik va erkin mavjudotlarni e'tirof etadi. Insonning ichki dunyosida namoyon bo'lgan axloqiy qonun bu tizimda inson mustaqilligining yagona asosi hisoblanadi. Uchinchi bosqichda his etiluvchi dunyo bor-yo'g'i inson erkin harakatining doirasi bo'lib xizmat qiladi. Zero, u erkin harakat shu harakat uchun obyekt zarurligini e'tirof etgani sababligina mavjud. Dunyoqarashning bu uchinchi xili haqiqiy va oliy axloqiylik nuqtayi nazaridir. Bu nuqtayi nazarning qonuni borini tartibga soluvchi emas, balki qandaydir yangilik yaratuvchi qonundir. Yaratuvchilik qonuni tartibga solish qonuniga qaraganda yuksak darajaga ega. Yaratuvchilik qonuniga amal qiladigan inson, qat'iy amr nuqtayi nazaridan farqli o'laroq, o'z mayllari bilan doimiy kurash olib bormaydi; bunday mayllar endi hissiyotning ziyosiz intilishlari, hudbin shaxsning hayvoniy mayllari bo'lib qolmaydi; ular endi ruh bilan uyg'unlashadi, ruhga qarshilik qilmaydi, balki u bilan birlashib ketadi. Oliy axloq egasi bo'lgan kishi burch hukmiga quvonch bilan bo'ysunadigan, o'z burchini bajarishni oliy lazzat deb biladigan, mayllari qat'iy amr talablariga javob beradigan insondir. Fixtning fikriga ko'ra, olamiy axloqiy tartib Xudo tomonidan ta'sis etilgan. Axloqiy tarbiyaning ahamiyati esa beqiyos — u yarim hayvoniy tabiat egasi bo'lmish insonni, erkin mavjudotga aylantirish vositasidir.

Fixte axloq bilan huquqning farqini ham o'z falsafiy tizimiga mos talqin qiladi. Huquq his etilguvchi dunyo doirasi bilan cheklanmog'i va inson **Menning** botiniga tatbiq etilmasligi lozim, ya'ni insonning fikrlash tarzi, aqliy holatiga aralashmasligi kerak. Zero, bular axloqqa taalluqli huquqiy munosabatlar doirasidan tashqaridadir. Huquqiy qonun, axloqiy qonundan farqli o'laroq, insondan ezgu ixtiyorni talab etmaydi, u tashqi qilmishlarga taalluqlidir.

Shunday qilib, Fixtning o'ziga xos falsafiy tizimida ijtimoiylik, ilmning muhimligi bo'rtib ko'zga tashlanadi. U «Injil»ning quyidagi satriga asoslanadi: «Ibtidoda So'z bo'lgan va So'z Xudoniki edi» — hayoti diniy anglash shakllari bilan belgilanadigan inson, ilohiy Xudoga taqlid qilishi, avvalo bilimli va yuksak axloq egasi bo'lishi lozim.

Olmon mumtoz faylasuflari orasida **Fridrix Vilhelm Yozef Shelling** (1775–1854) alohida o‘rin tutadi. Axloqiy masalalar asosan uning «Inson erkinligi va u bilan bog‘liq narsa-hodisalar mohiyati haqida falsafiy tadqiqot» (1809) asarida o‘rtaga tashlanadi.

Shelling inson erki haqida fikr yuritar ekan, yovuzlik nima, degan savolga to‘xtaladi. Qaysi dinga mansubligidan qat’iy nazar, odamlar ezgulikda komillikni, yovuzlikda esa cheklanganlikni, torlikni ko‘radilar. Biroq, barcha dinlarda ham iblis – hammadan cheklangan, tor, kenglikdan mahrum hisoblanadi, shu sabab uning faolligi va kuchi o‘ziga sig‘maydi. Bir xillar insonni tabiatan yovuz, boshqalar esa ezgulikka moyil deb hisoblaydilar. Shelling esa yovuzlikka, xuddi ezgulik kabi inson erkinligining mahsuli deb qaraydi. «Shu sababli, – deb yozadi u, – yovuzlikda bo‘lganidek, ezgulikda ham mohiyatning bo‘lishi zarur, biroq yovuzlikdagi bu mohiyat ezgulikka zid va ezgulikdagi uyg‘unlikni nouyg‘unlikka aylantirib yuborish tabiatiga ega»¹. Barcha tirik mavjudotlar orasida faqat inson yovuzlik qilishga qodir. Ko‘pincha bu yovuzlikni u o‘z xohishi bilan, hammasini anglagan holda, mahorat bilan amalga oshiradi. Madaniyatli, o‘qimishli odam shunday yovuzlik o‘ylab topishi mumkinki, yovvoyi odamning u xayoliga ham kelmaydi, unga kuchi ham yetmaydi. Yovuzlik ibtidoiy jamoadan ko‘ra, zamonaviy jamiyatni kuchliroq dardga chalintirgan kasallik, yovuz kishilar miqyosi tobora kengayib, shakllari noziklashib borayotgani buning dalilidir. Xo‘sh, qanday qilib yovuzlikni yengish mumkin?

Shelling insonning ma‘naviy qobiliyatini uchga bo‘ladi: xulq, ruh, qalb. Xulq ruhiyatning mayllar va hissiyotlarni shakllantiradigan, «qorong‘u», anglanmagan tomoni. Ruh ongga bo‘ysunadi, bu o‘rinda aql hukmron. Qalb esa insonning eng oliy ruhiy iqtidori. San‘at, falsafa, axloq va din ana shu qalbgga taalluqli. Inson ikki tabiiyyat – zaminiiy va ilohiy tabiatni moddiy va ruhiy dunyoni bog‘lab turuvchi halqa. Lekin u o‘ziga yuklatilgan vazifani bajarmadi; u tabiatini ruhga bo‘ysundirishi kerak edi, vaholanki, aksi ro‘y berdi – tabiiyyatga, moddiyatga taalluqli ibtido inson ustidan hukmronlik qilmoqda, moddiyat Xudoga aylantirilmoqda. Barchasiga aybdor – insonning erkinligi. Insonning o‘z vazifasini bajara olmaganligini, eng avvalo, uning tabiat bilan bo‘lgan munosabatida ko‘rish mumkin. Ikkinchidan, yovuzlikning kuchaygani

¹ Шеллинг Ф. Сочинения в 2-х т. Т. 2. М., «Мысль», 1989. С. 118.

ham bundan dalolat beradi. Uchinchidan, o'lim masalasi; inson tabiiyyat bilan ruh orasida uyg'unlik yo'qligi uchun o'limga mahkum. Insonda moddiy, jismoniy tabiiyyat ustunligini, ayniqsa, davlatning mavjudligi ko'rsatib turadi. To'g'ri, inson yolg'iz yashay olmaydi. Lekin erkin mavjudotlarning haqiqiy uyushishi faqat Xudo dargohidagina amalga oshishi mumkin. Ularning tabiiyyat nuqtayi nazaridan uyushuvi – davlat. Lekin oqilona davlatning bo'lishi mumkin emas. Aflotunning ideal davlati, bor-yo'g'i shunchaki hazil. Toki odamlar haqiqiy ezgulikka yuz burmas ekanlar, urush bo'laveradi.

Inson tasodifan yovuz yoki ezgulikka moyil emas. Uning ixtiyor erkinligi belgilab qo'yilgan. Iudo Isoga xiyonat qildi. Biroq, uning boshqacha xatti-harakat mumkin emas edi – u Isoni o'z ixtiyori bilan sotdi. Iso o'z fe'l-atvoriga mos harakat qildi, fe'l-atvorni esa tanlab bo'lmaydi, u – beriladi. Taqdirdan qochib qutula olmaysan. Axloqni shaxsiy xohish yoki qaror singari qiltillab turgan asos ustiga qurish mumkin emas. Axloqning asosi – muayyan xatti-harakatning muqarrarligini anglab yetishda. Haqiqiy erkinlik, shuning uchun ham, zaruriyat bilan kelishuvdan iborat. Erkinlik va zaruriyat bir-birida yashaydi. Gap shundaki, Kant aytganidek, to'g'ridan to'g'ri zaruriyatni tanlay berish kerakmi yoki bunda insonning ham mas'uliyati bormi? Shelling insonning mas'uliyati haqida gapiradi. Lekin bu mas'uliyatning bir qismi oliy dargohga berilgan. Yovuzlik zaruriyat yuzasidan yuzaga keladi va shunday zaruriy tarzda yo'qoladi. Buning uchun ezgulikni yovuzlikdan to'la ajratib olmoq lozim. «Zero, agar yovuzlik ezgulikdan to'liq ajratib olinsa, endi u yovuzlik bo'lolmaydi»¹. Chunki yovuzlik ezgulik bilan aloqasi bo'lgani uchungina kuchli, o'z-o'zicha u quvvatga ega emas. Ya'ni, faylasufning fikriga ko'ra, biror-bir yovuz zot o'zini yovuz deb atamaydi, aksincha, ezgulikka va adolatga chaqiradi; ana shunday da'vatlarni deb daryo-daryo qonlar oqqani hech kimga sir emas. Fosh etilgan yovuzlik zaif, hech narsa qilolmaydi. Biroq, masalani yovuzlikning har gal yangicha niqob kiyishi murakkablashtiradi. Ayni paytda uni bilish ham masalani hal etolmaydi, yovuzlikni ko'rsatish – uni yengish degani emas. Birgina muhabbat, faqat muhabbatning kuchigina nafrat va yovuzlikni zaiflashtirishi mumkin. Muhabbatning g'alabasi tabiat ustidan, uning qa'rida yashiringan o'lim ustidan g'alaba bo'ladi. Shunday qilib, Shellingning fikriga ko'ra, bilish

¹ Шеллинг Ф. Сочинения в 2-х т. Т. 2. М., «Мысль», 1989. С. 148.

ilm-fan yovuzlikni yengish uchun yetarli emas, ilmga axloqiy mo'ljal zarur. Zero, u yovuzlikka ham xizmat qilishi mumkin. Faylasufning oliy tamoyili shu: shaxs bo'lib harakat qilma, xatti-harakatdan har qanday tabiiyyatning ta'sirini yo'qot, har ikki dunyoning umumiy mavjudoti sifatida ish ko'r.

Bu davrning mashhur axloqshunoslaridan yana biri buyuk mutafakkir **Georg Vilhelm Fridrix Hegel**dir (1770—1831). Uning axloqiy qarashlari «Ruh fenomenologiyasi» (1807), «Falsafiy fanlar qomusi» (1817), «Huquq falsafasi» (1821) singari asarlarida aks etgan. Hegel axloqshunosligining o'ziga xos xususiyati, eng avvalo, shundaki, u xulqiylik bilan axloqiylikni ikki xil tushuncha sifatida taqdim etadi. «Huquq falsafasi» asarida u shunday deb yozadi: «Odatda ahamiyatiga ko'ra, bir xil deb hisoblanadigan xulqiylik va axloqiylik bu yerda bir-biridan jiddiy farq qiladigan ma'nolarda olinadi»¹. Hegel o'zining murakkab falsafiy tizimidan kelib chiqib, xulqiylikka shunday ta'rif beradi: «Xulqiylik nuqtayi nazari erkning nafaqat **o'zida**, balki **o'zi uchun** ham cheksiz bo'lgan darajadagi nuqtayi nazardir. Bu ixtiyor refleksiya o'zida va uning o'zi uchun haqiqiy aynanligi o'zida borliqligiga hamda bevositaligiga va unda rivojlanayotgan muayyanliklarga qarama-qarshi qiyofani subyekt sifatida belgilaydi»². Sodda qilib aytadigan bo'lsak, Hegel tushunchasidagi xulqiylik doirasi insonlardagi shaxsiy va xususiy o'zaro munosabatlarni, subyektiv fikrdagi majburlikni, idealni, ijtimoiy-tarixiy hodisalarga nisbatan tanqidiy kayfiyatlarni o'z ichiga oladi.

Axloqiylikni esa Hegel mana bunday ta'riflaydi: «Axloqiylik xuddi axloqiy borliqda o'zining **o'zida** va **o'zi uchun** haqiqiy asosiga va harakatga keltiradigan maqsadiga ega bo'lgan o'zini anglash kabi, o'zidagi o'zini anglashda o'z bilimiga, ixtiyoriga, bu ixtiyorning harakat qilishi orqali o'z voqeligiga ega jonli ezgulik kabi, **erkinlik g'oyasidir**; axloqiylik **o'zini anglashning mavjud dunyosi va tabiati** bo'lgan erkinlik tushunchasidir... Umuman olganda, axloqiylikda ham obyektiv, ham subyektiv jihatlar bor, biroq ular axloqiylik shaklining mohiyati xolos. Ezgulik — bu yerda javhar (substansiya), ya'ni obyektivlikning subyektivlik bilan to'ldirilishidir»³. Hegel axloqiylik deganda, bir

¹ Гегель Г. Философия права. М., «Мысль», 1990. С. 94.

² O'sha manba. С. 154.

³ O'sha manba. С. 200.

tomondan, odamning tarixan axloqdan oldin paydo bo'lgan urf-odatlar va rasm-rusumlarga, ikkinchi tomondan, davlat, tabaqalar, oila oldidagi axloq bilan bog'liq muayyan majburiyatiga munosabatini nazarda tutadi.

Hegel xulqiylikka qasd va ayb, niyat va ezgulik, ezgulik va vijdon juftlik tushunchalarini kiritadi; axloqiylikka esa oila, fuqarolar jamiyati, davlat tushunchalarini taalluqli deb biladi va ularni batafsil tahlil etadi. Ezgulik — erk darajasiga ko'tarilgan ixtiyor, amalga oshirilgan erkinlik, olamning mutlaq so'nggi maqsadi. Yovuzlik — zaruriyat, biroq u ro'y bermasligi kerak. Axloqli bo'lish yovuzlikning ziddiga yetishish, aks holda esa ezgulik jo'n tabiiy holatdir. Agar yovuz qilmishdan qandaydir yaxlitlikning jihati sifatidagi ijobiy tomonni topib, uni ezgulik deb talqin etilsa, u qisman o'ziga, qisman boshqalarga qilingan munofiqlikdir. Vijdon esa muqaddas, qo'l yetmas narsa, insonning o'z-o'ziga pok ishonchi; u ezgulikni bilishdir.

Axloqiylik borasida Hegel qoniqish tushunchasini o'rta tashlaydi. Bu borada faylasuf quyidagicha fikrlaydi. Hatto arziyas bir faoliyatdan qoniqishim shunday bo'ladiki, men o'z ro'paramda turaman; ana shu menga qoniqish beradi. Men o'zimda olamni his qilaman. Inson nimaniki bajarsa, u hammasida ishtirok etadi, zero, ixtiyor erkinligi ham ana shundan iboratdir. Inson, avvalo, o'z maqsadidan qoniqishi kerak, o'shanda uning amalga oshuvidan ham qoniqish hosil qiladi. Oqil odam, avvalo, o'zini qoniqtirishi kerak, ko'p hollarda aynan shuning uchun harakat qiladi, u o'z tushunchasini, o'zidagi g'oyasini qoniqtiradi, boshqalarnikini emas, boshqalar qoniqishi ham, qoniqmasligi ham mumkin, u o'z tushunchasini, o'z aqlini tatbiq etishi lozim. Inson manfaatdan mahrum bo'lsin, degan talab bo'lmag'ur gap. Ulug' odamlar ko'pincha o'zlarini o'zlari qoniqtirganlar, agar ular bu haqda avval boshqalardan ruxsat so'raganlarida edi, ularning ishlari, shubhasiz, arziyas narsa bo'lardi.

Hegel muhabbat, nikoh, oila, haqida ham o'ziga xos fikrlar bayon qiladi. Sevgini faylasuf boshqa bilan birlashishni anglab yetish, o'zining boshqa bilan, boshqaning o'zi bilan birlashishini bilish orqali o'zidan kechish tarzida talqin etadi. Sevgi — hissiyot, boshqacha qilib aytganda, shaklga tushgan tabiiyyatdagi axloqiylik; davlatda sevgi bo'lmaydi, unda birlik qonun sifatida anglanadi. U nikohni huquqiy-axloqiy sevgi deb ataydi. Nikohni faqat bir tomonlama yo din (cherkov) ixtiyoriga yo fuqarolik jamiyati ixtiyoriga bog'liq degan nuqtayi nazarga qarshi chiqadi va uni davlatning axloqiy instituti sifatida talqin etadi. Oila boshlig'i

er, u oilani boshqarish huquqiga ega shaxs; oiladagi umumiy xususiy mulk bo'lmish mol-mulkdan foydalanishning tartibini belgilaydi. Lekin er-xotin oilada huquqiy jihatdan teng bo'lishi lozim. Agar ko'p xotinlilik bo'lsa, oilada ayol cho'riga aylanadi, agar ayol hukmronlik qilsa, oilada axloqsizlik ro'y beradi va u nikohning buzilishiga olib keladi. Ota-onaning bolalarga munosabatida tarbiya muhim ahamiyatga ega. Tarbiya intizomga asoslanmog'i lozim. Intizom esa bolalarning ota-onaga bo'ysunishini taqozo qiladi. Bolalar ota-onaga shunchaki emas, balki oilaviy axloqiy intizomga rioya qilishlari uchun bo'ysunishlari kerak. Oila rishtalari uzilmasligi, oila buzilmasligi lozim. Lekin er-xotinning ajralishi ro'y berishi mumkin. Oila buzilmasligining oldini olish uchun odamlarda oilani buzilmaydigan maskan, degan tasavvurni uyg'otish kerak. Ya'ni ajralishning hech qachon osongina ro'y bermasligi ta'minlanmog'i, iloji boricha uni qiyinlashtirishga harakat qilinmog'i zarur.

Xullas, Hegel ham Kant kabi insonga nihoyatda katta mas'uliyat yuklaydi. Uning xulosasi qat'iy — qonun harakat qilmaydi, faqat inson harakat qiladi.

Olmon mumtoz axloqshunosligida bizga ruscha matnlar orqali Lyudvig Feyerbax nomi bilan tanish bo'lgan **Ludvix Foyerbaxning** (1804—1872) qarashlari o'ziga xos o'rin egallaydi.

Foyerbax yangi falsafani yaratish kerakligi haqidagi g'oyani ilgari suradi; bu falsafaning markazida tabiatdan uzilmagan inson turadi. Shuning uchun uni falsafiylashtirilgan insonshunoslik ham deyish mumkin. Haqiqiy falsafaning vazifasini Foyerbax kitob yozishdan emas, odamlarni yaratishdan iborat deb hisoblaydi. «Yangi falsafaning ildizi muhabbatning haqiqiyligiga, tuyg'ularning haqiqiyligiga borib taqaladi», — deydi u¹. Bu fikrlardan kelib chiqib, shuni aytishimiz mumkinki, Foyerbax falsafasida, ma'lum ma'noda, axloqshunoslik tosh bosib ketadi. Axloq masalalari, ayniqsa, uning «O'lmaslik haqidagi masalaga insonshunoslik (antropologik) nuqtayi nazaridan qarash» (1846—1866), «Spiritualchilik va moddiyatchilik hamda ixtiyor erkinligiga ular munosabatining o'ziga xosligi haqida» (1863—1866), «Evdeymonchilik» (1867—1869) degan asarlarida, kundaliklar va xatlarida ko'tarilgan. Uning o'zidan avvalgi mumtoz faylasuflardan yana bir farqi shundaki, u

¹ *Фейербах Л. Избранные философские произведения в 2 т. Т. 1. М., Политиздат, 1955. С. 185.*

muammolarga moddiyatchilik nuqtayi nazaridan yondashadi va aqlni emas, hissiyotni birinchi o'ringa qo'yadi. Uning axloqiy ta'limoti asosan ixtiyor erkinligi va baxt tushunchasiga yo'naltirilgan.

Foyerbax ta'biriga ko'ra, insonning mohiyati xayoliy mavhumot, «ruh» emas, balki hissiyotdir, bas, shunday ekan, shu tamoyilga qarshi bo'lgan barcha falsafa, barcha din nafaqat mohiyatan xato, hatto zararlidir. Agar odamlarni yaxshilashni istasangiz, ularni baxtli qiling; agar ularni baxtli qilishni istasangiz, barcha baxtu quvonchlar manbai bo'lmish hislarga murojaat qiling. Insonning mavjudligi hissiyot bilan bog'liq. To'g'ri, hayvonlarda ham hissiyot bor. Lekin ularning hissiyoti, sezgilari cheklangan, ya'ni, bir sezgi a'zosi kuchli, boshqalari zaif, kuchlisi ham faqat his etilguvchi muayyan — u yoki bu narsaga qaratilgan. Inson esa barcha his etiladigan narsa-hodisalar, olam, cheksizlik bilan bog'liq va uning hissiyotlilik, eng avvalo, boshqa insonni his etishdan iborat.

Ayni paytda insonga, hayvondan farqli o'laroq, tanlov ixtiyori, ixtiyor erkinligi berilgan, hissiyotli inson bu yerda xohlovchi, intiluvchi, ixtiyor bildiruvchi sifatida namoyon bo'ladi. Lekin shunchaki o'z-o'zicha, «sof», o'zining jismoniy, moddiy tashuvchisidan xoli, vujudsiz, hayotsiz ixtiyor — hech narsa emas. Ixtiyorning tashuvchisi yoki egasi umuman inson emas, balki muayyan, tirik, o'ziga xos odam. Zero, ixtiyor xohlovchi insondir. O'zgarmas, zamondan tashqaridagi ixtiyorning bo'lishi mumkin emas, u — doimo mazmunli ixtiyor, nimagadir ixtiyor. Hayotning har bir davri o'zi bilan yangi material va yangi ixtiyor olib keladi. «Ixtiyor haqidagi tadqiqotimning asosiy g'oyasi — ixtiyor va baxtga intilishning birligi, — deydi maktublaridan birida Foyerbax. — «Men xohlayman» degani, men baxtsiz bo'lishni istamayman, ya'ni, men baxtli bo'lishni xohlayman degan ma'noni bildiradi»¹.

Darhaqiqat, Foyerbax ta'limotida «ixtiyor» so'zi «baxtni ixtiyor qilish» iborasi bilan bir xil tushuniladi. Baxt tushunchasi esa ko'p ma'noli, har bir insonning o'ziga xosligi bilan bog'liq. Baxt haqidagi va baxtga olib boradigan vositalar to'g'risidagi aldamchi tasavvurlar natijasida insonning xohlagani — baxt deb o'ylagani aslida uni baxtsizlikka yetaklashi ham mumkin. Lekin har kimning baxti o'ziga xos bo'lishiga qaramay, barchasi intilish va ehtiyoj nuqtayi nazaridan umumiylikka ega. Faylasuf, insonni

¹ *Qarang: Быховский Б. Людвиг Фейербах. М., «Мысль», 1967. С. 162.*

jinoyatdan axloq borasidagi «aqlli» gaplar emas, balki baxt asrab qoladi, deydi. Lekin u zodagonlarga xos, dabdabali baxtni emas, oddiy odamlarning, ko'pchilikning baxtini, bajarilgan ishdan keyin keladigan, zarur bo'lgan farovonlikdan lazzatlanish baxtini nazarda tutadi. Shu bois insonni illat va jinoyatdan yiroq tutish uchun, ya'ni axloqni muomalaga kiritish uchun avval uning yo'lidagi moddiy to'siqlarni yo'qotish kerak. Boshqalarning baxtsizligi hisobiga baxtga erishish mumkin emas. **Menning** oldida **Sen** yo'q ekan, umuman, axloqning o'zi namoyon bo'lmaydi. Axloq uchun kamida ikki kishi kerak; **Sensiz Menning** baxtga erishuvi mumkin emas. Axloq insonga o'zini-o'zi cheklashni, sabr-qanoatni taqozo etadi. Ana shu cheklash, sabr-qanoat ham baxt; haqiqiy oila boshlig'i, axloqli ota, o'zi ko'chada lazzatli taom tanovul qilgani holda, xotin, bola-chaqasini och qoldirishini o'zi uchun kulfat deb biladi, uning o'rniga oilasi bilan oddiy non-choyni baham ko'rishdan baxt hissini tuyadi. Qayerda bo'lmasin, yovuzlikni yo'qotish uchun boshqa odamlarning baxti va baxtsizligida amaliy ishtirok etish baxtlilar bilan baxtli, baxtsizlar bilan baxtsiz bo'lish — mana, sizga yagona axloq, deydi mutafakkir. Insonning o'ziga munosabati boshqalarga nisbatan bilvosita majburiyat deb e'tirof etilgandagina axloqiy qimmatga ega bo'ladi. Mening oilam, jamiyatim, xalqim, Vatanim oldida majburiyatim bo'lgani uchungina o'zimga nisbatan majburiyatliman, yaxshi va axloqiy degani bir xil. Biroq faqat kimki boshqalar uchun yaxshi hisoblansagina, o'sha yaxshi odam.

Faylasuf baxtga intilishning vijdon bilan uyg'unligi to'g'risida ham batafsil to'xtaladi, uning fikriga ko'ra, vijdon, bu — **Mendagi** boshqa **Men**, **Menni** o'ziga nisbatan yomonlikdan tiyib turadigan yoki yomonlik qilib bo'lgach, azob beradigan, ta'qib etadigan, tasavvurimdagi boshqaning qiyofasi, timsoli. Boshqaning qiyofasi mening o'zimni anglashim bilan shu qadar bog'lanib-chirmashib ketganki, men uyim bo'lmish o'z **Menimning** eng yashirin, eng sirli burchaklarida ham undan qochib, panoh topa olmayman; o'zimdan tashqarida boshqa odam mavjudligini unutilmayman. Demak, men yovuzlik qildim, bunga guvoh bo'lgan odam — yovuzligim qurboni, boshqa hech kim hech narsa bilmaydi. Shunga qaramay, mening sherigim bor, o'zimda meni sotib qo'yishi mumkin bo'lgan, ayblovchi guvoh bor, bu — vijdon. Biroq harakat oldidan yoki xatti-harakat paytida u yo jim turadi yoki ovozi shu qadar zaif va sekin bo'ladiki, xatti-harakat qiluvchi unga quloq solmaydi.

Foyerbax ta'limotini ba'zilar muhabbat axloqshunosligi deb ham

atashadi. Bu bejiz emas. U, hayot muhabbatdan iborat, o'z, xususiy **Men**ining qobig'ida xudbinlarcha burkanib yotgandan ko'ra, juda ham arziyas, g'oyat nomunosib narsani sevgan a'lo, deydi. Zero, faqat bitta yovuzlik mavjud. U ham bo'lsa — xudbinlik, faqat bitta ezgulik bor, u ham bo'lsa — muhabbat. Insonni bilish uchun uni sevish kerak.

Foyerbaxni tom ma'noda dahriy deyish nojoiz. To'g'ri, u Xudoni tan olmaydi, cherkovdan nafratlanadi, lekin odamga sig'inishni taklif etadi. «Iso, — deb yozadi faylasuf, — odam edi, hammaga o'xshagan odam. Isoga e'tiqod insonga e'tiqoddir»¹. Inson inson uchun Xudo; insonga muhabbat insonning eng oliy, eng birinchi qonuni bo'lishi kerak. Shu bois Foyerbaxga zamondosh faylasuflardan biri Shtirner, Foyerbaxni dinni axloqshunoslikka, axloqshunoslikni dinga aylantirib yuboradigan faylasuf, deganida ma'lum ma'noda haq edi.

Avvalgi adabiyotlarda, ko'pincha Foyerbaxning insonga munosabati tanqid qilinadi. Bunda Marks va Engelsning fikrlariga suyaniladi: go'yo buyuk faylasuf insonni o'z zamonidan, ijtimoiy muammolardan tashqarida tahlil etar emish. Aslida gap bunda emas. Foyerbax insonni sinfiylikdan yuqori turuvchi umumbashariy qadriyat sifatida olib qaraydi, uni inqilobiy zo'ravonlikka chaqirmaydi, uni o'ziga xos tarzda ilohiylashtiradi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, olmon mumtoz axloqshunoslari insoniyat jamiyati taraqqiyotiga, uning axloqiy yuksalishiga, shubhasiz, qiyoslab bo'lmaydigan darajada ulkan hissa qo'shdilar. Lekin, bu — ularning nazariyalari, ilgari surgan g'oyalari va axloqiy qarashlari har qanday nuqsondan xoli, degan gap emas. Chunonchi, Kant axloqiylikni asosan burch tushunchasiga olib borib taqab qo'yadi, burchning bajarilishida xatti-harakatlarni mavjud shart-sharoitdan ustun qo'yadi, natijada uning axloqiy talabi ko'proq tirik odamga emas, ideal odamga qaratilgan me'yorga aylanib qoladi; Fixte va Shelling axloqning mohiyatini faqat insonning transsendental poklikka intilishida ko'radilar; Hegel axloqiy munosabatlarning subyektiv jihatlarini, shaxsning axloqiy javobgarligini bir chetga surib qo'yadi, jamiyat va davlat manfaatlarini har qanday holatda ham ustun qo'yadi. Foyerbax esa axloqiy munosabatlarda inson hissiyotiga nihoyatda ortiqcha baho berib yuboradi va, aksincha, aqlga deyarli o'rin qoldirmaydi. Biroq bu nuqsонlar olmon mumtoz mutafakkirlarining erishgan yutuqlari oldida juz'iylik maqomiga ega. Shu bois ham ular tafakkuri kelgusi davrlar axloq ilmi uchun u

¹ *Фейербах Л. Избранные философские произведения* Т. 1. С. 248.

yoki bu jihatdan asos vazifasini bajaruvchi ta'limotlar bo'lib qoldi va yangidan yangi falsafiy-axloqiy oqimlarning vujudga kelishida hal qiluvchi ahamiyat kasb etdi.

3. Noratsional axloqiy ta'limotlar

Olmon mumtoz axloqshunosligi bilan yonma-yon va undan keyin vujudga kelgan oqimlarni, ta'bir joiz bo'lsa, ikki yirik guruhga bo'lish mumkin. Ularning biri — idealistcha-noratsional, ikkinchisi — moddiyatchi yo'nalishlarni o'z ichiga oladi. Lekin har ikkala guruhdagi yo'nalishlar ham, olmon mumtoz falsafasi ta'sirini inkor etish-etmasliklaridan qat'i nazar, ma'lum ma'noda bevosita yoki bilvosita o'sha ta'sir ostida o'zlarini namoyon etdilar. Farq shundaki, birinchi guruh ularni ko'pincha inkor etish yo'lidan borsa, ikkinchisi tanqidiy tasdiq yo'lidan bordi. Ularning axloqiy ta'limotlari o'zlari mansub bo'lgan falsafiy oqimlar bilan chambarchas bog'liq.

Ratsionallikdan chekingan mutafakkirlardan biri pozitivchilik yo'nalishining asoschisi — fransuz faylasufi **Ogyust Kont** (1798—1857). Uning asosan «Pozitiv falsafa kursi» (1830—1842) asarida aks etgan axloqiy qarashlarida ijtimoiy omil birinchi o'rinda turadi. Kontning nazdida inson shaxsiy manfaatlar yuzasidan emas, balki umummanfaati, ijtimoiylik nuqtayi nazaridan xatti-harakat qilishi kerak va axloqshunoslik qonunlarida odamlarning doimo birgalikda hayot kechirish sharti aks etishi lozim. Shundan kelib chiqib, Kont axloqning asosan uzoq ijtimoiy aloqani taqozo etadigan foyda emas, balki hissiyotga asoslangan va shaxsiy manfaatga bog'liq bo'lmagan ijtimoiy hayotga intilish yoki ijtimoiy savqi tabiiyni (tabiiyyat, instinkt) tashkil qiladi, degan fikrlarni ilgari suradi. Shaxsiy tabiiyyat xususiy hayotda ko'proq o'zini namoyon etadi. Oilaga esa Kont jamiyatning asosi sifatida qaraydi. Uning fikriga ko'ra, «oila goh axloqiy tarbiyamizning ichki manbai sifatida goh siyosiy uyushuvimizning tabiiy asosi tarzida namoyon bo'ladi. Birinchi holatda har bir zamonaviy oila kelajak jamiyatini tayyorlaydi, ikkinchi holatda esa, har bir yangi oila joriy jamiyat hayotini uzaytiradi»¹. Shunday qilib, oila ijtimoiy jamoa (sotsium)ning o'ziga xos javhari, ilk ijtimoiy makon. Inson aynan shu yerda o'z tabiatidagi xudbinlikdan forig' bo'la

¹ Qarang: Зотов А.Ф., Мелвиль Ю.К. Буржуазная философия середины XIX — начала XX века. М., «Высшая школа», 1988. С. 46.

borib, uni yengib, o'zgalar uchun yashashni o'rganadi. Shu munosabat bilan Kont axloq nazariyasiga lotincha «alter» (o'zga) degan so'zdan olingan altruizm tushunchasini kiritadi. Bu axloqiy tamoyil insondan o'zga odamlarga nisbatan hamdard, hamnishinlikni, ularga beg'araz xizmat qilishni, ularning farovonligi va baxti uchun fidoyilikka ham tayyor bo'lishni talab etadi. (Sharqda u qadimdan «jo'mardlik» degan atama bilan mashhur.) Kont axloqiy tizimini asosan ana shu tamoyil tashkil qiladi. Hozirgi paytda altruizm G'arbda tenglikni, insoniylikni talab etuvchi tamoyil sifatida axloq va insonparvarlikning me'yoriy asoslaridan biridir.

Kont davlatning axloqiyligini ta'kidlaydi. Davlat uchun eng muhimi — axloqiy vazifa: iqtisodiy boshqaruv ham axloqiy yo'nalishning davomi hisoblanadi, ijtimoiy boshqaruvning ideal tizimi — axloqiy va siyosiy vazifalarning bo'lib olinishi. O'rta asrlarda u cherkov — davlat tarzida o'zini ko'rsatgan edi. Kelajakda ham shunday bo'lishi kerak. Lekin kelajakdagi «cherkov»ning yuragi sifatida Kont insoniy, to'g'rirog'i, fuqaroviy rasm-rusum va urf-odatlariga asoslangan o'zining ta'limotini taklif etadi. Ya'ni, pozitiv falsafa butun insoniyat uchun umumiy din bo'ladi. Bunda pozitiv ruhoniylar mavqeyida olimlar va san'atkorlar (aql bilan hissiyotning hamkorligi) muhim rol o'ynashi kerak. Ular faoliyatining xulosasi sifatida jahon xalqlari Umumjahon federatsiyasiga birlashadilar. Poytaxti Parijda bo'lgan bu federatsiyaning moddiy kuchi asosan ishchilar sinfi bo'ladi. Lekin unda xususiy mulk muqaddas va daxlsiz hisoblanadi. Chunki faqat xususiy mulkka asoslangan hayot tarziga odamlarda moddiy farovonlikni, ishlab chiqarishni oshirishga intilishni ta'minlaydi. Ana shu «insoniyat dini»da ijtimoiy birdamlikda yashashning tamoyili sifatida Kont muhabbatni, uning asosi sifatida — tartibni, maqsadi sifatida — taraqqiyotni oladi. Bu yangi dinda ko'rinib turibdiki, Xudoga emas, insonga sig'iniladi. Kontning izdoshlari ana shu «insoniyat dini»ni targ'ib etish maqsadida hatto cherkov tashkiloti ham tuzganlar.

Xullas, Kont o'z ta'limotida ijtimoiy taraqqiyot yo'lidagi asosiy g'ovni yengib o'tish ijtimoiy-siyosiy o'zgarish bilan emas, balki axloqiylikni kuchaytirish orqali taraqqiyotga erishish ro'y beradi, degan xulosaga keladi.

Olmon mumtoz faylasuflarining hammasi uchun umumiy bo'lgan ratsional yo'nalishni inkor etib, noratsional ta'limotni yaratgan faylasuflarning biri — buyuk danimarq yozuvchisi, ilohiyotchi **Syoren Aabe Kirkegaard**dir (1813–1855). U ilk bor inson shaxsi va taqdirini

birinchi o'ringa olib chiqadi, insoniy subyektivlikni asosiy muammo sifatida talqin etadi. U Hegelning mantiqiy usulini nihoyatda qattiq tanqid ostiga oladi, hatto batamom inkor qiladi: Hegel o'rmonni ko'radi-yu, alohida daraxtlarni ko'rolmaydi, deydi. Darhaqiqat, Hegel falsafasi, umuman, ratsional falsafa umumiylikni tan olgani holda, alohidalikka, muayyanlikka, individuallikka yetarli e'tibor bermaydi. Hegel uchun individuum — xususiy mulk turining o'rtacha nusxasi, u umumiylik qozonida bug'ga aylanib ketadi. Xotinining aytishicha, Hegelning, hatto, alohida sevimli taomi ham bo'lmagan, uning uchun hammasi umumiy ma'nodagi ovqat ekan, xolos. Kirkegaard Hegel falsafasini, mavjudlik nimaligini tushunishga noqobil ta'limot, deb ataydi.

Kirkegaard axloqshunosligi ana shunday tanqidiy nuqtayi nazarga asoslangan. Uning axloqiy qarashlari asosan, «Yo — u, yo — bu» (1843), «Qo'rquv va titroq» (1843), «Hayot yo'lining bosqichlari» (1845), «O'limga yetaklovchi dard» (1849) singari falsafiy kitoblarida, shuningdek, kundaliklari va badiiy asarlarida o'z aksini topgan.

Kirkegaard nazdida odam — sintezlashish oqibatida vujudga kelgan ruh: «Odam ruhdur, — deb yozadi u. — Biroq ruhning o'zi nima? Bu — **Men** degani. Unda **Men** degani nima? Men, bu — munosabat, o'z-o'ziga nisbatan munosabat... Odam, bu — cheklanganlik va cheksizlikning, vaqtinchalik va abadiylikning, erkinlik va zaruriyatning sintezi (omuxtasi), qisqacha aytganda — sintez»¹. Faylasuf ana shu omuxtalik mahsuli bo'lmish shaxsning xususiy axloqiy voqeligini yagona voqelik deb hisoblaydi va o'z nasroniy axloqshunosligida gunohdan yakka tartibda forig' bo'lish masalasini qo'yadi. Uning fikriga ko'ra, har bir odam insonlar qoshidagi emas, balki Xudo oldidagi burchini o'tashi lozim, ya'ni odamlar avvalo Xudo oldida burchlidirlar. Har kim o'zini o'zi qutqaradi. Faqatgina Xudo olamdagi ezgulikning manbai; axloqiylik esa e'tiqodning oqibatidir.

Kirkegaard asarlarida ma'naviy hayotning qo'rquv, xavotir, umidsizlik, notinchlik singari negativ tomonlari tadqiq etiladi. Lekin bu xususiyatlar shunchaki emas, balki shaxsning o'z mas'uliyatini chuqur his qilishi uchun tahlilga olinadi. Bu mas'uliyat esa o'z ifodasini tanlovda topadi. Shu bois ba'zan Kirkegaard axloqiy ta'limotini tanlov axloqshunosligi ham deb atashadi.

¹ Кьеркегор С. Болезнь к смерти. // Этическая мысль, 1990. М., «Политиздат», 1990. С. 367.

Gunohdan individual forig' bo'lish muammosini hal etar ekan, Kirkegaard mavjudlikning uch xil darajasi yoki bosqichini bayon qiladi. Bular – estetik, axloqiy va diniy bosqichlar. Birinchi bosqichning tamoyili – lazzat, ikkinchisidiki – burch, uchinchisidiki – iztirob.

Estetik bosqichda inson o'zini tashqi dunyoga baxsh etadi, hissiyotlar olamiga sho'ng'ib ketadi. Uni ma'lum ma'noda erotik, ishqibozlik bosqichi ham deyish mumkin. Uning ramzi – Don Juan, faylasuf yoshligida sevgan Motsartning shu nomdagi operasidan, musiqa sohasidan falsafaga olib o'tilgan timsol. Bu bosqichda inson hamma narsani bilgisi, barcha lazzat turlaridan bahramand bo'lgisi keladi; musiqa, teatr, ayollar – hammasi uning xizmatida. Lekin inson qanchalik hissiyotga berila borsa, shunchalik lazzatdan to'yib, ko'ngli qolib, qoniqmaydigan bo'lib boradi. Zero, takrorlanmas narsalarning takrorlanaverishi kishida xafsalasizlikni, loqaydlikni tug'diradi va estetik bosqichdagi hayotdan zerikish insonni umidsizlik chegarasiga keltirib qo'yadi. Natijada insonda bunday hayot tarzidan yuz o'girib, undan yuksakroq darajadagi hayotni tanlash zarurati paydo bo'ladi va u ikkinchi – axloqiy bosqichga o'tadi.

Bu bosqichda inson erkin lazzatlanishdan kechib, o'zini o'z ixtiyori bilan axloqiy qonunga bo'ysundiradi; fazilatlar yo'liga kiradi, burchni bajarish mezon darajasini oladi. Inson bunda o'ziga nisbatan bamisli ustozga, qattiqqo'l otaga aylanadi. Endi uning tanlovi ezgulik bilan yovuzlikni farqlaydigan, o'zini gunohkor deb biladigan, ayni paytda, ongli ravishda haq yo'lga yuz burgan kishining tanlovi sifatida namoyon bo'ladi. Bu bosqichning timsoli – Suqrot. Uning yechimi – estetik ishqibozlikka qarama-qarshi qo'yiladigan nikoh. Nikoh ma'lum ma'noda muqaddas. Shu bois estetik bosqichdagi kapalaknamo oshiqlikning ziddi bo'lmish axloqiy darajada muhimi – oilaviy burchga sadoqat. Paragvay iyezuitlari (Iso jamoasi) cherkovlarida hatto har kuni yarim tun mahali erlarni nikoh to'shagida o'z vazifalarini bajarishga da'vat etib, qo'ng'iroq ham chalar ekanlar.

Axloqiy insonning hayoti tashqi emas, ichki, o'ziga nisbatan bo'lgan burchni bajarishga qaratilgan; boshqa odamlar oldida burchli esa-da, muhimi, tashqi xatti-harakatlar emas, balki aynan o'zigagina xos, o'zining abadiy va ajralmas xususiy mulki bo'lmish ichki holat, ichki ruhiy dunyodir. Xazina o'zingda yashirin, u ixtiyor erkinligi, tanlov; «yo – u, yo – bu», unga erishish insonni malaklardan ham yuksakka ko'tarishi mumkin. Axloqiy bosqichda inson o'zini tanlaydi. U o'zini

ezgu odam sifatida tanlamaydi, chunki inson gunohga botgan zot va u o'z aybini his etmasdan boshqa iloji yo'q. Shuning uchun o'zini yovuzlik va ezgulikning farqiga boradigan axloqiy shaxs sifatida tanlaydi. Faylasuf inson faqat tanlov hodisasi tufayligina ilk bor o'zligini anglaydi, zero, faqat erk haqiqiy shaxsni vujudga keltiradi, degan fikrni ilgari suradi.

Lekin axloqiy bosqich ham so'nggi pillapoya emas, u o'tish holati; eng yuksak daraja, bu — diniy bosqich. Zero, axloqiy bosqichda inson, birinchidan, baxtga, chunonchi, oilaviy, nikohdagi baxtga intiladi, ikkinchidan, umumiy qonunga bo'ysunib yashaydi. Demak, bu bosqichda u o'z erkini, ixtiyor erkinligini to'la namoyon qilolmaydi. Diniy bosqichda esa inson umumiy axloqiy qonun-qoidalar doirasidan chiqib ketadi, undan balandroq darajaga ko'tariladi, Xudo bilan to'g'ridan to'g'ri munosabatga o'tadi. Bu bosqichning timsoli — Ibrohim alayhissalom. Ma'lumki, u kishiga sevimli o'g'lini qurbonlik qilish haqida Xudoning farmoni keladi. Xo'sh, nima qilish kerak? Birinchidan, otaning o'z o'g'lini o'ldirishi umumaxloq qoidalariga to'g'ri kelmaydi, ikkinchidan, agar o'g'lini qurbonlik qilmasa, Xudodan qo'rqadi. Ibrohim alayhissalomning oldida ikki talab turadi: o'g'lini o'ldirmaslik (chunki bu axloqqa, otalik mehriga zid) va Tangriga bo'ysunish. Birinchi talabni bajarish — Xudoga bo'ysunmaslikka, ikkinchi talabni bajarish esa axloqiy qonunni buzish va o'z o'g'liga nisbatan shafqatsizlikka olib keladi. Shu ikki yo'ldan birini tanlash kerak. Bu tanlov esa iztirob orqali ro'yobga chiqadi. Buning ustiga, Ibrohim alayhissalomga farmonni haqiqatan ham farishta keltirdimi yoki u iblisning ovozi? Agar u farishtaning ovozi bo'lmasa-chi? Qo'rquv, gumon va xavotir Ibrohim alayhissalom qalbini tirnaydi, uni cheksiz iztirobga soladi. Unga hech kim yordam berolmaydi, muammoni uning yolg'iz o'zi hal etishi, o'zi tanlashi lozim. Bu tanlov mantiqiy jarayonning emas, ixtiyor etishning natijasi sifatida maydonga chiqadi. Unda insoniy aql emas, insonning o'zi butun borlig'i bilan ishtirok qiladi.

Shu tariqa Suqrotning «O'zingni angla!» shiori Kirkegaard ta'limotida «O'zingni tanla!» shioriga o'rin bo'shatib beradi. Kirkegaard nafaqat iztirobga shukr qilishni, balki uni sevish kerakligini va bu sevgi har qanday baxtdan baland ekanini ta'kidlaydi. Zero, Xudoga muhabbat — shart. Har qanday iztirob, yo'qchilik, sinov va riyozat bu ahdni buza olmaydi, uning ahamiyatini pasaytira olmaydi. Izitirob to'g'ri tanlov tufayli ezgulik va xayrning manbaiga aylanadi. Shuningdek, erkinlik

iztirob bilan birgalikda, gunoh, ayb, qo'rquv tushunchalari esa inson mavjudligining sifatлари tarzida talqin etiladi.

Ayniqsa, Kirkegaard qo'rquvga katta ahamiyat beradi. Uning nazdida qo'rquv — erkinlikning aybga bo'lgan munosabati. Haqiqiy qo'rquv, bu — gunohkor bandaning Tangri oldidagi qo'rquvi. Inson chorrahada turadi: yoki vaqtinchalik yerdagi hayot, qo'rquv va iztirob, yoki yerdagi hayotga yuksakdan boqish, o'linga nafrat bilan qarash tufayli uning qo'rquidan xalos bo'lish. Xo'sh, shu nuqtayi nazardan qaraganda, burch nima? Burch — Xudo irodasining ifodasi. Xudodan qo'rqish insondagi yangi imkoniyatlarni ochadi, inson mavjudlik nima va mavjud bo'lmaslik nima ekanini anglaydi. U insonni tanlov qarshisiga olib keladi: inson shu daqiqadan boshlab ongli ravishdagi tanlovni amalga oshirishga majbur: qo'rquv — erkinlikning imkoniyati. Shunday qilib, agar aql umidsizlikka olib kelsa, e'tiqod umid baxsh etadi, tinchlantiradi, tasalli beradi. Ayni paytda asl ma'naviyat, axloq va e'tiqod faqat gunohkorgagina xosdir (ilk gunohkor Odam Atoni eslang).

Xulosa qilib aytganda, Syoren Kirkegaardning axloqiy ta'limoti, ko'pgina o'rinlarda insoniy mavjudlikda mantiqiy fikrlashni, sababiyatni, aqlning rolini inkor etsa-da, o'zining Hegelga nisbatan bergan iborasiga monandlab aysak, yakka daraxt orqasida o'rmonni ko'rmay qolganiga qaramasdan, u Ovro'pa falsafasida butunlay yangi bir yo'nalishga asos soldi: insonni faqat aql yordamida, mantiqiy tushunchalar vositasida anglab bo'lmaydi, inson tushunchasi cheksizdir, degan fikrni o'rta tashladi. Insonni shaxsiy tanlov huquqiga ega mavjudot tarzida talqin etdi — bunda insoniy qadr-qimmat g'oyasi mas'uliyat g'oyasi bilan omuxtalashib ketdi. Kirkegaard bu bilan eng yangi davr axloqshunosligidagi ekzistensiyachilik oqimining ibtidosida turadi.

Yangi davr Ovro'pa axloqshunosligidagi noratsional yo'nalishning asoschilaridan yana biri buyuk olmon faylasufi **Artur Shopenhauer**dir (1788—1860). Axloqiy muammolar uning «Olam ixtiyor va tasavvur sifatida» (1819—1844), «Hayot maktabining hikmatlari» (1851), «Axloqshunoslikning ikki asosiy muammosi» (1837—1839) singari barcha yirik asarlarida o'rta tashlangan.

Shopenhauer ta'limotiga ko'ra, olam — inson ko'z ochishi bilan ko'rgan, hidlaru ranglarga, tovushlaru sukunatga, issig'u sovuqqa to'la dunyo faqat va faqat tasavvurdan iborat. Olam — mening tasavvurim, deydi faylasuf. Olamga hoziru kelajakda nimaiki taalluqli bo'lsa, hammasi subyekt bilan sifatlanishga albatta mahkum va subyekt uchun mavjuddir.

Shunday qilib, olam — tasavvur, u subyekt va obyektning o'zaro munosabati sifatida namoyon bo'ladi. Chunki biz faqat ko'zimizni, qulog'imizni, qo'limizni, tilimiznigina bevosita bilamiz, olamni emas. Olam, — men uni o'z tasavvurimda qanday qabul qilayotgan bo'lsam, — shunday. Bu masalaning bir tomoni, ikkinchi tomoni — ixtiyor. Ixtiyor tasavvurga o'xshamaydi, butunlay boshqa, sirli, hali kashf etilmagan, ehtimol, umuman kashf etib bo'lmaydigan narsa. U barcha mavjudlikning ibtidosi. Ixtiyor, bu — mutlaq erkin xohlash, istash, uning na sababi, na asosi bor. U — olamning ichki mazmuni, o'z-o'zicha anglanmagan holat, ko'r-ko'rona, to'xtatib bo'lmaydigan shiddat. Hatto daraxtlar uchida ham ixtiyor hukmron, ular yuqoriga, nurga qarab intiladi, ildiz pastga intiladi — namni ixtiyor etadi. Jism faqat yuqoridan pastga — vertikal tarzda qulaydi... Ixtiyor, bu — makon va zamonda yashaydigan mavjudotlarning paydo bo'lishini ta'minlaydigan kuch. Lekin uning o'zi makon va zamonga bo'ysunmaydi, uni bilish mumkin emas. Inson esa, eng avvalo, ixtiyor etguvchi, istaguvchi, hirs qo'yguvchi, va faqat undan keyingina, bilguvchi, fikrlovchi mavjudot. Ixtiyorning namoyon bo'lish shakli faqat hozir, kelajak ham, o'tmish ham emas. Shu «hozir»ning manbai va mazmunini o'zida mujassam etadigan narsa — yashashga ixtiyor, ya'ni o'zimizdan iborat bo'lgan «narsa o'z-o'zicha».

Olamiy ixtiyor yoki ixtiyor sifatidagi olam insonni o'z yo'rig'ida tutadi. Inson odatda ixtiyor qo'lida, xohish-istaklar iskanjasida yashaydi. Uning yashashga bo'lgan ixtiyori, istagi g'oyatda kuchli. U yashash istagida yangidan-yangi ixtiyor iskanjasiga tushaveradi. Insondagi xudbinlik uni ixtiyorga qul qilib qo'yadi: o'zim bo'lsam, hammasi meniki bo'lsa, degan aqida bilan ish ko'radi. Bir istak bajarilishi bilan ikkinchisiga harakat boshlanadi, undan keyin uchinchisiga, to'rtinchisiga va hokazo... Inson bir istak bilan kifoyalanmaydi. Natijada uning hayoti tinimsiz harakatdan iborat bo'ladi, o'zi to'ysa ham, ko'zi to'ymaydi. Bu hayot — hayot emas, yovuzlik, yolg'on, azob, fojialardan iborat mavjudlik.

Insonning baxt deb intilgani oxir-oqibat baxtsizlik bo'lib chiqadi. Chunki tom ma'nodagi insoniy baxtning o'zi yo'q. Yashashga ixtiyor — cheksiz iztiroblar manbai; o'z baxtiga intilgan har bir odam boshqalar uchun iblis bo'lmog'i lozim; aslida iblis shaxsiylashgan yashashga ixtiyordan boshqa narsa emas. Demak, baxtga intilish — barcha illatlarni keltirib chiqaruvchi manba. Bu hodisa Pushkinning «Baliqchi va baliq haqidagi ertak» asarini eslatadi. Ixtiyor changalidagi inson baliqchi cholning xotiniga o'xshaydi: eng ulkan baxtga erishaman deb, baxtsizlikka erishadi. Zero, Shopenhauer

nazdida hayotda doimo xudbinlar ko'pchilikni tashkil etadi. Ixtiyor changalidagi xudbin o'limdan qo'rqadi, chunki o'lim ixtiyorga, barcha xohish-istaklarga chek qo'yadi. Asl inson, yuksak axloq egasi ixtiyorga, eng avvalo, hayotga, yashashga bo'lgan ixtiyorga chek qo'ymog'i lozim. Ya'ni, inson o'limdan qo'rqamasligi, unga intilmog'i kerak. Chunki inson uchun so'ng maqsad — o'lim. Insonning butun hayoti o'limga tayyorgarlikdan iborat; inson o'lim uchun tug'iladi.

Xo'sh, inson ixtiyor changalidan qutulaman, barcha azob, iztirob, fojialardan forig' bo'laman desa nima qilishi kerak? O'zini o'zi o'ldirishi lozimmi? Shopenhauer bunga, yo'q, deb javob beradi. Chunki o'zini-o'zi o'ldirayotgan odam yashashni xohlaydi, faqat u berilgan hayotdagi shart-sharoitdan norozi. Shu bois o'zini o'ldirgan kishi hayotga bo'lgan ixtiyordan emas, hayotning o'zidan yuz o'giradi. Vaholanki, buning aksi bo'lmog'i lozim. Inson barcha xohish-istaklardan bosh tortmog'i, ixtiyor changalidan qutulmog'i kerak. O'shanda inson yashayveradi, lekin hayot uning uchun hech narsa emas; endi insonni hech narsa bezovta qila olmaydi, u haqiqiy xotirjamlikka, istaksiz umrga erishadi.

Buning uchun inson halol, buyuk bir ichki adolat hissi bilan yashamog'i lozim. Zero haqiqiy halollik, buzilmas adolat birlamchi va eng muhim fazilat sifatida mislsiz og'ir vazifa, unga butun qalbi bilan berilgan inson tez orada shunaqangi qurbonlik qilishga majbur bo'ladi, pirovard natijada uning uchun hayotning hech qanday shirinligi, maftunkorligi, qizig'i qolmaydi — va inson ixtiyordan voz kechadi. Halollik nisbatan hurmatning ma'nosi ham shunda, halollikning o'zi emas, balki uning uchun qilingan qurbonlik hurmatga sazovordir. Gap shundaki, to'g'ri va halol inson hayot bilan bog'liq bo'lgan azob-uqubatlarni hiyla yoki kuch vositasida birovning yelkasiga tashlab qo'ymaydi, o'zining og'ir yukini o'zi ko'taradi, insoniy hayotdagi yovuzliklarning hammasiga birovning emas, o'zining ko'ksini qalqon qiladi. Shunday halol yashashning oqibati bo'lmish tengsiz iztiroblar o'ziga xos forig'lanishga, buddhachilik iborasi bilan aytganda nirvanaga olib keladi: bunday oliy ma'naviy maqomga ruhan erishgan inson hayotga ixtiyorni inkor etadi¹.

Bunday darajaga erishish, o'z haqiqiy **«Men»**imizning hodisasi bo'lmish butun olam bilan birgalikdagi to'laqonli mavjudlikni qo'lga

¹ *Qarang: Шопенгауер А. Идеи этики. // Избранные произведения. М., «Просвещение», 1992. С. 152—153.*

kiritish imkoni — shafqat orqali amalga oshadi. Shafqat o'zida, o'z «**Men**»imizning azaliy, ibtidoiy teranligida, barcha boshqa iztirob chekayotgan mavjudotlarga nisbatan ko'ngli ochiqlikda, ularga bo'lgan mehr-muhabbatda namoyon bo'ladi; shafqat qandaydir umumbashariylik va umumjahoniylikning ideal miqyosi; u bizdan izn so'ramay o'z ahamiyatini ko'rsatadi va biz aybsiz aybdor bo'lib qolamiz — bor mavjudotning iztiroblariga aybdor hamda aloqador jonzotga aylanamiz. Bu holatni Shopenhauer yig'i hodisasi bilan dalillaydi: biz iztirobni his etayotganligimiz uchun emas, balki o'zimizga yoki boshqalarga achinganimiz uchun yig'laymiz; hatto bola og'riqni shunchaki his qilganidan emas, ko'pincha unga achinganimizdan, rahmimiz kelganidan yig'lab yuboradi. Biz yig'layotgan paytda o'zimizni darhol iztirob chekayotgan odam o'rniga qo'yib ko'ramiz yoki uning taqdirida butun insoniyat chekiga tushgan qismatni, avvalo, o'zimizning qismatimizni anglaymiz. Ana shu hodisa barcha mavjudotlar bilan borliq barqarorligining ichki birdamligini namoyon etadi. Demak, boshqa odam yoki boshqa jonzot azobiga hamdard bo'lish, achinish orqali inson barcha tirik zotlar bilan mohiyatan yaqinligini, qardoshligini anglaydi. Haqiqiy axloqiy xatti-harakat, bu boshqa uchun qilingan xatti-harakatdir. Bu — uning baxti yo qayg'usi xatti-harakatimning bevosita sababi bo'lishi kerak, degani. Boshqacha qilib aytganda, men o'zimda o'zimni u bilan aynanlashtiraman. Ana shuni Shopenhauer «shafqat hissi» deb ataydi. U yana bir o'rinda shafqatni inson tabiatidagi axloqiylikning so'nggi asosi, deb ataydi.

Shunday qilib, Shopenhauer Yangi davrda qadimgi Sharq falsafasiga «qaytish»ni boshlab bergan, hayot falsafasi oqimining vujudga kelishiga ta'sir ko'rsatgan buyuk mutafakkirdir. Uning qarashlari hozirgi davr axloqshunosligi uchun ham o'ziga xos ahamiyatga ega.

4. Markscha yo'nalish va uning tanqidiy tahlili

Olmon mumtoz falsafiy tafakkuridan keyin paydo bo'lgan yana bir oqim, amalda tatbiq etilgan yo'nalish, bu markschilik. Olmon mumtoz falsafasi zaminida, asosan, Kant, Hegel va Foyerbax qarashlarini «yangilash» asnosida vujudga kelgan mazkur oqimning asoschilari **Karl Haynrix Marks** (1818—1883) va **Fridrix Engels**dir (1820—1895).

Marks va Engels o'z asarlarida axloqshunoslikka deyarli bevosita o'rin bermaganlar, balki axloqqa moddiylik prizmasi orqali, ya'ni bilvosita

munosabatda bo'lganlar. Shu bois ularning axloqiy muammolarga bag'ishlangan maxsus asarlari yo'q. Ular asosan inson erki muammosini ishlab chiqarish va sinfiylik tushunchasi bilan bog'liq holda o'rgandilar. Chunonchi, Marksning uch jildlik «Sarmoya» («Kapital») asarida iqtisodiy masalalar, qo'shimcha qiymat muammosi ko'tariladi, insonning iqtisodiy begonalashuvi, mehnatdan begonalashuvi singari holatlar odamning o'z asl mohiyatidan begonalashuviga olib kelishi, uni erksiz mavjudotga aylantirib qo'yishi haqidagi teran qarashlar ilgari suriladi.

Lekin bu ta'limot o'ta mafkuraviylashtirilgan bo'lib, unda insonning ma'naviy munosabatlari masalalari, afsuski, iqtisodiy muammolar soyasida qolib ketadi, inson bor-yo'g'i obyektning, moddiy tabiatning bir bo'lagi sifatida olib qaraladi, bevosita bo'lmasa ham, bilvosita shaxs erkinligi deyarli inkor etiladi; shaxsning fikri, u kim bo'lishidan qat'i nazar, jamoatchilik fikriga bo'ysundiriladi. Bu ta'limot amalda tatbiq etilganida, uning asoschilari buni qanchalik istamagan bo'lishsin, doim jamiyatda tenglashtirish hodisasi vujudga keladi. Bundan tashqari, markschilik insoniyatni, millatni, jamiyatni sinf deb atalmish bir necha bo'lakka bo'lib tashlaydi, natijada umuminsoniy qadriyatlar sinfiy nuqtayi nazardan qayta baholanadi.

Marks Yozef Veydemayerga yozgan xatlaridan birida o'z ta'limotining yangiligini quyidagi tarzda qisqacha ta'riflaydi: 1) sinflarning mavjudligi faqat ishlab chiqarish taraqqiyotining muayyan tarixiy bosqichi bilan bog'liq; 2) sinfiy kurashning yo'qsillar (proletariat) diktaturasiga olib borishi zarurat; 3) shu diktaturaning o'zi har qanday sinfiylikni yo'qotish va sinfsiz jamiyatga o'tishdan iboratdir. Yo'qsillar diktaturasini o'rnatishga esa, «Kommunistik partiya manifesti»da aytilganidek, mavjud ijtimoiy zulmni butkul zo'rlik yo'li bilan ag'darib tashlash orqaligina erishiladi. Inqilob va yo'qsillar diktaturasining mohiyatan avtoritarligi haqida Engels mana bunday deydi: «Inqilob, shubhasiz, o'ta avtoritar narsa. Inqilob shunday hodisaki, unda aholining bir qismi ikkinchi qismiga o'z xohish-irodasini miltiq, nayza va zambaraklar vositasida, ya'ni favqulodda avtoritar vositalar yordamida o'tkazadi. Agar g'alaba qilgan partiya o'z harakatlari mevasini boy berishni istamasa, u hukmronligini reaksionerlarni qo'rquvda tutadigan qurollar vositasida ushlab turishi kerak»¹.

Qiziq, nima uchun g'alaba qilgan partiya, mohiyatan qandayligidan

¹ *Маркс К., Энгельс Ф. Избранные сочинения в 9 т. Т. 4. М., «Политиздат», 1986. С. 459.*

qat'i nazar «progressiv», mag'lub partiya esa «reaksioner» bo'lishi kerak?! O'z xalqi va butun insoniyat boshiga misli ko'rilmagan balolar yog'dirgan Leninning bolsheviklar, Hitlarning milliy sotsialistik — fashistlar partiyalari, demak, progressiv ekan-da! Vaholanki, tarixda buning aksini ko'ramiz: ularga nisbatan mag'lub bo'lgan Rossiya Muvaqqat hukumati va Olmoniyaning Vaymar Respublikasi progressiv ekani hammaga ma'lum. Bunday kurakda turmaydigan fikrni «Tabiat dialektikasi»dek go'zal falsafiy asar yozgan Engels ulkan faylasuf aytayotgani kishini hayratga soladi. Mafkurabozlik, ayniqsa, kommunistik mafkurabozlik, tuppa-tuzuk odamlarni ham qay ahvolga solishini Engels misolida yaqqol ko'rish mumkin.

Markscha axloqshunoslik ham asosan, ana shu mohiyatga bo'ysundiriladi: axloq ichki inqilobiy omil sifatida, insonni ommaning hayotiy sharoitini yaxshilashga safarbar qiluvchi hodisa tarzida talqin etiladi. Marks va Engelsning fikriga ko'ra, inson o'z shaxsini taraqqiy ettirishi va erkinlikni ta'minlashi uchun faqat jamoadagina imkon topadi. Baxtning mohiyati — baxtga erishishda emas, balki baxt uchun kurashning o'zida. Inson faqat umumiy kommuna ishi manfaatlari uchun yashashi lozim. Aynan mana shu manfaat — eng oliy qadriyat hisoblanadi. Bu qadriyatni barqaror etish — kommunistcha mafkuraviylik orqali amalga oshadi va insoniyatni «bir kishi hamma uchun, hamma bir kishi uchun» degan tamoyilda yashashga da'vat etadi. Xullas, yuqorida aytganimizdek, markschilik ilgari surgan kommunistcha axloq — jamoatchilik axloqidir. Shaxs — ana shu jamoatchilik axloqini amalga oshiruvchi vosita, xolos — maqsad emas.

Marks va Engels ta'limotining eng ulkan xatosi shundaki, u aqlli, qorinni to'ydirib, yaxshi kiyingan holda, ibtidoiy jamoa tuzumiga, to'g'rirog'i, uning yangicha intellektual ko'rinishiga qaytishni targ'ib etadi. Qaytish, u qanchalik taraqqiyot deb jar solinmasin, qanday nom bilan atalmasin, hech qachon olg'a tashlangan qadam bo'lolmaydi. Ya'ni, tarix g'ildiragini zo'rlab ortga aylantirish, u qay shaklda amalga oshirilmasin, insoniyat uchun bir emas, ikki tomonlama zarar: bu ulkanlikda va og'irlikda tengsiz g'ildirak shunchaki ortga yurmaydi, o'z yo'lidagi allaqachon yaratilgan umuminsoniy va milliy qadriyatlarni, ma'naviy boyliklarni majaqlab boradi; bir qancha vaqtdan so'ng, uni ortga aylantirayotgan kuch zaiflashganda esa, izdan chiqib ketib, zudlik bilan yana avvalgi o'rniga qaytadi; bu ikkinchi qaytishda ham insoniyatning ma'naviy va moddiy qurbonlar berishi tabiiy hol. Shu

nuqtayi nazardan markschilik, qanchalik bo'yab-bejalmasin, u zo'ravonlik mafkurasi, qorin falsafasi sifatida, ortga qaytish tarzida, mohiyatan shaxs erkinligini yo'qqa chiqaruvchi, yuksak axloqqa zid, reaksiyon ta'limotidir.

Buni biz markschilikning XX asrdagi leninchilik deb atalgan amaliy ifodasida ko'rdik. Zo'ravonlik va yolg'on vositasida «Yerda jannat qurish» sobiq Ittifoq hududidagi xalqlarning deyarli 60 million nafarini qatl etish va qatag'on qilish bilan nihoya topdi. Markschilikka qarshi bildirilgan har qanday fikr, fikr egasining o'limi bilan yakunlanar edi. Lenin va Stalin davridagi fojeiy holatni, Marks ta'limotining dinga — jaholat diniga aylanganini Zigmund Froyd shunday ta'riflaydi: «Marks nazariyasini tanqidiy tadqiq etish taqiqlanadi, uning to'g'riligiga gumon bildirganlar katolik cherkovi tomonidan bir payt kofirlar qanday jazolangan bo'lsa — shunday jazolanadilar¹. Marks asarlari karomat manbalari sifatida Bibliyo va Qur'on o'rnini egalladi...»².

Markschilikning ulkan axloqsizlik sifatidagi eng keyingi ko'rinishi XX asrning 60-yillarida Kampuchiyada ro'y bergan «kommunizm qurilishida» namoyon bo'ldi. Pol Pot boshchiligidagi «qizil kxmerlar» mamlakatdagi 6 million aholining deyarli yarmini qirib tashladilar. Bu qirg'inlar banklarni buzib, pulni yo'qotish, ziyolilarni — sinfiy dushmanlarni o'ldirib, jigarlarini qovurib yeyish, maktablarni buzib, o'qituvchilarni sinfxonalarda o'quvchilar ko'zi oldida osish singari hodisalar silsilasida voqe bo'ldi. «Qizil kxmerlar» qurgan kommunizm xalq boshiga ana shunday fojialarni yog'dirdi.

Afsuski, jahon afkor ommasi orasida markschilikni ta'limot sifatida oqlashga harakat qilib, xatoni uning amaliyotchilariga yuklashga intiladigan kimsalar ham yo'q emas. Bu — o'ta noma'qul qarash, chunki har bir nazariyaning ezgu yoki yovuzligi uning amaliyoti bilan belgilanadi. Amaliyot esa bir emas, bir necha bor markschilikning ko'rinishdan chiroyli, yaltiroq, lekin mohiyatan axloqqa zid ta'limot ekanini isbotlab berdi. U xuddi suratkash laboratoriyasidagi negativga o'xshaydi: faqat qorong'idagina yashay oladi, quyoshga chiqdimi — bas, kuyib, qorayib ketadi. Quyoshda qorayib ketadigan bunday aksilaxloqiy ta'limotlarning esa insoniyat uchun keragi yo'q.

¹ O'rta asrlarda katolik cherkovi o'z aqidalariga ishonmaganlarni kofir deb e'lon qilib, gulxanda yoqqanlar, qizitilgan qozonga tashlab o'ldirganlar.

² Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции. М., «Наука», 1989. С. 412.

5. Rus mumtoz axloqshunosligi

Mumtoz tafakkurning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, u muayyan tarixiy davrda ma'naviyat sohasida erishilgan yutuqlarni tizimli tarzda boyitib, ularni yangicha qarashlar va yo'nalishlar vositasida navbatdagi yuqori bosqichga olib chiqadi. Olmonlardan so'ng ana shunday mumtoz tafakkur XIX asr oxiri va XX asr boshlarida ruslarda voqe bo'ldi.

Bu davrda rus mutafakkirlari ma'naviyatning barcha sohalarida jahonda yetakchilik mavqeyini egalladilar. L.Tolstoy, F. Dostoyevskiy, I. Turgenev, A.Ostrovskiy, N. Chernishevskiy, V.Belinskiy, Vl. Solovyov, N. Losskiy, N.Berdyayev, S. Bulgakov, S. Frank, I.Ilyin, P. Florenskiy, V. Rozanov, A. Chexov, A.Axmatova, B. Pasternak, I. Bunin, S. Yesenin, M.Gorkiy, V.Nabokov, B.Visheslavtsev, G. Shpet, V. Vernadskiy, A.Losev singari buyuk nomlarning ba'zilar ana shu davrda butun kuch-quvvatlari bilan o'z faoliyatlarini nihoyasiga yetkazgan bo'lsalar, boshqalari o'z faoliyatlarini chet ellarda davom ettirdilar. Ba'zilar ijodida badiiy tafakkur borasida realistik yo'nalish birinchi darajali o'rin egallagan bo'lsa, boshqalari falsafiy-axloqiy va estetik tafakkurda diniy-idealista yo'l tutdilar. Aynan ana shu diniy-idealista yo'nalish falsafiy-axloqiy tafakkurni mumtozlik darajasiga ko'tarishda muhim ahamiyat kasb etdi. Bunda ulug' rus mutafakkir-yozuvchilari L. N. Tolstoy va F.M. Dostoyevskiy qarashlarining ahamiyati beqiyosdir.

L.N. Tolstoy (1828–1910) axloqshunoslik hamda axloq masalalariga ham diniy, ham falsafiy, ham publisistik asarlarida shuningdek, kundaliklar va maktublarida keng o'rin bergan. Uning axloqiy qarashlari hozir ham katta ahamiyatga ega. Zero, inson qanday yashashi kerak degan muammo Tolstoy tafakkuridagi markaziy masaladir. Shu bois u, odamlar uchun eng zarur fan — qanday yashash haqidagi ilmdir, deydi. Tolstoyni ba'zan norasmiy payg'ambar darajasiga ko'tarib qo'yadilar. Xo'sh, buning sababi nimada? Gap shundaki, Tolstoy, avvalo diniy, milliy va tabaqaviy qadriyatlardan umuminsoniy qadriyatlarni ustuvor deb biladi. Ikkinchidan, u nasroniyligni yangilashga, to'g'rirog'i, uni cherkovdan qutqarishga, insoniylashtirishga intildi. G'arb olimlari esa uning qarashlarini protestantlik mazhabiga mos kelishini aytadilar. Ayni paytda uning diniy-falsafiy asarlarida tasavvufga, xususan, Yassaviya, Mavlaviya tariqatiga, Ahmad Yassaviy va Jaloliddin Rumi qarashlariga yaqinlikni ko'rish mumkin.

Nasroniylik aqidalarini, cherkov va dinning inson ruhi ustidan hukmronligini tanqid qilish barobarida buyuk mutafakkir dinga juda katta umid bilan qaraydi. Din, inson donishmandligining ko'zgusi sifatida har bir odamga qanday yashash kerakligini ko'rsatadi, faqat dingina insondagi xudbinlikni yo'qota biladi, faqat ugina bashar zotini o'lim qo'rquvidan xalos etadi va hayotga ma'no bag'ishlaydi. U insonlar tengligini o'rnatadi, u insonni «tashqi qisuvlar»dan ozod qila oladi.

Lekin Tolstoy targ'ib etgan din, mohiyatan «Injil»ga mos bo'lsa-da, rasmiy nasroniylik cherkoviga qarama-qarshi edi. U dinda ikki muhim tomon — axloqiy va metafizik jihat borligini ta'kidlaydi. Dinning axloqiy tomonini buyuk mutafakkir odamlar hayoti haqidagi o'git — har bir kishi va hammaning qanday yashashi to'g'risidagi ta'limot sifatida, metafizik jihatini esa nima uchun odamlarga boshqacha emas, ayni ana shunday yashash kerakligini tushuntiruvchi ta'limot tarzida talqin etadi. Tolstoy nazdida cherkov nasroniylikka faqat og'izda chaqirib, aslida uni to'g'ridan to'g'ri inkor qiladi. U muayyan ijtimoiy vazifani bajarishga qaratilgan, ya'ni cherkov nasroniylikni — Isoning metafizik ta'limotini davlat talablariga moslab, shundan kelib chiqqan holda mavjud hayotga hech qanday talab qo'ymaydigan, odamlar qanday yashasalar, shunday yashayverishlariga xalaqit bermaydigan holga keltirib qo'ygan; rasmiy diniy doiralar odamlarga nisbatan axloqiy talablarni ixtiyoriylik darajasiga tushirib, ularni tashqi ibodat va marosimlar bilan almashtirganlar. Aslida esa nasroniylik, birinchidan, odamga hayotning axloqiy qoidalarini taqdim etishi, ikkinchidan, unga asosiy haqiqatni anglab, axloqiy qoidalar asosida umr kechirgan odamgina Yerdagi o'z hayotini yaxshilashi mumkinligini tushuntirishi lozim. «...Dinlar, — deydi Tolstoy, — o'z tashqi ko'rinishlariga ko'ra har turli, biroq ular asos-ibtidolariga ko'ra bir xildir...»¹. Uning bu fikri, bir tomondan, Qur'oni karimdagi ahli kitoblarga bo'lgan munosabatni eslatga, ikkinchi tomondan, Jaloliddin Rumiyning «Bu yer dunyodir va shuning uchun ham dinning bir bo'lishi mumkin emas... Din dunyoda birlasholmaydi, faqat qiyomatda bir bo'ladi. Qiyomatda ularning hammasi birlashadi, bir quloq, bir til holiga keladi», — degan so'zlarini yodga soladi².

Tolstoy uchun Xudo osmonda emas, kishi qalbida, hamma narsada

¹ Толстой Л. Н. Я верю. М., «Вся Москва», 1990. С. 164.

² J. Rumi. Ichingdagi ichingdadir. U. Abduvahob tarjimai. T., «Yangi asr avlodi», 2003, 34-b.

mavjud. U — na makonda, na zamonda; na ibtidoğa na intihoga ega. Xudo — tuganmas, cheksiz, abadiy. Mutafakkirning bu qarashlari ham tasavvuf falsafasiga yaqin: Tolstoy Xudoni hamma narsaning Ibtidosi deb biladi va o'sha ilohiy Ibtidoning bir qismi insonda mavjudligini aytadi. Shu ilohiy qismni ko'paytirish yoki kamaytirishi insonning o'z qo'lida; ko'paytirishi uchun u o'z ehtirolarini yengishi va qalbidagi muhabbatni kuchaytirishi lozim; bunga erishishning vositasi, o'zingga boshqalar qanday munosabatda bo'lishlarini xohlasang, boshqalarga o'zing ham shunday munosabatda bo'l, degan hikmatga amal qilishdir. Haqiqiy dindor odam Xudoni bilish va yashash — bir xil narsa ekaniga, «Tashakkur senga, seni sevaman, menda yashayotgan Egam», degan xulosaga kelishi kerak, ya'ni butun qalbini ilohiy Ibtidoga bo'shatib berishi lozim.

Albatta, keltirilgan bu misol va muqoyasalardan Tolstoy so'fiy ekan-ku, degan xulosa chiqmasligi kerak. Faqat mutafakkir, dinlarning mohiyati bitta ekanini va nasroniy cherkov uni buzib talqin etishini ta'kidlaganini aytmoqchimiz xolos. Tolstoy diniy qarashlarining muhim ahamiyati shundaki, u axloqning mohiyatini dinda emas, aksincha, dinning mohiyatini axloqda ko'radi. Darhaqiqat, buyuk mutafakkirning ilohiyot, falsafa, dinga bag'ishlangan risolalarida va badiiy asarlarida nasroniylikning mohiyatini o'z yaqinini sevish va zulmga zo'ravonlik bilan qarshilik ko'rsatmaslik — g'ayrizo'ravonlik haqidagi axloqiy ta'limotga taqalganini ilg'ash qiyin emas.

Ulug' alloma «Hayot haqida» degan kitobida muhabbat muammosiga alohida to'xtaladi. «Muhabbat, umuman kimgadir ezgulik istash demakdir... Mana, men bolamni, xotinimni, yurtimni sevaman, ya'ni bolam, xotinim, yurtimga boshqa bolalarga, xotinlar va yurtlardan ko'ra ko'proq ezgulik istayman», — deydi donishmand¹.

Ayni paytda muhabbatning faqat so'z emas, boshqalar manfaatini ko'zlovchi harakat ekanini ta'kidlaydi: muhabbat kelajakda bo'lmaydi, u faqat hozirgi zamondagi faoliyatdir. Muhabbatni hozirgi zamonda namoyon etmagan kishi muhabbatdan yiroq: o'z hayoti ma'nosini tushunmaydigan odamlarda muhabbatning bo'lishi mumkin emas. Hayotning ma'nosini anglab yetgan insongina o'limdan qo'rqmaydi. Bu haqda mutafakkir shunday deb yozadi: «Insonning faoliyat doirasi

¹ Толстой Л.Н. Собрание сочинений в 22 т. Т. 17. С. 81.

qanchalik tor bo'lmasin — Isomi u, Suqrotmi, mehribonmi, noma'lummi, mard qariyami, yigitchami, ayolmi — agar u o'zgalar manfaati uchun o'z shaxsidan kechib yashasa, bu yerda, mana shu hayotda dunyo bilan o'lim bilmaydigan yangicha bir munosabatga, barcha odamlar uchun umrning ma'nosi hisoblangan munosabatga kirishadi»¹. Tolstoyning fikriga ko'ra, inson hayoti ezgulikka intilishdan iborat, inson nimagaki intilsa, o'shanga erishadi. Agar inson hayvoniy umr kechirishni hayot tarzimi deb qabul qilsa, unga o'lim va iztirob yovuzlik bo'lib ko'rinadi. O'lim va iztirob inson uchun faqat o'z insoniy hayot chegarasidan chiqqandagina mavjuddir. Insoniy hayot qonunlari asosida yashagan kishiga esa na o'lim bor, na iztirob. Zero, u o'zidan kechib, o'zligini topgan, Xudoga yetishgan komil insondir.

Lev Tolstoy xudosizlikni qoralaydi, xususan, endi dinning keragi yo'q, uning o'rnini ilm-fan egalladi, degan fikrlarni kaltabinlik deb ataydi. Zero, ilm-fan kashfiyotlari davr o'tishi bilan inkor etilishi, ya'ni kechagi ilmiy haqiqatlar eskirib, yangi ilmiy haqiqatlarning paydo bo'lishi insoniyat tarixida to'xtamaydigan jarayondir. Din esa o'zgarmaydi, ezgulik va muhabbat eskirmaydi. Ilmiy kashfiyotlarning ba'zilari insonni yo'qotishga qaratilgan, din esa insonni ixtiyor etishni, komillikka yetkazishni o'z maqsadi deb biladi. Ilm faqat diniy-axloqiy mohiyat bilan sug'orilgandagina inson baxti uchun, ezgu g'oyalar uchun xizmat qiladi. Xullas, buyuk rus mutafakkiri talqinidagi din eng yuksak axloqiy hodisa sifatida, insonning vijdoni va burchi tarzida namoyon bo'ladi.

Boshqa bir buyuk rus yozuvchisi **Fyodor Mixaylovich Dostoyevskiy** (1821—1881) ham dinga axloqiy nuqtayi nazaridan yondashadi. U pravoslavlikni, Isoga iqtido qilishning muayyan shaklini axloq va vijdonning, demakki, ijtimoiy kuch, ilm-fan — hamma-hammasining ibtidosi deb ataydi. Shu bois pravoslav ta'limotini nafaqat cherkovu rasm-rusumlar deb, balki jonli tuyg'u, xalqning yashashini ta'minlaydigan tirik kuch sifatida taqdim etadi. Uning fikriga ko'ra, nasroniylik, Xudoning insonga jo bo'lishi mumkinligiga isbotdir. U inson erishishi mumkin bo'lgan odamzodning eng ulug' g'oyasi va eng ulug' sharafigidir.

Dostoyevskiy halollik, haqiqatparvarlik, ulug'vorlik, oliyanoblik, o'z qadr-qimmatini bilish, burch-u mas'uliyatni his etish, dunyoni uyg'un va yaxlit idrok qilish kabi fazilatlarini e'tiqod, Xudo va ruhning o'lmazligi

¹ Толстой Л.Н. Собрание сочинений в 22 т. Т. 17. С. 111.

hamda yerdagi inson hayotining tasodifiy emasligi bilan bog'laydi. Uning nazdida, har qanday yagona hayot ibtidosi, hayot ruhi, «hayotlarning hayoti» sanalmish oliy ma'nodagi adolatga tabiiy ishonch bo'lmasa, insonparvarlik g'oyalari chala va notamom tarzda qolib ketaveradi, xamirdek oshib-toshib, o'z ma'naviy oqilligini sovuradi; «Xudoning yo'qligini insonga muhabbat bilan almashtirib bo'lmaydi, chunki inson darrov, nima uchun men insoniyatni sevishim kerak, deb so'raydi»¹.

Dostoyevskiy axloqiy ta'limotida idealni harakatga keltiruvchi asosiy kuch va shaxs rivojlanishi-yu erkinning to'liq ifodasi, ayni paytda, o'zini cheklash — fidoyilik, Odam Ato yaratgan «fe'l» ustidan g'alabadir. Haqiqiy ma'naviy muhabbatning asosiy xususiyati uning beminnat qurbonlikka tayyorligida, o'z obyektiga to'liq o'zini baxsh etishida. Aks holda, muhabbat o'zining teskarisiga, xudbinlik hissi va kibrning yashirin shakliga, soxtalikka aylanadi. Inson baxt uchun tug'ilmaydi, doimo iztirob orqali baxtga noil bo'ladi. Bevosita haqiqiy muhabbatni anglab yetishning, unga erishishning yagona yo'li hamdardlik va iztirobdir. Haqiqiy muhabbatsiz na asl ma'naviy o'zgarish, na axloqiy taraqqiyot bor. Muhabbat tufayli inson chor-atrofga o'z foydasiyu manfaatiga xizmat qiluvchi muhit deb, odamlarga o'zining oyoqqa turishi va mavhum ideallarini barqaror etishi uchun faqat material, vosita deb qarashni to'xtatadi, shaxs ichki dunyosining, o'ziga xosligining takrorlanmasligini anglab yetish hamda axloqiy mezonlar bilan baholash imkoniga ega bo'ladi.

Buyuk yozuvchi muhabbat bilan bir manbadan — «asriy ideal»dan kelib chiqadigan vijdonni ham inson qalbiga muhabbatga o'xshash ta'sir ko'rsatishini, insonning o'z diqqat markazini boshqa odamlarga qaratishga da'vat qilishini ta'kidlaydi. Vijdon insonga ato etilgan ne'mat, u orqali odam bolasi o'z gunohkorligini, aybini, ma'naviy komil emasligini anglaydi; u ezgulik va yovuzlikni tubdan farqlashda ehtirolarni, xudbinlarcha manfaatparastlikni yengishda yordam beradi. Lekin Dostoyevskiy vijdonni Xudosiz tasavvur qila olmaydi; «Vijdon Xudosiz bo'lsa, bu — dahshat, — deydi u, — bunday vijdon yo'ldan ozib, eng tuban axloqsizlikkacha borib yetishi mumkin... Kofirlarni gulxanda yoqqanlarni axloqiy odamlar deb ayto olmayman, zero, men,

¹ Этические и социально-правовые фрагменты из дневников Достоевского. // Тарасов Б.Н. «Закон Я» и «Закон любви». Серия «Этика» 5 / 91. М., «Знание», 1991. С. 62.

axloqiylik — ichki e'tiqod bilan yakdillik, degan fikringizni tan olmayman. Bu bor — yo'g'i halollik, lekin axloqiylik emas, men uchun axloqiy namuna va ideal bitta — Iso. Aytingchi, u kofirlarni yoqqan bo'larmidi? Yo'q. Demak, kofirlarni o'tda yoqish axloqsiz qilmishdir»¹. Dostoyevskiy nazdida axloqiylik har bir inson his qilgan go'zallik va shu go'zallik tajassum topgan idealdan iboratdir. Insonning xatti-harakati ba'zan halol bo'lsa ham, lekin uning qilmishini axloqsizlik deb baholash mumkin, zero, ma'lum bir paytlarda o'z e'tiqodiga amal qilgandan ko'ra, unga amal qilmaslik insonning axloqiyligini belgilaydi.

Dostoyevskiy huquqiylikka emas, axloqiylikka e'tiborni ko'proq qaratish lozimligini ta'kidlaydi. Hakam fuqaroni mahkamaga tortar ekan, uning asl qiyofasini ko'rmaydi. Zero, qonun insondagi barcha nozik tomonlarni qamrab ololmaydi. Shunday jinoyatlar ham borki, ular yerdagi hakam uchun qo'l yetmasdir. Yagona hakam insonning vijdoni, ya'ni uning botinida hukm chiqaruvchi Xudodir.

Shuni ham aytish kerakki, buyuk rus mutafakkir yozuvchisi bilan Nitshe qarashlarida ancha-muncha yaqinlik bor. Chunonchi, Nitshe Dostoyevskiyni hali o'qimagan paytlaridayoq unga hamohang fikrlar bildirgan. Xususan, ikkala mutafakkirning sotsializm borasidagi qarashlari deyarli bir xil. «Sotsializm, — deydi Dostoyevskiy, — insonga nisbatan hurmatsizlikka asoslangan... Sotsialchilar insonni qaytadan dunyoga keltirmoqchi, uni ozod qilmoqchi, uni Xudosiz va oilasiz taqdim etishmoqchi. Ular insonning iqtisodiy turmushini zo'ravonlik bilan o'zgartirish orqali maqsadga erishish mumkin deb hisoblaydilar. Biroq, inson tashqi sabablardan emas, balki faqat ichki almashinuvlardangina o'zgarishi mumkin»². Yozuvchi-axloqshunos kommunizmni g'irt bema'nilik deb ataydi. Chunki inson o'z shaxsini yo'qotadigan, hatto biror-bir ezgu tashabbusni amalga oshirish imkonini ham undan tortib oladigan jamiyatda yashash mumkin emas.

Dostoyevskiy badiiy asarlarida qoniqmaslik o'tida yongan, ayni paytda ommadan ajralib qolgan yolg'iz odamning fikr-o'ylari va qalbini sezgirlik bilan, dadil tahlil etadi. Bunday odam qalbining qa'rida nafaqat yangi dunyo yaratish istagi — yorug', sururiy orzulargina emas, balki

¹ Этические и социально-правовые фрагменты из дневников Достоевского. // Тарасов Б.Н. «Закон Я» и «Закон любви». Серия «Этика» 5 / 91. М., «Знание», 1991. С. 61.

² O'sha manba. С. 54.

Raskolnikovlarni yaratishi mumkin bo'lgan tund xayollar ham yashashini ko'rsatib beradi. Insondagi achchiq jazzilatuvchi xo'rlanish hissi, o'zini hayotda langar tutgan dorbozdek sezishi uning qalbida g'ariblik, tortinish va qo'rquvnigina emas, aksincha, masxarabozlikni, hukmronlik orzusini, o'ziga alam o'tkazgan jamiyatdan o'ch olish tuyg'usini ham uyg'otadi.

Fridrix Nitshe «Ma'budlar shomi» asarida Dostoyevskiyni «men nimadir o'rganishim mumkin bo'lgan yagona ruhshunos, teran inson», deb ataydi va uni o'zi uchun kashf etishi hayotidagi eng baxtli hodisa bo'lganini ta'kidlaydi. Nitshe uchun ham, Dostoyevskiy uchun ham umumiy xususiyat shundaki, ular asarlaridagi insoniyatga bo'lgan muhabbat tirik odamlarga — zamondoshlariga nisbatan nafratga aylana boradi. Dostoyevskiy axloqiy qarashlaridagi (shu jumladan, Nitshe ham) insonni ana shunday beshafqat fosh etish XX asr jahon falsafasi va axloqshunosligi uchun yangicha yo'nalish berdi. Zotan ulug' rus mutafakkirining asarlari Z.Froyd, K.Yung, E.Fromm, L.Shestov, J.P.Sartr, A.Kamyu, N.Berdyayev, B.Vshevlavtsev, N.Hartman, M.Sheler singari buyuk faylasuflar uchun ma'lum ma'noda material bo'lib xizmat qildi va hozir ham ular o'z ahamiyatini zarracha yo'qotgan emas.

Rus mumtoz axloqshunosligining taraqqiy topishida buyuk faylasuf, o'ziga xos shoir **Vladimir Sergeyevich Solovyovning** (1853–1900) xizmatlari katta.

Vladimir Solovyovning axloqiy qarashlari uning qator asarlarida ifoda topgan. Ular orasida «Ezgulikni oqlash. Axloq falsafasi» (1894–1897) kitobi alohida ahamiyatga ega. Uning birinchi qismida uyat, shafqat yoki achinish va xudojo'ylikdan iborat axloqiy tushunchalar uchligi asosiy o'rinni egallaydi.

Xo'sh, uyat nima? Nisbatan tubanlikka va nokomillikka tushib qolgan, lekin bunday holatni o'zi uchun noloyiq deb bilgani uchun mazkur darajadan yuksalish zarurligini anglagan kishi uyaladi. Chunonchi, jinsiy aloqa hayvonot olami uchun tabiiy va axloqiylikka aloqasi yo'q. Biroq u insoniyat dunyosida, tabiiy bo'lsa ham, axloqiy xatti-harakat tamoyili emas, beparda holidagi insonni uyaltiradigan holatdir. Zero u, axloqiylik qoshida o'zining ochiq ko'rinishda amalga oshuv huquqini yo'qotadi, ya'ni axloqqa bo'synadi.

Solovyov, tafakkurning mohiyati haqidagi Dekartga mansub mashhur ibora axloqiylikka nisbatan qo'llanganida maqsadga muvofiq bo'lur edi, degan mulohazani bildiradi: «**Men uyalyapmanmi, demak, mavjudman**, nafaqat jisman, balki axloqan ham mavjudman, — men o'z

hayvoniyligimdan uyalyapmanmi, demak, men hali ham odam sifatida mavjudman»¹.

Shu o'rinda faylasufning zurriyot haqidagi o'ziga xos fikrlarini keltirish joiz. Toki bola tug'ilishi tom ma'noda insoniylikka bo'ysundirilgan ekan va axloqiy ma'no kasb etar ekan, bu bilan u o'zining gunohkorlik xususiyatini yo'qotadi, ya'ni bolalar ham ota-onalari kabi bu dunyoda nafaqat gunoh qila-qila, oxir o'limga mahkum bo'ladilar, balki insoniyatni yaxshilash uchun xizmat qiladilar: ularning ota-onalari bolalari o'zlaridan yaxshiroq, axloqiyroq bo'lishiga ishonadilar, ularga ma'lum taraqqiyot tarzida qaraydilar. Bundan faylasuf quyidagicha xulosa chiqaradi: «Mana mash'um ziddiyatning yechimi: tug'ilishning yovuzlik mohiyati tug'ilishning o'zi orqali yo'qqa chiqariladi, ya'ni ezgulikka aylanadi... ular (bolalar — A.Sh.) boshqa hayotning odamlari bo'ladilar, bizning va barcha ajdodlarimizning haqiqiy najot topishi shundadir»².

Solovyov nuqtayi nazaridan qaraganda, achinish va shafqat uyatchanlikka zaruriy qo'shimchalardir, zero, ular ruhimizning hayvoniyligini junbishlarini cheklaydilar. Achinish va shafqatning eng yorqin misoli sifatida faylasuf onaning zaif, hech narsa qo'ldan kelmaydigan, butunlay o'ziga qaram chaqaloqqa — bir parcha etga munosabatini keltiradi. Biroq shafqatlilikni axloqiylikning yagona tayanchi deb qarash to'g'ri emas. Bu borada Shopenhauer xatoga yo'l qo'yadi, deydi Solovyov. Chunki mechkay, ichkilikboz yoki xotinboz ham ko'ngli bo'sh, shafqatli bo'lishi mumkin, lekin bunday kishini axloqiy shaxs deb atash mumkin emas. Demak, uyat inson xatti-harakatini boshqarib turuvchi axloqiy hodisadir.

Faylasuf uch avlod — bobolar, otalar va bolalarning tabiiy bog'lanishi haqida to'xtalar ekan, axloqiy taraqqiyot munosabati bilan ma'naviylashishning uch xili to'g'risida — din, nikoh va tarbiya orqali ma'naviylashish to'g'risida fikr yuritadi. Bu uch axloqiy soha insonni Xudo bilan bog'laydi: biri — kechmish, ikkinchisi — hozirgi zamon va uchinchisi — kelajak orqali. Haqiqiy nikohda jinsiy aloqa yo'qolmaydi, balki mohiyatan o'zgaradi, hayvoniyligini hissiyotni qondirishga emas, insondagi Xudo qiyofasini sog'lomlashtirishga xizmat qiladi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, nikohiy juftlik zohidlikning, matonatning, jafokashlikning bir shaklidir.

¹ Соловьёв В. Сочинения в 2-х т. Т. 1. М., 1990. С. 124.

² O'sha manba. С. 228.

Umuman olganda, Solovyov odamlarni yaxshi va yomonga, shafiq va yovuzga ajratishni ilmiy nuqtayi nazardan xato, insoniylik nuqtayi nazaridan esa nohaqlik deb biladi; insonni yaxlit va birato'las axloqiy baholash mumkin emas, uning muayyan fe'l-atvoriga, qilmishiga qarab baho berish lozimligini ta'kidlaydi.

Vladimir Solovyovning axloqiy ta'limoti, teran fikrlari axloq falsafasi bilan shug'ullangan mutafakkirlarning bir necha avlodiga dasturulamal bo'ldi, hozir ham donishmandlikning yuksak namunasi sifatida tafakkur ahlining diqqat markazidir.

Rus mumtoz axloqshunosligining yirik vakillaridan biri **Nikolay Onufriyevich Losskiy**dir (1870–1965). Uning axloqiy qarashlari asosan «Ixtiyor erkinligi» (1927) va, ayniqsa, «Mutlaq ezgulikning sharti» (1949) asarlarida keng ifodasini topgan.

Nikolay Losskiy axloqiy ta'limotini bir so'z bilan mutlaqlik axloqshunosligi deyish mumkin. Uning fikriga ko'ra, qadriyatlar olamining asosi – Xudoning dargohi, oliy qadriyat esa – Xudo. Lekin faylasuf nafaqat mutlaq, balki nisbiy qadriyatlarni ham tan oladi, biroq ularning teng emasligini ta'kidlaydi.

Mutlaq qadriyatlarni qandaydir ibtidodan keltirib chiqarish vositasida isbotlab bo'lmaydi, ular isbotsiz, bevosita intuitsiya (savqi tabiiy), ruhiy yetishish orqali anglanadi. Ilohni – mutlaq, ibtidosiz va intihosiz axloqiy qadriyat – butun koinotning yagona maqsadi sifatida taqdim etadi. Natijada faylasuf, birinchidan, kelajakda ezgulikni yovuzlik ustidan to'liq g'alabaga erishishini hamda ezgulikning insoniyat taraqqiyotidagi barcha tarixiy kuchlardan yuksak, yengib bo'lmas tabiatga ega ekanini e'tirof qiladi. Ikkinchidan, Losskiy axloqiy qadriyatni mutlaq, ichdan «sof», qandaydir chetki «qo'shimchalar»dan xoli, deb hisoblaydi. «Mutlaq ijobiy qadriyat o'z-o'zidagi, oqlangan qadriyat, demakki, qat'iy, har qanday nuqtayi nazardan, har qanday holatda va har qanday subyekt uchun ezgulik tabiatiga ega qadriyatdir; u nafaqat o'z-o'zicha doimo ezgulik bo'ladi, balki uning oqibati ham hech qachon o'zida yovuzlikni mujassam etmaydi», – deydi u¹. Uchinchidan, mutafakkir real hayotda, olamda mutlaq qadriyatlar tantanasini bashorat qiladi; to'ungacha esa ular mutlaq komillikning ideali sifatida namoyon bo'ladi. Shu bois ham Losskiy yovuzlik va ezgulikning mavjudligi haqida mana bunday

¹ Лосский Н.О. Условия абсолютного добра. М., «Политиздат». 1991. С. 56.

deb yozadi: «Xudo o'z yaratilmishlariga erkinlik bilan birga ezgulikni amalga oshirishning barcha vositasini ato etgan; agar shunga qaramay, qaysidir bir mavjudot yovuzlik yo'liga kirs, unda bu yovuzlikning ibtidosi ana shu mavjudotning o'zida yashirindir va bu yovuzlik uchun javobgarlik to'liq uning bo'ynidadir»¹. Xullas, buyuk faylasuf aksiologiya (qadriyatshunoslik) muammolarini qalamga olar ekan, ezgulik, adolat, haqiqat va go'zallik qadriyatlaridagi mutlaqlikning qoyimligini himoya qiladi.

Shu bilan birga, Losskiyning axloqiy ideali qora kiyingan, o'zining farovonligini, sog'ligini, bor-budini mehrobga bag'ishlaydigan rohib emas. Faylasuf bir qarashda xuddi moddiyatchilarga o'xshab fikrlaydi: to'qlik, sog'lik, odamlar bilan munosabat, uning fikriga ko'ra, «turmushning qadriyatli jihati». Biroq ular inson turmushining yagona va oliy darajadagi ahamiyatga ega qadriyatlari emas, aksincha, hammasi ma'naviy faoliyatga yo'naltirilgan insondagi kuchni saqlash va kuchaytirish uchun xizmat qilishi kerak bo'lgan hodisalardir. Shunday esa-da, inson ma'naviyati, afsuski, ovqat, kiyim-kechak va boshqa turmush farovonliklariga bog'liq. Bu bog'liqlikni ikki xil yo'l bilan zaiflashtirish mumkin. Birinchisi — ilm-fanni rivojlantirish va texnika taraqqiyoti tufayli inson kasallik hamda ochlik ustidan g'alaba qilib boradi. Ikkinchisi — inson o'zini axloqiy komillikka yetkazish orqali ovqatlanish va uyqudan g'olib kelishi mumkin.

Xudbinlik va dushmanlik saltanatidan muhabbat va ezgulik dargohiga o'tishdagi siyosiy sakrashlarni Losskiy doimo qoralaydi. Chunki Yerda jannat yaratish haqidagi shoshma-shosharlik bilan tuzilgan xomxayol rejalar yaxshi maqsad bilan nomaqbul, nokomil vositalar o'rtasidagi ziddiyatlarni tug'diradi va buning natijasida son-sanoqsiz qurbonlar beriladi, daryo-daryo qonlar to'kiladi. Qadriyatlarni tor ma'noda tushunish inson uchun — barcha bandalar uchun xos xislat. U, ayniqsa, cherkov mutaassiblari, inqilobchilar, ijtimoiy islohotchilarning radikal tarafdorlarida dahshatli oqibatlariga olib keladigan darajaga ko'tariladi. Mutaassib mavhum g'oya, nazariya, islohotlar loyihasini jonli odamdan yuksak qo'yadi va shu bois o'z idealining ro'yobga chiqishi uchun qatl, zo'rvonlik qilish, umuman, odamlar hayotini barbod etishdan toymaydi.

¹ Старченко Н.Н. Мир, интуиция и человек в философии Н.О.Лосского // Серия «Философия и жизнь», 2/91. М., Знание, 1991. С. 24.

Mutafakkirning bu fikrlari ayni haqiqat ekanini yaqin tariximizda yaqqol ko'rishimiz mumkin: 1917-yilgi fevral inqilobi yutuqlarining oktabr davlat to'ntarishi natijasida chippakka chiqarilishi, undan keyingi fuqarolar urushi va Lenin-Stalinning misli ko'rilmagan qatag'onlarini umumiy tarzda eslashning o'ziyoq kifoya.

Yuqorida Losskiyning yovuzlik uchun faqat insongina javobgar ekanini, uning Xudo ko'rsatgan yo'ldan ozgani uchun yovuzlik sodir bo'lishini ta'kidlovchi fikrlarini keltirgan edik. Yana bu borada shuni aytish kerakki, faylasuf har qanday yovuzlikda, agar unga falsafiy nuqtayi nazardan yondashilsa, ezgulikning qandaydir unsurini ko'rish mumkin, degan teran mulohazani o'rta tashlaydi. Masalan, o'limni olib ko'raylik. O'lim, shubhasiz, yovuzlik, yovuzlik bo'lganda ham, dunyodagi eng kuchli yovuz hodisa. Buni tan olmaydigan odam yo'q. Lekin, ayni paytda, uning hayot jarayonidagi ahamiyatini ham inkor qilib bo'lmaydi. Zotan, hayotning har bir ko'rinishi muayyan hajmdagi o'limning g'alabasi, ya'ni tirik narsalarning yo'q bo'lishi bilan bog'liq. Hayotsiz o'lim yo'q, hayot — mamotning manbai. O'lim nafaqat ontologik nuqtayi nazardan, balki axloqiy tomondan zaruriyatdir. O'zini o'lim kutayotgani uchun ham inson axloqiy izlanishlarni hayotining asosiy maqsadi qilib oladi. Shu jihatdan qaraganda, o'limsiz hayot o'z ma'nosini yo'qotadi. O'limni his qilib turish uni ma'naviy, hatto jismonan yengib o'tish yo'llarini qidirishga olib keladi; o'lim — ijodkorlik uchun turtki. Yoki o'g'rilikni olaylik: u ham yovuzlik. Lekin Bernard Mandevilning (XVIII asr) aytishicha, agar Angliyada o'g'rilik tarqalmaganida, temirchilik san'ati rivojlanmasdi. Odamlar o'g'rilardan saqlanish uchun tamba, qulf, mustahkam temir darvozalar, panjaralar o'rnatishga majbur bo'ldilar va, shunday qilib, sanoatning muayyan bir sohasi yaratildi.

Yovuzlikka qarshi kurashar ekanmiz, biz uning muayyan bir turidan qutilamiz, lekin oldimizda uning yana boshqa xili paydo bo'ladi. Yovuzlikning bitta turiga bir tomonlama diqqatni jamlash va unga qarshi jarrohlik aralashuviga o'xshash inqilobiy yo'l bilan kurashish nafaqat uning yangi turlarini vujudga keltiradi, balki bir joyda kesib tashlangan saraton shishi boshqa joydan o'sib chiqqanidek, eski yovuzlikka qaytadan jon ato etadi. Xullas, Losskiyning axloqiy ta'limoti yovuzlik bilan tolmay, muntazam, har kuni kurash olib borishni tavsiya etadi. Ana o'shandagina jamiyat va inson kutilgan taraqqiyotga erishib boradi.

Ezgulik va yovuzlikning paydo bo'lishi, ularning inson hayotidagi o'rni, yovuzlikka qarshi kurashishning yo'llari singari doimiy dolzarb

axloqiy muammolar rus mumtoz axloqshunosligining boshqa vakillari uchun ham muhim edi. Bu borada yirik ishlar qilgan mutafakkirlardan biri ekzistensiyachi faylasuf **Nikolay Aleksandrovich Berdyayev**dir (1874–1948). Uning ayniqsa, «Insonning vazifasi haqida» (1931), «O‘z-o‘zini anglash» (1939–1940), «Ilohiylik va insoniylikning ekzistensial dialektikasi» (1944–1945) kabi asarlari shu jihatdan diqqatga sazovor.

Nikolay Berdyayev falsafiy-axloqiy qarashlarining yaqqol ajralib turadigan o‘ziga xos xususiyati shundaki, uning asosiy g‘oyasi – erkinlik. Nima uchun o‘z tabiatiga ko‘ra erkin va ijodkor mavjudot bo‘lgan inson Xudo bergan ne‘matlardan joyiga qo‘yib foydalana olmaydi; nimaga insonning o‘ylagan narsasi o‘rniga tarixda butunlay boshqacha holat ro‘y beradi; nima uchun ilmu salohiyatni odam bolasi o‘ziga o‘xshaganlarni ezish uchun, ya’ni yovuzlik yo‘lida ishlatadi; nega iste’dodli odam ko‘pincha yolg‘izlikka mahkum; nimaga daho san’atkorlarning hayotida fojiaiylik, o‘rtamiyonalik doim g‘olib keladi; nima sababdan inson erkinlik uchun tug‘ilgan, lekin u doim va hamma yerda kishanband? Faylasufni ana shu muammolar qiziqtiradi.

«Mening falsafamdagi o‘ziga xoslik, eng avvalo, men unga borliqni emas, erkinlikni asos qilib oldim», – deydi Berdyayev va haqiqatan ham har bir muammoni erkinlik haqidagi o‘z tasavvuri prizmasidan o‘tkazib tahlil etadi¹. Bu esa, tabiiyki, pirovard natijada allomani barcha falsafiy muammolarga diniy-axloqiy nuqtayi nazardan munosabatda bo‘lishga olib keladi. «Erkinlik, – deydi buyuk rus mutafakkiri, – mening mustaqilligim va o‘z shaxsimni ichdan belgilovchi murvat, erkinlik mening ijodiy quvvatim, u oldimda turgan ezgulik va yovuzlik oralig‘idagi tanlovim emas, balki ezgulik va yovuzlikning o‘zini yaratishimdir»². Bunday erkinlik – faqat insonning o‘z erkinligi, hatto unga Xudo ham hukmronlik qilolmaydi. Inson agar o‘z holiga qo‘yilmaganida, uning inson deb nomlanishi ham mumkin emasdi. Haqiqiy insoniy hayot – insonning qaror qabul qilishdagi quyushqonga sig‘masligidir.

Faylasuf o‘z ijodida tarixga katta e’tibor beradi. U tarixda inson ma’naviyatining ichki dialektikasiga mos tushadigan uch muhim davrni ajratib ko‘rsatadi. Birinchisi – Ahd ul-qadim Xudosi, olamning Podshosi, Egasi davridagi insondan muhabbat emas, faqat bo‘ysunishni talab

¹ Бердяев Н.А. Самопознание. М., «Книга», 1991. С. 56.

² O‘sha manba. С. 61

qiladigan, nasroniylikkacha bo'lgan qonun va bo'ysunish axloqi. U — yerdagi vaqt nuqtayi nazaridan tarixning tabiiy-organik davriga to'g'ri keladi. Ikkinchi davr — inson gunohga botganligiga o'zi aybdor ekanini his etib, ijtimoiy ijoddan bosh tortish bilan o'z aybini yuvadigan, ijod qilmaydigan tazarru axloqi. U — O'rta asrlarda tarkidunyochilik hukmronlik qilgan madaniy-organik davr. Nihoyat, uchinchi davr, endi o'z yo'lini boshlagan, lekin hali kelib ulgurmagan — dunyoni din vositasida o'zgartiradigan ijod axloqi. Ijod axloqi shunday ulkan bir davrki, unda ezgulik va yovuzlik kurashining keskinligi yo o'zgargan dunyoga yoki umumhalokatga eshik ochib beradi. Biroq qaysi eshikning ochilishi insonga bog'liq. Inson dunyoni o'zgartirishda Xudoning hamkori bo'lish imkoniyatiga ega. Ayni paytda, bu dunyoni yagona dunyo deyish bilan Uning dushmaniga ham aylanishi mumkin. Zero, tarix Xudo haqqi uchun qilingan ishlar va yovuz ijod orasidagi kurashdan iboratdir.

Xo'sh, yovuz ijod yoxud yovuzlik mohiyatan nima o'zi? Faylasufning fikriga ko'ra, yovuzlik ijobiy borliqqa ega emas, u ezgulikdan o'g'irlangan xususiyati bilangina kishini o'ziga og'diradi. Shu bilan birga, u nafaqat mavjud, balki dunyoda ezgulikdan ko'ra ko'proqdir. Yovuzlik bilan kurashning bir xavfli tomoni shundaki, bu kurash beixtiyor yovuzlik tabiatini o'ziga qabul qilishi, yuqtirishi mumkin; yovuzlikni nihoyatda yomon ko'rgan yaxshi odamlar unga qarshi yovuz usullardan boshqa kurash yo'llariga ishonchlarini yo'qotadilar va natijada o'zlari yovuzlik qilganliklarini bilmay qoladilar. Shu bois hatto shaytonga ham insoniy yaxshilik bilan munosabatda bo'lmoq lozim; ezgulikdan chiqmay, ezgulikni nurlantirib turish kerak.

Bizning davrimizdagi asosiy axloqiy muammo, bu — dushmanga munosabat masalasi: dushmanni odam deb hisoblamaslik, unga insoniy munosabat qilmaslik hozir odat tusiga kirgan. Aynan mana shunda Injildan chekinishni ko'rish mumkin. Zero, shaytoniy odamlar mavjud emas, balki odamlarda shaytoniy holatlar mavjuddir. Shu bois biror-bir inson ustidan pirovard hukm chiqarish mumkin emas. Aks holda jinoyatchi uchun berilgan jazoning o'zi ko'pincha jinoyatga aylanadi. Odamlarda dushman izlash odati bor. Ayniqsa, inqilob yashab turishi uchun doimo o'zida dushmanga ehtiyoj sezadi va agar dushman yo'q bo'lsa, uni o'ylab topadi. Aksilinqilob ham shunday. Dushman topilganda odam o'zini yaxshi his qiladi. Bu hol yovuzlikning obyektivlashtirilishi, uning tashqi reallikka chiqarilishidir.

Nikolay Berdyayev ezgulik va yovuzlik orasidagi munosabatlarning

jo'n emasligini, ularda ekzistensiyacha dialektika borligini ta'kidlaydi. Zero, yuqorida aytilganidek, ezgulik yovuzlikka aylanishi mumkin. Lekin, shuning barobarida, yovuzlik ham ezgulik bo'lib qayta tug'iladi. Ya'ni, inson agar barcha imkoniyatlar sinovidan o'tsa, ezgulik va yovuzlik tajribalarini boshdan kechirsa, u holda yovuzlikning o'zi ezgulikning dialektik ibtidosi bo'lib qoladi. Hegel aytganidek, salbiy hodisalardan o'tilgach, navbatda faqat ijobiy bosqich qoladi. Shunday qilib, hatto dahriylik Xudoni bilishning dialektik ibtidosiga aylanadi. Bu dahriylik, mohiyatan, kommunizm va boshqa shunga o'xshash hodisalar orqali botiniy o'tmishlardan boyib, yorug'likka, nurga chiqadigan inson taqdiridir. Yovuzlarni qirib tashlash emas, balki ma'rifatli qilish lozim. Chunki yovuzlikdan zo'ravonlarcha yo'l bermaslik yoki yo'q qilib tashlash usuli bilan emas, balki uni ichdan botinan yengish orqali qutulish mumkin.

Shunday qilib, biz insoniyat tafakkuri tarixidan eng miqyosli bosqichlardan biri bo'lmish Yangi davrdagi ba'zi axloqiy yo'nalishlar, nazariyalar va qarashlar bilan imkon qadar tanishib chiqdik. Qisqacha xulosa sifatida, bu davr mutafakkirlari ilgari surgan ko'pgina nazariy konsepsiyalar, ilmiy farazlar Eng Yangi davr axloqshunosligi va, umuman, zamonaviy axloq ilmi uchun kompas vazifasini o'taydi, degan fikrni aysak xato bo'lmaydi. Biz har qadamda ularning ta'sirini his qilib turamiz; qanday yangi yo'nalish yoki oqim paydo bo'lmasin — hammasida ularning o'zak vazifasini o'taydigan hissasini e'tirof etmasdan ilojimiz yo'q.

Nazorat uchun savollar

1. *Ovro'pa ma'rifatparvarlari axloqshunosligining mohiyati nimada?*
2. *Ratsional va sensual yo'nalishdagi axloqshunoslikning farqini nimalarda ko'rasiz?*
3. *Olmon mumtoz axloq falsafasi asoschisi I.Kantning qarashlari haqida nimalar bilasiz?*
4. *Fixte va Shelling axloqiy qarashlarining o'ziga xosliklari nimalar bilan belgilanadi?*
5. *Hegel axloq falsafasining ijtimoiy tabiatini qanday tushuntirib berasiz?*
6. *Foyerbax insonning baxtga intilishini qanday talqin qiladi?*
7. *S.Kirkegaard inson hayotini necha bosqichga bo'ladi va ular qanday ahamiyatga ega?*
8. *A.Shopenhauer ilgari surgan ixtiyor tushunchasi nimani anglatadi?*
9. *L.Tolstoy va F.Dostoyevskiyning axloqiy qarashlaridagi diniylikning o'ziga xosliklari nimada?*

10. V.Solovyov, O.Losskiy va A.Berdyayev axloqshunosligining asosiy xususiyatlari nimalardan iborat?

11. Yangi davr axloqshunosligining ahamiyati nimalar bilan belgilanadi?

Adabiyotlar

1. L.N. Tolstoy. Iqroynoma. T., «Yozuvchi», 1995.
2. A. Sher. Axloqshunoslik. T., O'AJBNT — «Yangi asr avlodi». T., 2003. 87 — 125-b.
3. Вердяев Н. Происхождение зла и смысл истории.// Вердяев Н. Судба России. М., «Эксмо Пресс» — Харьков, «Фолио», 1999. С. 138 — 205.
4. Вердяев Н. Опыт парадоксальной этики. М., АСТ, 2003.
5. Выховский В. Людвиг Феемба. М., «Мысл», 1967. С. 148 — 182.
6. Гегел Г. Система нравственности.// Гегел Г. Политические произведения. М., Наука, 1978. С. 276 — 375.
7. Гоббс Т. Человеческая природа. // Сочинения в 2-х т., т. 1. М., «Мысл», 1989. С. 507 — 573.
8. Кант И. Из лекции по этике.// Этическая мысль 1988, М., Политиздат, 1988, С. 299 — 333.
9. Кант И. Из лекции по этике.// Этическая мысль 1990, М., Политиздат, 1990, С. 297 — 322.
10. К'еркегор С. Волезн к смерти.// Этическая мысль 1990. М., Политиздат, 1990. С. 361 — 470.
11. Соколов В. Спиноза. М., «Мысл», 1973. С. 120 — 178.
12. Соловьёв В. Оправдание добра. Нравственная философия // Вл. Соловьёв. Сочинения в 2-х томах. т. 1. М., «Мысл», 1990. С. 47 — 548.
13. Спиноза В. Этика// Спиноза В. Избранные произведения в 2-х т. Т.1. М., Политиздат, 1957. С. 359 — 618.
14. Шеллинг Ф. Философские исследования о сущности человеческой свободы и связанных с ней предметах. // Шеллинг Ф. Сочинения в 2-х т. Т. 2. М., «Мысл», 1989. С. 86 — 158.
15. Шопенгауэр А. Идеи этики. // Шопенгауэр А. Избранные произведения. М., «Просвещение», 1992. С. 133 — 188.
16. Юм Д. Трактат о человеческой природе. Минск, Попурри, 1998.

V BOB

ENG YANGI DAVR AXLOQ FALSAFASI

REJA

1. *Hayot falsafasi axloqshunosligi.*
2. *Ruhiy tahlil mutafakkirlarining axloqiy ta'limotlari.*
3. *Ekzistensiyachilik axloq falsafasi.*
4. *G'ayrizo'ravonlik axloqiy ta'limoti.*
5. *Hayotga ehtirom va yangi tasavvufchilik axloqshunosligi.*

Tayanch tushunchalar

Hayot falsafasi, Oxirgi odam, Yaxshi odam, Alo odam, Onglanganlik, Onglanmaganlik, Edip kompleksi, Muhabbat, Mavjudlik, Tanlov, Qaror, G'ayrizo'ravonlik, Hayotga ehtirom, Yangi tasavvufchilik.

Insoniyat jamiyati hech qachon XX asr darajasidagi yuksaklikka ega bo'lgan emas, XX asr arafasi va davomidagi tafakkurda ko'p va xilma-xil yo'nalishlar vujudga keldi. Ular uchun umumiy bo'lgan o'ziga xos ikki jihat alohida diqqatga sazovor: birinchisi — ularning hammasi, asosan, insonni bevosita o'rganishga qaratilgani, ya'ni, ma'lum ma'noda, antropologik xususiyatga egaligi; ikkinchisi — falsafiy bo'lmagan va falsafiylikdan «chiqib» ketgan fanlarning asos nuqtayi nazaridan falsafiylik kasb etishi yoxud falsafaning tadqiqot quroliga aylanishi. Shuningdek, Ovro'pa mutafakkirlarining Qadimgi va O'rta asrlar Sharq falsafiy tafakkurini inson omili nuqtayi nazaridan qayta ko'rib chiqishi, uning asosiy yo'nalishlari va metodlarini yangicha sharoitda qo'llashga intilishi ro'y berdi. Eng yangi davr faylasuflari uchun o'z tafakkuri iskanjasida qolgan, buyukligidan, ishbilarmonligidan kibrlanib, o'z mohiyatining asl ma'nosini yodidan chiqarib qo'ygan, mohiyatiga mos kelmaydigan mavjudlik bilan o'rallashib kun kechirayotgan insonni mohiyatga qaytarish va unga oliy axloqiy mavjudot sifatida munosabatda bo'lish masalalari muhimdir. Zero, bir emas, ikki jahon urushini amalga oshirgan, o'z nafs-i-ixtiyoriga berilib, o'zi va o'zi yashab turgan sayyoraning halok bo'lishi mumkinligini anglatotgan insonni bilish, uning ichki dunyosini ilg'ash yengil yumush emasligi ayon bo'lib qoldi. Eng yangi davr odamining bu ahvolini Payg'ambarimiz (s.a.v.) dan Daylamiy rivoyat qilgan, G'azzoliy «Ihyo ulum ad-din»ning «Tavba» kitobida keltirgan quyidagi hadis juda yaqqol ifodalaydi:

«Tong otib, kun yorishgan har sahar, kun botib, shafaqlar yo‘qolgan har kecha borki, unda ikki farishta to‘rt xil ovozda bir-biriga deydi: «Koshki, bu xalq yaratilmasa edi!» Boshqasi deydi: «Koshki, ular yaratilganlaridan so‘ng, nima uchun yaratilganlarini bilsalar edi!» Yana biri deydi: «Koshki ular nima uchun yaratilganlarini bilganlaridan so‘ng, bilganlariga amal qilsalar edi!»¹.

Bunday odamni tushunish va unga o‘zining ahvolini tushuntirish faqat an’anaviy ratsional yo‘l bilan mumkin emasligi yaqqol sezila boshladi. Shu sababli Eng yangi davr falsafiy tafakkurida noratsional usul yetakchi o‘rin egalladi.

Eng yangi davr tafakkurining, shu jumladan, axloq falsafasining yana bir o‘ziga xos xususiyati shundaki, uning ba’zi muhim yo‘nalishlariga o‘z davridan ilgari ketgan mutafakkirlar asos soldilar. Ularni davrlashtirish nuqtayi nazaridan emas, balki ma’naviy-ruhiy jihatdan Eng yangi davrga nisbat berish mumkin.

Mazkur yo‘nalishlarning eng muhimlari sifatida hayot falsafasi, ruhiy tahlil, falsafiy antropologiya, ekzistensiyachilik, falsafiy gerменевтика, fenomenologiya, sinergetika singari ta’limotlarni keltirish mumkin. Ular orasida hayot falsafasi yo‘nalishi noodatiyligi, qamrovliligi va g‘oyat teranligi bilan alohida ahamiyatga molik.

1. Hayot falsafasi oqimi axloqshunosligi

G‘arbiy Ovro‘pada mumtoz ratsionalchilikka qarshi o‘ziga xos raddiya tarzida vujudga kelgan bu oqimda hayot birinchi o‘rindagi voqelik, keyinchalik ma’naviyat va moddiyatga, ong va borliqqa bo‘linadigan uzviy yaxlitlik tarzida idrok etiladi. Undagi hayot tushunchasi murakkab, ko‘p ma’noli, o‘zining aniq bir talqiniga ega emas. Hayot barcha qat’iy belgilab qo‘yishlarga, qotib qolishga qarshi turadigan ijodiy shaxsiylashishning uzviy jarayoni, uni ratsional tushunchalar vositasida anglab bo‘lmaydi, u murakkab va ko‘p ma’noli. Mazkur oqimga asos solgan mutafakkir buyuk olmon faylasufi **Fridrix Nitshedir** (1844–1900). Uning axloqqa munosabati «Zardusht dediki...» (1883–1884), «Ezgulik va yovuzlikning narigi tarafida» (1886), «Axloqning kelib chiqishiga

¹ *Abu Homid G‘azzoliy*. Tavba kitobi. Arabchadan R.Zohid tarjimasini. T., «Movarounnahr», 2003, 120-b.

doir» (1887), «Hukmronlikka ixtiyor. Barcha qadriyatlarni qayta baholash tajribasi» (1886–1888) singari asarlarida aks etgan.

Nitshe haqida hozirgacha bir-birini tubdan inkor qiladigan ikki umumiy fikr mavjud. Biri – uni fashizmning asoschisi, urushlar tarafdori, axloqsizlikni, zo‘ravonlikni ma‘qullovchi, mafkurachi-faylasuf sifatida, ikkinchi umumiy fikr – uni inson shaxsi ozodligini, inson xususiyligini bo‘rttirib ko‘rsatgan, insonni ulug‘ mavjudot ekanini yodiga soluvchi, shaxs erki tarafdori bo‘lgan mutafakkir tarzida talqin etadi. Xo‘sh, aslida u qanday faylasuf?

Nitshe odamlarni uch toifaga bo‘ladi: oxirgi odamlar, yaxshi odamlar va a‘lo odam (odamdan yuksak odam). U Zardusht tilidan shunday deydi: «Qarangiz! Men sizga eng oxirgi odamni ko‘rsataman. «Muhabbat – nimadir? Yaratmoq – nimadir? Intilmoq-chi? Yulduz degani nima?» Oxirgi odam ana shunday deb so‘rab turadi va ko‘zlarini pirpiratadi. Yer kichkina bo‘lib qoldi va uning yuzasida hamma narsani kichraytiruvchi mitti odam sakrab-sakrab yuribdi. Uning urug‘i suvarak kabi qirilib bitmagay: oxirgi odam hammadan ko‘proq yashaydi. Ular vaqti-vaqti bilan andak zahar yutadi. Shundan yaxshi tushlar ko‘radi... Cho‘pon yo‘q, hammasi – poda! Har kim tenglik istaydi, hamma – teng. Kimda-kim boshqacha anglasa, o‘z ixtiyori bilan jinnixonaga yo‘l oladi. «Ilgari butun olam telba edi», – deydi ularning eng oqillari va ko‘zlarini pirpiratadi. «Baxt-iqbolni biz topganmiz», – deb aytadi oxirgi odamlar va ko‘zlarini pirpiratadi».

Mana yaxshi odamning ta‘rifi: «Men shunday odamni sevamanki, u a‘lo odamga makon qurmoq uchun zahmat chekadi va ixtirolar qiladi va uning kelmog‘i uchun yer, maxluqot va nabototni hozirlab qo‘yadi. Zotan, shu tarzda o‘z halokatini istaydi. Men shunday odamni sevamanki, u yaxshiligidan intilish va toleni yasaydi. Zotan, u xuddi mana shunday – o‘z yaxshiligi uchun yashashni istaydi va boshqacha umr kechirishni bilmaydi».

A‘lo odam to‘g‘risida esa Nitshe quyidagicha fikrlaydi: «Men sizlarga a‘lo odam to‘g‘risida ta‘limot keltirdim. Odam shunday bir xilqatdirki, undan oshib o‘tmoq kerak. Siz undan o‘tmoq uchun nima qildingiz? Shu damgacha barcha xilqatlar o‘zidan yuqoriroq nedir bir narsa yaratdi. Siz shu ulug‘ to‘lqindan sachragan ko‘pik bo‘lib o‘tirdingizmi? Odamdan o‘tish o‘rniga, tezroq boz yana vahshiy hayvon tusiga kirishga oshiqdingizmi? A‘lo odam – zaminning mazmuni. Birodarlarim, men sizga iltijo qilib, zaminga sodiq bo‘ling va sizga yer uzra umid to‘g‘risida

soʻzlayotganlarga ishonmang, oʻzlari bilarmi, bilmasmi, baribir, ular zaharlaguvchilar, deb ayturman... Chindan ham, odam — loyqa seldir. Uni oʻziga yutib toza qilmoq uchun faqat dengiz boʻlmoq kerak. Qarang, men sizga aʼlo odam toʻgʻrisida soʻzlayapman: U — oʻsha dengiz, unda sizning ulugʻ nafratingiz choʻkib ketgay. ...U — chaqmoq, u — telbalik!...»¹.

Endi uchala odam turini tasavvur qilib koʻraylik. Misol tariqasida «Alpomish» dostoniga murojaat qilaylik. Oxirgi odamlar kichkina joydagi kichkina issiq oʻrinlari uchun Alpomishning oʻgʻli Yodgorni xoʻrlagan bakovul, Ultontozni xon koʻtarib, uning dasturxonini sarqitlarini zavq bilan kutib yashayotgan kichkina odamlar emasmi? Ular agar katta harflar bilan yoziladigan «Muhabbat» soʻzining maʼnosini bilganlarida, yulduzlar bilan aqalli biror tun soʻzsiz suhbatlashganlarida pastkashlik qila olarmidilar? Nitshe ular haqida boshqa bir oʻrinda maydalashib ketgan bunday odamlar, hukmronlikka layoqati boʻlmagan, noloyiq shaxslarning muvaffaqiyatlari uchun yoʻl ochib beradi, ular buyruq beradigan har qanday iroda kuchi oldida tiz choʻkadilar, deydi.

Yaxshi odam-chi? Yaxshi fazilatli odam Qorajon emasmi? Qorajonlar Alpomishning kelishi uchun, yuzaga chiqishi uchun hamma narsani qilishga, kerak boʻlsa, jonini berishga tayyor. Alpomishlarning ularsiz roʻyobga chiqishi mumkin emas. Alpomishlar esa — zaminning mazmuni. Shu sababli Nitshe ularni insoniyatning orzu-umidi deb taʼriflaydi: «Bizning mohiyatimiz — oʻzimizdan yuksakroq mavjudotni yaratishdan iborat. Oʻz chegaramizdan naridagi oʻzimizni yaratish. Qachondir u yerga maqsad, qutqaruvchi inson kelishi kerak. Xudo oʻldi, va bizning istagimiz — aʼlo odam yashasin»². Bunday odam oldida qonunlar bosh egadi, unda ham qonunchi, ham sanʼatkor omuxtalashib ketgan boʻladi.

Darajalar pillapoyasida inson egallaydigan oʻrin u cheka olishi mumkin boʻlgan iztiroblar bilan belgilanadi, deydi faylasuf. Buning uchun, yaʼni alo odam boʻlish uchun inson anʼanaviy axloqiy qadriyatlardan kechishi kerak: shafqatli emas, shafqatsiz boʻlishi lozim, rost — bor-yoʻgʻi qatʼiy amr, yolgʻon esa — hayotning doimiy yoʻldoshi, hatto sharti, har qanday fazilat nodonlikka, har qanday nodonlik fazilatga

¹ Nitshe F. Zardusht tavallosi. I. Gʻafurov tarjimasi. «Tafakkur» jurnali, 1995, 1-son.

² Oʻsha manba.

yetaklaydi — mana, Nitshening qadriyatlarini qayta baholashi. «Axloq, — deydi u, — insonning tabiat qoshidagi oliftagarchiligi»¹. Zero, axloq tufayli yovvoyi, erkin, darbadar insonning barcha tabiati (instinkti) doimiy majburlikda saqlanishi natijasida tashqarida qoʻllanish imkonini topmasdan ichkariga urib ketadi. Shu bois odam oʻzini ichki siquvda saqlaydigan axloqiy qadriyatlardan kechishi kerak, erkin boʻlishi lozim. Bu esa, yuqorida aytilganidek, iztirobni talab etadi.

Iztirob oʻzgalarga emas, oʻziga shafqatsizlikdan, ezgulik va yovuzlik doirasidagi fazilatlardan kechib, undan narigi tarafga oʻta olishdan, yaʼni, muayyan davr uchun qonunlashtirib qoʻyilgan axloq meʼyorlarini bajarmaslikdan, ularni kunpayakun qilib tashlashdan iborat. Prometey taqdiri bunga yaxshi misol boʻla oladi. U Zevs oʻrnatgan va hech bir maʼbud tasavvur eta olmaydigan jinoyat qildi. Olimp ilohiy jamoasidagi azaliy axloq qoidalarini buzdi — insonga, zulmatga mahkum mavjudotga olov oʻgʻirlab keltirib berdi va bu «oʻgʻri» qoyaga parchinlanib, koʻz koʻrib, quloq eshitmagan azobga mahkum etildi.

Lenin ham, Hitler ham, Stalin ham, Pol Pot ham emas, aynan ana shu «axloqsiz» maʼbudni alo odamning azaliy timsoli deyish mumkin.

Fridrix Nitsheni olmon millatchiligida ayblashadi. Vaholanki, u: «Olmonlar — ularni qachonlardir mutafakkirlar deb atashardi — ular hozir, umuman fikr lay oladilarmi? — Deutsshland, Deutsshland uber alles, qoʻrqamanki, olmon falsafasining soʻnggi shu boʻlmasa edi...»².

Nitsheni yahudiylarning dushmani sifatida talqin etishadi. Vaholanki, u mana bunday deydi: «Yahudiylar, shubhasizki, hozir Ovroʻpadagi eng kuchli, eng tirishqoq, eng toza irq». «Mamlakatdan aksilsemitchi baqiroqlarni chiqarib yuborish, ehtimol foydali va adolatli boʻlur edi»³. Yoki mana bu fikrga eʼtibor qiling: «Hech qanaqangi amerikacha kelajakning bizga keragi yoʻq! Olmon va slavyan irqlarini payvandlash lozim!...». «Men hatto olmonlar slavyan qonining kuchli aralashgani tufayli isteʼdodli millatlar qatoriga kirdi deb oʻylayman»⁴. Bu misollardan keyin Nitsheni irqchilikda ayblash kishiga erish tuyuladi. Toʻgʻri, u yahudiylarni baʼzi oʻrinlarda «qamchilab» oʻtadi. Lekin ularning asosiy

¹ Ницше Ф. Сочинения в 2 т. т. 1. М., «Мысль», 1990. С. 735.

² Oʻsha manba. С. 43.

³ Oʻsha manba. С. 44.

⁴ Oʻsha manba. С. 45.

aybini Isoni dunyoga keltirganlikda ko'radi. Isoni esa odamlarni shalpaygan, erksiz mavjudotga aylantirib qo'yganlikda ayblaydi.

Shuni alohida ta'kidlab o'tmoq joizki, Nitshe – Shopenhauerning shogirdi. Eslaylik: Shopenhauer axloqiy illatlarni birinchi o'ringa qo'yib, fazilatlarni mustaqil hodisalar emas, balki illatlarning aksi tarzida talqin etgan edi. Nitshe esa bu borada yana ham ilgarilab ketadi: illatlarni fazilat tarzida, fazilatlarni illat tarzida taqdim qiladi. Uning nazdida, inson o'z illatlarini tuzatmasa ham, ularni ochiq, halol e'tirof etishi illatlarimizni fazilatlar orasida berkitib turishdan, fazilatlar bilan niqoblashdan afzaldir. Nitshe, shu sababdan ham ezgulik, shafqat, burch kabi tushunchalarni emas, to'g'rilik va axloqiylikni axloqning negizi deb biladi. Demak, Nitshe ta'limotini o'rganish uchun ko'p o'rinlarda unga nivelirning durbini orqali qarash, ya'ni fikrlar ortidagi teskari ma'noni tushunmoq lozim bo'ladi. Chunonchi, u Isoni, nasroniyligni, boya aytganimizdek, aybdor deb sanaydi, ular sha'niga achchiq gaplar aytadi, o'zini aksilnasroniy deb ataydi; faylasuf hatto so'nggi asarlaridan biriga «Dajjol» nomini ham bergan. Lekin aslida u Isoni, nasroniyligni sevadi; Men qalban hech qachon nasroniylikka qarshi gunoh ish qilmaganman, deydi Nitshe. So'nggi maktublariga esa uning «Xochga parchinlangan kimsa» deb imzo chekkanligi ma'lum. Bularning sababi shundaki, mutafakkir insonni ham, Isoni ham, axloqni ham sevadi, lekin ular o'zlari o'zligini namoyon qila olmaganidan, chekiga tushgan vazifani bajarmaganidan, ko'tarilishi mumkin bo'lgan yuksaklikka ko'tarilmaganidan – maydalashib ketgan buyuklikdan g'azablanadi, alam bilan, jahl bilan fikrlaydi. «Jahl kelganda, aql ketadi», degan maqol nazarimizda ko'proq Nitshega taalluqli.

Nitshening axloqshunosligi va siyosatshunosligida bo'rtib ko'zga tashlanadigan fikr, bu – uning demokratiyaga tish-tirnog'i bilan qarshiligi. Demokratiya, uning nazdida faqat bir hil «taraqqiyotga» – odamlarning maydalashuviga, o'zlarining teskarisiga aylanib qolgan mavjudot bo'lishlariga olib keladi. Ana shunday muqarrirlik bilan insoniyatning qum-quyqasi paydo bo'ladi: hammasi nihoyatda bir xil, nihoyatda kichik, nihoyatda dumaloq, nihoyatda yashovchan, nihoyatda zerikarli, deydi mutafakkir. Demokratiya va sotsializmni u past, quyi, maydalashgan inson hukmronligining shakllari sifatida talqin etadi. Agar biz hozirgi eng ilg'or G'arb demokratiyasiga nazar tashlaydigan bo'lsak, Nitshening xavfsirashi bejiz emasligiga ishonamiz. Masalan, o'ta demokrtik mamlakatning prezidenti yo bosh vaziri, deylik avval o'z

mamlaktida bir necha davlatlar delegatsiyalarini qabul qilish, shartnomalari tuzish bilan shug'ullanib so'ng, Afrika yoki Yaqin Sharq mamlakatlari bo'ylab bir haftalik safarga chiqdi, qaytib kelgach, ikki-uch shtat yo viloyatda ro'y bergan tabiiy ofat oqibatlarini bilan shug'ullandi. Natijada u soliq deklaratsiyasini o'z vaqtida to'ldirib berolmadi. Ayni shu paytda o'sha mamlakatdagi xususiy etikdo'zlik do'koniga ega yoki tobutsozlik bilan shug'ullanadigan fuqaro o'z daromadini kamaytirib ko'rsatish yo'llarini qidirib topishga urinib, u ham soliq deklaratsiyasini o'z vaqtida to'ldirmadi. Natijada millat, mamlakat va davlat manfaatlari yo'lida tinim bilmagan, shu manfaatlarni qonundan ustun ko'rgan odam bilan o'z foydasini ko'zlab, qonunni buzgan etikdo'z yoki tobutsoz bir xil jazoga tortiladi. Buning ustiga, etikdo'z yo tobutsoz jarimasini to'lab qutilib ketaveradi. Prezident yoki bosh vazirning jazosi jarimani to'laganidan keyin boshlanadi; gazeta, jurnal, radio, televideniye — hammasi rahbarning qonunni buzganligi haqida jar soladi, uni hatto davlatni boshqarishga axloqiy jihatdan nomunosib odam deb atay boshlaydi. Vaholanki, huquq va axloq niqobini kiyib, rahbari sharmanda qilishga kirishgan guruhning maqsadi bitta — uni hokimiyatdan chetlatish, juda bo'lmasa, qayta saylanish yoki tayinlanish imkonidan mahrum qilish hamda shu yo'l bilan o'zgalarning hokimiyat tepasiga kelishini ta'minlash. Bu — axloqiylik niqobidagi axloqsizlik. Mana shu axloqsizlikni amalga oshirishda — ulkan insonni burdalab-maydalab tashlashda omma va ommaviy axloq yordam beradi. Omma esa Nitshe nuqtayi nazaridan faqat quyidagi uch xil yondashuvga loyiq xolos: ular ulug' insonlarning zaif, qonsiz nusxalari, buyuklarga qarshilik ko'rsatuvchi kuch, buyuklarning qo'lidagi qurol. Ana endi Nitshening a'lo odamni axloqdan, qonundan yuksak turuvchi, o'zi qonun yaratuvchi deb ta'riflashini tushunish mumkin.

G'arb demokratiyasidagi, sotsializmdagi tenglik, ba'zi hollarda adolatsizlikka aylanishining tenglashtirish bilan aynanlashuvining xavfi borligini Nitshe oldindan ko'ra bildi. «O'ta demokratiya»ning insonga xavfli ekanini AQSH Prezidenti Bill Klinton ustidan olib borilgan sud ham ko'rsatib turibdi. Bu yerda mamlakat, millat manfaati emas, AQSH Prezidentiga muholifat guruhning maqsadi, hokimiyatni qo'lga olish birinchi o'rinda turibdi. Axloqiylik talab qilayotganlarning botiniy va dahshatli axloqsizligi shundaki, ular, jahon jamoatchiligi oldida AQSH davlatini, uning demokratiyasini, xalqi saylab qo'ygan prezidentini sharmandai sharmisor qildilar, bularning hammasi manfaat yuzasidan

qilingan, an'anaviy axloqiy va demokratik mezonlar doirasidagi ishlardir. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, Prezident Islom Karimovning O'zbekistonning o'z taraqqiyot yo'li borligi, biz o'z huquqiy davlatimizni kimlardandir nusxa ko'chirish yo'li bilan emas, balki o'zimizga xos Sharqona demokratiyani, nafaqat huquqiy balki axloqiy demokratiyani joriy etish yo'li bilan qurishimiz to'g'risidagi gaplari nihoyatda e'tiborli va qadrlashga loyiq.

Yana shuni ham aytish lozimki, ma'lum ma'noda, Nitsheni olmon Nostradamusi deyish mumkin. U sotsializmning qisqa vaqt oralig'ida o'ta terrorchilik vositasi bilangina mavjud bo'lishini aytadi, uni «dahshat hukmronligi» deb ta'riflaydi. Darhaqiqat, Lenin, Stalin sotsializmi ham, Mao Sze Dun, Pol Pot, Sharqiy Ovro'pa sotsializmi ham juda qisqa umr ko'rdi va shu qisqa muddatda o'zini qatag'onlar vositasidagina saqlab turdi. Nitshe eng tinch davrlarda, insoniyat urush xayolidan yiroq yillarda tarixda misli ko'rilmagan urushlarning ketma-ket kelishi, ularda yer yuzida hukmronlik qilish uchun Rossiya bilan birlashgan Ovro'pa kuchlarining to'qnashuvi haqida yozadi. Darhaqiqat, Nitshe vafotidan keyin o'n to'rt yil o'tar-o'tmas Birinchi jahon urushi boshlandi, keyin Rossiya inqilobi, Antanta hujumi, fuqarolar urushi, Stalin va Hitler qatag'onlari, undan so'ng Ikkinchi jahon urushi; Xirosima, Nagasaki fojialari, milliy ozodlik uchun olib borilgan urushlar, Vetnam urushi, Lotin Amerikasi va Afrikadagi partizanlik harakatlari, fuqarolar urushlari, Eron, Iroq, Afg'oniston, Tojikiston... Bunday urushlar hozir ham davom etmoqda. Uning Rossiya, Olmoniya, hatto Ovro'pa Ittifoqi haqidagi fikrlarini ham bemalol bashorat deyish mumkin. U oldindan ko'ra bilgan Ovro'pa xalqlari Ittifoqida har bir alohida xalq, jug'rofiy maqsadlariga muvofiqlashgan chegaralarda muayyan kanton o'rnini egallaydi. Ulardagi o'zaro munosabatlarning qurolli kuchlar emas, balki «o'zaro foydalilik» tamoyili asosiga qurilishini ta'kidlaydi. Bu Ittifoqning tuzilganiga, tamoyili haqiqatan «o'zaro foydalilik» ekaniga, pul birligi «evro»ning muomalaga kirganiga o'zimiz guvohmiz.

Biroq, bularning hammasi Nitshe qiyofasining bir jihati, uning ikkinchi jihati ham bor: bir tomondan, tabiiy tanlov yo'li bilan, ikkinchi tomondan — millionlab ojiz va omadsizlarni zo'rlik bilan yo'qotish yo'li orqali kelajak odamini yaratish kerak, deydi u. Boshqa bir o'rinda u, hayot — urushlar natijasi, jamiyat — urush quroli, urushdan bosh tortish katta miqyosdagi hayotdan bosh tortmoq demakdir, degan fikrni aytadi. Nitshe insoniyat kelajagida ikki yo'nalishni ko'rdi: biri —

sotsializm, ikkinchisi — fashizm, u sotsializmning terrorlari-yu tenglashtirishlaridan nafratlanib, fashizmga yon bosdi. Shu ma'noda buyuk olmon yozuvchisi Tomas Manning, Nitshe fashizmni emas, fashizm Nitsheni bunyodga keltirdi, degan fikri ham diqqatga sazovor.¹

Xullas, Nitshe axloqiy ta'limoti g'oyat o'ziga xos. Bu ta'limotdagi ikki xil qarash o'zaro dialektik munosabatni inkor etadi. Unga beqarorlik falsafasi — sinergetika nuqtayi nazaridan yondashmoq lozim. Nitshening timsolli tili bilan aytadigan bo'lsak, bu «yoqimsiz haqiqatlar» faylasufi yangi va nihoyatdamiqyosli falsafiy yo'nalish yaratdi. Biz istaymizmi, yo'qmi, uning ta'limoti ko'pgina nuqsonlarga qaramay, jahon falsafasi taraqqiyotiga katta hissa bo'lib qo'shildi; hozir ham uning eng ilg'or qarashlari yangi-yangi falsafiy oqimlarning yuzaga kelishi uchun turtki vazifasini o'tamoqda

2. Ruhiy tahlil mutafakkirlarining axloqiy ta'limotlari

Ruhiy tahlil usulining vujudga kelishi juda katta shov-shuvlarga sabab bo'ldi. XX asr arafasidan to bugungi kungacha bu shov-shuvlar goh kuchayib, goh susayib davom etmoqda. Ular bejiz emas. Zero, ming yillardan buyon o'qitilib va amaliyotda qo'llanib kelinayotgan ruhshunoslik fani bir zarb bilan taxtdan tushirildi. Ana shu zarb egasi avstriyalik olim **Zigmund Froyd** — Zigismund Shlomo (1856–1939) edi.

Gap shundaki, akademik ruhshunoslik tabiiy fanlar laboratoriyasining usullarini qo'llab, vijdon, qadriyatli mulohazalar, ezgulik va yovuzlikni bilish — ruhshunoslik muammolari tizimiga kirmaydigan metafizik tushunchalar, deb hisoblab, asosan, odatdagi «ilmiy usul» bo'yicha qabul qilingan mayda masalalar bilan shug'ullanib kelardi; u o'zining asosiy obyekti — qalbni nazardan qochirib, umumiy, yoshga, kasbga doir ruhiy holatlar hamda reaksiyalar va tabiiyyatlarning shakllanishiga, ya'ni ruhiy «murvatlar»ga e'tiborni qaratib, yuqorida aytganimizdek, inson uchun nihoyatda muhim bo'lgan muhabbat, aql, vijdon, qadriyatlar singari hodisalarni chetlab o'tdi. Froyd esa kuzatuvlar, aql va o'z kechinmalariga suyanibgina, axloqiy muammolarga murojaat qilmasdan ruhiy kasallikni muvaffaqiyatli davolash muammosini hal etib bo'lmasligini aniqladi va

¹ *Qarang: Мани Т. Собрание сочинений в 10 т. Т. 10. М., ГИХЛ, 1961. С. 383.*

bemor o'z qalbi ehtiyojlarini hisobga olmagan uchun kasallikka chalinadi, degan xulosaga keldi.

Froyd inson ruhiy hayotida uch bosqichni ajratib ko'rsatadi: ong yoxud onglanganlik, ongoldi, va ongtubi yoxud onglanmaganlik, ya'ni, ongga aylanmagan holat. Onglanmaganlik va ongoldi ongdan nazorat (senzura) degan o'rta bosqich orqali ajralib turadi. Nazorat ikki vazifani bajaradi: birinchisi, shaxs o'ziga maqbul ko'rmagan va qoralagan his-tuyg'ular, fikrlar, tushunchalarni onglanmaganlik hududiga siqib chiqaradi; ikkinchisi, ongda o'zini namoyon etishga, ya'ni, onglanganlikka, intilgan faol onglanmagan holatga qarshi kurashadi. Onglanmaganlikda fikrlar, his-tuyg'ular umuman yo'qolib ketmaydi, biroq xotiraga chiqishi uchun yo'l qo'yilmaydi. Shu bois ular ongda bevosita emas, balki bilvosita — bilmay gapirib yuborish, xato yozib yuborish, tush, nevrozlar singari g'alati harakatlar orqali namoyon bo'ladi. Shuningdek, onglanmaganlikning sublimatsiyasi — taqiqlangan intilishlarning ijtimoiy jihatdan maqbul harakatlarga aylangan tarzda ko'rinishi ham ro'y beradi. Onglanmaganlik g'oyat yashovchan, vaqtga bo'ysunmaydi. Undagi fikrlar, istaklar, his-tuyg'ular nazorat tufayli, hatto o'n yillardan so'ng ongga chiqsalar-da, o'z ehtiros quvvatini yo'qotmaydilar. Ongoldi holatini muvaqqat onglanmaganlik, deyish mumkin, uning ongga aylanish imkoni bor, u onglanmaganlik bilan ong o'rtalig'ida bo'lib, ongning kundalik ishida xotira ombori vazifasini bajaradi.

Shunday qilib, qalb qa'rida yotgan, tiyiqsiz ehtiroslar hisoblangan onglanmaganlik intilishlariga diqqatni qaratib, Froyd inson qalbining «qora» tomonlarini tahlilga oladi. Bu tahlil, insonning qanchalik zohiriy axloqiylashuviga qaramay, unda tabiiy jinsiy aloqada o'zini namoyon qiladigan uyatsiz, aksilaxloqiy, «yomon» tomonlar mavjudligini isbotlab beradi. Bu tomonlarni Froyd tushlarda aks etishini ko'rsatadi, zero, tushda ongning nazorati g'oyatda zaiflashishi tufayli ular o'zlarini ramziy tarzda namoyon etadilar. Shu vajdan buyuk tahlilchi-faylasuf Aflotunning, yaxshi odam yomon odam o'ngida qilgan ishlarni tushda ko'rish bilangina cheklanadi, degan fikrini eslatib o'tadi.

Froyd onglanmaganlikni inson qalbidagi barcha yovuzliklar saqlanadigan hovuzga o'xshatadi. Tushlardagi madaniy kishini dahshatga soladigan tuban, hayvoniy holatlar — jamiyatdagi axloqiy talablar bilan hisoblashish natijasida real hayotda amalga oshmagan shaxs xohish-istaklarining evaz, tovon tarzida yuzaga chiqishi. Inson faqat fikran,

tushlarida, xayolan va orzularida onglanmaganlik intilishlariga, «yomon» ibtidoğa beriladi, real hayotda esa o'zining ochiq jinsiy hirsini yoki tajovuzkorligini ko'rsatib, yomon otliq bo'lmaslikka, yaramas odam degan nom olmaslikka, boshqalarga hayoli, halol, muloyim shaxs sifatida ko'rinishga urinadi. Bu urinish birovlarini ikkiyuzlamachilikka yoki mavjud hayotiy qadriyatlarni va axloqiy qoidalarini so'zsiz, notanqidiy qabul qilishga olib kelsa, boshqalar uchun u ruhiy nosog'lomlikka, insonni ichdan kemiradigan, lekin tashqaridan bilinmaydigan asabiy kasallikka aylanadi. Froydning fikriga ko'ra, tushlardagi «yovuz» niyatlar va «yaramas» istaklarni hozirgi zamondan emas, ko'proq kechmishdan izlash kerak, zero, ular «faqat infantilizmni», etnik ibtidomizga qaytganimizni o'zida aks ettiradi. Ana shu jihatlar axloqiy muammolarni, xususan, axloqning kelib chiqishi, insoniyat sivilizatsiyasi tarixida yuzaga kelgan turli xil axloqiy qoidalar va talablarni ko'rib chiqishda Froyd uchun qo'l keladi.

Shuni aytish kerakki, Froyd insondagi ezgu ibtidoni, olijanob intilishlarni inkor etmaydi. Uning axloqiy qarashlarini tushunmaganlarga, uni yovuzlikni mutlaqlashtirishda ayblaganlarga qarshi Froyd, bizning insondagi barcha yovuzliklarni ta'kidlab ko'rsatishimizga sabab shuki, boshqalar ularni inkor etadi; bu ta'kidlashdan insonning ruhiy hayoti yaxshilanmasa ham, har holda u tushunarli bo'ladi; agar biz bir tomonlama axloqiy baholashdan yuz o'girsak, u holda, shubhasiz, inson tabiatidagi ezgulik va yovuzlikning o'zaro munosabati shaklini aniqlashimiz mumkin, degan fikrni bildiradi. Haqiqatan ham Froyd axloqiy qarashlarining o'ziga xosligi aynan ana shunga asoslangan. Biroq, Froyd, barcha illatlarning va vijdon, qo'rquv, aybni his qilish, tazarru singari fazilatlarining kelib chiqishini, faoliyatini, deyarli barcha axloqiy hodisalarni asosan «Edip kompleksi»ga olib borib taqab qo'yadi.

Zigmund Froydning o'zi bir o'rinda: «Yangi harakatni to'xtatib bo'lmasligiga dushmanlarim ishonch hosil qilganlari kabi, menga ham bundan buyon uni o'zim chizib bergan yo'ldan olib ketish mumkin emasligiga ishonishimga to'g'ri keldi», — degan edi¹. Darhaqiqat, ruhiy tahlilning keyingi taraqqiyoti — froydchilik va yangi froydchilik boshqacha yo'ldan, ruhiy tahlil asoschisi nazariyalarini tanqidiy o'rganish

¹ Лейбин В. Фрейд, психоанализ и современная западная философия. М., Политиздат, 1990. С. 209.

hamda rivojlantirish yo'ldan ketdi. K.Yung, A.Adler, E.Fromm singari tahlilchi-faylasuflar inson qalbini o'rganishda katta muvaffaqiyatlarga erishdilar. Imkon nuqtayi nazaridan faqat ulardan biri — Frommning axloqiy qarashlariga to'xtalamiz.

Erix Fromm (1900–1980) asosiy diqqatini inson qalbining axloqiy talablarga munosabatini ochishga, totalitarchilik, insonparvarlik, tiriksevarlik (biofillik) va o'liksevarlik (nekrofillik) haqidagi mulohazalarga qaratadi. Uning «Sevish san'ati» (1956), «Inson qalbi. Uning ezgulik va yovuzlik qobiliyati» (1964), «Inson o'zi uchun» (1967) kabi asarlarida axloqiy muammolarga keng o'rin berilgan.

Erix Fromm inson hayotini «san'at», axloqni «yashash san'ati», axloqshunoslikni esa inson haqidagi nazariy fan deb ataydi. Biroq inson ana shu «yashash san'ati»ga ko'p hollarda amal qilmaydi, ya'ni o'ziga, o'zining mavjudligiga e'tibor bermaydi. Mutafakkir shu bois alam va achinish aralash shunday deb yozadi: «Inson uchun o'zining xususiy hayoti va yashash san'atidan boshqa hamma narsa muhim. U o'zidan boshqa hamma narsa uchun yashaydi. Holbuki, axloq yashash san'ati borasida komillikka erishish uchun zarur bo'lgan me'yorlar majmuyidan iborat ekan, axloqiy tamoyillar hayot tabiatiga, xususan, insoniy mavjudlik tabiatiga mos kelmog'i lozim. Har qanday hayot tabiatining umumiy tamoyili o'z xususiy mavjudligini asrash va barqaror etishdan iboratdir»¹.

Shunday qilib, axloq insonning go'zal yashashini, eng avvalo, o'zi uchun yashashini ta'minlashi kerak. Fazilat — insonning noyob individualligi. O'z individualligini namoyon eta olgan odamgina fazilatli hisoblanmog'i lozim, zero, insonning hayoti hamma narsadan ustun va qimmatlidir. Fromm o'z axloqiy qarashlarini ana shu nuqtayi nazardan turib o'rta tashlaydi va himoya qiladi.

Frommning fikriga ko'ra, yovuzlik faqat insoniy hodisa. U insoniylik holatidan ortga qaytish, insonga xos aql, muhabbat, erk xususiyatlarini yo'q qilishga bo'lgan intilish. Ayni paytda, u fojeiy holatdir. Chunki inson, hayvoniy darajaga qaysa-da, u biror-bir soniya odam ekanini unutmaydi, demak, yovuzlik masalani hal qilishning yo'li sifatida uni hech qachon qoniqtirmaydi. Insonning yovuzlik holati — o'zini ezib turgan insoniy turmushi og'irligidan ozod bo'lishga fojiaiy urinishi

¹ *Фромм Э. Человек для себя. Минск, «Харвест», 2004. С. 33.*

tufayli ro'y beradi, u o'zini yo'qotishdan iborat. Ezgulik bizning mavjudligimizni tobora mohiyatimizga yaqinlashtirib boradi, yovuzlik esa turmushimiz bilan mohiyatimizning o'sib boruvchi begonalashuvi demakdir.

Inson ortga va oldinga intilishga, boshqacha aytganda, ezgulik va yovuzlikka moyil. Toki ikkala mayl teng ekan, agar u o'z ahvolini anglab yetishga qobil bo'lsa, tanlash borasida erkin. Biroq, agar insonning yuragi tosh qotib, mayllari ortiq tenglashmaydigan darajaga kelsa, u bundan buyon tanlovda erkin bo'lolmaydi. Inson to tanlash erki qolmaydigan nuqtagacha o'z xatti-harakatiga javobgardir. Inson yuragi qanchalik tosh bo'lmasin, u insoniy yurak bo'lib qolaveradi. Biz inson bo'lib tug'ilganmiz va shu bois oldimizda doimo qaror qabul qilish masalasi ko'ndalang turadi. O'z maqsadlarimiz bilan birga, biz vositalarimizni ham tanlashimiz kerak. Agar kimki hayotga befarq, loqayd qarasa, unday odamning ezgulikni tanlashiga umid yo'q.

Froyd qarashlari haqida mulohaza yuritar ekan, Fromm o'z ustoziga nisbatan kengroq miqyosda harakat qiladi: inson tabiati nafaqat biologik, balki tarixiylik bilan shartlanganini ta'kidlaydi. U Froydning inson muammosini to'g'ri hal etishda biologik va madaniy jihatlarni qarama-qarshi qo'yish usulini rad etadi, shaxsni o'rganishda odamning boshqalarga, tabiatga va o'z-o'ziga munosabatini tushunish muhim deb hisoblaydi. Shuningdek, Fromm iqtisodiy, ruhiy va mafkuraviy jihatlar bir-biri bilan uzviy aloqador ekanini, ular jinsiy aloqaning jo'ngina refleksiyasi emasligini aytadi. Biroq Froydning buyuk xizmatlarini e'tirof etib, ruhiy tahlil jarayonidan asosiy maqsad — ustoz ta'kidlagan haqiqatni tan olish ekanini va ruhiy tahlil haqiqatga yangicha mazmun berganini uqtiradi.

Ruhiy tahlilgacha bo'lgan tafakkurda, agar inson o'z gapiga o'zi ishonsa, u haqiqatni gapirayotgan hisoblanardi. Ruhiiy tahlil subyektiv ishonch aslo haqqoniylikning mezonini bo'la olmasligini ko'rsatdi. Inson haqiqat yuzasidan harakat qilaman deb ishonishi mumkin, lekin asl sabab — beshafqatlik. U xatti-harakatning sababi muhabbatim deb biladi, lekin aslida uni mazoxcha bog'liqlikka intilish harakatga keltiradi. Inson menga burch rahnamolik qilyapti deb o'ylaydi, ammo asosiy sabab — uning shuhratparastligi bo'ladi. Gap shundaki, inson nafaqat bularga boshqalarning ishonishini xohlaydi, balki o'zi hammasiga ishonadi. Ruhiiy tahlil jarayonida odam uning qaysi g'oyalari ehtirosli qobiqqa o'ralgan-u, qaysilari uning fe'l-atvori tizimida ildizga ega bo'lmagan,

substansiya va vazndan yiroq shartli klishelar (nusxalar) ekanini anglaydi. Ruhiy tahlil shu ma'noda haqiqatni izlashdir. Uning asosiy tamoyili shundaki, tafakkurimiz va hissiyotlarimizni sinchillik bilan o'rganmasdan hamda qaysi joyda biz aqliylashamiz-u, qayerda e'tiqodlarimiz hissiyotga borib taqalishini aniqlamasdan turib, ruhiy sog'lomlik va baxtga erisha olmaymiz.

Erix Fromm muhabbat muammosiga ham juda katta e'tibor beradi. Muhabbat, bu — har biri o'zligini saqlagan holatdagi ikki kishining birlashuvi. Muhabbat, bu — harakat, orom emas, faollik — kuzatish emas. Sevis — olish emas, berish. Sevgida inson o'zi uchun eng bebaho bo'lgan hayotining bir qismini — hissiyoti, bilimi, kechinmalarini o'zgaga bag'ishlaydi. Buni u o'rniga nimadir olish uchun qilmaydi, ana shu «bag'ishlash»ning o'zi nafis bir lazzatdir. Alloma faylasuf, yuqorida ta'kidlaganidek, muhabbatni g'amxo'rlik, mas'uliyat, hurmat va ilm unsurlaridan iborat deb bilar ekan, mas'uliyatga o'zgacha e'tibor bilan qaraydi. Fromm mas'uliyatni odatda qabul qilinganidan boshqacharoq tarzda talqin etadi. Odatda mas'uliyat deganda, chetdan yuklangan, ya'ni odamga boshqa kishilar, jamiyat va hokazolar tomonidan taklif etilgan, uqtirilgan yoki majburan bo'yniga qo'yilgan qandaydir bir narsa tushuniladi. Fromm esa mas'uliyatni mohiyatan qalbning xohishi bilan bog'liq emin-erkin holat, deydi. Mas'uliyatni his etish, bu — boshqa mavjudotning ehtiyoji va talabiga «labbay» deb javob berishga tayyor turish. Shunday qilib, mas'uliyat kimgadir g'amxo'rlik qilish bilan bog'liq. Boshqa tomondan faylasuf mas'uliyatni hurmat bilan bog'laydi. Hurmat, bu — qo'rquv yoki qo'l qovushtirish emas, u insonni qanday bo'lsa, shunday qabul etishni talab etadi.

Frommning fikriga ko'ra, industrial jamiyatda haqiqiy muhabbat kamdan kam uchraydi. O'z farzandlarini tom ma'noda sevgan otalalar ham umumiy qoidadagi istisnodir. Nikohda esa muhabbat deb butunlay boshqa sabab, boshqa hislar tushuniladi. Unda hatto sevgi tasavvuri ham buziladi. Bu aynan inson o'zini muhabbatning «mo'jiza qushi»ni qo'lga kiritdim deb hisoblagan paytda ro'y beradi. Muhabbatning yo'qolishiga go'yo muhabbatni qo'lga kiritib olish mumkin degan noto'g'ri tasavvur olib keladi. Shu bois ko'p hollarda muhabbatdan boshlangan nikoh ikki egalik qiluvchining, juftlashgan ikki xudbinning hamdo'stligiga aylanadi. Biroq muammo nikohda emas, balki ikki tomon shaxsining iste'molchilik xususiyati bilan bog'liq. Muhabbatga mavjud bo'lish, o'zini ifodalash qobiliyati tarzida emas,

balki ma'budga qaragandek munosabatda bo'lish ana shundan kelib chiqadi. Shu bois birga yashashning tizimini o'zgartirishga, ya'ni ko'pxotinlilik, jazmanbozlik, jamoaviy jinsiy aloqa va hokazolarga intilish – bor-yo'g'i haqiqiy muhabbat qiyinchiliklarini yengib o'tish uchun yo'l qidirish. Agar inson o'z «yarmini» topish va sevish baxtiga erishsa, u boshqa juft izlashga hech qachon intilmaydi, butun borlig'ini o'z seviklisiga bo'lgan muhabbatga bag'ishlaydi. Umuman, Fromm taqdim etgan shaxs tizimida muhabbat e'tiqodiy hissiyot va dunyoqarash bilan birgalikda markaziy o'rinni egallaydi.

Ruhiy tahlil falsafasi, xususan, axloqshunosligi mulkiga qisqacha qilgan ilmiy sayohatimiz oxirida shuni ta'kidlash zarurki, bizda, o'zbeklarda bu ta'limot haqida, ochig'i, ozginagina tasavvur ham yo'q. Uni millat tarbiyasini buzadigan, hayosiz, insonning yomon tomonlarinigina ko'radigan, dinni tan olmaydigan dunyoqarash tarzida qabul qilamiz. Bu – totalitar tuzum, mustamlakachilik mafkurasining soxta ilmiy niqob ostida ilgari surgan zararli g'oyalarining ta'siridir. Ruhiy tahlil aslida totalitar tuzumga qarshi, mustamlakachilik aldovlarini, «dohiylar» qalbining zulmatini va yovuzliklarini ochib berish qudratiga ega, butun insoniyat uchun, jumladan, biz uchun ham g'oyat zarur ta'limotdir. Axir, o'zbekning «Odam olasi ichida» degan maqoli bor-ku! Ruhiy tahlil o'sha «ola»ning qayerdaligini, qandayligini, paydo bo'lishiga sabab nima ekanini va uni qanday qilsa bartaraf etish, «oqqa» aylantirish mumkinligini ko'rsatib berishda mislsiz ahamiyatga ega. Shu jihatdan qaraganda, Prezident Islom Karimov o'zining mashhur suhbatlaridan birida Nitshe va Froyd merosini o'rganish, tadqiq etish g'oyat muhimligini ta'kidlagani alohida diqqatga sazovor¹.

3. Ekzistensiyachilik axloq falsafasi

XX asr axloqiy tafakkurida chuqur iz qoldirgan falsafiy-axloqiy yo'nalishlardan yana biri egzistensiyachilikdir. Ekzistensiyachilik insonni, eng avvalo, o'z hayotini insoniylik vazifasini bajarish uchun qurbon qilgan mavjudot sifatida olib qaraydi. Bir jihatdan bunday qarash an'anaviydek, barcha asrlarda ham ilgari surilgan nuqtayi nazardek tuyuladi. Aslida esa unday emas.

Gap shundaki, avvalgi an'anaviy qarashlarda insonning o'z hayotini

¹ I.A. Karimov. Milliy istiqloq mafkurasi – xalq e'tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir. T., «O'zbekiston», 2000, 505-b.

qurbon qilishi «oliy manfaatlar» yuzasidan ro'y beradi: inson ideal, umumtarixiy maqsadlar o'zini fido etishga arziyatini tushunadi. Qurbon bo'lishga tayyorlik, demak, insonning ibtido-dagi belgisi emas, balki uning aql bilan ish ko'rishi oqibatida ro'y beradigan hodisa sifatida olinadi. Ekzistensiyachilik esa fidoyilikni insonning ibtido-dagi xususiyati, uni belgilovchi oddiy hodisa deb qaraydi. Ular, inson o'z hayotini nimagadir baxsh etmasdan mavjud bo'lolmaydi, degan fikrni ilgari suradilar. Bu fidoyilik esa aynan barcha ijtimoiy barqaror qadriyatlar barbod bo'lganda, inson o'zi uchun munosib og'ir, muqaddas bir yukni xuddi rizqi kabi izlagan bir paytda yuz ko'rsatadi. Inson o'z nazoratidan chiqib ketgan, noratsional voqea-hodisalar girdobiga tushib qolgan paytida qanday ma'naviy sabrga, chidamga ega bo'lishi kerak? Ekzistensiyachilikning bosh muammosi mana shu. Ekzistensiyachilik borasida dastlabki qadamni Kirkegaard qo'ygan bo'lsa, uning asoschisi olmon faylasufi Martin Haydegger (1889–1976) hisoblanadi.

Ekzistensiyachilik Haydeggerdan so'ng ikki yo'nalishda – diniy va dahriylik yo'nalishlarida davom etdi. Diniy egzistensiyachilikning eng yirik namoyandalaridan biri olmon faylasufi **Karl Yaspers**dir (1883–1969). U o'z asarlarida, xususan, «Zamonning ma'naviy holati»(1932), «Falsafiy e'tiqod»(1948) degan kitoblarida inson mavjudligini XX asrda qanday tushunish masalasiga to'xtaladi va bu mavjudlikning axloqiy jihatlarini tahlil etadi.

Inson bilan hayvon orasidagi farq haqidagi, boshqacha qilib aytganda, insonning vujudga kelishi to'g'risidagi masalani Yaspers eng muhim deb hisoblaydi. Insonni qandaydir bir boshqa narsadan keltirib chiqarish mumkin emas. Zero, u hamma narsaning bevosita asosidir. Olamdagi bog'liqlikning barcha turlari va barcha biologik taraqqiyot jarayonlari odamning o'ziga emas, balki insoniy moddaga, insoniy materialga daxldor. «Inson doimo o'zi haqidagi o'ylaganidan, bilganidan ko'ra kattaroqdir. U hamma hodisalarda bir xil bo'lolmaydi; u – yo'ldir», – deydi faylasuf¹. Bu fikr ham butun insoniyatga, ham alohida odamga taalluqli. Hech qachon inson haqida uzil-kesil xulosa chiqarish, uni na umumiy tarzda, na alohida odam sifatida to'liq tushunish mumkin emas.

Yaspersning fikriga ko'ra, insonga hayvondan «taraqqiy topgan» jon-zot deb qarash noto'g'ri. Chunki bilish uchun hammasi tushunarli

¹ Ясперс К. Смысл и назначение истории. М., «Политиздат», 1991. С. 378.

bo'lishi kerak, bilish bilinadigan chegaradan nariga chiqolmaydi, bilishdan tashqarida bilish uchun hech narsa yo'q. Bilish olamda mavjud bo'lgani holda olamni tushunib yetolmaydi. To'g'ri, matematika, tabiiy fanlardagi kabi universal bilish tevarak-atrofdagi hozir bo'lgan nimanidir ilg'ab olishi mumkin, lekin voqelikni hech qachon yaxlitligicha bila olmaydi.

Insonning haqiqiy qadriyati u yaqin turgan tur yoki xili bilan emas, balki o'zgartirib va almashtirib bo'lmaydigan tarixan yakkaligi bilan bog'liq. Har qanday alohida insonning qadriyati muayyan odamlarga umumiy insoniy mezonni shakllantirishda bir-birini o'zaro almashtiradigan material sifatida qaralmaganidagina daxlsiz bo'ladi.

Barcha odamlarning tengligi g'oyasi butunlay noto'g'ri. Zero, gap odamlarning ruhiy tadqiqotga bo'y beradigan mavjudot sifatidagi fe'l-atvori va qobiliyati haqida bormoqda. Ammo bu ijtimoiy voqe sifatida ham to'g'ri emas, nari borganda, odamlar qonun oldida teng imkoniyat va teng huquqqa ega bo'lishlari mumkin. Mohiyat jihatidan barcha odamlarning tengligi faqat va faqat ularning har biriga, erkinlikdan kelib chiqqan holda, axloqiy hayot orqali Xudoga yo'l ochiladigan teranlikda mavjuddir. Bu insoniy bilim bilan o'rnatilib va obyektivlashtirib bo'lmaydigan qadriyatlar tengligi, abadiy ruh sifatidagi yakkaelliklar qadriyatlari tengligidir. Bu insonga jannat yoki do'zaxdan joy karomat qiluvchi tenglik, da'vo va abadiy hukm tengligidir. Bu tenglik insonni faqat vosita deb qarashga yo'l qo'ymaydigan, balki unga birdan-bir maqsad sifatida munosabat qilishni talab etadigan, har bir insonga hurmat-ehtiromni anglatadigan tenglikdir.

Insonning ekzistensiya tarzida o'z erkini — transtendensiya ne'matini ko'rishi muhimdir. O'shanda inson borlig'ining erki transtendensiya rahbarligida uning barcha imkoniyatlari moyasiga aylanadi; ana shu transtendensiya — Yakkayu Yagonaning sharofati bilan inson o'z xususiy yakka-ligiga erishadi. Bu rahbarlik dunyodagi barcha boshqa rahbarliklardan ajralib turadi, chunki u obyektiv, bir ma'noli bo'la olmaydi; u insonning to'la erkinligiga mos tushadi, zero, u o'z e'tiqodining erki bilangina yuzaga chiqadi. Tangri da'vati an'analar va tevarak-atrofdagi dunyoga yuz ochgan yakka inson uchun xuddi o'z e'tiqodi sifatida yangraydi. Garchand inson Xudo nimani xohlayotganini bilishda obyektiv kafolatga ega bo'lmasa-da, o'z ichki teranligidan kelib chiqib, qaror qabul qilar ekan, u Tangri irodasiga bo'ysundim, deb hisoblaydi.

Xudoning rahnamoligi insonning o'z faoliyati haqidagi mulohazasi orqali amalga oshadi. Bunday mulohaza kishini harakatdan to'xtatadi, harakatga undaydi, xatolarini tuzatib turadi. Biroq, aslida, inson hech qachon butunlay va faqat o'z mulohazalariga suyanishi mumkin emas. Unga boshqalarning mulohazalari ham zarur. Garchand bama'ni kishilarning mulohazalari bu hayotda inson erisha oladigan yagona yo'llanma esa-da, biroq u oxir-oqibatda hal qiluvchi omil bo'la olmaydi. Xudoning hukmigina hal qiluvchi xususiyatga ega. Ammo insonda, haqiqatan ham bu men o'zimmanmi, eshitgan da'vatim rostdan ham asl manbadan kelyaptimi, degan xavotir hech qachon yo'qolmaydi. Ana shu xavfni anglash o'sib boruvchi erkinlikning zamondagi sharti bo'lib qolaveradi: «U ishonchning qat'iyligini inkor etadi, o'z fikrini hamma uchun talab darajasida umumlashtirishni taqiqlaydi va shu bilan aqidaparastlikka yo'l qo'ymaydi»¹. Zero, o'ziga to'liq ishonch man etiladi. Haqlikka mutlaq ishonch, kibr olamiy haqiqatni yo'qotishga xizmat qiladi. Shunday qilib, Xudoning da'vati zamonda insonning o'zi haqidagi fikri sifatida ifodalanishi mumkin. Lekin u da'vatni faqat oliy, ulug'vor holatlardagina eshinishi mumkin. Biz ana shu holatlardan kelib chiqib, ana shu holatlarga intilib yashaymiz.

Xulosa qilib aytganda, Karl Yaspers qarashlarida an'anaviy ma'naviy merosni egallash inson axloqiyligi darajasini belgilovchi omil sifatida namoyon bo'ladi.

Ekzistensiyachilik axloqshunosligining eng ko'zga ko'ringan namoyandalaridan yana biri **Jan-Pol Sartr**dir (1905–1980). U ekzistensiyachilikning dahriylik yo'nalishiga mansub faylasuf, yozuvchi, siyosatshunos sifatida mashhur.

Sartrning fikriga ko'ra, inson eng avvalo, subyektiv kechinmalar orqali yaralgan loyihadir. Bu loyihagacha hech narsa mavjud emas, aql bovar qiladigan samovotda hech narsa yo'q; borlig'ining loyihasi qanaqa bo'lsa, inson ham shunaqa. Agar mavjud bo'lish haqiqatan ham mohiyatdan avval tursa, unda inson o'zining borligi uchun mas'uldir. Shunday qilib, ekzistensiyachilik, birinchi navbatda, har qanday insonning hukmiga uning borligini havola qiladi va mavjudligi uchun to'liq mas'uliyatni uning o'ziga yuklaydi.

Bu borada fikr yuritib, Sartr shunday deb yozadi: «Biroq biz insonni mas'uldir, deganimizda, bu — faqat uning o'z shaxsiyatigagina javobgar,

¹ Ясперс К. «Смысл» и назначение истории. М., Политиздат, 1991. С. 454.

degani emas. U barcha odamlar uchun mas'uldir. Biz, inson o'zini-o'zi tanlaydi, deganimizda, har birimizning o'zini-o'zi tanlashini nazarda tutamiz, biroq, shu bilan birga, biz o'zimizni tanlar ekanmiz, barcha odamlarni tanlaymiz, degan gapni ham aytishni xohlaymiz»¹. Zero, o'zimizni tanlashimiz, qanday holda bo'lmasin, biz hech qachon yovuzlikni tanlamaymiz, ayni paytda, bu tanlov tanlovimizning qadriyatini barqaror etishni taqozo qiladi. Bizning tanlovimiz esa ezgulik bo'lishi shubhasizdir. Lekin, shuni aytish kerakki, hamma uchun ezgulik hisoblanmagan narsaning biz uchun ezgulik bo'lishi mumkin emas. Bizning mas'uliyatimiz butun insoniyatga taalluqli, taxmin qilganimizdan ancha katta. Biz o'zimiz uchun ham, hamma uchun ham javobgarmiz va o'zimiz tanlagan muayyan inson qiyofasini yaratamiz; o'zimizni tanlash bilan biz umuman insonni tanlaymiz.

Sartr xavotir hissi haqida batafsil to'xtaladi. Yolg'on gapirayotgan odamlar baribir xavotirlanib turadilar. Chunonchi, ko'pincha odamlar o'zlarining harakatini faqat o'zlarigagina taalluqli deb o'ylaydilar, ulardan agar hamma shunaqa qilganda, nima bo'ladi, deb so'rasalar, hamma ham bunday qilavermaydi-ku, deya javob beradilar. Lekin «Hamma shunaqa qilsa nima bo'ladi?» deb doimo so'rash o'rinli. Bu savoldan faqat yolg'on ishlatibgina qochish mumkin, ya'ni, aldayotgan kishi, hamma shunday qiladi-ku, deb o'zini oqlashga urinadi, o'z vijdoniga xilof yo'l tutadi. Zero, sodir etilgan bu yolg'on yolg'onga universal qadriyat darajasi berilayotganini bildiradi. Yolg'onni sodir etgan odam, garchand xavotirini yashirsa-da, uning mavjudligini sezib turadi. Har bir inson o'z-o'ziga: «Haqiqatan ham qilmishlarimdan butun insoniyat namuna oladigan tarzda harakat qilishga haqqim bormi?» deyishi kerak. Agar o'ziga shu savolni bermasa, u o'z xavotirini o'zidan yashirgan bo'ladi. Bu, qay darajadadir, mas'uliyatni o'z bo'yniga olgan har bir kishiga ma'lum bo'lgan xavotirdir.

Sartr shu o'rinda harbiy boshliqni misol qilib keltiradi: u hujumga buyruq berib, odamlarni o'linga yo'llar ekan, javobgarlikni o'z bo'yniga oladi, ya'ni mohiyatan bir o'zi qaror qabul qilgan bo'ladi. Albatta, yuqoridan berilgan buyruqlar bor, lekin ular juda umumiy va aniq-ravshan izohlashni talab etadi. Bunday izoh mazkur harbiy boshliqdan

¹ J.P. Sartr. Ekzistensializm to'g'risida. A.Sher tarjiması. «Jahon adabiyoti» jurnali, 1997, 5-son, 182-b.

chiqadi; bir necha, o'nlab yoki yuzlab kishining hayoti ana shu izohga bog'liq. Harbiy boshliq qaror qabul qilar ekan, ma'lum bir xavotirni ko'ngildan o'tkazmasligi mumkin emas. Shunday xavotir barcha rahbarlarga xos. Lekin rahbarlarning harakatiga u xalaqit bermaydi, aksincha, ko'pdan ko'p, turli imkoniyatlar borligini bildiradi va harakat shartini tashkil etadi. Xavotir, demak, bizni harakatdan ajratib turadigan to'siq emas, balki o'sha harakatning bir qismidir.

Erkinlikka faqat holatdagi erkinlik sifatida qarab fikr yuritar ekan, Sartr **o'zga** muammosini o'rtaga tashlaydi. Men, deb yozadi faylasuf, ma'nosi o'zgalar tomonidan belgilangan olamga itqitilganman. Men harakat qilayotgan va narsalarga ma'ni bag'ishlaydigan bu olamda narsalarning ma'nisi o'zgalar tomonidan allaqachon belgilab qo'yilgan. Bu mening erkim uchun muhim, zero, ma'nisi bor narsa mening oldimga aniq maqsad va talab qo'yadi. Shaharlar, uylar, tramvaylar — bularning hammasi ma'niga yo'g'rilgan narsalardir; ular menga ma'lum harakat tarzini belgilab beradi: uyda yashash, ko'chada yurish, tramvayga minish va h.k. Bir so'z bilan aytganda, **o'zi uchun o'zgalar uchun** bo'lgan dunyoda paydo bo'ladi; bu dunyoning ma'nosi shu bois menga nisbatan belgilanmagan. Agar avval narsalarning o'zi mening erkimni cheklashi haqida gap ketgan bo'lsa, endi o'zgalar erki mening erkimga nisbatan cheklash sifatida yuzaga chiqadi.

Biz erkinlikka intilar ekanmiz, u to'laligicha o'zga odamlar erkiga va o'zgalarning erki bizning erkimizga bog'liq ekanini ko'ramiz. To'g'ri, erkinlik, insonning belgisi sifatida, boshqalarga bog'liq emas, biroq harakat boshlandimi — bas, men o'z erkim bilan birgalikda boshqalarning erkinligini ham xohlashim shart: men faqat o'zgalarning erkini ham o'zimga maqsad deb bilganimdagina, o'z erkimni maqsad sifatida qabul qilsam bo'ladi. «Biz, — deb yozadi Sartr, — har bir alohida hodisada erkinlik erkinlik uchun bo'lishini istaymiz. Shu sababdan, garchand axloqning mazmuni o'zgarib tursa ham, o'sha axloqning muayyan shakli universaldir»¹.

Ayni paytda, buyuk fransuz mutafakkiri, garchand tevarak dunyo begona ma'nilarga to'la esa-da, ular mening ustimdan qismatnamo hukmronlikka ega emaslar, degan fikrni ta'kidlaydi. Ular, qabul qilsamgina — hukmron bo'ladi, inkor etsam — har qanday kuch-qudratini

¹ Sartr J.P. Ekzistensializm tO'g'risida. A.Sher tarjimasi. «Jahon adabiyoti» jurnali, 1997, 5-son, 192-b.

yo'qotadi. Shu bois qo'rqqoq yoki qahramon bo'lish insonning o'ziga bog'liq, deydi Sartr, qo'rqqoq qo'rqqoqligi uchun o'zi javobgar. U yurak yoki o'pkasi, yoki miyasi qo'rqqoq bo'lgani uchun shunaqa emas; u o'zining fiziologik tuzilishi natijasi o'laroq shunaqa emas, balki o'z qilmishlari bilan o'zini qo'rqqoq qilgan. Mizoj asabiy, zaif, chala yoxud to'laqonli bo'lishi mumkin, lekin zaif odam degani — albatta qo'rqqoq degani emas, chunki qo'rqqoqlik bosh tortish yoki yon berish oqibatida yuzaga keladi. Hamma vaqt qo'rqqoq uchun qo'rqqoq, qahramon uchun qahramon bo'lmaslikning imkoni bor.

Sartr ekzistensiyachilik muxoliflariga qarshi fikr bildirar ekan, bu yo'nalish insonning aslo tushkun tasvirini bermasligini, uni qilgan ishiga qarab baholashini, inson o'z taqdirini o'zi belgilaydi, degan aqida bilan ish ko'rishini ta'kidlaydi. U har bir inson axloqini uning xatti-harakati tashkil etishini aytib, shunday deb yozadi: «Ekzistensiyachilik, bu — insonning harakatga bo'lgan xohishini o'ldirishga intilishi emas, zero, u insonga bor umid faqat uning harakatida ekanini va faqat yagona harakatigina insonning yashashi uchun imkon berishini aytadi. Demak, bu borada biz harakat va jur'at axloqi bilan ish ko'ramiz»¹.

Hozirgi kunga kelib, ekzistensiyachilik G'arb olamida mashhur bo'lgan ko'pgina eng yetakchi yoki faol harakatdagi axloqiy yo'nalishlarga nisbatan «hayotiyroq» chiqib qoldi. Uning asosiy tamoyillari Ovro'pa xalqlari mentalitetiga singib ketdi. U behuda havoyi parvozlarni cheklab, insonni ichki, raqamlarsiz hisob-kitobga va shu hisob-kitob natijasi o'laroq, jahonga ishonch bilan qarashga da'vat etadi.

4. G'ayrizo'ravonlik axloqiy ta'limoti

Insoniyat tarixi mobaynida qadimda ilgari surilgan g'oyalar keyinchalik mohiyatan yangilangan, o'zgargan holda yana maydonga chiqishini kuzatish mumkin. Bu hodisa axloqshunoslik sohasiga ham tegishli. XX asrda yuzaga kelgan va amaliyotda muvaffaqiyatga erishgan yovuzlikka qarshi zo'ravonlik ko'rsatmasdan kurashish — g'ayrizo'ravonlik axloqshunosligi ana shunday «yangilangan eski g'oya»lardan.

Ma'lumki, yovuzlikni yo'qotish, to'g'rirog'i, kamaytirish, zaiflashtirish

¹ J.P. Sartr. Ekzistensializm to'g'risida. A.Sher tarjimai. «Jahon adabiyoti» jurnali, 1997, 5-son, 183-b.

barcha davrlarda ham asosiy axloqiy muammo bo'lib kelgan. Qadimgi dunyodagi va O'rta asrlardagi Sharq mutafakkirlari yovuzlikni kuchsizlashtirishning yo'li — unga qarshi yovuzlik bilan javob bermaslik, deb bilganlar. Bunday yondashuvni qadimgi hindlar va xitoylarda (yo'ga, jaynchilik, buddhachilik, daoichilik), nasroniylikdagi Iso alayhissalom da'vatlarida, musulmonlikdagi tasavvuf namoyandalarida ko'rish mumkin. Lekin bu davrlarda yovuzlikka yovuzlik bilan javob bermaslikni faqat sabr-toqat, Xudoga tashlab qo'yish orqali amalga oshirish mumkin deb bilganlar. Agar hazrati Iso o'z ummatlariga «O'ng yuzingga ursa, chap yuzingni tut», degan bo'lsalar, buyuk mutasavvif va shoir, yassaviya tariqatining asoschisi Xoja Ahmad Yassaviy o'z hikmatlaridan birida shunday deb yozadilar:

*Zolim agar jaf o'qilsa, Alloh, degil,
Ilking ochib, duo aylab, bo'yun sungil.¹*

Lekin avvalgi davrlardagi bu qarashlarning mohiyati chidam va bardosh bilan cheklangan bo'lsa, XIX asrning ikkinchi yarmida boshlangan hamda hozirgi paytda muvaffaqiyatli davom etayotgan yovuzlikka qarshi zo'ravonlik ko'rsatmaslik ana shu sabr-bardosh, chidam orqali bo'ysunishni emas, balki kurashishni taqozo etadi. Ana shu yangilangan, mohiyati o'zgargan axloqiy yo'nalishning ibtidosida XIX asr mutafakkiri amerikalik faylasuf-axloqshunos **Henri Deyvid Toro** (1817—1862) turadi. Bu yo'nalish doirasida keyinchalik, XX asr boshlarida Lev Tolstoy (1828—1910), keyinroq buyuk hind mutafakkiri va jamoat arbobi Mohandis Karamchand Gandi (1869—1948), amerikalik ruhoni, faylasuf, jamoat arbobi Martin Lyuter King (1929—1968) singari mutafakkirlar izlanish olib bordilar. Shuningdek, AQSHdagi Albert Aynshtayn instituti direktori professor Jin Sharp, Polsha Fanlar akademiyasi Falsafa instituti professori Anjey Gjegorchik, Rossiya Fanlar akademiyasi Falsafa instituti professori Abdusalom Guseynov singari zamondosh olimlar ham shu yo'nalishda tadqiqotlar olib bormoqdalar.

Mazkur yo'nalish asoschisi Toro o'zi yoqtirmagan amerikacha jamiyatdan bosh olib chiqib, 1845 yilning bahoridan 1847-yilning kuzigacha Uolden ko'li bo'yida kulba qurib, dehqonchilik bilan

¹ *Yassaviy*. Devoni hikmat. T., G'.G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa birlashmasi, 1992, 35-b.

shug'ullanadi. Keyinchalik shu tajriba asosida «Uolden yoki o'rmondagi hayot» asarini yozadi. Bundan tashqari u «Fuqaroviy itoatsizlik», «Massachusettidagi qulchilik» singari maqola va esselarida ham g'ayrizo'ravonlik axloqshunosligi g'oyalarini ilgari suradi. Toro hayotda ham ana shu g'oyalarga amal qiladi: soliq to'lashdan bosh tortadi. Kunlardan birida shaharga tushganida, uni soliq to'lamagani uchun qamab qo'yishadi. Uning o'rniga do'sti soliq summasini to'lab yuborgandan keyingina Toroni qamoqdan chiqarishadi. U o'zining bu xatti-harakatini quyidagicha tushuntiradi: «Menda, agar shunday imkoniyatim bo'lgan taqdirda ham, dollarlarimga odam sotib olishlarini yoki odamni o'ldirish uchun miltiq sotib olishlarini kuzatib turishga ishtiyoq yo'q»¹. Mutafakkir quldorlik hukm surayotgan Amerika Qo'shma Shtatlari hukumati bilan har qanday aloqani uzishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi va boshqalarni ham shunga chaqiradi.

Toro g'ayrizo'ravonlik inqilobi g'oyasini o'rtaga tashlaydi. Uning fikricha, agar minglab odamlar soliq to'lamasa, u zo'ravonlik ham, qonli chora ham hisoblanmaydi; aksincha, soliq to'lash davom etaversa, davlatga zo'ravonlik qilish va begunohlarning qonini to'kish uchun imkon berilgan bo'ladi. Fuqaroviy itoatsizlikning zarur shartini faylasuf, shunday qilib, hammaning soliqdan bosh tortishida ko'radi. Keyingi bosqich, Toroning fikriga ko'ra, ish tashlash, davlat xizmatchilarining o'z xizmat vazifalarini bajarishdan bosh tortishlaridir. Ana shunda tinchlik yo'li bilan, qonsiz inqilob amalga oshadi. Lekin mazkur bosqichlardan avval har bir inson o'zini axloqiy jihatdan tayyorlash bosqichini boshdan kechirishi, ya'ni o'z ongi va qalbida shaxsiy inqilob qilishi zarur. Faqat yuksak darajadagi axloqiy tayyorgarlikkina pirovard maqsadga ko'ngildagidek yetkazishi mumkin.

Biz avvalgi bobda axloqiy qarashlarini ko'rib o'tganimiz buyuk rus yozuvchisi, mutafakkir **Lev Tolstoy**ning g'ayrizo'ravonlik masalasiga yondashuvi mazkur yo'nalishning asl mohiyatini ochib berishga ko'maklashadi. Buni biz uchun ma'lum ma'noda noyob bo'lgan hujjatda — uning o'zbek ziyolisi Ubaydulla Xo'jayev bilan yozishmasida ko'rishimiz mumkin. (Mazkur yozishmani ushbu darslik muallifi ishlagan «Guliston» jurnalida o'tgan asrning 60-yillari so'nggida chop etishga urinishlar bo'lgan. Lekin «dushmanni jisman yo'q qilish kerak» degan

¹ Toro Г. Уолден или жизнь в лесу. М., «Наука», 1980. С. 416.

noinsoniy bolshevikcha mafkuraga asoslangan mustabid tuzum senzurasini yovuzlik qilgan kimsaga adashgan inson sifatida qarashni, unga mehramuruvvat, muhabbat ko'rsatish lozimligini targ'ib etuvchi g'ayrizarvonlik ruhida buyuk rus mutafakkirining maktubini e'lon qilishni qat'iyan taqiqlab qo'ygan edi. Faqat mustaqillik bergan erkinlik tufayli bu yozishmani chop etish imkoni tug'ildi.) Har ikkala maktubni to'liq keltiramiz:

Ubaydulla Asadullaxo'ja o'g'lining Lev Tolstoyga yo'llagan maktubi

Hurmatli Lev Nikolayevich!

Men sizni bezovta qilishni xohlamasam-da, ushbu maktubim orqali o'zim uchun shubhali tuyulgan «yovuzlikka yovuzlik qilmaslik» haqidagi savolga javob olish uchun murojaat qilishga jazm etdim. «Yovuzlikka yovuzlik qilmaslik» haqidagi gap so'zsiz haqiqat ekanligini e'tirof etsam-da, quyida keltirilayotgan voqeadan keyin qanday harakat qilish lozimligini bilmayman. Yovuzlikka yovuzlik bilan javob bermaslik nafaqat men amal qiladigan Islom dini va dunyoqarashiga, balki Injil va Tavrot talablariga ham to'liq mos keladi. Menimcha, «yovuzlikka yovuzlik qilmaslik»ning asosida «Agar biror kishi qaydadir yovuzlik qilsa, bu bilan bitta yovuzlik sodir etiladi, agar men o'sha yovuzlikka qarshilik qilsam va qasos olsam, tabiiyki, buning oqibatida bitta yovuzlik o'rniga ikkita yovuzlik sodir etilgan bo'ladi. Agar men qarshilik qilmasam, yovuzlik ko'paya olmaydi va bittaligicha qoladi», — degan haqiqat yotadi. Shunday qilib, qarshilik va boshqa yo'llar bilan yovuzlikni iloji boricha kamaytirish kerak degan xulosa chiqadi. Faraz qilaylikki, men qandaydir bir kishining butun bir uyni, shaharni yoqib yuborish, poyezd yo kemani halokatga uchratib, o'nlab-yuzlab va minglab kishilarning halok bo'lishiga olib kelishi kerak bo'lgan katta yovuzlik qilmoqchiligidan xabardorman. Insoniy nuqtayi nazardan qaraganda, men tayyorlanayotgan shu yovuzlikning oldini olish choralari ko'rishim lozim. Ammo buning uchun yovuzlik qilmoqchi bo'lgan o'sha kishini o'zining qabih niyatini amalga oshirmasdan yo'q qilmaslikdan boshqa choram bo'lmas balki. Mening u yovuzni yo'qotish bilan qilgan yovuzligim o'nlab, yuzlab va minglab kishining qutqarilishi tufayli oldi olingan juda katta yovuzlik oldida hech narsa emas. Men o'zimning harakatimni yovuzlik emas, undan ham katta yovuzlikni oldini olishning yagona yo'li degan bo'lar edim.

Mening fikrim shunday, ammo, uning to'g'ri yoki noto'g'ri ekanligini bilmayman, shuning uchun ham uzoq ikkilanishlardan so'ng, tushuntirib berishingizni so'rab, Sizga murojaat qilishga jazm etdim.

Agar meni juda qiziqtirgan bu savolga o'zingizning sharhingizni ravo ko'rsangiz, abadul abad Sizdan minnatdor bo'lur edim.

Mening turar joyim: Saratov shahri, Yurenkov uyi, huquqshunoslik bo'limi, Xo'jayev Ubaydulla Asadullayevichga. Sizga sidqidildan sodiq musulmon

Ub. A. Xo'jayev.
1909-yil, 28-may
Saratov sh.

Lev Tolstoyning javob maktubi

Ubaydulla Asadullayevich!

Siz mendan so'rabsizki, bir kimsaning ko'p odamlarga yovuzlik qilish niyati ma'lum bo'lsa, u taqdirda qarshilik ko'rsatmaslik haqidagi ta'limotni tan olgan kishi nima qilishi kerak? Ko'pchilik halokatining oldini olish uchun o'sha bir kishiga nisbatan yovuzlik qilish ma'qul emasmi?

Afv etasiz, savolingiz, ko'plarning shu xildagi savollari singari, haqiqatni bilish istagidan emas, aksincha, haqiqat deb hisoblangan narsani ado etmaslikni oqlash istagidan kelib chiqqan. Insonga mehr-muhabbat haqidagi ta'limot qarshilik ko'rsatmaslik tushunchasini ham o'z ichiga olib, u inson intiladigan omol (ideal)ni bildiradi. Omolni taomilning oddiy qoidasi deb bilish esa katta xato yoki o'z-o'zini aldashdir. Bu hayotda hech qachon to'la erishib bo'lmaydigan yetuk kamolotni talab etuvchi omolgina omol bo'la oladi. Lekin u hayotga rahnamo sifatida zarurdir, hayotda erishib bo'lmaydigan ana shu kamolotdan darak bergandagina zarurdir. Mehr-muhabbat omoli haqida ham shuni aytish mumkin. Qarshilik ko'rsatmaslik tushunchasini ham o'z ichiga oladigan mehr-muhabbatni talab etish — hech vaqt to'la ado etib bo'lmaydigan narsadir, shuning uchun uni ado etishga intilish ham kerak emas degan mulohaza menga Kompas tutgan shunday bir odamni eslatadi. Yo'lda manzilingga tikka bor deb uning qo'lga Kompas tutqazganlar, u bo'lsa Kompas ko'rsatgan to'g'ri yo'ldan o'tib bo'lmaydigan to'siqlar, tog'lar, daryolar va hokazolar bor, shu sababli ham men mumkin qadar mutlaqo to'g'ri yo'lga tushib olish uchun Kompasga rioya qilib o'tirmay boshim oqqan chetga qarab ketaverishim mumkin,

deb turib oladi. Qarshilik ko'rsatmaslikni ham o'z ichiga oladigan mehr-muhabbat masalasida esa kompas doimo nima qilish kerakligini (sayyohga yo'nalishni) ko'rsatadigan axloqiy-diniy tuyg'udir: odamning xatti-harakatlaridan kelib chiqadigan oqibatlar esa unga hech qachon ayon bo'lmaydi. Shunga ko'ra, sayyoh uchun kompas ko'rsatgan mutlaq to'g'ri yo'nalishga mumkin qadar yaqinroq yurish birdan bir rahnamo bo'lganidek, axloqiy omolga mumkin qadar yaqin bo'lishga intilish — inson uchun birdan bir rahnamo bo'lishi kerak.

Savolingizga bergan javobim Sizni qanoatlantira olsa, g'oyat xursand bo'lur edim.

*Lev Tolstoy.
Yasnaya Polyana,
1909-yil 5-iyun¹*

Tolstoy javob maktubining ahamiyati shundaki unda yovuzlikning kattasi ham, kichigi ham yovuzlik; katta yovuzlikni yo'qotish uchun kichik yovuzlikdan kechishning o'zi insondan juda katta sabot, chidam va iroda kuchini talab etadi. Odamlarning asosiy ko'pchiligi hozirgi paytda ham Ubaydulla Xo'jayevga o'xshash fikrlash tarzi bilan yashaydi, chunki yovuzlikni yovuzlik bilan yengish — eng oson yo'l. Lekin bunda yovuzlik bilan birga inson ham halok bo'ladi, insonni emas, yovuzlikni halok etgan holda insonni saqlab qolish juda og'ir ish. Tolstoy ana shu og'ir yo'l tarafdori.

Toro va Tolstoy g'oyalarini asrimizda **Gandi** va **King** yanada yuksak pog'onaga ko'tardilar. Gandi g'ayrizo'ravonlik g'oyasini muhabbat bilan bog'laydi va dushmanga ham mehrni darig' tutmaslikka chorlaydi. Gandi Xirosima va Nagasakiga atom bombasi tashlanganida, atom bombasini boshqa bomba bilan yo'qotib bo'lmagani kabi zo'ravonlikni zo'ravonlik qilib yo'qotish mumkin emas, degan fikrni bildirib, shunday deydi: «Insoniyat zo'ravonlikdan faqat g'ayrizo'ravonlik yo'li orqali qutulishi mumkin. G'azabni faqat mehr bilan yengsa bo'ladi, g'azabga g'azab bilan javob berish g'azabning yoyilishiga va kuchayishiga xizmat qiladi»².

Martin Lyuter King ham xuddi shunday g'oyani ilgari surar ekan, AQSHning mashhur Prezidenti Linkoln hayotidan misol keltiradi. Nima sababdandir Linkolnni ko'rarga ko'zi yo'q Stenton degan kishi saylovoldi

¹ «Qalb ko'zi» gazetasi, 1998, 23-son.

² *Ганди М. Моя жизнь. М., «Наука», 1969. С. 568.*

kampaniyasida qo'ldan kelgan yomonlik bilan unga qarshi kurashadi. Linkolnni har qadamda yerga uradi, ming xil gunohda ayblaydi, masxaralaydi, hatto uning tashqi ko'rinishi ustidan kuladi. Linkoln Prezident bo'lib saylangach, harbiy vazirlik lavozimiga aynan ana shu Stentonni ko'rsatadi. Atrofidagilar unga: «Janob Prezident, Siz xato qilyapsiz, u Sizning dushmaningiz, uning Siz haqingizda nimalarni gapirganini bilasizmi?!» deb qarshi turadilar. Shunda Linkoln bunday deb javob beradi: «Ha, janob Stentonni bilaman. Uning men haqimda nimalar deganini ham eshitganman. Lekin harbiy vazirlikka undan boshqa biror-bir loyiq amerikalik yo'q». Oradan bir necha yil o'tgach, Linkoln o'ldiriladi. O'shanda qabr ustida so'zlangan barcha nutqlardan Stentonning nutqi alohida ajralib turadi. U Linkolnni eng buyuk insonlardan biri deb ta'riflaydi va: «Endi u manguqlikka daxldordir», deb o'z nutqini tugatadi. Agar Linkoln Stentonga g'azab bilan qaraganda, ikkisi ham o'lguncha bir-birining dushmani bo'lib qolar edi. Linkoln mehr-muhabbat vositasida dushmani do'stga aylantirdi. U bir paytlar o'ziga savol bergan ayolga savol bilan shunday deb javob bergan ekan: «Xonim, axir men o'z dushmanlarimni do'stlarimga aylantirish yo'li bilan halok etmayapmanmi?!»¹.

G'ayrizo'rvonlik axloqshunosligiga qisqacha to'xtalib o'tishimizning o'zidayoq, biz bu yo'nalishning kelajakdagi asosiy axloqiy ta'limotlardan biri bo'lib qolishini ilg'ashimiz mumkin. Shaxs, guruh, millat, xalqlar o'z istaklarini, mavjud mustabid tuzum va hukumatdan noroziliklarini tinch yo'l bilan bildirishlari hamda o'z maqsadlariga zo'rvonliksiz, qon to'kmasdan erishishlari mumkinligi – insoniyatning ulkan yutug'i. Chunki qonli kurashlar, inqiloblar, terror, qurolli qo'zg'olon singari hodisalar muayyan millat va mamlakat erishgan yutuqlarni yo'qqa chiqaradi, o'lim, vayronagarchilik, ma'naviy qadriyatlarning oyoqosti bo'lishi singari ulkan fojialarga olib keladi.

5. Hayotga ehtirom va yangi tasavvuf axloqiy yo'nalishlari

XX asrda vujudga kelgan yana bir yo'nalish – hayotga ehtirom axloqiy ta'limoti mashhur olmon faylasufi, shifokori **Albert Shvayser** (1875–1965) nomi bilan bog'liq. Uning «Madaniyat va axloq» deb atalgan

¹ *Кинг М.Л.* Любите врагов ваших. Журнал «Вопросы философии», 1992, № 3. С. 69–70.

fundamental kitobida hayotning yuksak ma'nosini tan olish va barqaror etish asosiy tamoyil sifatida ko'zga tashlanadi. Shvayserning o'zi ham butun umri davomida ana shu tamoyilga amal qildi. Falsafa fanlari doktori, ilohiyot bo'yicha ulkan mutaxassis, mashhur musiqashunos o'ziga lang ochilgan Ovro'pa universitetlariga qiyo boqmay, Markaziy Afrika changalzorlarida odamlarni davolash uchun yana talaba bo'lib tibbiyot fakultetini tugatadi va Gabonga borib, umrining oxirigacha hayotga ehtirom g'oyasini amalda isbotlab yashaydi.

Shvayserning fikriga ko'ra, hayot tabiat yaratgan eng oliy ne'mat sifatida buyuk hurmatga sazovor. Bu talab, taraqqiyot darajasidan qat'i nazar, hamma hayot uchun bir xil maqomga ega. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, maysa ham, kaklik ham, kiyik ham men kabi yashashga haqli, ularning hayoti ham ehtiromga sazovor. Hayotga ehtirom axloqi oliy yoki quyi, nisbatan qadrli yoki qadsiz hayotlar orasida farq ko'rmaydi: men — hayotman, mendek yashashni istagan hayotlar ichida yashashni istaguvchi hayotman.

Shvayser qarashlari zahirida talabalik yillarida o'zi nihoyatda qiziqqan va tadqiq etgan qadimgi hind axloqshunosligi g'oyalari yotadi. Ayniqsa, u jaynchilik yo'nalishiga ixlos bilan qaraydi: ular qon to'kilmasligi uchun go'sht sotib olmaydilar, jaynchi-rohiblar biror-bir chirkni tasodifan yutib yubormay deb og'izlariga doka tutib yurganlar, yerdagi hasharotlarni tasodifan o'ldirib qo'ymay deb dehqonchilik qilmasdan faqat tijorat bilan shug'ullanganlar. Ana shu «O'ldirma!» degan da'vat Shvayser axloqshunosligining asosiy shioriga aylangan. Uning fikriga ko'ra, bu shior doimo inson xatti-harakatining asosi bo'lmog'i lozim. Shu bois ham faylasuf fazilatlar va illatlarni shunchaki sanab o'tishni musiqaga aylanmagan parda bosishga o'xshatadi. Zero, uning nazdidagi ezgulik — tirik jonni saqlab qolish, hayotga ko'maklashish, yovuzlik esa — jonlini jonsiz qilish, hayotga zarar yetkazish. «Hayotga ehtirom axloqshunosligi, — deb yozadi A.Shvayser, — nisbiy axloqshunoslikni tan olmaydi. U nimaiki hayotni asrab qolishga va taraqqiy toptirishga qaratilgan bo'lsa, faqat o'shani — ezgu deb qabul qiladi. Har qanday hayotni halok etish yoki unga zarar keltirish, qanday sharoitda ro'y bermasin, u yovuzlik sifatida ta'riflanadi. Hayotga ehtirom axloqi axloq va zaruriyatning biror-bir amaliy o'zaro tovon to'lashini tan olmaydi»¹.

¹ Швейцер А. Культура и этика. М., «Прогресс», 1973. С. 314 — 315.

Har bir shaxs shu tamoyilga amal qilgandagina, u odam va olam bilan uyg'unlikka, yaxlitlikka erishadi.

Shunday qilib, Shvayser olg'a surgan hayotga ehtirom axloqiy ta'limoti insonni shafqatli, muruvvatli zot bo'lib umr kechirishga chorlaydi. Ayni paytda u zamonaviy insonda ekologik madaniyatning vujudga kelishida, umumjahoniy axloqiy muhit etosferaning yaratilishida muhim ahamiyatga ega.

Yangi tasavvufchilik yo'nalishi. Eng yangi davr axloqshunosligida tasavvufiy yo'nalishning ham o'z o'rnini bor. Lekin bu davrdagi tasavvuf, xususan, uning naqshbandiya tariqati zamonga va zamonaviy industrial jamiyat kishisiga yuksak insonparvarlik nuqtayi nazaridan qarash g'oyalari ilgari surdi. Unda, shariat va tariqatning mohiyati saqlanib qolgan holda, insonga bo'lgan e'tiqodiy talab yangilandi, zamonaviylashtirildi. Ayniqsa, buni biz Turkiyada vujudga kelgan va musulmon olamida keng tarqalgan, naqshbandiya tariqatiga asoslangan yangi tasavvufchilik oqimi mutafakkirlari ijodida yaqqol ko'rishimiz mumkin. Ular orasida buyuk turk allomasi **Muhammad Zohid Qutqu** (1897–1980) va uning shogirdi, zamondoshimiz professor **Mahmud As'ad Jo'shonning** (1938 – 2001) qarashlari alohida diqqatga sazovor. Muhammad Zohid Qutqu besh jildlik «Tasavvufiy axloq» deb nomlangan fundamental asarida boshqa axloqiy masalalar bilan birga jo'mardlik tushunchasini, Jo'shon esa o'z asarlarida nafs va uni yengish muammolarini o'rtaga tashlaydilar.

Ularning asarlarida, inson hayoti oliy qadriyat ekani ta'kidlangani holda, o'zganing hayotini o'zingnikidan oliyroq qadriyat deb qarash g'oyasi ilgari suriladi. Lekin bu «o'zga» faqat inson bo'lishi shart emas. Muhammad Zohid Qutqu keltirgan mana bu rivoyatga e'tibor qiling:

«Jo'mardligi bilan mashhur bo'lgan Abdulloh ibn Ja'far roziallohu anhu bir xurmozorga kirdilar. Va unda qora qulning ishlayotganini ko'rdilar. Shu payt bog'sohibi kelib, qulga uch burda non berib ketdi. Bu uch burda non qulning kundalik ish haqi edi. Nogoh shu payt qayerdandir bir it paydo bo'ldi va qulga yaqinlashdi. Qul qo'lidagi nonning bir burdasini unga berdi. Jonivor yedi-yu, lekin to'ymadi. Qul yana bir burdani berdi. Nonni yeb bo'lib, it yana kutib turdi. Shunda qul nonning so'nggi burdasini ham itga berdi. Jonivor uni yeganidan keyingina nari ketdi. Bu holga qiziqib qolgan Abdulloh ibn Ja'far (r.a.) quldan: «Kundalik ish haqingga nima olasan?», deb so'radilar.

– *Hozir ko'rganingdek, har kuni shu uch burda non.*

– Unday bo'lsa, nechun butun ovqatingni itga berding?
– Bizning bu yerlarda it bo'lmaydi, ma'lumki, bu hayvon uzoqlardan kelgan va och. Uni quvib yuborishni istamadim.

– Xo'sh, endi sen nima yeysan?

– Ertalabgacha o'zimni sirib, sabr qilaman.

Shunda Abdulloh ibn Ja'far (r.a.): «Bildimki, bu qul mendan ham jo'mardroq ekan», dedilar.

Boz ustiga Abdulloh ibn Ja'far (r.a.) o'sha bog'ni butun maydachuydalari bilan sotib oldilar va qulni ozod etib, bog'ni unga hadya qildilar»¹.

Bu yerda biz insonning hayvonga va insonning insonga nisbatan ko'rsatgan jo'mardligi guvohi bo'lyapmiz. Jo'mardlikning mohiyati ana shunaqa. Bu tamoyil, bunday qarash, shubhasiz, hozir zamondoshlarimiz hayotiga kirib kelgan salbiy ma'nodagi o'ta pragmatizmga qarshi kurashda, axloqiy muhitni sog'lomlashtirishda muhimdir.

Mahmud As'ad Jo'shon o'z asarlarida tasavvufni bir tomondan Allohni bilish, tanish uchun, ikkinchi tomondan o'z nafsini tarbiyalash, ruhiy-axloqiy jihatlarini tuzatish uchun qilingan xatti-harakatlar tajassumi deb ta'riflaydi. U ba'zi bir aqidaparastlarning, tasavvufning islomga aloqasi yo'q, hatto ular bir-biriga qarama-qarshi, degan fikrlarini keskin rad etarkan, hazrati Payg'ambarimizning mutasavviflar sultoni, sahobalarning esa ahli tasavvuf bo'lganini isbotlab beradi.

Tasavvuf va san'atning o'zaro munosabatlariga Shayx Jo'shon alohida e'tibor beradi, san'atni inson axloqiy hayotini boyituvchi, uni yuksak axloqiylikka da'vat etuvchi vosita sifatida talqin qiladi; san'atkor qalbida axloqiylik bilan hayajon uyg'unlikda yashashini ta'kidlaydi. San'atning asosida hayajon yotishini aytib, ko'ngli hayajondan yiroq insonning go'zallikni his etishi, topa bilishi va tasvirlashi mumkin emas, deydi u. Shu jihatdan tasavvuf san'at bilan o'xshash. Lekin tasavvufdagi hayajon san'atdagidan ko'ra kuchliroq, sururiyroq ekanini aytadi: «Tasavvufdagi his-hayajon shu qadar kuchli va hayotbaxshki, bu tuyg'u insonni havoda uchiradi, oyoqlarini yerga bostirmaydi»². Shuningdek, Jo'shon o'tmish san'atkorlari va olimlarining ko'pchiligi tasavvuf ahlidan bo'lganini,

¹ M.Z. Qutqu. Jo'mardlik. A.Abdullo tarjimasi. «Sirli olam» jurnali, 1999, 6–son.

² M.A. Jo'shan. Tasavvuf va nafs tarbiyasi. N.Hasan tarjimasi. T., «Cho'lpon», 1998, 79–b.

tasavvuf ahli adabiyot hamda musiqa, me'morlik va boshqa san'at sohalariga homiylik qilganini misollar bilan isbotlab beradi.

Mahmud As'ad Jo'shon tasavvufning axloqiy mohiyatini ta'kidlar ekan, shunday deb yozadi:

«Axloq – fardiy emas, balki ijtimoiy hodisadir. Jamiyat mavjud bo'lmay, inson yolg'iz o'zi yashasa edi, axloq degan narsaga hojat qolmagan bo'lardi. Axloq jamiyat hayotining ko'rinishidir. Shunday ekan, axloq jamiyatning tartib-intizomga ega, kuchli ta'sir ko'rsatadigan, jamiyat nizomining shaxslarga taalluqli manbaini tashkil etadigan unsurdir. Shuning uchun axloqni yo'lga qo'ymay turib inson jamiyatga foyda berishi, axloqqa rioya qilmaydigan shaxslardan tashkil topgan jamiyatning ham muvaffaqiyatga erishuvi mumkin emas»¹.

Hamonki, tasavvufning mohiyatini tashkil etuvchi axloq xususiy hodisa emas ekan, demak, tasavvuf ham ijtimoiy qamrovga ega hodisa; u jamiyatda mavjud va jamiyat uchun katta ahamiyatga ega.

Ko'rib turibmizki, nisbatan yangi hisoblangan g'ayrizo'ravonlik, hayotga ehtirom va naqshbandiya tariqatiga asoslangan zamonaviy yangi tasavvufchilik axloqshunosligi kabi oqimlar bir-birini inkor etmaydi, aksincha to'ldiradi, boyitadi. Bu esa insoniyat jamiyatida axloqqa bo'lgan munosabatning umumiy lashib, global ahamiyat kasb etib borayotganidan dalolatdir.

Biz Eng yangi davr axloqshunosligi mavzuiga qisqacha to'xtalib o'tdik. Zero, u shunchalik rang-barang va miqyosliki, uni bir-ikki bob doirasida qamrab olish mushkul. Shu bois uning asosiy ta'limotlari va yo'nalishlarinigina nazardan o'tkazdik, xolos.

Nazorat uchun savollar

1. Eng yangi davr axloq falsafasining o'ziga xos xususiyatlari nimada?
2. Nitshening axloqiy inson konsepsiyasini qanday tushunasiz?
3. Nitshe axloqiy tushunchalarni qay tarzda talqin qiladi?
4. Ruhiy tahlil axloqshunosligining o'ziga xosligi nimalar bilan belgilanadi?
5. Erix Frommning muhabbat falsafasi nimalarga asoslanadi?
6. Karl Yaspers ekzistensiyachilik axloqshunosligining diniyligi nimalarda ko'rinadi?

¹ M.A. Jo'shan. Tasavvuf va nafs tarbiyasi. N.Hasan tarjimasi. T., «Cho'lpon», 1998, 70-b.

7. *Sartr axloq falsafasining mohiyati nimada?*
8. *G'ayrizo 'ravnok axloqshunosligi haqida nimalarni bilasiz?*
9. *Hayotga ehtirom axloqiy ta'limoti sizni qoniqtiradimi?*
10. *Yangi tasavvufchilik axloqshunosligining zamonaviy ta'limot sifatidagi ahamiyati nimalarda ko'rinadi?*

ADABIYOTLAR

1. M. Jo'shon. Tasavvuf va nafs tarbiyasi. T., «Cho'lpon», 1998.
2. F. Nitshe. Zardusht tavallosi. T., «Yangi asr avlodi», 2007.
3. J.P. Sartr. Ekzistensializm to'g'risida. «Jahon adabiyoti» jurnali, 1997 yil, 5-son, 181–195-b.
4. A. Sher. Axloqshunoslik. T., O'AJBNT – «Yangi asr avlodi», 2003, 125–146-b.
5. A. Sher. Sharq falsafasi va ekzistensiyachilik. «Sog'lom avlod uchun» jurnali, 1999, 1-son.
6. A. Sher. Hayot falsafasi. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 11-jild. T., O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2005.
7. Bayrakdar M. Tasavvuf ve modern bilim. Istanbul, Seha, 1989.
8. Gosan E. Basari yolunda sevginin gucu. Istanbul, Seha, 1987.
9. Kotku Z. Tasavvufi ahlak. I kitap. Kizilay – Ankara, Seha, 1981.
10. Ницше Ф. Критика морали. // Ницше Ф. Воля к власти. Посмертные афоризмы. Минск, «Попурри», 1999. с. 113–194.
11. Ницше Ф. К генеологии морали. // Ницше Ф. Сочинение в 2-х т. Т. 2. М., «Мысль», 1990. С. 407–524.
12. Фрейд З. Я и Оно.
13. Фромм Е. Душа человека. М., «Республика», 1992.
14. Фромм Е. Человек для себя. Минск, «Харвест», 2004.
15. Швейцер А. Культура и этика. М., «Прогресс», 1973. С. 304–326.

VI BOB

TURKISTON MA'RIFATCHI-JADIDLARINING AXLOQIY QARASHLARI VA KEYINGI DAVRLAR O'ZBEK AXLOQSHUNOSLIGI

REJA

1. Turkiston ma'rifatchiligining o'ziga xos xususiyatlari.
2. Atoqli jadid mutafakkirlarining axloqiy qarashlari.
3. Jadid matbuotida axloqiy tarbiya muammolari.
4. Keyingi davrlar o'zbek axloqshunosligi.

Tayanch tushunchalar

Ma'rifatchilik, Jadidchilik, Uyat, Insof, Adolat, Ijtimoiy zulm, Vijdon, Vatanni suymak, Tarbiya, Oila, Mayl, Iroda, Tafakkur erkinligi, Taraqqiyot.

1. Turkiston ma'rifatchiligining o'ziga xos xususiyatlari

Turkiston XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya tomonidan bosib olindi va mustamlakaga aylantirildi. Bu mustamlakachilik mohiyatini Turkiston o'lkasi general-gubernatorlaridan biri A.N.Kuropatkinning o'z kundaliklaridagi qaydlari, biz Turkiston xalqlarini yarim asr mobaynida jahon madaniyati va sivilizatsiyasidan chetda tutib turdik, qabilidagi so'zlari yaqqol anglatadi. Lekin, ayni paytda, rus taraqqiyparvar ziyolilari orqali rus hamda jahon ilm-fani va madaniyati chor ma'muriyati to'siqlari orasidan Turkistonga sizib kirar edi. Shu ijobiy ta'sir asta-sekinlik bilan mazlum Turkistonda yangi Uyg'onish davrini boshlab berdi. Mahalliy ziyolilar orasida o'z xalqini ozod ko'rishga va jahonning boshqa millatlari bilan tenglasha oladigan darajaga olib chiqishga intilish natijasida bu Uyg'onish Ovro'pa ma'rifatchiligiga nisbatan juda shiddatkor hamda miqyosli bo'ldi. Shuningdek, O'rta asrlar o'rta tashlagan ma'rifatparvarlik g'oyalari uchun ham endilikda amaliy shakllarda yangicha — ma'rifatchilik tarzida namoyon bo'lish imkoniyati yaratildi. Zero, o'sha g'oyalarni yangilangan shakllarda amalga oshira oladigan faoliyatli ziyolilar vujudga kelgan edi. Ularni keyinchalik jadidlar deb atay boshladilar.

Ma'rifatchilik asosan uch soha orqali tezkor tarzda taraqqiy topib bordi. Bular — maorif (yangicha maktablar ochish, ta'lim usulini yangilash), san'at (badiiy adabiyot, teatr) va matbuot. Pirovard maqsad millatni, bir tomondan, ilmli-ma'rifatli qilish bo'lsa, ikkinchi tomondan, uning axloqiy darajasini yuksaltirish va ana shu ikki jihatning uyg'unlashuvi natijasida o'zligini, o'z qadrini anglagan bilimli shaxsni voyaga yetkazish edi. Turkiston ma'rifatchilari tomonidan ana shu maqsadni amalga oshirish yo'lida katta ishlar qilindi.

Turkiston ma'rifatchiligining dastlabki bosqichlarida axloqiy g'oyalar asosan badiiy va didaktik shakllarda o'z aksini topdi. Shu jihatdan o'zbek va tojik xalqlarining mutafakkiri **Ahmad Donishning** (1827—1897) «Navodir ul-vaqoye» asari diqqatga sazovor. Ahmad Donish o'z asarlarida Buxoro amirligi davlat tuzumini Rossiya davlat tuzumi bilan solishtirib, uni isloh qilish lozimligini ta'kidlaydi. Ayni paytda, an'anaviy axloqiy tushunchalar bilan fikr yuritar ekan, u adolatni ham podsho-hukmdor shaxsiga, ham davlat tizimiga xos fazilat sifatida olib qaraydi. Agar hukmdor adolatli siyosat yurgizsa, mamlakat hayotining hamma sohasi uchun adolatni mezon qilib olsa, san'atning gullab-yashnashiga yo'l ochib bersa — xalq hayoti farovon bo'ladi, fazilatlar kuchayib, illatlar zaiflashadi. U, hukmdor donishmandlik fazilatiga albatta ega bo'lishi lozim, davlatning mohiyatini aql belgilaydi, degan xulosaga keladi: oqilona boshqarilgan mamlakat aholisigina ma'rifatli va yuksak axloq egalari bo'la oladi.

Shuningdek, Ahmad Donish o'z davridagi johillik, riyokorlik, poraxo'rlik singari illatlar jamiyatni tanazzulga olib borishini ta'kidlar ekan, din peshvolarining noto'g'ri yo'lga kirib ketganini, shayxlarning yolg'onchiligini, ulamolarning poraxo'rligini fosh qiladi.

Qoraqalpoq xalqining buyuk mumtoz shoiri **Berdaq** (1827—1900) she'rlarida ham o'sha davr axloqiy muhiti o'z aksini topadi; u ham din peshvolarining o'zlari oxiratga ishonmasliklarini, tovlamachilik, ochko'zlik, tekinxo'rlik illatlariga muhtalo bo'lganliklarini va bu bilan islom ildiziga bolta urayotganliklarini qattiq tanqid ostiga oladi.

Buyuk o'zbek mumtoz shoirlari **Furqat** (1858—1909), **Muqimiy** (1859—1903), **Dilshod** (1800—1906) asarlaridagi axloqiy muammolar taraqqiyparvarlik g'oyalari bilan chambarchas bog'lanib ketadi. Chunonchi, Furqat «Ilm xosiyati», «Gimnaziya», «Tarjimai hol» kabi asarlarida ma'rifatli bo'lish yuksak axloq egasiga xos xislat ekanini, lekin, afsuski, nodonlik oxir-oqibat turli xulqiy notavonliklarga olib kelishini

ta'kidlaydi. Shoir g'azallaridan birida alam bilan shunday deb yozadi:

*Charxi kajraftorning bir shevasidin dog'men,
Ayshni nodon surib, kulfatni dono tortadur¹.*

Muqimiyning hajviy asarlarida esa o'sha davrda avj olgan firibgarliklar, amaldorlarning noinsofligi, adolatsizligi qattiq tanqid qilinadi. Shoirning «Voqeai Viktor», «Voqeai ko'r Ashurboy hoji», «Tanobchilar», «To'y» singari asarlari Turkiston xalqlari oyog'idan tobora tubanlikka tortayotgan illatlarni ayovsiz fosh etadi. O'sha davrdagi boylarning nafsdan boshqa narsani bilmasliklarini, fahshu maishatga yuztuban ketganliklarini, chor atrofda adolatsizlik hukmronlik qilayotganini alam bilan yozadi.

Endi Dilshodning bir muxammasidan olingan quyidagi parchaga diqqat qiling:

*Alam o'tidin kuyodir jahon,
Dudi oh ila to'la osmon,
Betoqat o'lib chekaman fig'on,
Menga rahm etib yig'laydi makon,
Titrab boqadir zaminu zamon.*

*Boyonlarimiz nafsa ovora,
Tug'yoni oshib to bora-bora,
Atlas to'qig'on qizi bechora,
Yasanmay yuzga surtadi qora,
Qora kunlarga qoldi Marg'ilon.*

*Olma anoru mevalar koni,
Ammo mevaga zor bog'boni,
Bug'doy nonini ko'rmas dehqoni,
Paxta ekadi, yirtiq choponi,
Farg'ona zamin husni Namangon².*

Bu satrlarda ko'tarilgan adolatsizlik muammosi orqali o'sha davrdagi ijtimoiy-axloqiy manzara yaqqol namoyon bo'ladi.

¹ *Furqat*. Tanlangan asarlar. Ikki tomlik. I tom, T., «O'zdamnashr», 1959, 183-b.

² *Dilshod*. Tanlangan asarlar. T., G'G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1972, 72–80-b.

2. Atoqli jadid mutafakkirlarining axloqiy qarashlari

Abay. Turkiston xalqlarini axloqiy yuksaklik va ma'rifat vositasida milliy o'zligini anglash darajasiga ko'tarishda qozoq xalqining buyuk farzandi Abay (1845–1908) axloqiy qarashlarining ahamiyati katta.

Abay she'rlarida, shuningdek, «Iskandar», «Mas'ud» dostonlarida ezgulik, adolat, mardlik, shijoat singari fazilatlar o'rnini illatlar egallab borayotganidan, xalqning yaxshilik bilan yomonlikni farqlay olmaydigan darajaga tushib qolganidan faryod chekadi:

*Otalarga o'xshamay qoldi turqing,
Yopiray muncha ketdi, elim, xulqing!
Birlik yo'q, baraka yo'q, buzildi fe'l,
Qani yiqqan davlating, boqqan yilqing?!*

«Xulqi ketgan», «fe'li buzilgan», «aldamchi», «suq», «ochko'z» singari, sirtidan qaraganda o'z xalqiga nisbatan beshafqatlarcha, hatto haqorat darajasiga ko'tarilgan bu so'z va iboralar aslini olganda, millatni jondan ortiq sevgan buyuk shoir qalbining alamli yig'isidir.

Shunisi qiziqarliki, Abayning axloqiy qarashlari ma'lum jihatlari bilan g'arblik mashhur zamondoshi, buyuk olmon faylasufi, adibi Fridrix Nitshening ba'zi qarashlariga yaqin. Ammo, ta'kidlash kerakki, Nitshedagi o'ta keskinlik, o'ta beqarorlik Abayga yot. Shunga qaramasdan, hayotbaxsh nihilizm, qadriyatlarni qayta baholash, lozim bo'lsa, butun millatni qayta tarbiyalash kabi g'oyalar Abayga ham xos. Xususan, u xalqni o'z fe'lini o'zgartirishga, bu yo'lda, zarurat tug'ilsa, an'anaviy hayot tarzidan, ota-bobolardan qolgan o'git-maqollardan, hatto asrlar mobaynida mentalitetga singib ketgan chorvachilikdan kechishga da'vat etadi. Chunonchi, Abay o'zining mashhur «Nasihatlar» deb atalgan axloqshunoslikka va amaliy axloqqa doir kitobida shunday deb yozadi: «Qozoqlarning bir-biriga dushman bo'lishining, birining tilagini ikkinchisi tilamasligining, rost so'zi kam, mansabparast, yalqov bo'lishliklarining sababi nimada? Bunga dunyoda o'tgan barcha donishmandlar shunday javob qiladi: har qanday yalqov kishi — qo'rqoq va g'ayratsiz bo'ladi; har qanday maqtanchoq qo'rqoq kishi — aqlsiz, nodon bo'ladi; har qanday aqlsiz nodon kishi — orsiz bo'ladi; har

¹ Abay. Tanlangan asarlar. T., G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1995, 15-b.

qanday orsiz kishi — yalqov, kishi oldida tilamchi, ochko'z, suq bo'ladi; bunday hunarsiz kishilar hech qachon birovga do'st bo'lmaydi. Bu illatlarning hammasi to'rt oyoqli molni ko'paytirishdan boshqa narsa xayoliga kelmaydigan kishilardan chiqadi. Agar inson ekin-tikin, ilm-hunar, savdo ishlari bilan shug'ullansa, bunday yomon fazilatlar (ya'ni, illatlar — A.Sh.) unga dorimagan bo'lur edi»¹.

«Nasihatlar» risolasininng boshqa bir o'rnida Abay maqollarni tahlil etish orqali, yuqorida aytganimizdek, ma'lum ma'noda an'anaviy qadriyatlarni qayta baholashga intiladi: «Bizning qozoqlarni aytib yurgan maqollari ichida, — deydi Abay, — ishga yaroqlisi ham, yaroqsizi ham bor. Ba'zilari yaroqsiz bo'lishi u yoqda tutsin, hatto na musulmonchilikka va na odamgarchilikka to'g'ri keladi. Avvalo: «Faqir bo'lsang — orsiz bo'li!» deyishadi. Ordan ayrilib tirik yurgandan ko'ra, o'lgan afzal... «Oltinni ko'rsa farishta ham yo'ldan ozadi», deyishadi. Sadqai farishta ketgurlar-ey! Bu shunchaki ularning o'z shum niyatlarini ma'qullamoqchi bo'lib aytganlari emasmi?...² Boshqa bir o'rinda mana bunday deydi: «Yarim kunlik umring qolsa ham, bir kunlik mol yig'», «O'zingda yo'q bo'lsa, otang ham dushman», «Mol — odamning jigar go'shti», «Moli ko'pning — yuzi yorug', moli yo'qning yuzi — choriq», «Yegan og'iz uyalar», «Olag'on ko'zim berag'on»... Bundan ma'lum bo'ladi, qozoqlar tinchlik uchun g'am yemas ekan, balki aksincha mol-dunyo uchun g'am chekar ekan... Agar moli bor bo'lsa, o'z otasi bilan ham yovlashishdan uyalishmas ekan... Ishqilib, o'g'rilik, shumlik, tilanchilik, qo'ying-chi, shunga o'xshash yaramas fazilatlar (ya'ni illatlar) bilan mol topsa ham buni ayb sanamasligimiz kerak ekan»³.

Yana bir joyda esa buyuk mutafakkir imon haqida so'z yuritib, ba'zi maqollar to'g'risida tag'in shunday deydi: «Imonga shak keltirgan bandalarni Alloh taolo afu etmaydi va payg'ambarimiz ham shafqat qilmaydi, bu mumkin ham emas. «Qilich ustida shart yo'q», «Xudoy taoloning kechmas gunohi yo'q», degan qalbaki maqollarga suyanganning basharasi qursin!»⁴.

Abay o'z millatini nihoyatda sevgan inson. U hech kimni haqorat

¹ Abay. Tanlangan asarlar. T., G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1995, 52-b.

² O'sha manba, 82–83-b.

³ O'sha manba, 56-b.

⁴ O'sha manba, 82–83-b.

qilmoqchi yoki kamsitmoqchi emas: bu achchiq gaplar xalq dardida o'rtangan mutafakkirning alamli fikrlaridir. Abay odamlarning torlashib, maydalashib ketayotganidan, yerdagi o'z insoniy vazifasi va mas'uliyatini bajarmayotganidan g'azablanadi: «Suqrotga og'u bergan, Ionna Arkni olovga tashlagan, Isoni dorga osib, Payg'ambarimiz salallohu alayhi vassallamni tuyaning o'limtigiga ko'mgan kim? Xalq! Shunday bo'lgach, xalqda aql yo'q. Yo'lini top-da, xalqqa rahnamolik qil»¹.

Ko'rinib turibdiki, buyuk qozoq mutafakkirining axloqiy ideali — xalqqa rahnamolik qila biladigan odam. Albatta, u alo odam emas, lekin alo odam vazifasini ma'lum ma'noda bajara oladigan inson. Bunday insonni tarbiyalab voyaga yetkazish, lozim bo'lsa, yaratish (ma'naviy jihatdan) mumkin: «Odam onadan aqlli bo'lib tug'ilmaydi, — deydi Abay, — balki tug'ilganidan keyin, dunyoda nima yaxshi, nima yomon ekanligini eshitib, ko'rib, ushlab, topib, zehn qo'yib aqlli bo'ladi». Boshqa bir o'rinda esa, mutafakkir, mana bunday deydi: «Agar davlat mening qo'limda bo'lganida, inson farzandini tuzatib bo'lmaydi, degan odamning tilini kesib tashlardim...»². Bu fikrlar Abay axloqiy qarashlarining insonga ishonch va hayotbaxsh nihilizmga asoslanganini ta'kidlab turadi.

Shunday qilib, Abay tug'ma axloqiylikni butunlay inkor etmasa-da, insonning axloqiy darajasi tarbiya bilan bog'liqligini qat'iy uqtiradi. Ayni paytda tarbiyaga va axloqiy darajaga muayyan ijtimoiy muhitning, zamonning ta'sirini asosiy sababchi deb biladi: «Inson bolasini zamona parvarish qiladi, kimda-kim yomon bo'lsa, ayb zamondoshlarida», — deydi faylasuf-shoir³. Uning haqligini insonni axloqiy-ma'naviy jihatdan anchagina tubanlashtirib, uni e'tiqodsizlik, yolg'onchilik kasaliga muhtalo qilib qo'ygan mustamlakachilik va, ayniqsa, sho'rolar zamonasining salbiy ta'sirida yaqqol ko'rishimiz mumkin.

Abayning hayo, uyat, insof, oqillik, adolat singari fazilatlar va maqtanchoqlik, oliftagarchilik, kerilish, yolg'onchilik, ochko'zlik kabi illatlar haqidagi fikrlari ham diqqatga sazovor. Chunonchi, u uyat tushunchasini ikki xil ma'noga ega ekanligini aytadi. Birinchisi, odam o'zi uyat bo'larlik ish qilmaydi, lekin o'zganing uyatli ishidan uyaladi.

¹ Abay. Tanlangan asarlar. T., G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1995, 91-b.

² O'sha manba, 91-b.

³ O'sha manba, 91-b.

Buning sababini mutafakkir uyatli ish qilgan odamga nisbatan tug'ilgan achinish hissida ekanini ta'kidlaydi. «Ikkinchisi shuki, — deydi Abay, — qilgan ishing ham shariatga, ham aqlga, ham obro'-e'tiborga zid bo'ladi: sen bunday ishni bilmasdan, yo g'aflat bosib, yo esa nafs balosida qilib qo'lasan. Mana buni chin ma'nodagi uyat desa bo'ladi». Ana shu ikkinchi ma'nodagi uyatni mutafakkir vijdon bilan bog'laydi, uni vijdon azobining tashqi ko'rinishi tarzida talqin qiladi: «Ba'zan uyatli kishilar uyqudan, ishtahadan qoladi, hatto chidayolmay o'zini-o'zi o'ldiradiganlari ham bo'ladi. Uyat kishining or-nomusi, o'z yaramas fazilatlariga (**ya'ni illatlarga — A.Sh.**) qarshi ichki isyonidir»¹.

Umuman olganda, Abayning she'riy asarlarida va, ayniqsa, «Nasihatlar» risolasida ko'tarilgan axloqiy muammolar bugungi kunda har jihatdan ilmiy tadqiqqa loyiq. Garchand, Turkistonning buyuk mutafakkiri ko'pgina illatlar haqida o'z xalqiga nisbat berib fikr yuritsada, ular, ba'zi bir istisnoli — faqat qozoqlarning an'anaviy turmush tarziga taalluqli jihatlarni hisobga olmaganda, umumturkiy ahamiyatga molik axloqiy nuqsonlardir. Shu bois Abayning axloqshunoslik borasidagi falsafiy-nazariy hamda amaliy-didaktik fikrlari va talqinlari biz uchun doimo qimmatlidir.

Anbar otin. Turkiston ma'rifatchilarlarining yana bir yirik namoyandasi Dilshodning shogirdi Anbar otindir (1870–1914). Uning axloqiy qarashlari lirik-falsafiy she'rlarida va «Qarolar falsafasi» (1910) risolasida o'z aksini topgan.

Anbar otin ham inson axloqiy darajasini aql, ilm-ma'rifat bilan bog'laydi va ijtimoiy taraqqiyotga aqliy hamda axloqiy yuksaklik orqali erishish mumkin, degan aqidaga amal qiladi. Uning asarlarida axloqsizlik botqog'iga botib borayotgan jamiyat tanqid qilinadi, shariat va tariqat namoyandalarining aynib ketganligi, boylardan insof ko'tarilganligi haqidagi fikrlar mardona ilgari suriladi. «Muqimiyya», «Mingboshi kal Omil hajvi», «Olimjon hoji ta'rifi» kabi she'rlarida ana shu yo'nalishni ko'rish mumkin. Tanqidiy-badiiy shakldagi bu yo'nalish «Qarolar falsafasi» risolasida falsafiy-tahliliy shakl kasb etadi.

«Qarolar falsafasi» asari asosan bir-birining ziddi bo'lmish ikki muammo — ijtimoiy adolat va ijtimoiy zulm tushunchalariga bag'ishlangan. Risola ko'p o'rinlarda falsafiy-majoziy talqinlardan iborat.

¹ Abay. Tanlangan asarlar. T., G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1995, 90-b.

Chunonchi, risola davomida, ayniqsa uning birinchi faslida, qora va oq ranglarning majoziy hamda botiniy mohiyati o'ziga xos tarzda ifodalanadi. Qora mehnati tufayli dunyoni yashnatayotgan insonlar qalbining oqligi, oq tana-yu oq bilak kimsalar qilayotgan ishlarning qoraligi ta'kidlanadi va ular shu orqali axloqiy mazmun kasb etadi. Anbar otin shunday deb yozadi:

«Ul qaro xalq oftob so'zanida mehnat qilib, o'zlari har qancha kuyganlari holda, hosillarini hamtovoqlariga tuhfa qilurlar. Misol andoqdurki, qazon bovujud qoradur, o'zi o'tda kuyib qaro bo'lg'oni holda ovqat pishurib odamlarni to'ydirur.

Qarolar bordurlarki, alar o'zlari qaro bo'lg'oni holda, ma'rifat nuri siyratlarida to'ladur va ul nurlarni fasohat va til durdonalari vositasi ila olamg'a oq shu'la socharlar. Misol uldurki, qaro charog' o'zi qaro yog', kuyundig'a giriftor bo'lg'oni holda, nuri ilan kulbani ravshan qilur».¹

Risolaning ikkinchi faslida Anbar otin o'sha davrdagi ayollar ahvolini, ularning bevosita va bilvosita ijtimoiy kamsitishlar natijasida o'z iqtidori, iste'dodi, latofatini namoyon qila olmasliklarini aytib o'tadi. Ular, hatto, ko'cha-ko'ylarga zarurat yuzasidan, masalan, qarindosh-urug'larini ko'rgani borish uchun chiqqanlarida, eski paranjiga o'ranib, kampirlar kabi bukchayib yuradilar. Chunki, agar qaddi-qomatini adl tutib, yoki ochilib-sochilib yursalar, ularga erkaklar tajovuz qilishlari mumkin. Bunday axloqsizlikning ildizi ijtimoiy adolatsizlikka borib taqaladi: kambag'alligi tufayli uylanish, oila boshlig'i bo'lish huquqidan mahrum bo'lgan bunday erkaklar shayton vasvasasiga tushib, shahvoniy nafslarini tiyolmay qoladilar. Lekin taraqqiyparvar shoira kelajakka katta ishonch bilan qaraydi: bu ijtimoiy-axloqiy illatlar albatta o'tib ketadi, hurlik, tenglik zamonlari keladi. Mana, bu haqda Anbar otinning o'zi nima deydi:

«Bir zamoni bo'lurki, kamina mushtipar kabi olijanob orzu qilg'ondan ziyoda bo'lur... alarni mazlumalar avlodi xatarsiz tavallud o'lub, yaxshi parvarish topub, xushro'y va xushxo'y, botamiz va vatando'st, serg'ayratu mehmondo'st bo'lub, kamolg'a yetur. Ul zamonda barcha xalq sohibjamol bo'lur...

Ul zamonda odam axloqi ul darajag'a yeturki, xurusi mijoz gala xotunlik rusumini tark etar va har er bitta xotin ila farog'atvor kun kechirg'ay...

¹ *Anbar Otin*. Tanlangan asarlar. T., G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1970, 84-b.

Ul vaqt qizlar ilmi dunyoviy tahsilig'a muayassar bo'lub, urfon taxtida qaror topib, ellar va ulug'lar safig'a doxil bo'lurlar, alar hayrat va mehnatda erlarga hamfo va yovar bo'lub, obro' topib, hurmat va ikromga sazovor bo'lurlar»¹.

Anbar otin adolatli podsho muammosiga alohida to'xtalib, o'sha davr uchun nihoyatda original, kutilmagan va hozirgi zamonda ham ahamiyatini yo'qotmagan fikrlarni bildiradi. U, dastavval «O'rus keldi!» deganda hamma ma'rifat ahli, endi xalqning ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy hayoti yaxshi tomonga o'zgaradi deb kutganini, lekin bu ishonch oqlanmaganini, aksincha, «o'rus podshoh musulmonlarga zarrachayinki halovat bermaganini» aytadi. Ba'zi bir ruslar hukmronligini oqlaganlarga qarshi shunday deydi:

«Agar o'rus shohi darhaqiqat odil bo'lsa, va aning xohishi qaram xalqlar ham o'rus misoli ozod bo'lsun va barcha xaloyiq o'rus birla barobar bo'lib, ro'zg'or kechirsun desa, amorat va hukmronliq qonunlarini adl birla tahrir qilsun, hukmronliq qonunini din qoidalaridin mustasno vujudga keltirsun, din ahlini ibodat borasida homiy bilib, davlat va bilimdonliqni xalq ro'zg'oridin kashf etsun. Xaloyiq dodig'a, rozig'a quloq bersun»².

Xo'sh, bu mustamlakachilik va adolatsiz tuzumdan qutulishning yo'li bormi? Anbar otin uning ikki yo'lini aytib o'tadi. Biri — aqlni inson o'ziga vazir qilib, falsafiy mushohada yordamida ish ko'rish orqali bunga erishish mumkin: «Vaqtiki ilm daraja qilib, falsafa ravnaq topsa, bu chigillarim kushoda bo'lur. Falsafa iborasi ila qarshi va zid so'zlarni muqoyyasa qilg'onda bu chigillar ochilur». Ikkinchi yo'l esa o'z haq-huquqini himoya etish maqsadida amaliy harakat qilish, mustamlakachilik zulmiga va adolatsizlikka qarshi birlashmoq, qo'lda qurol bilan chiqmoq. Bu yo'lni shoira shunday ifodalaydi: «... albatta, aqlu idrok va jamoatga takya qilib, barcha shayx so'fiylardan yiroq va barcha tarsu vahmdin emin bo'lib, zolimlarga qarshi muboriza qilmoq, yakkalikdan hazar qilmoq, bu tadbirlar ila zulmni nobud etib, zulmatni bartaraf qilmoq zarurdir»³.

Albatta, Anbar otinning barcha axloqiy qarashlarini mutlaq to'g'ri

¹ *Anbar Otin*. Tanlangan asarlar. T., G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1970, 94–95-b.

² O'sha manba, 104–105-b.

³ O'sha manba, 107-b.

deb qabul qilish nojoiz. Chunonchi, u soʻfiylik tariqatlarining hammasini mohiyatan reaksiya, degan fikrni ilgari suradi va soʻfiylarni mustamlakachi amaldorlar raʼyiga qaraydigan rasmiy din peshvolari bilan chalkashtirib yuboradi. Lekin, shunga qaramasdan, Anbar otinning asarlari, ayniqsa, «Qarolar falsafasi» risolasi hozirgi kunda ham ijtimoiy-axloqiy ahamiyatini yoʻqotgan emas.

Bundan tashqari, Anbar otin shoira va faylasuf olimi sifatida ham, shaxs sifatida ham kishini hayratga soladigan darajada matonatli, pokiza inson, yuksak axloq egasi boʻlgan. U umrini Turkiston xalqlari maʼnaviyatini yuksaltirishga bagʻishladi, nogiron boʻlishiga qaramay, adolat lashkarining pahlavoni boʻlib kurashdi. Bugungi kunda mustaqil Oʻzbekistonimizga bu tom maʼnodagi qahramon ayol orzu qilgan kunlar keldi, Anbar otinning olimona va shoirona bashorati amalga oshdi.

Abdulla Avloniy. Turkiston maʼrifatparvarlari orasidagi yana bir mutafakkir taʼlimshunos, pedagog va axloqshunos Abdulla Avloniydir (1887–1934). Uning XX asr boshlarida Turkistonda mashhur boʻlgan «Turkiy guliston yoxud axloq» (1913) asari axloqiy muammolarga jadidchilik nuqtayi nazaridan yondashishi, koʻpchilikka tushunarli tilda yozilgani bilan ajralib turadi. Agar Anbar otinning «Qarolar falsafasi» risolasida dolzarb axloqiy muammolar majoziy-falsafiylik, ilmiy-nazariy xulosalar orqali yoritilsa, Avloniy asarida fazilatlar va illatlarga koʻproq taʼrif berish, ularni sharhlash yoʻli ustuvorlik qiladi.

Abdulla Avloniyning «Turkiy guliston yoxud axloq» asarida anʼanaviy-falsafiy yondashuv boʻlmish antropologik nuqtayi nazar boʻrtib koʻzga tashlanadi. Ammo bu yondashuvning yangilangan mohiyati shunda ediki, tadqiqot obyekti sifatida makon va zamondagi umumiy mavhumiy inson emas, balki, muayyan, XX asr boshlaridagi, milliy ozodlikka, yangicha hayot tarziga intilishni oʻz oldiga niyat qilib qoʻygan Turkiston fuqarosi olinadi. Ana shu yangi inson tarbiyasi bosh masala tarzida oʻrtaga tashlanadi.

Faylasuf-pedagog, avvalo, millatni tarbiyalashni oʻz ustiga olgan tarbiyachi muammosiga toʻxtaladi: otalar – toʻychi, ulochi, bazmchi, ilm qadrini bilmagan, muallimlar – oʻzlari tarbiyaga muhtoj, dorilmualliminni tugatishi kerak boʻlgan, mudarrislar esa – darslari beimtixon, isloh yaqiniga yoʻlamaydigan kishilar. Shu bois millat yoshlari tarbiyasini usuli jadid tarafdorlari – taʼlim-tarbiya tizimini zamonaviylashtirishga, isloh qilishga intilayotgan ziyolilar qoʻlga olishlari kerak. Avloniy Rusiya hukumati u yer-bu yerda yangicha maktablar

ochgani — shunchaki jahon jamoatchiligini chalgʻitish ekanini, ochiq boʻlmasa ham, ishora bilan aytib oʻtadi. Hukumat hammaning otasi, oʻz fuqarosining bolalarini tarbiya qilmogʻi lozim. Rusiya hukumati esa oʻgay; oʻgay boʻlsa ham, u yer-bu yerda maktab ochib, bolalarni tekin oʻqitadi, deydi u. Avloniy ana shu «oʻgay tarbiyadan» koʻra milliy tarbiyamiz usullarini yangilashni afzal biladi va oʻz davrini «tarbiyaning zamoni» — tarbiyaning ayni vaqti deb ataydi. Uning bu boradagi qarashlari hanuz oʻz kuchini yoʻqotmaganligini; tarbiya — hozir ham jamiyat uchun dolzarb muammo ekanini Prezident Islom Karimov mashhur nutqlaridan birida (1995-yil 23-fevral) Avloniydan mana bunday deb koʻchirma keltirish yoʻli bilan taʼkidlaydi: «Maʼrifatparvar bobomiz Abdulla Avloniy yozganidek, «Tarbiya bizlar uchun yo hayot — yo mamot, yo najot — yo halokat, yo saodat — yo falokat masalasidir»¹.

Avloniy tarbiyani, qadimgilar va Oʻrta asrlar musulmon Sharqi mutafakkirlari anʼanalariga suyanib, uchga boʻladi: badan tarbiyasi, fikr tarbiyasi, axloq tarbiyasi. Shular orasidan axloq tarbiyasiga alohida urgʻu berib, uni «insonlarga eng muhim, ziyoda sharaf, baland daraja berguvchi» tarbiya deb baholaydi. Fazilatlarni faylasuf-pedagog yaxshi xulqlar, illatlarni esa — yomon xulqlar deb ataydi. Fatonat, diyonat, sharaf, hayo singari musulmon Sharqi uchun anʼnaviy boʻlgan fazilatlar sharhi bilan birgalikda Avloniy vijdon, Vatanni suymak singari Turkiston mintaqasi uchun yangi talqinda taqdim etilgan fazilatlar haqida alohida toʻxtaladi. Vatanni suymoq, lozim boʻlsa, uning yoʻlida jonini fido etmoq yuksak axloqiy insonga xos fazilatdir. Inson Vatanni tanlamaydi. «Biz turkistonliklar oʻz Vatanimizni jonimizdan ortiq suydigʻimiz kabi, arablar Arabistonlarini, qumlik issiq choʻllarini, eskimoʻlar shimol taraflarini, eng sovuq qor va muzlik yerlarini boshqa yerlardan ziyoda suyarlar. Agar suymasalar edi, havosi yaxshi, tiriklik oson yerlarga oʻz vatanlarini tashlab hijrat qilurlar edi», — deb yozadi bir oʻrinda Avloniy.²

Vijdon esa Avloniy nazdida, inson niyatlari va qilmishlarini aks ettiruvchi eng musaffo axloqiy koʻzgudir, «inson aqli va fikrining haqiqiy mezon».

Shuningdek, jadid axloqshunosligining allomasi intizom, iqtisod, idrok va zako singari oʻsha davrlarda hali koʻp quloq oʻrganmagan

¹ I.A. Karimov. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. T., «Oʻzbekiston», 1996, 37 — 38-b.

² A. Avloniy. Tanlangan asarlar, 2 jildlik, 2-jild. T., «Maʼnaviyat», 2006, 55-b.

fazilatlarni ham alohida e'tibor bilan nazariy-amaliy tahlildan o'tkazadi, o'quvchiga iloji boricha qisqa va lo'nda tarzda taqdim etishga intiladi.

Abdulla Avloniy o'z risolasida «yomon xulqlar»ga — illatlar tahliliga katta o'rin ajratadi. Millat taraqqiyotiga eng kuchli to'siq bo'ladigan illatlardan biri sifatida alloma jaholatni keltiradi, jaholatni insoniyatning eng zo'r dushmani va yomon xulqlarning boshlig'i, deb ta'riflaydi. Avloniy g'azab, shahvat, hasad, kizb, tama singari illatlarga ham atroflicha to'xtaladi.

Shunisi diqqatga sazovorki, Abdulla Avloniy axloqshunoslik tushunchalarining faqat pedagogik emas, balki ham falsafiy, ham badiiy jihatdan talqinini beradi. Chunonchi, u muayyan axloqshunoslik tushunchasi yoki axloqiy me'yorning sodda, lo'nda ta'rifini taqdim etar ekan, ba'zi hollarda Suqrot, Aflotun, Arastu, Ibn Sino singari hakimlarning fikrlarini isbot tarzida keltirsa, goho ularni nazmiy tizmalar bilan o'quvchiga yetkazishga harakat qiladi.

Umuman olganda, Abdulla Avloniyning «Turkiy guliston yoxud axloq» risolasi XX asr Turkiston axloqiy tafakkurida salmoqli o'rinni egallaydigan, ham nazariy, ham amaliy axloq muammolarini falsafiy va pedagogik yondashuv orqali hal etishga bag'ishlangan yirik asardir.

Abdurauf Fitrat. Turkiston ma'rifatchilari axloqshunosligida tom ma'nodagi milliy qahramonimiz Abdurauf Fitratning (1884—1938) «Najot yo'li» («Rahbari najot») asari va, ayniqsa, «Oila yoki oila boshqarish tartiblari» (1914) kitobi alohida o'rin tutadi. Avvalo, shuni aytish kerakki, «Oila» o'zgacha bir shiddatli uslub bilan yozilgan. Unda ham tanqidiy ruh, ham da'vat ruhi kuchli. Fitrat ona-Turkistonni ozod ko'rishni istaydi, buning uchun har bir turkistonlik oila, axloq, a'mol va erk o'chog'i bo'lmog'i lozim. Mutaфakkir yangi oilani ana shu tartibda qurishga da'vat etadi. Har jihatdan sog'lom bo'lgan oila yetishtirgan farzandlargina millatni yuksakka ko'tara olishini, uni istibdoddan qutqarishini aytadi: «Bu dunyo kurash maydonidir. Bu maydonning quroli sog'lom jismu tan, aql va axloqdir. Lekin ana shu qurol-aslahamiz sinib, zang bosib chirib ketgan. Shunday qurollar bilan bu dunyoda bizga na saodat va na rohat bor...», — deydi alam bilan Fitrat¹.

Vatanparvarlik va millatparvarlik tamoyillaridan kelib chiqib, muallif kitobning birinchi qismiga, ma'lum ma'noda me'yoriy dasturilamal

¹ A. Fitrat. Oila. T., «Ma'naviyat», 1998, 60-b.

tarzida tartib beradi. Undan har bir yangi oila qurmoqchi bo'lgan turkistonlik kichik hajmdagi axloqiy-maishiy, gigiyenik-salomatlik qomusi sifatida foydalanishi mumkin edi. Bundan tashqari, asarda oilaning moddiy tomonlari, tashkil topgandan boshlab, buzilishigacha bo'lgan holatlarning axloqiy asoslari to'g'risida ham to'xtalib o'tadi.

Kitobning ikkinchi qismi farzand tarbiyasiga bag'ishlangan. Fitrat ham tarbiyani an'anaviy yo'nalishda talqin etadi: jismoniy tarbiya, aqliy tarbiya va axloqiy tarbiya. Ana shu uch tarbiya uyg'unligida haqiqiy inson kamol topadi, deb hisoblaydi muallif. Kitobning bu qismida Fitrat, ma'lum ma'noda, o'ziga xos axloqiy tarbiya nazariyasini taqdim qiladi. U ixtiyor erkinligi muammosini mayl tushunchasi orqali o'rta tashlaydi: baxt mayli, faoliyat mayli, aloqa mayli, boshqalarga mehr-muhabbat mayli va h.k. Bularning hammasida ham insonni jamiyat a'zosi sifatida, ijtimoiy mavjudot sifatida olib qaraydi. Shuningdek, u izzat-nafs, ayniqsa, iroda masalasiga alohida to'xtalib o'tadi. «Iroda va ixtiyor» sarlavhasi ostidagi kichik bobda Fitrat farzandni irodali qilib tarbiyalashga da'vat etadi, iroda tarbiyasining to'rt banddan iborat qoida-bosqichlarini taklif etadi. Bolani irodali qilib tarbiyalashda ota-onaning zo'ri emas, balki bolaga beriladigan muayyan erkinlik muhim ekanini ta'kidlaydi. «Ota-onalarning haq-huquqlari» bobida ham balog'atga yetgan farzandning erkinlik darajasi haqida fikr yuritiladi.

Umuman olganda, Fitratning «Oila» kitobida amaliy axloq bilan axloq nazariyasi muammolari uyg'unlashib ketgan. Lekin unda pedagogik-didaktik uslub emas, jangovar chorlov uslubi ustun. Fitrat uchun yuksak axloqiylik erk va erksevarlik bilan mustahkam bog'liq; Turkiston va turkistonlikni ozod ko'rish, ya'ni, milliy g'oya, milliy mustaqillik mafkurasi kitobning ruhiga singdirib yuborilgan. Uni o'qigan kishi nafaqat axloqiy fazilatlar nimalardan iborat va ularga qanday erishish kerakligini, balki, milliy ozodlik, shaxsiy erkinlik nima-yu, uni qanday qilib qo'lga kiritish mumkinligini anglab oladi. Shu bois mutafakkir-jadid Abdurauf Fitratning «Oila» asari Turkiston milliy Uyg'onishida benihoya katta rol o'ynadi, deyish mumkin. Ayni paytda u hozir ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan ajoyib axloqiy-ma'rifiy risola sifatida alohida e'tiborga molik.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida ayollarning ilmiy, har jihatdan yuksak axloq-odob egasi bo'lishlari uchun ziyolilar orasida jiddiy harakat avj oldi. Zero, oiladagi bola tarbiyasi, ya'ni yosh avlod tarbiyasi asosan onalar qo'lida ekani hammaga ayon bo'lib qolgan edi. Ta'kidlash joizki,

ilg'or, ziyoli ayollar nafaqat qizlar maktablarini ochib, maktabdorlik qilish, balki axloqiy-tarbiyaviy risolalar yozish yo'li bilan ham bo'lajak ziyoli onalarni voyaga yetkazishga hissa qo'shdilar. Shu jihatdan **Olimat ul-Banot**ning Sankt-Peterburgda 1898 va 1899-yillarda ikki marta nashr etilgan «Muosharat odobi» («Turmush odobi») asari o'z vaqtida katta ahamiyatga ega bo'ldi. «Agar xotun o'qigan bo'lsa, o'zining kim ekanligini, vazifasi nimadan iborat ekanligini shak-shubhasiz biladi. Bolalarini esa go'zal tarbiya qiladi, eri bilan yaxshi muomalada bo'ladi va nihoyat Alloh taoloning amriga muvofiq hayot kechiradi», – deydi risola muallifi¹. Unda ayollarning turmushdagi o'rni, oilaviy vazifalari, er-xotin orasidagi munosabatlar, bolalar tarbiyasi, uy tutish, nikoh va muhabbat borasida fikrlar bildiriladi. Ayni paytda uy xizmatchilariga munosabatda insof va adolat yuzasidan, ularning ham uy egalariga o'xshash inson ekanliklarini hisobga olib ish ko'rish lozimligi ta'kidlanadi, turmushning oqilona uyushtirilishi uchun xizmat qiladigan ibratli maslahatlar beriladi.

Boshqa bir tatar ziyoli ayoli **Faxr ul-Banot Sibg'atulloh qizining** sakson yetti saboqdan iborat «Oila saboqlari» (1913) risolasi esa tarbiyaning turli tomonlarini birvarakay o'z ichiga oladi. Axloqshunos olimi o'z risolasini, xonimlarga, qizlar maktabi shogirdlariga oila vazifalari to'g'risida foydali ma'lumotlar berishi bilan birga ular uchun oson tushuniladigan axloq sabog'i hamdir, deydi. U o'n ikkinchi saboqda tarbiyani «ilmi axloqning tani, negizi», deb ta'riflaydi. Asar falsafiy mushohadalardan ko'ra ko'proq amaliy ko'rsatmalardan iborat. Ayni paytda unda ham ma'naviyatga, ham moddiyatga zamonaviy munosabat masalasi o'rta tashlanadi, yuksak axloqli bolani voyaga yetkazishda har ikki yo'nalishdagi tarbiyaning muhimligi ta'kidlanadi.

3. Jadid matbuotida axloqiy tarbiya muammolari

XX asr boshlarida amaliy axloq muammolari jadid matbuotida keng o'rin oladi. «Taraqqiy», «Sadoi Turkiston», «Ulug' Turkiston», «Turon», «Xurshid» singari gazetalarda e'lon qilingan hajviy va publisistik asarlarda o'sha davr boyonlarining qoloqligi, chor ma'muriyatining to'rachiligi, paranjining yangi zamonga mos kelmayotgani, talabalarga 5 so'm iona

¹ *Olimat ul-Banot*. Muosharat odobi. T., «Mehnat», 1991, 6-b.

(ehson) qilish o'rniga, besh yuzlab so'mni restoranlarda fohishalarga sochayotgan axloqsiz sarmoyadorlar qattiq tanqid ostiga olinadi. Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvar qori Abdurashidxonov, Hamza, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev, Abdurauf Fitrat, Abdulla Qodiriy, Abdulhamid Cho'lpon kabi Uyg'onish davrining buyuk namoyandalari o'z badiiy asarlarida axloq muammolarini dadil ko'tarib chiqdilar va yuqoridagi nashrlarda o'z publitsistikasi bilan ham faol ishtirok etdilar.

Jadid matbuoti ozodlikni, Vatanni jondan ortiq sevuvchi, ilg'or, tushungan, har tomonlama kamol topgan erkin Turkiston fuqarosini tarbiyalashni o'z oldiga vazifa qilib qo'ydi. Afsuski, dastlabki fevral inqilobi bergan hurriyat uzoqqa cho'zilmadi. Bolsheviklar tomonidan 1917-yilning 25-oktabrida amalga oshirilgan davlat to'ntarishi tez orada uning yutuqlarini yo'qqa chiqardi, Lenin boshchiligida ishlab chiqilgan yangi mustamlakachilik rejasi asosida barcha taraqqiyparvar kuchlar qatag'on qilindi. Falsafiy fanlar, shu jumladan, axloqshunoslik ham taraqqiyotdan to'xtadi; ular mafkuraga bo'ysundirilib, soxtalashtirildi; erkin fikr tag-tugi bilan qo'porib tashlandi. Shu sababli jadidchilik o'z oldiga qo'ygan vazifalarini to'la ado etolmadi. Lekin, shunga qaramasdan, Turkistondagi bu ma'rifatchilik harakati, qisqa muddat faoliyat ko'rsatgan bo'lsa ham, mazlum xalqlarni ma'lum ma'noda uyg'ota oldi.

Shu o'rinda yana bir narsani ta'kidlab o'tmoq joiz. Jadidchilik harakati nafaqat ulkan ma'naviy-ma'rifiy-axloqiy meros qoldirdi. Ayni paytda u biz va bizdan keyingi avlodlar uchun axloqiy namunalar sifatida xizmat qiladigan, idealga aylantirilishi lozim bo'lgan shaxslarni voyaga yetkazdi. Biz yuqorida tilga olib o'tgan jadid mutafakkirlaridan tashqari yana shunday siymolar borki, ular o'z hayotlarini milliy ozodlik harakatini uyushtirishga bag'ishladilar. Ulardan biri Kitob shahrining sobiq begi, keyinchalik chor armiyasi general-mayori Jo'rabek Qalandarqori o'g'li bo'lsa, ikkinchisi Xudoyorxonning o'g'li, Jo'rabekning kuyovi Fansurullobekdir.

Jo'rabek rus istilochilariga qarshi bir necha yil kurashib, bu sharoitda muvaffaqiyat qozonishning imkoni yo'qligiga ishonch hosil qilgach, asirlik paytida Turkiston general-gubernatori Kaufmannning taklifi bilan chor armiyasi xizmatiga o'tadi – tinch yo'l bilan, «ichkaridan turib» kurashish lozimligini anglab yetadi. U sarkarda sifatida rus zobit va askarlari orasida ham, milliy ziyolilar orasida ham juda katta obro'ga ega edi. U umrini Vatan, millat ozodligiga bag'ishladi, jadidchilik

harakatining avvalgi saflarida bo'ldi. Professor Sharif Yusupov Sirdaryo viloyati gubernatorining Jo'rabek ustidan yozgan maxfiy chaquv xatidan general Jo'rabek «Tarjimon» gazetasining jonkuyar targ'ibotchisi ekani, uning usuli jadid bilan qiziqishi, G'aspirali Toshkentga kelganida u bilan uchrashgani haqidagi parchani keltiradi va Furqatning jadidchilik qarashlari general Jo'rabek ta'sirida shakllanganiga ishora qiladi.¹ Jo'rabek 1876-yilda Sankt-Peterburgda bo'lib o'tgan Sharqshunoslarning III xalqaro kongressida ishtirok etadi, u taraqqiyparvar rus va jahon adabiyotidan ham yaxshi xabardor edi. Uning Lev Tolstoy haqidagi fikrini rus ziyolilaridan biri shunday keltiradi: «Graf L.Tolstoy haqida Jo'rabek ehtirom bilan gapiradi: u donishmand adib va nimaiki yozsa, o'zi his qilib yozadi. Bunaqasi sizlarning ham, bizlarning ham yozuvchilarimiz orasida kam topiladi»².

Fansurullobek esa o'zbek jadidlarining birinchi matbuot nashri bo'lmish Munavvar qori Abdurashidxonovning «Xurshid» gazetasida yetakchi xodim edi. Shuningdek, boshqa nashrlarda ham faol ishtirok etardi. U ham general Jo'rabek kabi Furqatning ehtiromiga sazovor bo'lgan ziyoli edi. Afsuski, mustamlakachilar ulardan qattiq o'ch oldilar: Furqat aldov yo'li bilan xorijga chiqarib yuborilib, qayta Vataniga kiritilmadi, general Jo'rabek Qorasuvdagi bog' hovlisida sirli ravishda o'ldirildi, Fansurullobek esa keyinroq, Stalin davrida GPU yerto'lasida jon taslim qildi.

Yoshlarimizning har biri bunday fidoyi, vatanparvar, asl ziyoli siymolarni yaxshi bilishlari va unutmashliklari kerak. Zero, ular biz uchun haqiqiy axloqiy namunalardir. Ayni paytda ular yodini, «elim deb, yurtim deb yonib yashagan» ulug' insonlar xotirasini e'zozlashning o'zi ham axloqiylik timsolidir.

4. Keyingi davrlar o'zbek axloqshunosligi

XX asrning 30-yillarida Sho'rolar Ittifoqida dahshatli qatag'onlar boshlandi. Millionlab odamlar qamaldi, surgun qilindi va otib tashlandi. Ayniqsa, ziyolilar boshiga og'ir kulfatlar yog'ildi. Jadidchilik «ildizi bilan qo'porib tashlandi», ular asosoan jisman yo'q qilindilar. O'zbekistonda yangi mustamlakachilik siyosati to'la yo'lga qo'yildi.

¹ *Qarang: Sh. Yusupov. Xudoyorxon va Furqat. T., «Sharq», 1995, 86-b.*

² O'sha manba, 88-b.

Butun Ittifoq bo'ylab axloqsizlikning eng tuban ko'rinishlari axloqiylik deb e'lon qilindi va shaxs erkinligi, insonning yashashga bo'lgan huquqi totalitar tarzda poymol etildi. Bunday sharoitda axloqiy ravnaq, axloqshunoslikning taraqqiyoti to'g'risida gap ham bo'lishi mumkin emas edi.

Darhaqiqat, Sho'rolar davrida axloqshunoslik fan sifatida umumta'lim maktablarida ham, o'rta maxsus o'quv yurtlarida ham, oliy ta'lim tizimida ham o'qitilmas edi. Faqat 70-yillarga kelib, u oliy o'quv yurtlarida fakultativ tarzda, 70-yillarning ikkinchi yarmidan qat'iy o'quv reja asosida «Etika» nomi bilan o'qitila boshlandi. Bunday, «sustkashlik»ning sababi shunda ediki, axloq umumbashariy va milliy qadriyatlar tizimi sifatida kommunistik partiyaviylik, sinfiylik va proletar diktaturasining bir yoqlamalikdan iborat, tor, aksildemokratik quyushqoniga sig'masdi. Natijada axloq ilmida faqat ruxsat berilgan muammolar, markschilik ta'limotiga mos keladigan o'tmish faylasuflari merosini tadqiq etish kabi hollar axloqshunoslik fanining soxtalashtirilishiga olib keldi, unda tafakkur erkinligi, mantiqiylik, tarixiylik va olimona xolislik tamoyillari buzildi. Bu esa ilmiy kadrlar tanqisligini vujudga keltirdi, bu tanqislik, afsuski, hozir ham bartaraf etilgani yo'q. Zero, yetmish yildan ortiq davom etgan tazyiq ostida vujudga kelgan bo'shliqni besh-o'n yil ichida to'ldirish mumkin emas.

Faqat Rossiyada axloqshunoslik boshqa qaram respublikalarga nisbatan biroz rivojlandi. Bu borada O. Drobnitskiy («Проблемы морали», «Проблемы нравственности»), I.Frolov («О человека и гуманизме»), A.Guseynov (Золотой правило нравственности», «Краткая история этики»), A.Ivanov («История этики древнего мира», «История этики средневековья») singari rus olimlarining tadqiqotlarini ko'rsatib o'tish mumkin. O'zbekistonda esa axloqshunoslar barmoq bilan sanarli edi. Boz ustiga, ular uchun axloqshunoslikning dolzarb muammolari va nazariy masalalarini ko'tarib chiqish mumkin emasdi, bu – markaz olimlarinin ishi edi. Bizda asosan kiyinish odobiga doir, o'zni tutishga oid maqola va kitobchalar nashr etilardi. Ularda o'zbek yoshlarining kiyinishi, qizlarning sochlarini kesish-kesmasligi kabi «milliy axloqiy» muammolar ko'tarilardi. Milliy mintaqaviy axloqiy tafakkur tarixiga doir asarlar esa, yuqorida aytilganidek, bir yoqlamalik tabiatiga ega edi. Shunday qilib, markazdagi rus olimlari ham, o'zbek axloqshunoslari ham zamon tazyiqi ostida o'z iste'dodlarini to'laligicha namoyon etolmadilar.

O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng ilmda, shu jumladan axloqshunoslikda ham tafakkur erkinligi uchun yo'l ochildi. Birinchi navbatda totalitar tuzum taqibiga uchragan milliy-mintaqaviy ma'naviy merosimizni nashr etish, ziyolilarni va xalqni ulardan xabardor qilish imkoni tug'ildi. Qisqa muddat ichida muqaddas kitoblarimiz va buyuk faylasuf-axloqshunoslarning asrlar mobaynida mintaqada mashhur bo'lib kelgan asarlari chop etildi. Qur'oni karim, tafsirlar, imom Buxoriyning to'rt jildlik «Jome as-sahih», imom Termiziyning «Shamoyili Muhammadiya» hadislar to'plamlari, Abu Lays Samarqandiy, imom G'azzoliy, Ahmad Yassaviy, Najmiddin Kubro, Bahouddin Naqshband, Aziziddin Nasafiy, Husain Voiz Koshifiy kabi o'nlab allomalarining axloqqa doir kitoblari xalqimizga yetkazildi. Navoiyning «Mahbub ul-qulub», «Nasoyim ul-muhabbat» asarlari ilk marta qisqartirilmadan, buzilmagan holda nashr qilindi. Ilmiy til bilan aytadigan bo'lsak, axloqshunoslik tarixiga doir xolis tadqiqotlar olib borilishi uchun materiallar-manbalar xazinasi paydo bo'ldi. H.Shayxova, Y.Jumaboyev, H.Aliqulov singari axloqshunoslarning axloq nazariyasi va axloqiy tafakkur tarixiga doir yangicha, xolisona ilmiy yondashuv asosida yaratilgan asarlari ilmiy jamoatchilik va keng kitobxonlar ommasiga yetib bordi. Axloqshunoslik fanidan o'zbek tilida ilk o'quv adabiyotlari paydo bo'ldi.

Biroq, afsuski, hali ham bu fanga e'tibor zamonaviy talab darajasida emas. Chunonchi, umumta'lim maktablarining quyi sinflarida axloqshunoslik bilan pedagogikaning omuxtasi bo'lmish odobnoma darslari o'tiladi, lekin yuqori sinflarda ham, O'rta maxsus ta'lim tizimida ham axloqshunoslik negadir o'qitilmaydi. Vaholanki, «axloq — ma'naviyatning o'zagi» (I.A.Karimov) ekani hammaga ma'lum. Ma'naviyatni bunday «o'zaksiz» o'qitish ta'lim tizimimizda axloqshunoslikka hali ham eskicha, sho'rolar davridan meros bo'lib kelayotgan panja orasidan qarash hollari mavjudligini ko'rsatib turadi. O'ylaymizki, bu muvaqqat hodisa, o'tish davri bilan o'tib ketadigan holat. Eng muhimi, hozirgi paytda O'zbekistonda axloqshunoslik taraqqiyoti uchun zarur barcha sharoitlar yaratilgan. Endi gap o'sha sharoitlardan foydalanib, keng qamrovli nazariy izlanishlar, ilmiy tadqiqotlar olib borishda, o'zbek axloqshunosligini tadrijiy tarzda rivojlantirish hamda uni jahon miqyosiga olib chiqishda qoldi, xolos. Axloqshunoslarimizning yangi avlodi bu ishni sharafla bilan uddalaydilar degan ishonchdamiz.

Nazorat uchun savollar

1. Turkiston ma'rifatchiligining o'ziga xos xususiyatlari nimada?
2. Abay axloqiy qarashlarining umumturkiy ahamiyatini nimalarda ko'rasiz?
3. Anbar Otin «Qarolar falsafasi» risolasining asosiy g'oyalarini nimalar tashkil etadi?
4. Abdulla Avloniy axloqiy qarashlarida tarbiya masalalari qanday o'rin egallaydi?
5. Abdulla Avloniy qanday yangi axloqiy tushunchalarni muomalaga kiritgan?
6. Fitrat «Oila» asarining axloqiy mohiyati haqida nimalarni bilasiz?
7. Millat tarbiyasi borasida jadid matbuotining ahamiyati qanday bo'lgan?
8. Sho'rolar davri o'zbek axloqshunosligining asosiy muammolari nimalarda ko'rinar edi?
9. Mustaqillik davri o'zbek axloqshunosligining taraqqiyoti qanday asosiy xususiyatlar bilan belgilanadi?

ADABIYOTLAR

1. I.A. Karimov. O'zbekiston: milliy istiqlof, iqtisod, siyosat, mafkura. T., O'zbekiston, 1996, 36–84-b.
2. Abay. Tanlangan asrlar. T., G'. G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. T., 1995.
3. A. Avloniy. Tanlangan asarlar, 2 jildlik 2-jild. T., «Ma'naviyat», 2006, 33–92-b.
4. Rizayev Sh. Jadid dramasi. T., «Sharq», 1997, 9–35-b.
5. Sh. Rizo. Ma'rifatparvarlikdan ma'rifatchilikka. «Tafakkur» jurnali, 1995, 1-son.
6. Fitrat. Tanlangan asarlar. 2 jildlik, 2-jild. T., «Ma'naviyat», 2006, 214–316-b.
7. A. Sher. Axloqshunoslik T., O'AJBNT – «Yangi asr avlodi», 2003, 147–164-b.
8. O'zbek shoiralari bayozi. Dilshod. Anbar Otin. T., «Fan», 1994.
9. B. Qosimov. Milliy uyg'onish. T., «Ma'naviyat», 2002, 17–74-b.

VII BOB

AXLOQNING KELIB CHIQISHI VA IXTIYOR ERKINLIGI

REJA

1. *Axloqning kelib chiqishi.*
2. *Ixtiyor erkinligi va axloqiy tanlov.*
3. *Dastlabki axloqiy qonun-qoidalar va axloqiy ravnaq muammosi.*

Tayanch tushunchalar

Dunyoviylik, Dahriylik, Xalifa, Obro‘parvarlik axloqi, Insonparvarlik axloqi, Erkinlik, Ixtiyor erkinligi, Axloqiy tanlov, Axloqning oltin qoidasi, Axloqiy ravnaq.

1. Axloqning kelib chiqishi

Qadimiy ona sayyoramizdagi hayot odatda uch olamdan iborat deb qabul qilingan. Bular — nabotot, hayvonot va bashariyat olami; ularning o‘zaro munosabatlari zaminimizdagi hayotning asosiy omili hisoblanadi. Har uchalasiga ham paydo bo‘lish, rivojlanish, o‘zini muhofaza qilish, nasl qoldirishga intilish instinkti berilgan va hayotining bir kunmas-bir kun o‘lim bilan nihoya topish qismati belgilangan. Chunonchi, o‘simlik urug‘dan paydo bo‘ladi, rivojlanadi, singan shoxlari o‘rnini sirach chiqarib davolaydi — muhofaza qiladi, urug‘ini qoldirib, bir kun quriydi. Hayvon shu xususiyatlar bilan birgalikda sezish a‘zolari va qobiliyatiga hamda muayyan darajada idrok etish xislatiga ega. Insonda esa bulardan tashqari mulohaza qilish, fikrlash qobiliyati va uyat hissi, bir so‘z bilan aytganda, aql bor. Uni Imom G‘azzoliy oltinchi sezgi yoki ikkinchi yurak, yurak ichidagi yurak deb ataydi. Ana shu aql ixtiyor erkinligini, ixtiyor erkinligi esa axloqni taqozo etadi.

Bu fikrni yoyibroq tushuntirish uchun insonning paydo bo‘lishi tarixiga nazar tashlamoq joiz.

Avvalo, shuni aytish kerakki, insonning paydo bo‘lishi eng bahsli muammolardan biri hisoblanadi. Bu borada bir-biriga qarama-qarshi ikki qarash mavjud. Biri — diniy, ikkinchisi — dahriycha qarash. Diniy-e‘tiqodiy nuqtayi nazardan odamni Xudo yaratgan. Dahriycha qarash esa buni inkor etib, odamni tabiat yaratgan, u tabiatning bir qismi,

degan g'oyani ilgari suradi. Ular orasida ingliz tabiiyotshunosi Charlz Darvin (1809–1882) fikrlari alohida e'tiborga molik.

Darvin tabiiy turlarning tanlov yo'li bilan kelib chiqishi haqidagi evolutsion ta'limotni yaratdi. U odam bilan odamsimon maymunlarning qardoshligini isbotlashga urindi, biroq u to'g'ridan to'g'ri odam maymundan tarqalgan jonzo, degan fikrni aytgan emas. Shuningdek, Darvin dahriy bo'lmagan, hamma qatori nasroniylik qonun-qoidalariga amal qilib yashagan. Buning ustiga uning o'zi Kembrij universiteti qoshidagi Iso kollejini tugatgan. Darvin tarjimai holi asosida roman yozgan ingliz yozuvchisi Irving Stoun uning Xudoni inkor etmaganini bir necha o'rinda ta'kidlaydi. Mana shulardan biri: «Mening nazariyam Xudoning borligini inkor etmaydi. Tabiat Uning qonunlariga bo'ysunadi xolos»¹. Marks o'zining dahriycha qarashlarini isbotlash uchun undan material so'rab xat yozganida, Darvin unga rad javobini beradi². Shunga qaramay markschilar, Darvinning mohiyatini tushunmaganlari holda, uning nomini bayroq qilib, ta'limotini o'z foydalariga soxtalashtirishga tinimsiz harakat qildilar. Dahriycha qarashni Darvin nomi bilan bog'lab ish ko'rish yaqin-yaqingacha «sotsialistik lager» hududiga kirgan mamlakatlarda rasmiy, davlat yondashuvi sifatida hukm surib keldi. Totalitar tuzumga asoslangan bu davlatlar tanazzulga uchragach, yana insonni Xudo yaratgan degan fikr ularda yetakchilik mavqeyini egalladi.

To'g'ri, bu o'rinda Darvinning evolutsiya nazariyasi va Xudoning olamni olti kunda yaratgani haqidagi diniy aqida bir-biri bilan qanday sig'ishadi, degan savol tug'iladi. Gap shundaki, makon va zamonda ro'y bergan, milliardlab yil davom etgan evolutsiya: nabotot – hayvonot – odamzod doirasi makon va zamondan tashqaridagi fazoviy, Ilohiy Vaqt nuqtayi nazaridan juda qisqa muddatda voqe bo'lishi mumkin. Xudoning olti kuni o'z ichiga makon va zamonni sig'dirgan Mutlaq Vaqtga, evolutsiya nazariyasiga asos qilib olingan milliardlab yillar esa – makon va zamon ichidagi nisbiy, insoniy vaqtga taalluqlidir.

Umuman olganda, insoniyatning intellektual tarixida, hatto nisbatan dahriylik asri bo'lmish XX asrda ham, insonni Xudo yaratgan, degan fikr kamida to'qson foizni tashkil etadi. Biz ham ana shu ko'pchilik

¹ Стоун И. Происхождение. Роман-биография Чарлза Дарвина. М., «Политиздат», 1983. С. 273.

² Qarang: A. A'zamov. Fan va din: odamzodning paydo bo'lishi. «Tafakkur» jurnali, 1999, 4-son, 32-b.

tomonidamiz. Ayni paytda, kamchilik bildirgan va bildirayotgan aksilfikr ham yashash huquqiga ega ekanini tan olamiz. Respublikamiz Prezidenti Islom Karimovning mana bu gaplari bizning fikrlarimiz uchun e'tiborli xulosa bo'la oladi deb o'ylaymiz:

«Shu o'rinda ta'kidlamoqchi edimki, **dunyoviylik**, ayrim aqidaparast kimsalarning da'volaridan farqli o'laroq, aslo **dahriylik** emas. Biz bunday noto'g'ri va g'arazli talqinlarga mutlaqo qarshimiz»¹.

XX asr buyuk olmon faylasufi Karl Yaspers, odamni boshqa jonzotdan keltirib chiqarishning nojoizligi haqida gapirib, inson transtendental bog'liqlikka ega, uning imkoniyatlarini, erkini hech bir jonzotniki bilan qiyoslab bo'lmaydi, inson hatto imkoniyatlari naqadar cheksiz ekanini o'zi ham bilmaydi, deb uni ulug'laganida, bizningcha, tamomila haq edi. Agar diqqat qilsak, mutafakkirning fikri Qur'oni karim «Baqara» surasida marhamat qilingan quyidagi oyatlarga hamohangdir: «30. Eslang (Ey Muhammad), Parvardigoringiz farishtalarga: «Men Yerda (Odamni) xalifa (yordamchi) qilmoqchiman», deganida, ular aytdilar: «U yerda buzg'unchilik qiladigan, qonlar to'kadigan kimsani (xalifa) qilasanmi? Holbuki, biz hamdu sano aytish bilan Seni ulug'laymiz va Sening nomingni mudom pok tutamiz». (Alloh) aytdi: «Men sizlar bilmagan narsalarni bilaman». 31. Va U zot odamga barcha narsalarning ismlarini o'rgatdi. So'ngra ularni farishtalarga ro'baro' qilib dedi: «Agar xalifalikka biz haqdormiz degan so'zlaringiz rost bo'lsa, mana bu narsalarning ismlarini Menga bildiring!». 32. Ular aytdilar: Ey pok Parvardigor, biz faqat Sen bildirgan narsalarnigina bilamiz. Albatta Sen o'zing ilmu hikmat sohibisan». 33. (Alloh): «Ey Odam, bularga u narsalarning ismlarini bildir», dedi. (Odam) ularga barcha narsalarning ismlarini bildirganidan keyin (Alloh) aytdi: «Sizlarga, Men Yer-u osmonlarning sirlarini va sizlar oshkor qilgan va yashirgan narsalarni bilaman, demaganmidim?». 34. Eslang (Ey Muhammad), Biz farishtalarga Odamga ta'zim qiling, deyishimiz bilan sajda egildilar. Faqat Iblis kibr va or qilib — kofirlardan bo'ldi».

Vaholanki, sajda bungacha faqat Tangrigagina bajo keltirilar edi. Demak, Xudo bu bilan barcha mavjudotlardan oliy, daraja nuqtayi nazaridan o'zidan keyin turadigan buyuk zotni yaratganini e'lon etdi. Odam — Xudoning yerdagi xalifasi.

Shu o'rinda «xalifa» so'zining amaliy ma'nosi haqida to'xtalmoq

¹ I.A. Karimov. Donishmand xalqimizning mustahkam irodasiga ishonaman. «Fidokor» gazetasi, 2000, 8-iyun.

o‘rinli. Uni oddiy hayotiy misol bilan tushuntiradigan bo‘lsak, kosiblikka, hunarmandchilikka murojaat qilish maqbul. Ma’lumki, qadimda kosib yoki hunarmand ustaning odatda bir necha shogirdi bo‘lgan. Ular orasidagi eng aqlli, tadbirkori, ustaning muhabbatini qozongani usta tomonidan xalifa etib tayinlangan. Xalifaga usta o‘zining bir qancha vakolatlarini, jumladan, biror yoqqa safarga ketsa, shu muddat mobaynida boshqa shogirdlarni boshqarib, rahbarlik qilib turishni topshiradi. Shunday qilib, usta qaytib kelgunga qadar xalifa uning aytganlari yoki ko‘rsatmalarini amalga oshirish bilan mashg‘ul bo‘ladi. Odam ham Allohga nisbatan ana shunday xalifadir: to u qiyomatga qadar, ya’ni Tangri dargohiga borgungacha nabotot va hayvonot olami ustidan rahbarlik qilib turadi.

Rahbarlik qilish uchun, tabiiyki, muayyan darajada erkinlikka, erkin harakatni ixtiyor etish huquqiga ega bo‘lish, falsafiy ibora bilan aytganda, ixtiyor erkinligi zarur. Ana shu ixtiyor erkinligi faqat insonga berilgan. Farishtalar bunday ma’naviy ne‘matdan mahrum — ular faqat Allohning buyrug‘ini bajaradilar. Lekin insondagi ixtiyor qilish erkinligi ham cheklangan — u Alloh tomonidan Qur’oni karimda umumiy tarzda belgilab berilgan doiradagina mavjud bo‘lishi kerak. Shu bois mutlaq erkinlik insonga emas, faqat Yaratganga xos.

Shunday qilib, axloq — oliy mavjudotga ato etilgan oliy ne‘mat. Ya’ni axloqning kelib chiqishi ilohiy manbadandir. Ana shu ilohiy asosni asrab-avaylab, taraqqiy toptirish har bir insonning asosiy vazifasi, burchi. Shu bois o‘z-o‘zini va, iloji bo‘lsa, o‘zgalarni axloqiy tarbiyalash barcha muqaddas kitoblarda savob sanaladi.

Bu o‘rinda shuni alohida ta’kidlash kerakki, inson aynan hozirgi paytdagi ko‘rinishida yaratilgan degan gap haqiqatdan yiroq. U mohiyatan har tomonlama mukammallikka, komillikka qarab boruvchi, taraqqiyotining mohiyati tadrijiylik bilan belgilanadigan jonzotdir, uning jismoniy, aqliy va axloqiy taraqqiyoti o‘zaro bog‘liqlikda rivojlanadi: vaqt mobaynida insonning ham ko‘rinishi, ham tafakkuri, ham axloqiy xatti-harakati o‘zgarib boradi. Shu jihatdan olib qaraganda, odamzodning xunuklikdan chiroylilikka, nodonlikdan oqillikka, qo‘pollikdan noziklikka yo‘nalganligi tabiiy hol. Demak, uning axloqiy xatti-harakatlari tadrijiy tarzda noziklashib borgan. Biroq, bunday noziklashuv shaklan qo‘polroq bo‘lgan soddalikdan chekinib, botiniy qo‘pollikni zohiriy nazokat bilan yopishga, niqoblashga ham olib kelgan. Natijada insoniyat tarixi qanchalik ko‘p davrni o‘z ichiga olsa, axloqning xilma-

xil ko'rinishlari shuncha ko'payib borgan. Lekin ularning hammasi, zamonaviy axloq nazariyasiga ko'ra, ikki katta guruh ostida voqe bo'ladi, ya'ni axloqiy xatti-harakatlar asos-e'tibori bilan ikki turga bo'linadi. Ulardan biri — obro'parvarlik (avtoritar) axloqi, ikkinchisi insonparvarlik — (gumanitar) axloqi. Endi qisqacha ularning mohiyati va sifatleri bilan tanishib chiqamiz.

«Obro'parvarlik axloqiga ko'ra, — deb yozadi Erix Fromm, — bir odam — obro' egasi inson uchun nima yaxshiligini belgilab beradi, o'zni tutish qonun-qoidalari va me'yorlarini ham o'ylab topadi, o'rnatadi. Insonparvarlik axloqi esa bu qonun-qoidalar va me'yorlarni o'zi yaratishi, o'zi boshqarishi hamda ularga o'zi amal qilishi bilan farqlanadi»¹

Fromm obro'parvarlik axloqining ikki asosini ko'rsatib o'tadi: birinchisi — ratsional obro'parvarlik, unga ko'ra, ratsional obro' egasi o'ziga yuklangan vazifani omilkorlik vositasida bajarib, mazkur vazifani yuklaganlar tomonidan hurmatga sazovor bo'ladi. Biroq ratsional obro'parvarlik vaqtinchalik hodisa, u obro' egasi faoliyatining samaradorligi bilan bog'liq. Ikkinchisi — noratsional obro'parvarlik, u bir tomondan hukmronlikka, ikkinchi tomondan, qo'rquvga asoslanadi va uzoq muddat davom etadi: muayyan tarixiy davrni o'z ichiga oladi. Noratsional obro'parvarlik tanqidni nafaqat tan olmaydi, balki taqiqlaydi. Ratsional obro'parvarlik obro' egasi tomonidan subyektga nisbatan axloqiy tenglikni taqozo etsa, noratsional obro'parvarlik aynan tengsizlik asosiga quriladi. Bunda obro' egasiga «gap qaytarmaslik», «quloq solish» — fazilat, «quloq solmaslik» — illat hisoblanadi. Odatda, obro'parvarlik axloqi deganda, ko'proq noratsional obro' egasi o'rnatgan qonun-qoidalar, me'yorlar nazarda tutiladi.

Shunday qilib, insonparvarlik axloqi subyektning o'z insoniylik tabiatini, barcha fazilatlarini, ochiq-oydin namoyon etishini ta'minlaydi. Obro'parvarlik axloqida esa, aksincha, subyektga, obro' egasiga bo'ysunish, quloq qoqmaslik, o'z individualligini yo'qotish hodisalari ro'y beradi. Lekin, fojia shundaki, buni insonning o'zi anglamaydi: atrof-muhitdagi obro' egasining ulug'ligi, bilimdonligi, qahramonligi, muruvvatligi, xalqqa otalarcha g'amxo'rliqi va zaruriy qatiquqo'lligi haqida to'qilgan miflar, uning shaxsiga sig'inish bunga yo'l bermaydi. Bunday odamlar jamiyatda asosan ko'pchilikni tashkil etadi, obro'parvarlikning mohiyatini tushunib yetgan, ommaga qo'shilmagan, o'z individualligi va ichki erkinligini saqlab

¹ *Фромм Э. Человек для себя. Минск, «Харвест», 2004. С. 18.*

qolgan shaxslar esa juda kam bo'ladi. Natijada jamiyatda ko'pchilik ezigulik deb hisoblagan narsa aslida yovuzlik bo'lib chiqadi, xalq ommasi anglamasdan yovuzlikka xizmat qilganini keyin, obro' egasi shaxsiga sig'inish fosh etilganidan so'nggina tushunib yetadi. Chunonchi, Hitlerga ergashganlar o'sha paytlar Olmoniyada ko'pchilikni tashkil etardi, ular o'zlarining yo'li to'g'ri ekaniga qattiq ishongan edilar: «Fyurer adashmaydi!». Hozir esa, Hitler kim-u, uning tutgan yo'li qanday ekanini hamma yaxshi biladi, Olmoniya aholisining ko'pchiligi fashizmga, uning obro'parvarlik axloqiga qarshi. Bizning mamlakatimiz ham sobiq Sho'rolar Ittifoqi tarkibida Lenin, Stalin va kommunistik partiya o'rnatgan obro'parvarlik axloqini boshidan kechirdi, mustaqillik tufayligina xalqimiz insonparvarlik axloqi me'yorlari bilan hayot kechirish yo'liga kirdi. Jahon afkor emmasi, erkin, demokratik jamiyatlarining hammasi ana shu axloqiy yo'ldan bormoqda. Aynan shunday axloq jamiyat va shaxsning erkinligidan, individning ixtiyor erkinligidan kelib chiqadi. Shu sababli ixtiyor erkinligi axloqshunoslikning eng muhim, eng dolzarb muammosi sifatida alohida e'tiborga molik, unga to'xtalib o'tmaslikning iloji yo'q.

2. Ixtiyor erkinligi va axloqiy tanlov

Ixtiyor erkinligi to'g'risida fikr yuritishdan oldin erkinlikning o'zi haqida mulohaza qilib ko'rish lozim bo'ladi. Chunki «erkinlik» atamasi bir tomondan, sodda, aniq, hammaga tushunarli so'z, ikkinchi tomondan esa o'ta murakkab, tumanli, o'zgarib turuvchi tushuncha; u hammani, ayniqsa yoshlarni ohanrabodek o'ziga tortadi. «Aslida esa tarixda erkinlik nomi ostida ko'p ulug' ishlar amalga oshirilgan, lekin, aynan shu nom bilan qanchadan qancha gunohlar qilingan. Har bir kishining xayoliga kelganida yuragi dukillab urib ketadigan shu nom bilan qanchadan-qancha jinoyatu nodonliklar, ehtiros aldoviyu so'qirliklar o'zini bezadi va bezamoqda»¹. V.Vindelband o'z fikrini davom ettirib, erkinlik atamasining mazmuni siyosat va falsafa olamida hozirgacha turli xil bo'lib kelayotgannini, «haqiqiy erkinlik» tushunchasi esa nimani anglatishi hali ham ayon emasligini aytib o'tadi.

Bunday «tushunmovchiliklar»ning sababi, bizningcha, shundaki, inson erkinligi hech qachon yolg'iz, alohida olingan erkinlik bo'lolmaydi,

¹ Виндельбанд В. О свободе воли. Минск-Москва, «Харвест» - АСТ, 2000. С. 8.

u, Sartr aytganidek, erkinliklar ro'parasidagi erkinlik. Aynan shuning uchun ham u hech qachon mutlaqlik kasb etolmaydi, uni doim zamon, makon, inson va narsalar erkinligi — boshqa erkinliklar cheklab turadi; inson butunlay erkinlikka erisholmaydi, faqat nimadandir, qaysidir bir narsadangina erkin, ozod bo'lishi mumkin. M., sport musobaqalarida universitet sharafigini himoya qilish uchun boshqa shaharga borgan talaba darslarga qatnashish majburiyatidan ozod qilingan, lekin, u darslarga nisbatan erkinlikka ega bo'lgani holda, butunlay erkin emas — sport musobaqalarida qatnashish majburiyatini olgan. Shunday qilib, bir erkinlikning qo'lga kiritilishi ikkinchi erkinlikdan — sport musobaqalarida qatnashmaslik erkinligidan voz kechishga olib keladi. Demak, bir tomondan erkinlik zaruriyatsiz, zaruriyat esa erkinliksiz mavjud emas, ikkinchi tomondan, shuning uchun ham, har qanday erkinlik cheklangan holdagina voqe bo'ladi.

Endi ixtiyor erkinligi nima, degan masalaga to'xtalamiz. Dastlabki muammo atama bilan bog'liq. O'zbek tilidagi falsafiy adabiyotlarda asosan «iroda erkinligi» degan noto'g'ri ibora qo'llaniladi. Buning sababi — rus tilidagi «volya» so'zining mantiqan xato, «sila voli» tarzida tarjima qilishida, vaholanki «volya» — «erk», «erkinlik», «sila voli» — iroda («iroda kuchi» emas) ma'nolarini anglatadi. Bizda «iroda falsafasining» otasi deb nom olgan Artur Shopenhauerning mazkur falsafani asoslab bergan to'rt jildlik fundamental asarida gap iroda haqida emas, balki ixtiyor haqida boradi. Asar olmonchadagi asliyatda «Diye Welt als Wille und Vorstellung» deb ataladi, o'zbekchasiga bu «Olam ixtiyor va tasavvur sifatida» (ruschasiga «Мир как воля и представление») deb tarjima qilinadi. Zero *Wille* — ixtiyor degani, iroda esa — *Willenskraft* yoki *Willensstarke* (ruschasiga «сила воли»). Falsafiy adabiyotlarimizdagi atama borasidagi bunday mantiqsizlik o'ylab o'tirmasdan ruschadan «shartta ko'chirib tashlash» ning oqibatidan boshqa narsa emas.

Mantiqsizlik deganimizning ma'nosi shundaki, ixtiyor — xohish, istak demakdir, iroda esa o'sha xohish, istakni bosib turuvchi, uning amalga oshishiga yo'l qo'ymaydigan kuch, ya'ni ixtiyor g'ildirak bo'lsa, iroda — tormoz. M., siz chekishni tashladingiz, lekin, juda bo'lmaganda, «bir tortib» qo'yishni nihoyatda xohlaysiz, shunda iroda vositasida bu xohishdan voz kechsangiz, irodali odam deb atalishga loyiqsiz, aksincha esa, siz irodasiz insonsiz. Demak, ixtiyor — erkinlik, iroda — zaruriyat sifatida namoyon bo'ladi. To'g'ri, «ixtiyor» va «iroda» so'zlari bir mazmunni anglatadigan holatlar ham mavjud. Lekin ular juda kam, sanoqli, faqat

mislsiz qudratning xohishigina bir vaqtning o'zida iroda bilan mustahkamlanadi, bunda iroda xohishning yuksak darajasi sifatida talqin topadi. Bunday talqin to'rt narsaga xos: gap Xudo, xalq, ota-ona, podsho haqida borgandagina biz «Xudoning xohish-irodasi», «xalqning xohish – irodasi» va h.k. deyishimiz mumkin xolos. Boshqa barcha hodisalarda ixtiyor bilan iroda bir-biridan muxtor tarzda va bir-birining ziddi sifatida namoyon bo'ladi. Shunday qilib, falsafa va axloqshunoslikdagi eng murakkab muammolardan biri «iroda erkinligi» emas, balki «ixtiyor erkinligi» degan istiloh bilan atalishi maqsadga muvofiqdir.

Ixtiyor erkinligi eng avvalo, ixtiyorning uch bosqichda voqe bo'lishi bilan bog'liq. Birinchi bosqich – ichidan faqat bittasini tanlab olish va harakatga aylantirish mumkin bo'lgan alohida xohish-istaklarning tug'ilishidan iborat. Ikkinchi bosqichda mazkur xohishlarning o'zaro bir-birini tutib turishi, teng holatga keltirishi yuz beradi va bu – tanlov oraqali bir qarorda to'xtash imkonini yaratadi. Uchinchi bosqich tanlangan xohishning o'ziga mos jismoniy harakatga o'tishi bilan belgilanadi.

Erkinlikka kelsak, shuni aytish kerakki, muayyan ixtiyorga berilgan erkinlik faqat tanlovning boshlanishida va tanlov jarayonidagina mavjud bo'ladi. Tanlov jarayoni tugashi bilan, ya'ni ikki narsadan birini tanlaganingiz zahoti ixtiyoringiz uchun berilgan erkinlikning vakolati tugaydi: siz ixtiyor qilib bo'ldingiz, bundan buyog'iga erkin emassiz, endi tanlagan narsangizga mos harakatni boshlashingiz kerak. Demak, ixtiyor erkinligi tanlanayotgan ikki narsa oralig'idagi fikrlash mobaynidagina voqe bo'ladigan hodisadir.

Tanlovning o'zi esa ikki xil xohish o'rtasidagi kurashdan iborat. Bu kurashda faqat bitta xohish – qaysinisi kuchli bo'lsa, o'sha g'alaba qozonadi: ham unisining, ham bunisining baravar tanlanishi mumkin emas. Ruhshunoslik nuqtayi nazaridan tanlov hissiyotga asoslangan, qanday sabab orqali vujudga kelishi ahamiyatsiz bo'lgan ruhiy omil. Axloqshunoslikdagi tanlov esa qadriyat bilan bog'liq, aqlga asoslangan tushuncha. Birinchisi – bor narsa, ikkinchisi – bo'lishi kerak deb hisoblangan narsa; birinchisi – mavjud omilni, ikkinchisi – idealni, me'yorni anglatadi. Shunday qilib, insondagi ixtiyor erkinligi zaruriyat talabi bilan oqilona, aqlga bo'ysundirilgan ravishda, ideal va me'yorlarga mos tarzda cheklanadi. Aks holda, muayyan bir yo bir necha inson yoki guruhning betiyiq erkin ixtiyori nafaqat boshqa insonlar va guruhlar, balki nabotot, hayvonot olami, butun dunyo uchun fojiaga aylanishi mumkin.

Yuqorida aytib o'tilganidek, ixtiyor erkinligi tufayli inson har qadamda

axloqiy tanlov muammosiga duch keladi. Bu muammo kishida mas'uliyat hissi mavjudligidan dalolat beradi. Mas'uliyatni, o'zgalar va o'z vijdoni oldida javobgarlikni sezmagani kishi xohlagan ishga qo'l urishi mumkin — uni o'z qilmishining oqibati qiziqtirmaydi, u faqat manfaat ustuvorligini tan oladi, xolos. Unday odamni axloqsiz deb ataydilar. Zero, inson yo ezgulikni, yo yovuzlikni tanlashi tufayli nimanidir ixtiyor etadi: axloqiy tanlov — har bir xatti-harakat, har bir qilmishning ibtido nuqtasi.

Umuman, inson hamda jamiyat axloqiy hayotida ixtiyor erkinligi va tanlovning ahamiyati beqiyos. Masalan, tarixdagi bir ta'sirchan voqeani olib ko'raylik: bozorda mutasavvif alloma, ozarboyjon, eski o'zbek (turkiy), fors tillarida o'lmas asarlar yaratgan buyuk shoir Imoiddin Nasimiyning g'azalini yod o'qiyotgan bir yosh yigitni kufirda ayblab, hibsga oladilar. Yigit oldida ikki yo'ldan birini tanlash turardi: yo piri Nasimiyi sotish va tavba qilib, banddan ozod bo'lish yoki g'azalni o'zirniki, deb o'linga tik borish. Pokdomon, or-nomusli yigit ikkinchi yo'lni tanlaydi. Rais¹ uning terisini shilishga buyuradi. Olomon-tomoshabinlar yig'iladi. Shu payt Nasimiy kelib qoladi. Voqeadan xabar topgan Nasimiy oldida ham endi tanlov turardi — tanlamaslikning iloji yo'q edi: yo o'zini oshkor qilib, yosh yigitni jallod qo'ldan qutqarishi va uning o'rnini egallashi, yoki olomon orasidan sekin sirg'alib chiqib ketib, muridining o'linga mahkum etilishi evaziga o'z jonini asrab qolishi kerak. Buyuk mutasavvif shoir birinchi yo'lni tanlaydi: o'zini jallod qo'liga tutqazib, begunoh yigitni ozod etadi. Qozi endi Nasimiyning terisini shilishga buyuradi. Jallod ishga kirishadi, atrofga qon sachraydi. Shunda qozi odamlarga, nari turinglar, bu kofirning tomchi qoni biror yeringizga tegsa, o'sha yerni kesib tashlash kerak bo'ladi, deydi. Qozi gapini tugatar-tugatmas, Tangri irodasi bilan bir tomchi qon sachrab uning jimjilog'iga tegadi. Olomon qozidan barmog'ini kesib tashlashini talab qiladi. Endi qozi oldida tanlov turardi: yo barmog'ini kesishga berib, gapining ustidan chiqishi yoki gapidan qaytib, sharmisor bo'lishi kerak. Qozi axloqan nopok, qo'rqqoq va xudbin odam sifatida gapidan qaytadi. Nasimiy esa qiynoqqa mardonavor chidab, churq etmaydi, aksincha, qozining ahvolini ko'rib, istehzoli kuladi va so'nggi g'azalini yoddan aytadi. Nasimiyning bu jasorati

¹ Rais — bir necha mirshabni yoniga olib, shariat qonun-qoidalarining odamlar tomonidan bajarilishini va savdo-sotiqda haromga yo'l qo'yilmasligini kuzatib yuruvchi amaldor. T., «O'zbekiston», 2008, 10-b.

asrlardan-asrlarga o'tdi, ne-ne shoirlarning she'rlarida madh etildi, o'zi esa insoniy poklik va yuksak axloqiylikning o'lmas timsoli bo'lib qoldi. Bir namuna sifatida buyuk turkman shoiri Maxtumqulining «Aytishuv» she'ridan quyidagi sakkiz satrni keltirish mumkin:

M a h t u m q u l i — *U nimadir, yemadilar — to'ydilar?*
U nimadir, ulug' kunga qo'ydilar?
Ul kim edi tovonidan so'ydilar?
Shoir bo'lsang, shundan bizga xabar ber!

D u r d i s h o i r — *U diydordir, yemadilar — to'ydilar,*
U namozdir, qiyomatga qo'ydilar,
Nasimiyni tovonidan so'ydilar,
*Bizdan salom bo'lsin, javob shul erur!*¹

Shunday qilib, ushbu misolda uch xil tanlovni, uch xil mas'uliyatni va ixtiyor erkinligidan uch xil foydalanishni ko'rdik. Demak, har bir insonning bu dunyoda axloqiy tanlov sinovidan o'tmasligi mumkin emas.

3. Dastlabki axloqiy qonun-qoidalar va axloqiy ravnaq muammosi

Dastlabki axloqiy qonun-qoidalar ana shu tanlovni ro'yobga chiqarishga, yana ham aniqroq aytganda, uni osonroq amalga oshirishga xizmat qilgan. Ilk axloqiy qoida «O'zingga ravo ko'rmagan narsani boshqaga ravo ko'rma» mazmunida dunyoga kelgan. Uning hozirgi zamondagi ekvivalenti «Pichoqni avval o'zingga ur, og'rimasa bировga ur», «O'zingni er bilsang, o'zgani sher bil» kabi maqollarda aks etgan. «Axloqning oltin qoidasi» deb atalgan ushbu qoida, bizningcha, eng qadimiy axloqiy talablardandir. Zero, xun olish talabi keyinroq paydo bo'lgan va insonning asl mohiyatiga to'g'ri kelmaydigan qoidalardan.

Barcha muqaddas kitoblarda insonni zo'rlik bilan jonsiz qilish mumkin emasligi ta'kidlanadi. Biz ko'rib o'tganimiz, bundan deyarli o'ttiz asr muqaddam tarqala boshlagan zardushtiy dinining muqaddas kitobi «Avesto»dayoq axloqiy qonun-qoidalar ishlab chiqilgani diqqatga sazovor.

¹ *Maxtumquli*. Saylanma. T., «O'zbekiston», 2008, 10-b.

Unda insonni inson tomonidan o'ldirishgina emas, balki it, ot kabi hayvonlarni jonsiz qilish, daraxt va o'simliklarni behuda payhon etish qat'iyman qilinadi, inson faqat ezgu o'y, ezgu so'z va ezgu a'mol bilan yashashi lozimligi ta'kidlanadi. Bibliyoda Qobilni o'ldirgan Hobildan Tangri xun olmaydi va uni o'ldirmaslikni talab etadi. Buddha ta'limoti jonlini jonsiz qilishni eng katta gunoh deb biladi. Injilda «O'z qavmdoshingni sev», «Odam o'ldirma» degan da'vatlar asosiy qoidalar sifatida namoyon bo'ladi. Qur'oni karimda esa xun olishdan ko'ra tovon olmoq ma'qulligi aytiladi va musulmonlar o'zaro faqat go'zal munosabatlar qilishi lozimligi ko'rsatiladi. Demak, dastlabki axloqiy qonun-qoidalar muqaddas kitoblarda o'z aksini topgan zo'ravonlikka zo'ravonlik bilan javob bermaslik tamoyili asosida yaratilgan.

Inson axloqiy hayotining asosi bo'lgan ana shu qonun-qoidalar hozir ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. Odamlar ularni og'ir majburiyat deb bilmasdan, dil-dildan bajaradigan zamonning tezroq kelishi uchun tinmay harakat qilishlari axloqiy ravnaqdan dalolatdir. Zero, ana shu yo'lda odam komil inson bo'lib yetishadi.

Hozirgacha bo'lgan bizdagi an'anaviy-sho'roviy axloqshunoslikda axloqni tarixiy materializm tamoyiliga asoslanib davriylashtirish qabul qilingan: quldorlik axloqi, feodalizm axloqi, burjua axloqi va h.k. Tarixiylik nuqtayi nazarini rad etmagan holda, biz bunday davriylashtirishga ehtiyot bo'lib munosabat qilishni tavsiya etardik. Negaki, u axloq ilmini soxtalashtirishga, bir tomonlama qat'iy hukm chiqarishga asoslangan. Chunonchi, unda «quldorlik axloqi» degan tushuncha mavjud va u qat'iy ravishda «Qul — rasmona odam emas, jonli narsa», degan tamoyil bilan ish ko'radi. Shunday ekan, u holda, avvalroq keltirganimiz, Qadimgi Misr donishmandi Pxatoteptning «Pandnoma»sidagi: «Qimmatbaho toshdek yashirindir oqilona so'z, holbuki uni don tuyayotgan cho'ridan topish mumkin», degan hikmatini qanday tushunish mumkin? Yoki Qadimgi yunon masalchisi, qul Ezopga xo'jayinining munosabati, bekasining uni sevib qolishi yoki Qadimgi Rumoda ba'zi bir ozod etilgan qullarning keyinchalik senatorlardan ham kattaroq obro'ga ega bo'lganini qanday izohlaymiz. Yoki «O'tgan kunlar»dagi Hasanalining Yusufbek hoji oilasidagi mavqeyi-chi? Xuddi shuningdek, O'rta asrlarda ajdodlarimiz yaratgan durdona pandnomalarda, odatda, amaldorlar va feodallar emas, balki oddiy xalq vakillari ko'p hollarda axloqiy jihatdan ustun qilib tasvirlanadi. Abu Bakr ar-Roziy o'zining «Kambag'allar tabobati» degan nom bilan

mashhur bo'lgan kitobida, hatto, mana bunday deb yozadi: «Qo'li qisqa kishilarning bolalari kambag'al va kamtarona yashayotganliklari tufayli halol, fazilat egalari bo'lib yetishishlari mumkin, zero, ularning boshqalarga nisbatan sabr-toqat ko'rsatishlari, tarbiya hamda mashg'ulotlarda qiyinchiliklarga bardosh berishlari oson ko'chadi»¹.

Xo'sh, bu misollar istisnoli? Aslo. Istisnoli holatlarning bunchalik ko'p bo'lishi mumkin emas. Gap shundaki, «quldorlik axloqi» yoki «feodalizm axloqi» deganda aslida axloqiy tamoyil emas, balki mazkur davr yoki tuzum ilgari surgan huquqiy tamoyillar nazarda tutilgan. Natijada, yuqoridagi misollarda ko'rganimizdek, ichki axloqiylik bilan tashqi huquqiylik doimo kurashib kelgan. Ana shu nomutanosiblik sababli ko'pgina mutafakkirlar chalkash xulosalar chiqaradilar. Chunonchi, Sartr, AQSHdagi fuqarolar urushi davrida ko'tarilgan axloqiy muammolar hozir ham insoniyat oldida turibdi, bu borada yaxshilanish ro'y bergan emas, deydi. Demak, Sartr to'g'ridan to'g'ri axloqiy ravnaq yo'q, degan fikrni ilgari suryapti. Bunga qo'shilib bo'lmaydi.

Agar ezgulik va yovuzlik, yaxshilik va yomonlik, ixtiyor erkinligi, tanlov singari tushunchalar hanuzgacha o'z nomini saqlab qolganini, o'zgarmaganini nazarda tutsak, balki Sartr haqdir. Lekin, axloqiy tushunchalarning nomlari o'z-o'zicha mavhum va sof mantiqiy hodisalardir. Ularning muayyanlashuvi va yashashi makon va zamon ichidagi inson xatti-harakatlariga bog'liq. Masalan, nomus tushunchasini olaylik. U yuqorida keltirganimiz talion – xun olish davrida ham bor edi va ana shu xun olishning amalga oshirilishi orqali ma'no kasb etardi. Tarixga nazar tashlasak, hatto xun olish jarayonining ham tadrijiy taraqqiy topib borganini ko'rish mumkin. Dastlab qabiladoshi o'ldirilgan jabrdiyda qabila qotil qabila a'zosidan aynan o'ch olishi kerak edi. Masalan, agar qotil o'z raqibining avval o'ng qo'lini chopib, so'ng chap qulog'ini kesib, undan keyin boshini olgan bo'lsa, xuntalab ham xuddi shuni aynan takrorlardi. Keyinchalik murakkab jarayonlardan kechildi: shunchaki o'ldirilsa – bas. Hozirgi davrga kelib esa xun olish axloq muammosi sifatida kun tartibidan chiqib ketdi. Endi nomus tushunchasining asosiy qamrovi boshqacha.

Demak, insoniyat tarixida axloqiy ravnaq bo'lgan va u davom etib kelmoqda. To'g'ri, bu davom etish qat'iy tadrijiylikka ega emas. U

¹ *Абу Бакр ар-Рази. Духовная медицина. Душанбе, «Ирфон», 1990. С. 20.*

goho susayish, ba'zan esa bir oz ortga chekinish, ba'zan bir qancha muddat qoim turish xususiyatlariga ega. Lekin, katta davrlar va tarixiy oraliqlarni olib qaraydigan bo'lsak, axloqiy ravnaqning mavjud ekaniga ishonch hosil qilish qiyin emas. Mustabid tuzumlar va shaxslar keltirib chiqargan axloqiy tanazzullarning hammasi qisqa muddatli hamda o'tkinchi hodisalardir. Zero, insonning asosiy mohiyati o'zini va o'z jamiyatini ravnaqqa qarab taraqqiy ettirib borish bilan belgilanadi. Axloq esa ana shu taraqqiyotdan hech qachon chetda turmaydi.

Nazorat uchun savollar

1. *Axloqning kelib chiqishi haqida nimalarni bilasiz?*
2. *Diniylik, dunyoviylik va dahriylik tushunchalari bir-biridan qanday farq qiladi?*
3. *Obro'parvarlik axloqi deganda nimani tushunasiz?*
4. *Insonparvarlik axloqining asosiy xususiyatlari nimalar bilan belgilanadi?*
5. *Erkinlikning falsafiy-axloqiy mohiyati nimada?*
6. *Ixtiyor erkinligini qanday tushunasiz?*
7. *Axloqiy tanlov nima?*
8. *Dastlabki axloqiy qonun-qoidalar haqida nimalarni bilasiz?*
9. *Axloqiy ravnaqqa ishonasizmi?*

Adabiyotlar

1. Qur'oni karim. T., «Cho'lpon», 1992, «Baqara» surasi.
2. Karimov I. A. Olloh qalbimizda, yuragimizda. T., «O'zbekiston», 1999.
3. A. Sher. Axloqshunoslik. T., O'AJBNT – «Yangi asr avlodi», 2003, 165–173.
4. Винделбанд В. О свободе воли. Минск-Москва, «Харвест» – АСТ, 2000.
5. Словарь по этике. М., Политиздат, 1989. С. 275–276.
6. Фейербах Л. О спиритуализме и материализме, в особенности в их отношении к свободе воли. // Фейербах Л. Избранной философский произведения в 2-х т. Т. 1. М., Политиздат, 1955. С. 444–464.
7. Шопенгауер А. Свобода воли и нравственность. М., «Республика», 1992. С. 45–124.
8. Ясперс К. Философская вера// Смысл и назначение истории. М., Политиздат, 1991. С. 419–508.

VIII BOB

AXLOQNING TUZILMASI, ASOSIY XUSUSIYATLARI VA VAZIFALARI

REJA

1. *Axloq tuzilmasi.*
2. *Axloqning asosiy xususiyatlari.*
3. *Axloqning asosiy vazifalari.*

Tayanch tushunchalar

Axloq tuzilmasi, axloqiy anglash, axloqiy hissiyot, axloqiy xatti-harakatlar, qat'iy amr, axloqiy boshqarish, axloqiy bilish, axloqiy baholash, axloqiy tarbiya.

1. Axloq tuzilmasi

Axloq haqida gap borganda, albatta uning muayyan tuzilmasi, unga asos bo'lgan omillar, unsurlar to'g'risida to'xtalmaslik mumkin emas. Axloq tuzilmasini, odatda, uch omil-asosdan iborat deb hisoblaydilar. Bular – axloqiy anglash, axloqiy hissiyot va axloqiy xatti-harakatlar. Ba'zi mutaxassislar (chunonchi, mashhur rus axloqshunosi A.I.Titarenko) axloqshunoslik mezoniy tushunchalarini (kategoriyalarini), axloqiy tamoyillar va me'yorlarni axloq tuzilmasi tarzida taqdim etadilar. Bizning nuqtayi nazarimizda bu fikr unchalik to'g'ri emas. Chunki mazkur tushunchalar, tamoyillar va me'yorlar ko'proq axloqdan ko'ra, balki uni o'rganadigan fanga – axloqshunoslikka taalluqlidir. Umuman, shuni aytish kerakki, axloqshunoslik fanida ancha-muncha chalkashliklar mavjudki, ularning sababini mazkur fanning boshqa fanlarga nisbatan alohida xususiyatlarga egaligidan, ya'ni unda ko'p hollarda ilmiy-nazariy jihatlarining amaliy tomonlar bilan omuxtalashib ketganidan qidirmoq lozim.

Ayni paytda ana shu uch omilning tuzilmadagi o'rni, to'g'rirog'i, mavqeyi masalasida ham turli xil qarashlar mavjud. Ba'zi axloqshunoslar axloqiy anglashni, boshqa bировlar axloqiy hissiyotning o'zini asosiy unsur deb talqin etadilar. Yana ba'zi bировlar axloqiy anglashga yetakchilik mavqeyini beradilar. Xo'sh, aslida qanday qarash haqiqatga yaqinroq?

Avvalo, shuni ta'kidlash kerakki, juda ko'p hollarda axloq

tuzilmasidagi mazkur uch omil-unurning birortasisiz axloq tushunchasini tasavvur qilib bo'lmaydi. Boshqacha aytganda, axloqni inson ko'zi oldida gavdalandiruvchi axloqiy munosabatlarning his etish va axloqiy anglash ishtirokisiz yuzaga chiqishi, ya'ni mavjud bo'lishi mumkin emas. Bunday holat axloqiy hissiyotga ham, axloqiy anglashga ham taalluqli. Zero, tuzilmadagi bu uch unsur-omil bir-birisiz kamdan kam mavjud bo'ladi, doimo bir-birini taqozo qiladi.

Shu o'rinda «anglash» atamasiga to'xtalib o'tishga to'g'ri keladi. Odatda, falsafiy fanlarga doir adabiyotlarimizda «anglash» o'rniga «ong» istilohi qo'llab kelinadi: ilmiy ong, diniy ong, ijtimoiy ong, siyosiy ong, estetik ong va h.k. Bizningcha, bu unchalik to'g'ri emas, ruschadagi «soznaniye» so'zining yuzaki (kalka) tarjimasidir. Ma'lumki, «soznaniye» so'zi ruschada ikki xil ma'noni: ong va anglash ma'nolarini bildiradi. Gap shundaki, miya muayyan fiziologik yaxlitlik bo'lgani kabi, uning asosiy faoliyati bo'lmish ong avvalambor insondagi hissiy-intellektual yaxlitlik, uni maydalab, yuqoridagidek, o'nlab, hatto yuzlab «ongcha»larga bo'lish mantiqan o'rinsiz, ikkinchidan, u narsa-hodisalardan muxtor tarzda mavjud, faqat zarur sharoitda faoliyatga kirishgandagina narsa-hodisaga munosabatini, voqelikka aralashish xususiyatini namoyon qiladi. Ana shu o'ziga xos bilish bilan bog'liq tahliliy faoliyatni biz anglash deb ataymiz va shu anglashning darajasiga qarab, kishilar ongning yuksakligi yoki pastligi haqida fikr yuritamiz. Zero, ong insonning o'ziga o'xshash yakka yaxlitlik, uning faoliyati — anglash esa har xil va ko'pqirralidir. Muayyan narsa-hodisani bilish jarayonida ongning aynan ana shu narsa-hodisaga mos qirrasigina ishg'a tushadi, ongdan uzilib chiqib, alohida «ong shaklini» vujudga keltirmaydi. Ongning anglashga munosabati xuddi olmos bilan uning qirralari o'rtasidagi munosabatga o'xshaydi; yaxlit olmos bo'lagining har bir qirrasini alohida olmos deb atashimiz qanchalik mantiqqa to'g'ri kelmasa, anglashni uzil-kesil ong tarzida taqdim etishimiz ham, bizningcha, shunchalik noo'rin. Shunday qilib, inson o'ziga ato etilgan yagona ongning turli qirralari bilan olamning turli tomonlarini, har xil jihatlarini nurlantiradi, o'zida aks ettirib, tahlil etadi, xulosalar chiqaradi. Natijada bir inson ongi bitta hodisani o'nlab, balki yuzlab rakursda mushohada qilishi va anglashi mumkin. Ongning ana shunday faoliyat turlaridan biri axloqiy anglashdir.

Endi axloqiy anglashning tuzilmadagi yetakchilik mavqeyiga, to'g'rirog'i, asosiy unsur sifatidagi o'rniga kelsak, uni bu tarzda talqin

etish, bizningcha, to'g'ri emas. Vaholanki, sho'rolar davrida va hozirdagi rus olimlari orasida, ba'zi G'arbdagi zamonaviy axloqshunoslik yo'nalishlarida ana shunday qarash hukmron ekanini ko'ramiz. Aslida esa tuzilmada poydevor unsur sifatida axloqiy hissiyot yoki axloqiy his etish namoyon bo'ladi. To'g'ri, juda ko'p hollarda biror-bir axloqiy qarorning amalga oshuvi uzoq yoki qisqa vaqt mobaynida o'sha qaror oqibatlari to'g'risida ongli ravishda xulosa chiqarishga, ularni avvaldan anglab yetishga urinish bilan bog'liq bo'ladi, ya'ni biz o'z xatti-harakatlarimizni axloqiy anglash elagidan o'tkazib, faoliyat ko'rsatamiz. Lekin o'sha anglab amalga oshirilgan axloqiy qaror tubida, so'zsiz, axloqiy hissiyot yotadi. Demak, axloqiy his etish axloqiy anglash uchun material vazifasini o'taydi.

Ba'zan esa o'sha «material» — hissiyotning o'zi axloqiy anglashni chetlab o'tib, munosabat tarzida namoyon bo'ladi. Bunga insonning favqulodda holatlardagi xatti-harakati misol bo'la oladi. Deylik, yuqori tezlikda ketayotgan avtomobil oldidan yo'l o'rtasiga, koptokni quvib, go'dak chiqib qoldi. Haydovchi tormozni bosish barobarida, shu zahoti mashinasini keskin chetga buradi. Bola omon qoladi, haydovchi jarohatlanadi, mashina pachoq bo'ladi. Bu holatda haydovchining go'dakka nisbatan mehr-shafqati, achinish hissi, inson bolasini oliy qadriyat sifatida his qilishi muhim rol o'ynaydi. Haydovchi o'z xatti-harakatini «oqilona qarorga» kelishi uchun «yetti o'lchab, bir kesib» amalga oshirmaydi — hamma narsa bir lahzada ro'y beradi. Bunda ong emas, oniy intuitsiya, o'z qavmdoshi hayotini asrashdek tabiiy-biologik hissiyot — instinkt (tabiiyyat) hal qiladi, ya'ni mazkur hissiyot tom ma'nodagi anglash darajasiga ko'tarilib ulgurmasdanoq munosabatga aylanadi.

Xulosa qilib aytganda, bizning axloqiy hayotimiz, barcha axloqiy tajribalarimiz, axloqiy faoliyatimiz ana shu uch omil asosida ro'yobga chiqadi. Axloqiy kodekslarimiz, me'yorlarimiz va tamoyillarimiz ularga asoslanadi. Lekin aldov, yolg'on, soxtalik va totalitar zug'um hukmronlik qilgan davrlarda yoki mamlakatlarda axloqiy hissiyot, axloqiy anglash, axloqiy munosabatlar qabul etilgan kodekslar, me'yorlar hamda tamoyillarga ko'pincha to'g'ri kelmaydi. Rasmiy axloqiy qonun-qoidalar bilan haqiqiy axloqiy intilishlar orasida ma'naviy jarlik paydo bo'ladi. Tilda bu qonun-qoidalar ko'klarga ko'tarilgani holda, dilda, ich-ichdan ularga qarshilik hukm suradi. Natijada jamiyat uchun fojia bo'lgan axloqiy so'z bilan axloqiy faoliyatning alohida-alohida mavjudligi ro'y

beradi. Buni sho‘rolar davridagi «Kommunizm quruvchisining axloqiy kodeksi» bilan shu kodeksni hayotga tatbiq etishga yo‘naltirilgan guruhlarining, «shu kodeks asosida yashayapmiz» degan odamlarning poraxo‘rligida, tashmachiligida, xudbinligida, yolg‘onchiligida ko‘rish mumkin.

Bunday nomutanosiblik, o‘rtadagi ma‘naviy jarlikning kelib chiqishini agar aniqlashtiradigan, ya‘ni «maydalab» tahlil qiladigan bo‘lsak, u maqsad bilan vositalar muammosiga borib taqaladi. «Hamma baxtli yashaydigan» «kommunistik jannat»ni go‘zal maqsad deb bilguvchilar o‘z maqsadlariga jamiyatning bir qismini qirib tashlash, ta‘qib etish, aldov, zo‘rluk vositasida yetishishga urindilar. Odamlarni zo‘rlab baxtli qilmoqchi bo‘ldilar va muvaffaqiyatsizlikka uchradilar. Iflos, nopok, qonli vositalar, shubhasizki, har qanday pokiza maqsadni ham nopoklashtiradi, undan kishilarning ko‘nglini qoldiradi. Shu bois maqsad va vositalar uyg‘unligi, sifat nuqtayi nazaridan mosligi jamiyat hayotida, inson hayotida nihoyatda muhimdir.

2. Axloqning asosiy xususiyatlari

Axloqning o‘ziga xos xususiyatlari deganda biz uning qat‘iy amrlik, me‘yoriylik va baholash jihatlarini tushunamiz. Qat‘iy amr o‘zini tutishdagi muayyan talabni, axloqiy qonun-qoidalarni bajarishini taqozo etadi. U shaxs manfaatlarini jamiyat manfaatlari bilan muvofiqlashtiradi va jamiyat manfaatlari ustuvorligini ta‘minlaydi, ayni paytda shaxs erkinligini cheklamaydi, faqat o‘zboshimchalikka yo‘l qo‘ymaydi. Unga ko‘ra, biror inson ikkinchi insonga vosita deb qaramasligi lozim. Qat‘iy amr tug‘ma axloqiy hodisa, uning talabi so‘zsiz va ixtiyoriy tarzda bajarilishi kerak; u ixtiyor erkinligi bilan zaruriyatning mutanosibligini ifoda etadi.

Ikkinchi xususiyat — axloqning me‘yoriylik jihati bilan bog‘liq. Me‘yorlar, qonun-qoidalar, pand-o‘gitlar v.b. shakllar vositasida axloq boshqarish vazifasini bajaradi. Ular orqali kishilar faoliyati yo‘lga solinadi, fazilatlar asosida ijtimoiy munosabatlar amalga oshiriladi, individning axloqiy sifatleri jamiyat talablariga moslashtiriladi, tashqi da‘vat ichki yo‘nalmaga, shaxs ma‘naviy dunyosining bir qismiga aylanadi, odamzod avlodlarining axloqiy aloqalari davom ettiriladi. Axloqiy me‘yorlarning ikki turi mavjud: xatti-harakatning yo‘l qo‘yib bo‘lmaydigan shakllarini anglatuvchi taqiqlar (odam o‘ldirma, yolg‘on gapirma, o‘g‘irlik qilma

va h.k.) va o'zni tutishning eng yaxshi ko'rinishlariga da'vat (halol bo'l, rostgo'y bo'l, ezgu ishlar qil va h.k.).

Axloqning o'ziga xos uchinchi xususiyati esa insonning o'z xatti-harakatlariga munosabatini ichiga oladigan ichki baholashdan va inson xatti-harakatlarining boshqa kishilar hamda jamiyat tomonidan umum qabul qilingan axloqiy me'yorlar asosida baholaydigan tashqi baholashdan tashkil topadi. Shunga ko'ra, baholash ko'rinishlari ham ikki xil bo'ladi. Birinchisi — ijobiy: ma'qullash, rozilik, ikkinchisi — salbiy: tanbeh va norozilik. Bu xususiyatlar faqat axloqqa xos. Shu bilan birga uning yana boshqa ikki xususiyati borki, ular nafaqat axloqqa, balki ma'naviyatning barcha sohaları uchun umumiylik tabiatiga ega. Ularga alohida to'xtalib o'tamiz.

Biz shu o'ringacha, e'tibor qilsangiz, axloqni butun insoniyat uchun umumiy hodisa sifatida talqin etib keldik. Zotan, axloq eng avvalo, umuminsoniy an'anaviy hodisadir. Asosiy axloqiy qadriyatlar, mushtarak axloqiy tushunchalar, axloqiy tamoyil va me'yorlar barcha mintaqalar hamda millatlar uchun bir xil ma'no kasb etadi. Chunonchi, muhabbat, ezgulik va yovuzlik, yaxshilik va yomonlik, vijdon, burch, insonparvarlik, odamiylik, baxt, to'g'rilik, rostgo'ylik, saxiylik va baxillik singari fazilat hamda illatlar tom ma'noda umuminsoniy hodisalardir. Zero, o'zbekcha ezgulik yoki yovuzlik, inglizcha vijdon, fransuzcha insonparvarlik, arabcha yolg'on, deyish mumkinmi? Albatta, yo'q.

Lekin, ayni paytda, axloqda umuminsoniylik jihatlaridan tashqari, mintaqaviylik va milliylik xususiyatlari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Mintaqaviylik va milliylik xususiyatlari axloqning nisbatan kichikroq qamrovga ega bo'lgan ko'rinishlarida — xulqiy xatti-harakatlar, odob va etiketda yaqqol ko'zga tashlanadi. Chunonchi, musulmon mintaqasida dasturxon ustida bosh kiyimsiz o'tirish beodoblik hisoblanadi. Buning odobdan tashqari gigiyenik-ozodalik nuqtayi nazaridan ham ahamiyati bor: ovqatlanish paytida ro'molsiz ayol yoki do'ppisiz erkak boshidan soch tolasi, qazg'oq, chang-gard taomga yoki dasturxonga tushishi mumkin. Nasroniylar mintaqasida esa aksincha, dasturxon ustida bosh kiyimni yechmaslik Xudo in'om etgan taom va dasturxonga hurmatsizlik sanaladi. Yoki amerikalik yigit o'zi kresloda o'tirib, oyoqlarini kuldon va ichimlik ashyolari turgan stolchaga chalishtirib tashlab, orom oladi va uning uchun bu tabiiy hol hisoblanadi. O'zbek uchun esa stolga yoki xontaxtaga oyoq qo'yib o'tirish — o'ta odobsizlik.

G'arbu Sharq mintaqalari odobida yana bir katta farq borki, bu

hozirgi paytda G'arbda huquqning axloqdan, Sharqda axloqning huquqdan ustuvorligi masalasi. G'arb yoshlari balog'atga yetgach, ota-onaga teng huquqli fuqarolar sifatida munosabat qiladi, o'zining qarshi fikrini to'ppa-to'g'ri, ota yo onasining yuziga tik qarab bayon qiladi va buni inson huquqlaridan, shaxs erkinligidan foydalanish deb biladi. Sharq yoshlari, masalan, yapon yoki o'zbek ota-onaga tik gapirishni, to'g'ridan to'g'ri qarshi chiqishni an'anaviy axloqiy qoidalarining oyoqosti qilinishi deb tushunadi, padari yo volidasiga ko'zini yerga tikib, muloyim, o'z fikrini tovush ko'tarmay aytishni, ba'zan esa sukut saqlashni afzal deb biladi, ularga bo'ysunishni burch sifatida olib qaraydi. Afsuski, ba'zi G'arb mamlakatlarida keksa avlodni yoshlar huquqiy hayotiga, erkinligiga g'ov deb bilish hollari mavjud. Bunga keyingi paytlarda Angliyada bir qancha yoshlar guruhlarining ko'chada ketayotgan qariyalarni tutib do'pposlashlari oqibatida yuzaga kelgan o'nlab sud jarayonlari guvohlik beradi.

To'g'ri, sharqona etiket, odobiy qonun-qoidalarining an'anaviylik bilan bog'liq, zamonaviy nuqtayi nazardan ba'zi nuqsli tomonlari bor. Lekin, shunga qaramay, ularda insoniylik va mehr-oqibat tuyg'ulari mustahkam ildizga ega. G'arbda esa hozirgi paytda bunday fazilatlarni uchratish tobora g'ayritabiiy holatga o'xshab qolayotir. Shu bois endilikda G'arbning huquqiylik tamoyilini Sharqning axloqiylik tamoyili bilan uyg'unlashtirish zamonaviy jamiyat taraqqiyotida muhim rol o'ynaydi.

3. Axloqning asosiy vazifalari

Axloqning vazifalari juda ko'p va xilma-xil. Biz faqat ularning asosiylarigagina to'xtalib o'tamiz. Axloqning asosiy vazifasi, eng avvalo, uning tarbiyaviyligidir. Axloqiy tarbiya inson uchun, xalqona qilib aytganda, beshikdan to qabrgacha asqotadi. Tarbiya go'dakdagi axloqiy mohiyatni yuzaga chiqarishi uchun, unda axloqiy yo'nalmalarning, xulq va odatlarning shakllanishiga xizmat qiladi, axloqiy taqiqlarining mohiyatini bola ongiga singdiradi. Kattalarda esa o'z-o'zini tarbiyalash xislatini paydo qiladi va rivojlantiradi, ularni ongli axloqiy tanlov bilan ish ko'rishga o'rgatadi. Axloqning tarbiyaviy vazifasini amalga oshirishda turli xil vositalar va omillar ishtirok etadi. Jumladan, pand-o'git, adabiyot, san'at, ommaviy axborot vositalari va h.k.

Insonni qadriyatlarga yo'naltirish ham axloqning muhim vazifalaridan hisoblanadi. Chunki axloqiy qadriyatlar shaxsning kamol topishida katta

rol o'ynaydi, insonga ezgulikka qarab borish va yovuzlikdan qochish yo'lini ko'rsatadi. Mazkur vazifa qadriyatlarga asoslangan holda odamlar axloqiy xatti-harakatlarini baholash imkonini ham beradi; ularning umum qabul qilingan tamoyillar va me'yorlarga mos yoki mos emasligini belgilashda obyektivlikni ta'minlaydi. Shuningdek, u eng yaxshi an'anaviy va zamonaviy qadriyatlar hamda umumbashariy va milliy fazilatlar uyg'unligini amalga oshirishga xizmat qiladi.

Axloqning kommunikativ vazifasini ham borki, u inson munosabatlarini go'zal taomilga aylantirishda muomala odobi, etiket singari me'yoriy qonun-qoidalar majmuini ishlab chiqishda muhim ahamiyat kasb etadi, mohiyatan u muomalani imkon boricha insoniy, go'zal munosabat, yoqimli aloqa sifatida ro'y berishiga ko'maklashadi, kishida yuksak muomala madaniyatining shakllanishiga, tilning shirin, imo-ishoraning nozik, suhbatning yoqimli bo'lishiga olib keladi.

Axloqning yana bir vazifasi esa — bilish. U insonga axloqiy bilim beradi. Shu bilim vositasida odam o'z xatti-harakatini boshqaradi, hissiyotlarning qaysi biriga ustuvorlik berish kerak va qaysi birini sabr bilan yengish lozimligini belgilaydi, kundalik hayotda duch keladigan axloqiy muammolarni hal etishda kishiga ko'maklashadi. Bir so'z bilan aytganda, axloqning bu vazifasi insonning o'z ichki dunyosini bilish uchun kalit vazifasini o'taydi, ayni paytda unga o'zgalar xatti-harakatlarini axloqiy baholash imkonini ham beradi.

Biz yuqorida «axloqiy boshqarish» degan iborani bir necha bir ishlatdik. Zero, axloqning eng miqyosli vazifalaridan biri boshqarish. Axloqiy boshqarish har bir alohida olingan shaxs va butun jamiyatni to'g'ri yo'lga solish uchun xizmat qiladi. U odamlardagi nafsni jilovlash, salbiy oqibatlarga olib keladigan xatti-harakatlarning oldini olish, individning o'z-o'zini boshqarishi, ijtimoiy munosabatlarni axloqlashtirish, axloqning insonparvar me'yorlarini hayotga tatbiq etish kabi masalalarni hal etishga qaratilgani bilan muhimdir. Bunda odamlarning o'zni tutishlari va o'zaro munosabatlari jamiyat fikri hamda shaxsning axloqiy o'z-o'zini baholashi asosida, ma'qullash yoki tanbeh berish yordamida boshqariladi.

Axloqning insoniylashtirish vazifasi ham muhim. U odamzodni hayvoniy xislatlardan — zulm, zo'ravonlik, zug'um, adolatsizlik, insofsizlik kabi qator illatlardan forig' bo'lishi, yuksak insoniy fazilatlar bilan yo'g'rilib yashashi, doimo komillikka intilishiga ko'maklashish bilan belgilanadi. Ayni paytda mazkur vazifa axloqiy qonun-qoidalar

hamma uchun majburiyligini, ular oldida, ijtimoiy hayotda egallagan o'rnidan qat'i nazar, barcha odamlarning teng ekanini ta'minlashga, jamiyatda obro'parvarlik (avtoritarizm) axloqini inkor etishga va insonparvarlik (humanizm) axloqini barqaror qilishga yo'naltirilgan.

Shunday qilib, biz ikki bob mobaynida baholi qudrat qisqacha axloqning ichki murvatlari to'g'risida fikr yuritdik. Endi uning tashqi ma'naviy olamda tutgan o'rniga, undagi boshqa ijtimoiy-ma'naviy hodisalar bilan o'zaro aloqalariga to'xtalib o'tamiz.

Nazorat uchun savollar

1. *Axloq tuzilmasining uch unsur-omilini nimalar tashkil etadi?*
2. *Axloq tuzilmasida axloqiy hissiyotning alohida o'rni haqida nima deya olasiz?*
3. *Axloqning qat'iy amr xususiyatini qanday tushunasiz?*
4. *Axloqning me'yoriylik xususiyatini qanday tushuntirib bera olasiz?*
5. *Axloqning baholash xususiyati nimalarni o'z ichiga oladi?*
6. *Axloqning milliy-mintaqaviy xususiyatining o'ziga xosliklari nimalar bilan belgilanadi?*
7. *Axloqning tarbiyaviylik, qadriyatlarga yo'naltirish vazifalarini qanday sharhlab bera olasiz?*
8. *Axloqning bilish, boshqarish vazifalari deganda nimani tushunasiz?*
9. *Axloqning insoniylashtirish vazifasining mohiyati nimada?*

Adabiyotlar

1. A. Sher. Axloqshunoslik T., O'AJBNT – «Yangi asr avlodi», 2003, 173–178-b.
2. Золотухина – Аболина Е.В. Сущность и функции морали // Современная этика, «МарТ», М., – Ростов-на-Дону, 2003.
3. Словарь по этике. М., Политиздат, 1989. С. 323–326.
4. Фромм Е. Человек для себя. Минск, «Харвест», 2002.
5. Дробницкий О.Г. Проблема нравственности. М., «Наука», 1977.

IX BOB

AXLOQNING MA'NAVIYAT TIZIMIDAGI O'RNI

REJA

1. *Ma'naviyat haqida umumiy tushuncha.*
2. *Axloqning boshqa ijtimoiy-ma'naviy hodisalar bilan o'zaro aloqalari.*
3. *Axloqning ma'naviyat tizimidagi birlashtiruvchilik xususiyati.*

Tayanch tushunchalar

Ma'naviylik, Moddiylik, Ruh, Vujud, Sezgi, Din, Huquq, Iqtisodiyot, Siyosat, San'at, Fan, Mafkura, G'oya, Maqsad, Vosita, Ezgulik, Go'zallik, E'tiqod.

1. Ma'naviyat haqida umumiy tushuncha

Mamlakatimiz mustaqillikka erishganidan keyin dastlabki o'rta tashlangan eng dolzarb muammolardan biri ma'naviyat bo'ldi. Hozir ham bu muammo jamiyatimizning diqqat markazida. Zero, ma'naviyatsizlikning har qanday jamiyatni tanazzulga olib borishi shakshubhasizdir. Shu munosabat bilan ma'naviyat o'zi nima-yu, u qanday kelib chiqqan, degan masalaga to'xtalib o'tmoq o'rinli. Bu masala esa bizni yana odamning paydo bo'lishi muammosiga murojaat etishimizni taqozo qiladi.

Tangri insonning jismini loydan — moddiy materialdan yaratgach, unga jon, ruh ato etdi. Endi inson ruh va vujudning yaxlitligi sifatida faqat ruhdangina iborat farishtalardan ulug'roq maqomga ega bo'ldi. Ruhning vazifasi — vujudni boshqarish. Demak, odamda moddiylikdan ko'ra ruhiylik-ma'naviylik mantiqan birlamchi. Buni inson sezgilarining «moddiylik» va «ma'naviylik» nisbatida ko'rish mumkin. Insondagi besh sezgidan faqat ikkitasi — biror moddiy narsaga tegish va biror narsaning ta'mini bilish orqali his etishgina bevosita «moddiy sezish»ga taalluqli. Qolgan uch sezgi — ko'rish, eshitish, hid bilish esa muayyan moddiy narsaga tegmagan holda, «ma'naviy sezish» orqali u haqda tasavvurga ega bo'ladi. Buning ustiga avvalgi ikki sezgining biri inson jismoniy kuchini qo'llashda — qurish, buzish, jismoniy boshqarishda, ikkinchisi inson vujudi uchun kerak bo'lgan moddalarni ovqat sifatida qabul qilishda zarur. Qolgan uch sezgi esa insonga go'zallikni ko'rish, uni

xunuklikdan farqlashda, yoqimli tovushdan yoqimsiz tovushni, xushbo'y hiddan badbo'ylikni ajratishda asqatadi. Har ikkala toifadagi sezgilar orqali ham inson rohatlanadi. Jismoniy mehnatdan olinadigan rohat, shahvoniy va gastronomik lazzat — bir tomondan; go'zallikdan, yoqimli tovushdan, xushbo'ylikdan olinadigan lazzat — ikkinchi tomondan. Har ikkala toifa sezgilar «xizmat»ini fikr tarozusiga solib ko'radigan bo'lsak, buning ustiga «oltinchi sezgi» — aqlning mavjudligini hisobga olsak, «ma'naviy sezgilar» tosh bosib ketadi. Zero, bu «qorin to'ydirmaydigan» sezgilar insonning oliy mavjudot ekanini anglatuvchi belgilardir. To'g'ri, inson qorin to'ydirishi kerak, lekin, u qorin to'ydirish uchun yashamaydi, balki yashash uchun qorin to'ydiradi. Insoniy hayotning hayvoniy hayotdan farqi ham shunda.

Aytilganlardan xulosa chiqaradigan bo'lsak, uch «ma'naviy sezgi» orqali olinadigan lazzat inson hayotining mazmuni — maqsad, ikki «moddiy sezgi» esa ana shu maqsadni amalga oshirish yo'lida vosita. Haqiqiy ma'naviy lazzatga erishish, tom ma'noda ma'naviyatli yashash uchun, tabiiyki, «vosita-sezgilar» ham pokiza, haromdan yiroq bo'lishi lozim. Zero, nopok vositalar bilan erishilgan lazzat — ma'naviyat emas, u xuddi bir uyum go'ng — axlat ustida o'sgan atirgul kabi kishida afsus hissini uyg'otadi.

«Qorin falsafasi»ga asoslangan, insonni faqat qorni to'q, bir xilda fikrlovchi kommunistik jamoa a'zosi qilib tarbiyalashga uringan sho'rolar tuzumi materializmni — moddiyatchilikni ilohiylashtirish barobarida ma'naviyatga yetarli e'tibor bermadi, uni ikkinchi darajali unsur deb hisobladi. Bizning hozirgi erkin jamiyatimiz esa, moddiyatchilikning ahamiyatini inkor etmagan holda, ma'naviyatchilik yo'nalishini ustuvor sanab, insonni eng avvalo, ma'naviyatli shaxs, o'z fikriga, o'z so'ziga, o'z erkiga ega ma'naviy individ, qolaversa, fuqarolik jamiyatining a'zosi ekanini e'tirof etadi. Nafaqat e'tirof etadi, balki ana shu yo'nalishda juda katta ishlarni amalga oshirishni asosiy vazifasi deb biladi. Bu Respublikamiz Prezidenti Islom Karimovning mashhur nutqlaridan birida qisqa va lo'nda qilib shunday ifodalangan:

«Oldin odamlarga moddiy boylik berish, so'ngra ma'naviyat to'g'risida o'ylash kerak, deydiganlar haq bo'lmasalar kerak. Ma'naviyat — insonning, xalqning, jamiyatning, davlatning kuch-qudratidir. U yo'q joyda hech qachon baxt-saodat bo'lmaydi. Nafaqat ko'hna tarix, balki yangi tarix ham buning ko'plab misollarini beradi.

Ma'naviyatni mustahkamlash uchun mehnat va mablag'ni ayash

o'z kelajagiga bolta urish demakdir. Vatan va jahon madaniyatining, adabiyot va san'atning yutuqlari har bir oilaga yetib borishi uchun, oilaning moddiy ta'minlanganligidan qat'i nazar, qulay sharoitlar yaratish talab etiladi. Ijodiy xodimlarning ma'naviy kuchiga erkinlik berish, ularga har tomonlama yordam ko'rsatish ham katta ahamiyatga egadir»¹.

Endi ma'naviyatning hayotda namoyon bo'lishi qanday ro'y beradi, u qanday sohalarini o'z ichiga oladi, degan savollarga e'tiborni qarataylik. Bu borada hozirgi paytda turli xil qarashlar, fikrlar mavjud. Zero, ma'naviyat qamroviga kiradigan sohalar juda ko'p va xilma-xil. Shu bois faqat ularning eng asosiylari, ya'ni ma'naviyatning shohtomirlari bo'lmish unsur-sohalar haqidagina gapirish mumkin.

Ulardan biri va birinchisi — ezgulik; ikkinchisi — go'zallik; uchinchisi — e'tiqod, ya'ni ana shu ezgulik va go'zallikning tom ma'nodagi timsoli bo'lmish Yaratgana e'tiqod.

Mutlaq ezgulik egasi bo'lmish Yaratgan insonni ezgu ishlar qilish, ezgulikka ezgulik bilan javob berish uchun yaratdi. Zero, Tangri insonni yaratib, buyuk ezgulik namunasini ko'rsatgan ekan, uning bandasi bo'lmish odamzod ham ezgulikka ezgulik bilan javob berishi kerak: Allohni sevishi, faqat ezgu a'mollarga, yaxshilikka kamarbasta turishi, o'z qavmdoshlariga ham, atrof-muhitga ham ezgulik nuqtayi nazaridan munosabatda bo'lishi shart. Ezgulik esa, bizga ma'lumki, axloqning, oqilona xatti-harakatlarning asosi, axloqshunoslikning mushtarak tushunchasidir. Demak, axloqiylik inson ma'naviyatining asosiy ustuni.

Mutlaq go'zallik sohibi bo'lmish Yaratgan insonni go'zal mavjudot, o'zidan keyingi ikkinchi go'zallik yaratuvchi zot qilib bunyod etdi. Ayni paytda odamzod Allohning Yerdagi xalifasi sifatida Tangri in'om etgan atrof-muhitdagi go'zallikni, go'zal xulqni, go'zal a'mollarni asrash, ardoqlashi lozim. Zero, «Alloh go'zal va u go'zallikni sevadi». Ushbu Hadisi sharif so'zlaridan shunday xulosa chiqarish mumkin: Allohni sevgan bandasi albatta go'zal bo'lishi va go'zallikni sevishi shart. Aks holda u farishtalarga ham nasib etmagan xalifa degan sharaflı nomga noloyiq. Go'zallik esa nozik hissiyotlarning, qalbni yumshatuvchi, mayinlashtiruvchi, insonga hilmlilik (muloyimlik) baxsh etuvchi, qalbni forig'lantiruvchi nozik hissiyotlarning asosi, estetikaning mushtarak

¹ I.A. Karimov. O'zbekiston: Milliy istiqlol, iqtisodiyot, siyosat, mafkura. T., «O'zbekiston», 1996, 81-b.

tushunchasidir. Demak, go‘zallikka muhabbat ham ma‘naviyatning asosiy ustunlaridandir.

E‘tiqodni esa ezgulikka va go‘zallikka muhabbatning, ularga iqtido qilishning oliy darajasi deyish mumkin. Uning eng mukammal ko‘rinishi o‘zini din shaklida namoyon etadi. Dinlar har xil bo‘lishiga qaramay, muqaddas kitoblarning mohiyati bir: inson Mutlaq Ezgulik va Mutlaq Go‘zallik sohibiga e‘tiqod orqali komillikka erishadi. Zero, barcha dinlarning maqsadi komil insonni tarbiyalash. Shu bois ham Qur‘oni karimda haqiqiy mo‘min barcha nozil qilingan kitoblarning muqaddasligini tan olishi shart, deya qayta-qayta ta‘kidlanadi.

Demak, har bir inson o‘z hayotini ana shu uch asosga qursagina, ma‘naviyatli hisoblanadi. Zero, «ma‘naviyat – insonni ruhan poklanishi, qalban ulg‘ayishga chorlaydigan, odamning ichki dunyosi, irodasini baquvvat, iymon-e‘tiqodini butun qiladigan, vijdonni uyg‘otadigan beqiyos kuch, uning barcha qarashlarining mezonidir»¹. Axloq – ma‘naviyat tizimida eng salmoqli o‘rinni egallaydi va undagi boshqa sohalar bilan mustahkam aloqada ish ko‘radi. Endi ana shu aloqalarning eng muhimlariga qisqacha to‘xtalib o‘tamiz.

2. Axloqning boshqa ijtimoiy-ma‘naviy hodisalar bilan o‘zaro aloqalari

Axloq va din. Avvalo, axloq bilan din masalasini olib qaraylik. Bu borada yana, yuqoridagi fikrlarga qo‘shimcha qilib, shuni aytish mumkinki, mohiyatan din inson hayotining axloqiyligini taqozo qiladi. Shu bois diniy-shar‘iy tamoyillar va me‘yorlar, Hadisi sharifdagi o‘gitlar axloq-odob qoidalari bilan chambarchas bog‘liq. Chunonchi, inson eng oliy qadriyat sifatida qat‘iy muhofaza etiladi. Odam o‘ldirish mumkin emas, odam o‘ldirish eng ulkan axloqsizlik hisoblanadi. O‘g‘rilik, birovning haqini yeyish, munofqlik, aldash, yolg‘on gapirish va shu kabi boshqa turli illatlar ham diniy-shar‘iy, ham axloqiy nuqtayi nazardan man etiladi. Aksincha, insonni e‘zozlash, odamlarning bir-biriga ko‘makdosh bo‘lishi, to‘g‘rilik, rostgo‘ylik, halollik, rahmdillik, qavmdoshi qanday yuksak darajada bo‘lmasin, unga xushomad qilishdan tiyinish, faqat Yaratgangagina sig‘inish singari fazilatlar ayni paytda

¹ I.A. Karimov. Yuksak ma‘naviyat – yengilmas kuch. T., «Ma‘naviyat», 2008, 19-b.

ham diniy taqvo, ham axloqiy talab tomonidan ma'qullangan xatti-harakatlardir. Shu bois axloqni dindan butunlay mustaqil, muxtor ma'naviy hodisa sifatida talqin etuvchi markscha-lenincha qarashlar mantiqiy va ilmiy asosga ega emas. Din, ta'kidlaganimizdek, insonni axloqiylashtirishning vositasi tarzida ish ko'radi. Demak, diniy taqvo bilan axloqiy talabning ildizi bir. Har ikki holatda ham vijdon ko'zga ko'rinmaydigan boshqaruvchi murvat sifatida namoyon bo'ladi. Bu — botiniy ko'rinish; zohiriy ko'rinish esa shar'iy hukmlar va huquqiy qonunlarda o'z aksini topadi.

Axloq va huquq. Axloqiy talab huquqiy qonun-qoidalarda o'z aksini topadi, deyish bilan biz axloq va huquqning mustahkam aloqaga ega ekanini tasdiqlab turibmiz. Zero, aslida ham shunday. Muayyan jamiyatdagi huquqiy qonun-qoidalar o'sha mintaqa xalqlari tomonidan asrlar mobaynida ishlab chiqilgan axloqiy aqidalar, tamoyillar, me'yorlar, shuningdek, nisbatan umumiylik xususiyatiga ega bo'lgan urf-odatlar zahirida vujudga keladi. Lekin ba'zi bir urf-odatlar, an'analar huquqiy me'yorlar darajasiga ko'tarila olmasligi ham mumkin. Buning sababi, ularning, avvalo, nisbatan xususiy tabiatga ega bo'lganida, qolaversa, axloqiy va huquqiy taraqqiyot talablariga javob bera olmasligida. Masalan, johiliyat davrida arablarda qiz tug'ilsa, uni tiriklay ko'mib tashlash odati bo'lgan. Keyinchalik, musulmonlik yoyilganda, bu odat g'ayrimuslimlik odati sifatida rad etildi. Hozirga kelib, unday hodisa huquqiy qonunlar asosida jinoyat deb qaraladi. Yoki bizning mintaqada qadimda mavjud bo'lgan xun olish odati ham hozirda jinoyat sifatida jazoga loyiq hisoblanadi. Bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin.

Ko'rinish turibdiki, axloq bilan huquq, garchand, bir ildizga ega bo'lsa-da, ularning jamiyat axloqiy hayotini boshqaruv usuli har xil: axloq asosan tushuntirish, pand-o'gitlar vositasida ish ko'rsa, huquq majburiy usul, jazo choralari orqali ish olib boradi.

Nafaqat bugungi kunda, hatto qadim-qadimda ham axloq bilan huquqning farqiga borilgan. Buni miloddan avvalgi 1800-yilda Somirdagi Nippur shahrida bo'lib o'tgan sud jarayoni yozib qoldirilgan giltaxtada ko'rish mumkin: uch kishi — sartarosh, bog'bon va yana bir (hujjatda kasbi qayd etilmagan) kimsa Lu Inanna degan ibodatxona xizmatchisini o'ldiradilar hamda bundan uning xotinini xabardor qiladilar. Lekin marhumning xotini jinoyat to'g'risida mahalliy hokimiyatga hech narsa demaydi. Biroz vaqt o'tgach, huquq-tartibot mutasaddilari mazkur jinoyatdan xabar topadilar va Ur-Nippur podshosi bu masalani hal

etishni bizning tushunchamizdagi oliy sud vazifasini bajaruvchi Nippur fuqarolari yig'iniga topshiradi. Sud-yig'inda so'zga chiqqan to'qqiz kishi uch qotil va ular bilan birga marhumning xotiniga ham o'lim jazosi berilishini so'raydi. Biroq ikki kishi so'zga chiqib, xotinning qotil emasligini aytadilar. Yig'in qatnashchilari keltirilgan isbot-dalillarni e'tiborga olib, marhumning xotini qotillikda bevosita ishtirok etmagani uchun uni jazodan ozod qiladilar. Giltaxtada: «Kimlar haqiqatdan o'ldirgan bo'lsalar, o'shalarining jazolanishi kifoya», degan xulosa yozib qoldirilgan¹. Bundan shunday fikrga kelish mumkin: erini o'ldirganlarini bilib, hokimiyatga xabar bermagani xotinning vijdoniga havola, zero, bu – uning huquqi; u axloqiy qonun-qoidalarini buzdi, lekin huquqni buzadigan xatti-harakatlarni sodir etgani yo'q.

Ayni paytda, shuni ham aytish kerakki, huquq axloqqa nisbatan ancha aniq va ancha muayyan ichki bo'linishlarga ega. Chunonchi, xalqaro huquq, fuqaro huquqi, jinoiy huquq, mehnat huquqi va h.k. singari nisbatan qat'iy chegaralangan huquqiy me'yorlar mavjud. Axloq esa huquqqa nisbatan ancha keng qamrovli. Chunonchi, huquqiy qonunlar mavjud tuzumga, muayyan shaxs va yosh doirasidagi kishilarga tatbiq etilsa, axloqiy qoidalar, hikmatlar, pand-o'gitlar barcha tuzumlar hamda turli yoshdagi kishilarga birdek taalluqli bo'ladi. Shuningdek, huquqiy me'yorlar aniq adresni taqozo qiladi, axloqiy qoidalar esa mavhumligi va umumiyligi bilan ajralib turadi.

Axloq va iqtisodiyot. Har bir mamlakat va uning aholisi uchun, boshqacharoq aytganda, millat va davlat uchun iqtisodiyot hal qiluvchi ahamiyatga ega. Zero, mamlakat va xalq farovonligini hamda shu farovonlik asosida vujudga keladigan millatning ma'naviy darajasi iqtisodiyotning qay yo'sinda rivojlanishiga bog'liq. Iqtisodiyotning ravnaqi esa, avvalo, erkinlikka borib taqaladi. Chunonchi, sho'rolar davrida iqtisodiyot siyosatga, kommunistik mafkuraga, ulug'davlatchilik shovinizmiga bo'ysundirildi, uning rivojlanishi notabiiy tarzda yuqoridan, markazlashgan rejalashtirish asosida olib borildi. Natijada sobiq Ittifoq aholisi turmush darajasi bo'yicha jahonda eng quyi o'rinlardan birini egallardi. Xususan, juda katta yer osti va yer ustki boyliklariga qaramay, O'zbekiston ko'p yillar mobaynida yarim mustamlaka maqomidagi, qoloq, agrar o'lka bo'lib qolaverdi. Butun Ittifoq bo'ylab, jumladan

¹ Крамер С.Н. История начинается в Шумере. М., «Наука», 1990. С. 66.

O'zbekistonda ham bu iqtisodiy qoloqlik tashmachilik, davlat mulkini talon-taroj qilish, korrupsiya, poraxo'rlik kabi illatlarning juda keng miqyosda ravnaq topishiga olib keldi, iqtisodiyotdagi bunday axloqsizliklar, afsuski, xalq uchun odatiy hol bo'lib qoldi.

O'zbekiston ana shunday sharoitda mustaqillikka erishdi va mamlakat hayotidagi eng og'ir bo'lgan o'tish davri boshlandi. Yuqorida aytganimizdek, sho'rodan meros qolgan barcha illatlar yuzaga chiqqan boshlandi. Shunday bir paytda davlatimiz rahbari tomonidan ishlab chiqilgan mamlakat taraqqiyotining besh tamoyili tom ma'nodagi tarixiy hodisa bo'ldi. Undagi davlatning bosh islohotchiligi, iqtisodiyotning siyosatdan ustuvorligi, kuchli ijtimoiy himoya tamoyillari teran axloqiy mohiyatga ega edi. Shu bois Respublika Prezidenti Islom Karimovning «Iqtisodiy jihatdan erkin mehnatni tiklash turmushimizda asta-sekin **qaytadan** (ta'kid bizniki — **A.Sh.**) qaror topayotgan axloqiy holatdir»¹, degan so'zlari o'sha davr xususiyatlarini aniq ko'ra bilish natijasida chiqarilgan obyektiv xulosa edi. Chunki, qonun himoyasidagi kishilarning ko'pchiligi qonunbuzarlarga qarshi kurashish niqobi ostida o'z shaxsiy manfaatlari uchun qonunni buzardilar, ayniqsa bu iqtisodiyotda bank, hokimiyat va soliq tizimida yaqqol ko'zga tashlanardi. Masalaning bu bir tomoni edi. Ikkinchi tomoni esa, xususiy tadbirkorlikning yo'lga qo'yilishi natijasida qo'shtirnoq ichidagi «tadbirkorlik»ning, soliqqa tortilmagan yashirin korxonalarning ko'plab paydo bo'lishiga olib keldi. Bularning hammasi iqtisodiyotda axloqiylikni tiklash, uni axloqiylashtirish muammosini o'rta tashladi. Zero, axloqdan tashqaridagi iqtisodiyot mamlakatni ravnaqqa emas, tanazzulga olib kelishi tabiiy holdir. Shu bois bu borada juda ko'p ishlar qilindi.

Iqtisodiyotni axloqiylashtirishdagi eng muhim ishlardan biri keyingi qator yillarning Respublika Prezidenti tashabbusi bilan muayyan ijtimoiy-axloqiy yo'nalishga bag'ishlanishidir. Chunonchi muayyan yillarning «Ayollar yili», «Oila yili», «Mehr-muruvvat yili», «Homiylar va shifokorlar yili», «Ijtimoiy himoya yili» kabi nomlanishi quruq gap bo'lib qolgani yo'q. Ular iqtisodiyotda «asta-sekin qaytadan qaror topayotgan axloqiy holat»ning yorqin misollari bo'ldi, davlat bilan jamoatchilikning qo'lni-qo'lga berib ishlashini ta'minladi; aholining badavlat qismiga ijtimoiy himoyaga muhtoj oilalarni, shaxslarni iqtisodiy qo'llab-quvvatlashga o'rgatdi. Natijada badavlat kishilarning mulkka

¹ *I.A. Karimov. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. T., «O'zbekiston», 1996, 16-b.*

egalik huquqini poymol qilmagan holda, ularni mehr-muruvvat, saxiylik, jo'mardlik kabi axloqiy tamoyillar va me'yorlar asosida boshqalarga yordam ko'rsatishlari jamiyatdagi odatiy holga aylana boshladi. Iqtisodiy himoyaning bunday shaklini iqtisodiyotni axloqiy murvatlar yordamida boshqarishning ajoyib namunasi deb atash mumkin.

Demak, axloq qonun bilan birgalikda, ba'zan esa qonunning kuchi va qamrovi yetmaydigan holatlarda iqtisodiyot rivojlanishini ta'minlaydigan ma'naviy hodisadir. Faqat axloq bilan mustahkam aloqada bo'lgan iqtisodiyotgina haqiqiy taraqqiyot yo'liga kira oladi.

Axloq va siyosat. Axloqning siyosat bilan aloqasi ham nihoyatda qadimiy, ilk davlat yuzaga kelgandan buyon mavjud. Masalan, aytib o'tganimizdek, miloddan avvalgi XVIII asrda Bobilon podshosi Xammurapi tomonidan ishlab chiqilgan qonunlar majmui huquqiy hujjat bo'lsa-da, uning asosida axloqiy fazilat — adolatni barqaror etish yotadi. Zero, Xammurapi bu qonunlarni mamlakatda haqiqat qilish, adolat o'rnatish, yetim-yesirlar va beva-bechoralarga himmat, rahm-shafqat ko'rsatish maqsadida joriy etganini ta'kidlaydi.

Axloqshunoslik tarixida axloq bilan siyosatning munosabatlari borasida ikki xil qarash mavjudligini ko'rish mumkin. Ularning biriga ko'ra, siyosat axloqiy bo'lmog'i lozim, ikkinchisiga binoan esa, siyosat axloq bilan sig'ishmaydi.

Birinchii qarash mohiyatan axloqni siyosatdan yuqori qo'yadi: siyosat axloqqa bo'ysundirilishi shart. Boshqacha qilib aytganda, maqsadlar va vositalar birligiga erishmoq lozim, ya'ni buyuk, pokiza ideallar faqat axloqiy pok vositalar orqali amalga oshirilmog'i kerak. Lekin, bunda axloq siyosat vazifasini bajarmasligi lozim. Aks holda muayyan davlat institutlarining, xususan, huquq-tartibot va harbiy idoralar singari tashkilotlarning ishini ortiqcha darajada cheklab, ularni juda zaiflashtirib qo'yish mumkin.

Ikkinchi qarash esa mohiyatan siyosatning axloq bilan hisoblashmasligini taqozo etadi. Bu qarash tarafdorlari axloqni siyosatga bo'ysundirishni, undan, kerak paytida, tamomila yuz o'g'irish lozimligini ta'kidlaydilar. Ular nazdida, axloq buyuk ideallarga erishuv yo'lidagi bir g'ov, jamiyatni umuminsoniy qadriyatlar bilan o'ralashtirib qo'yadi, ko'ngli bo'shlikka, sustkashlikka, pirovard natijada boshboshdoqlikka olib keladi. Shu bois buyuk maqsadlarga tezroq erishish uchun har qanday vositadan foydalanish mumkin. Zero, oxir-oqibat erishilgan maqsad yo'l qo'yilgan razilliklar, qattolliklar, aldovlar

va firiblarni yuvib ketadi. Bu usul orqali faqat vaqtinchalik g'alabaga erishish mumkin. Oqibatda esa bu g'alaba nafaqat yo'qqa chiqadi, balki mag'lubiyatga aylanadi. Misol tariqasida yana sho'rolar tuzumiga murojaat qilish mumkin. Zo'rlik, aldov va qatag'onlar bilan xalqni baxtli qilishga urinish, «xalq baxti» uchun millionlab odamlarning yostig'ini quritish evaziga erishilgan g'alaba oxir-oqibatda buyuk mag'lubiyat sifatida nihoya topdi.

Yuqorida keltirganimizdek, ulug' maqsadlarni iflos vositalar bilan amalga oshirish o'sha maqsadlarning ham toza emasligini amalda isbotlaydi. Endilikda sobiq Sho'rolar Ittifoqi tarkibiga kirgan xalqlar axloqsiz siyosat tufayli jahondan ajralib qolgani, yolg'on, poraxo'rlik, ko'zbo'yamachilik bu mintaqalar uchun odatga aylanib ketgani hammaga ma'lum. Bu illatlardan tozalash, qutulish uchun yana necha o'n yillar kerak ekani ko'zga ko'rinib turgan reallikdir. Demak, siyosatda axloqdan ko'z yumish uni axloqiylashtirishda yuzaga keladigan ba'zi nuqsonlardan yuz bor, ming bor ko'p va fojeiydir. Shu sababli o'z siyosatini tubdan axloqiylashtirish — har bir zamonaviy davlatning hozirgi kundagi birlamchi vazifasi.

Axloq va san'at. Axloq bilan san'atning o'zaro aloqalari haqida gap ketganda, eng avvalo, ularning et bilan tirnoq tarzidagi yaqinlikka ega ekanini ta'kidlamoq lozim. Chunki har bir haqiqiy san'at asarida asosiy ziddiyat sifatida ezgulik bilan yovuzlikning kurashi in'ikos etadi, insonparvarlik, haqiqatgo'ylik, to'g'rilik, adolat, muhabbat, sadoqat singari fazilatlar tarannum etiladi, taqdir, o'lim va o'lmaslik, hayotning mazmuni, baxtga erishish singari muammolar o'rta tashlanadi. Axloqiy ideal muammosi esa har bir badiiy asarning shohtomiri hisoblanadi. Masalan, Alisher Navoiyning Farhodi, Shirini, Shekspirning Romeosi, Julettasi, Oybekning Navoiysi mazkur mualliflar asarlaridagi axloqiy ideallardir. Ularsiz Navoiy, Shekspir va Oybek asarlarini tasavvur qilish mumkin emas.

Shunisi ham borki, ba'zi san'at asarlarida axloqiy idealga duch kelmaydi kishi, hatto biror-bir ijobiy qahramonni ham uchratmaydi — asar boshdan-oyoq salbiy badiiy qiyofalar turish-turmushini aks ettirishga bag'ishlanadi. Bunday badiiy qiyofalarni muallif o'z zamonasi erishgan axloqiy daraja nuqtayi nazaridan turib yaratadi. Misol tariqasida Bayronning «Beppo» dostonini, Gogolning «O'lik jonlar», Zavqiyning «Hajvi ahli rasta», Abdulla Qodiriyning «Kalvak maxzumning xotira daftaridan» asarlarini keltirish mumkin. Bu asarlarda axloqiy

muammolar, yuksak axloqiylik masalasi avvalgi misollardagidek bevosita emas, balki bilvosita – satirik usul orqali o'rtaga tashlanadi.

Bundan tashqari, so'z san'atida, ta'bir joiz bo'lsa, o'ziga xos «axloqiy janrlar» mavjud. Ularni xalq og'zaki ijodida ham, yozma adabiyotda ham uchratish mumkin: maqol, matal, hikmatlar, hikoyatlar, rivoyat, masal, pandnoma va h.k. shular jumlasidandir. Umuman olganda, axloqsiz badiiy asarning bo'lishi mumkin emas, barcha san'at asarlari uchun axloqiylik umumiy zamin ahamiyatiga ega.

Ayni paytda san'at axloqshunoslik targ'ibotchisi, axloqiy tarbiyaning eng qulay vositasi sifatida ham namoyon bo'ladi. Chunonchi, badiiy adabiyot, kino san'ati, tasviriy san'at va teatr san'atining, ayniqsa, bu borada ahamiyati beqiyos. Bu san'at turlari yoshlarda axloqiy idealning shakllanishiga xizmat qiladi. Chunonchi, «urush-urush» o'yinlarida bolalarning mard, jasoratli, matonatli, vatanparvar va halol amerikalik hindular sardoriga, Alpomishga, Go'ro'g'liga va boshqa xalq qahramonlariga taqlidi fikrimizning dalilidir.

Axloq va fan. Axloqning fan bilan o'zaro aloqadorligi masalasi ham muhim. Ba'zi bir qarashlarga ko'ra, axloqning fanga aloqasi yo'q. Bunday qarashlarni to'g'ri deb bo'lmaydi. Zotan, axloqning axloqshunoslik tadqiqot obyekti sifatidagi maqomiyoyq uning fanga aloqadorligini ko'rsatib turadi.

Ayniqsa, axloqning ijtimoiy fanlar bilan aloqasi miqyoslidir. Chunonchi, ko'pgina ilmiy qarashlar, nazariyalar insonni bevosita yoki bilvosita yuksak axloq egasi, donishmand va halol inson bo'lishga chaqiradi.

Lekin, ayrim nazariyalar ham borki, ularni axloqsiz deb atash o'rinli. Bunga ko'plab misollar keltirish mumkin. Masalan, mashhur «Maltus nazariyasi». Ingliz iqtisodiyot nazariyotchisi Maltus (1766–1834) ilgari surgan g'oyaga ko'ra, aholi geometrik progressiyaga, iste'mol mahsulotlari arifmetik progressiyaga muvofiq rivojlanadi. Aholi o'sa borib, yer yuzida qashshoqlik, oziq-ovqat yetishmovchiligi vujudga keladi. Shu bois urushlar olib borish tabiiy hol sifatida o'zini oqlaydi. Maltus bu o'rinda urushni targ'ib etish bilan axloqsizlikning eng yuksak ko'rinishini namoyon etmoqda. Shuningdek, insoniyat jamiyatini qarama-qarshi sinflarga bo'lib tashlashni, hokimiyatni zo'ravonlik, qon to'kish, terror orqali qo'lga kiritishni va shu yo'sinda tutib turishni targ'ib etuvchi markscha-lenincha sinfiylik hamda sotsialistik inqilob nazariyalari ham ilmdagi axloqsizlikning bo'rtib ko'zga tashlanadigan namunasidir.

Ma'lumki, barcha fanlar, xususan, tabiiy fanlarning har biri o'z sohasida haqiqatning ayon bo'lishiga xizmat qiladi. Axloqning pirovard natijasi esa insonni haqiqatga olib borish, uni komil mavjudot qilib tarbiyalashdir. Ana shu nuqtada axloq va fan bilvosita munosabatga kirishadi. Ayni paytda ilm-fanda erishilgan olamshumul yutuqlar insoniyat jamiyati oldiga yangi-yangi axloqiy vazifalar va muammolar qo'yadi. Chunonchi, so'nggi paytlarda fan-texnika taraqqiyotining yuksak darajasi va ekologik buhronlarning yuzaga chiqishi sababli ekologik axloqshunoslik singari axloq ilmining yangi yo'nalishlari vujudga keldi; noosferadan yoki boshqacha aytganda, texnosferadan etosferaga — axloqiy muhitga o'tish zarurati insoniyat jamiyati axloqiy madaniyati oldidagi eng dolzarb vazifa sifatida qo'yilmoqda; zero, bu vazifaning faqat axloqshunoslik doirasidagi muammogina emasligini, keng qamrovli ekanini, butun Yer yuzining bundan keyin mavjud bo'lishi yoki bo'lmasligi muammosiga aylanganini bugun yaqqol sezish mumkin.

Shu bois texnikaviy fanlar taraqqiyotining navbatdagi bosqichlari faqat axloq talablariga mos, ta'bir joiz bo'lsa, axloqiy nazorat ostida amalga oshmog'i lozim.

To'g'ri, ba'zilar bizga, fan — mutlaq obyektiv hodisa, u mohiyatan xolis, shunga ko'ra, uni axloqqa bu qadar bo'ysundirish nojoiz, deb e'tiroz bildirishlari ham mumkin. Biroq fanni odamlar, turli hissiyot, ehtirolarga moyil, turli axloqiy fazilatlar, hatto illatlarga ega bo'lgan kishilar yaratishini yodga olsak, bunday e'tirozlarning o'zi nojoiz ekanligiga ishonch hosil qilamiz. Zero, har bir olimning ma'naviy-axloqiy holati uning kashfiyotida qay darajadadir aks etmasligi mumkin emas. Xullas, fan ham bevosita, ham bilvosita axloq bilan bog'liq va aynan shu bog'liqlik tabiiy-texnikaviy fanlarni insoniylashtirish vazifasini bajaradi.

Axloq va mafkura. Axloq bilan mafkuraning aloqasi ham jamiyat hayotida juda katta ahamiyatga ega. Ma'lumki, har bir mafkura muayyan g'oyalar va qarashlar tizimidan iborat bo'ladi. Rosmana mafkurani axloqiy g'oyalarsiz tasavvur qilish qiyin. Lekin, g'oya hech qachon o'z-o'zicha, shunchaki mavjud bo'lmaydi. U albatta insonda in'ikos topadi va muayyanlashadi. Bu haqda Hegel o'zining «Falsafiy bilimlar qomusi» asarida shunday deydi: «G'oya haqida gapirganda, uni qandaydir olis va narigi tomondagi narsa tarzida tasavvur qilish kerak emas. G'oya, aksincha, butunisicha shu yerda ishtirok etadi hamda, shuningdek, har bir ongda, kam deganda, buzilgan va

zaiflashgan holda mavjud bo‘ladi».¹ Demak, muayyan g‘oyalarni, shu jumladan, axloqiy g‘oyalarni o‘zida mujassamlashtirgan kishilargina mafkurani yaratadilar va uni ommalashtiradilar.

Har bir demokratik davlat va jamiyatda bir necha mafkura mavjud bo‘lishi tabiiy. Lekin ular ichidan biri yetakchilik mavqeyini egallaydi. Bu yetakchilik zinhor boshqa mafkuralarni inkor etmaydi va jamiyat a‘zolari ko‘pchiligi irodasini aks ettirishi bilan ajralib turadi. Uni shuning uchun ham milliy mafkura deb atashadi. Erkin demokratik fuqarolik jamiyatini o‘z oldiga vazifa qilib qo‘ygan bizning mamlakatimizda bu masalaga jiddiy e‘tibor berilgan. Chunonchi, O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasidagi birinchi bo‘lim, ikkinchi bobning 12-moddasida shunday yozib qo‘yilgan:

«O‘zbekiston Respublikasida ijtimoiy hayot siyosiy institutlar, mafkuralar va fikrlarning xilma-xilligi asosida rivojlanadi.

Hech qaysi mafkura davlat mafkurasi sifatida o‘rnatilishi mumkin emas».

Demak, bizning davlat demokratiya tamoyillariga asoslangan holda, barcha mafkuralarning yashash huquqini ta‘minlovchi institut sifatida ish ko‘radi. Milliy mafkuramiz esa boshqa biror-bir mafkurani kamsitmasdan, ko‘pchilik jamiyat a‘zolarining ijtimoiy-falsafiy, axloqiy-estetik g‘oyalari tajassumi sifatida mamlakat va millat taraqqiyotiga xizmat qiladi. Chunonchi, u, eng avvalo, yuksak axloqiylikka asoslangan. Milliy mafkuramiz jamiyatimizda vatanparvarlik, millatparvarlik, ziyolilik tamoyillarini ustuvor bilib, har bir fuqaroni buyuk davlat yaratishda ishtirok etishga chorlaydi. Ayni paytda, umumbashariy ma‘naviy qadriyatlarni e‘zozlashga, boshqa millatlar va elatlarga hurmat bilan qarashga chaqiradi, tenglar ichida teng bo‘lish g‘oyasini ilgari suradi. Bu mafkura xalqimiz ma‘naviy mezonlariga, uning ezgulik va farovonlik haqidagi ideallariga, erksevarlik, tinchliksevarlik tamoyillariga mos keladi, shu sababli unga ehtiyoj bor.

Tarixdan axloqiylikni chetlab o‘tishga yoki uni axloqsizlikka niqob qilib, axloqni soxtalashtirib umr ko‘rishga uringan mafkuralar ham bizga ma‘lum. Ular, odatda, muayyan davlatning yagona mafkurasi deb e‘lon qilinadi va u millatga yolg‘on vositasida singdirishga uriniladi.

¹ Гегель Г. Энциклопедия философских наук. Т. 1. М., «Мысль», 1975. С. 401.

Olmoniyada hitlerchilar ilgari surgan milliy sotsializm mafkurasi yoki sobiq sho'rolar ittifoqidagi kommunistik mafkura shular jumlasidandir. Har ikkala mafkura ham o'zini tan olganlardan «mafkuraviy dushmanlar»ni jisman yo'qotishni talab etdi — jinoyatni qahramonlik tarzida, eng buyuk axloqsizlikni axloqiylik sifatida targ'ib qildi. Lekin niqoblangan axloqsizlikning umri uzoq emas. Bu holatni buyuk rus shoiri Aleksandr Pushkin «Tiklanish» degan she'rida bag'oyat go'zal tasvirlagan:

*Vahshiy rassom mudroq, beizn,
Daho suratini buzadi
Va u surat ustiga o'zin
Beburd suratini chizadi.*

*Lekin u yot bo'yoqlar bir-bir
Ko'chib tushar yil sayin, ayon;*

*Va daho ijodi bequsur
Avvalgidek bo'lur namoyon...¹*

Lenin, Stalin, Hitler, Pol Pot singari «vahshiy rassomlar» chizgan suratlar — totalitar tuzumlar mafkuralari qismatini shu she'rdan ko'rish mumkin. Zero, axloqiylik har qanday mafkura muvaffaqiyatining garovi hisoblanadi. Axloq va mafkura bir-biri bilan ana shunday uzviy bog'liq.

3. Axloqning ma'naviyat tizimidagi birlashtiruvchilik xususiyati

Ma'naviyat tizimidagi ijtimoiy hodisalarning axloq bilan munosabatlarini mana shu qisqacha tarzda ko'rib chiqishimizning o'ziyoq bizda axloqning o'rni haqida aniq tasavvur uyg'otadi. Shu narsa ayonki, axloq mazkur ijtimoiy hodisalar markazida turadi. U nafaqat markaziy ijtimoiy hodisa, balki boshqa ijtimoiy hodisalarni harakatlantiruvchi ma'naviy kuch sifatida namoyon bo'ladi. Uni chetlab o'tishga intilish har qanday mafkurani tanazzulga olib boradi, jamiyatni tom ma'nodagi ma'naviyatdan mahrum etadi. Shu nuqtayi nazardan

¹ A.S. Pushkin. Tiklanish. T.To'la tarjimai // A.S. Pushkin. Tanlangan asarlar. T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyaot va san'at nashriyoti, 1999, 56-b.

qaraganda, Prezident Islom Karimovning: «Aslini olganda, axloq — ma'naviyatning o'zagi», degan so'zlari yuqoridagi fikrlarimiz uchun tabiiy xulosa bo'lib jaranglaydi. Darhaqiqat, axloq ma'naviyat tizimidagi eng ta'sirchan, eng baquvvat halqa, usiz odamzod ma'naviyatini tasavvur qilish mumkin emas.

Shu o'rinda axloqning ma'naviyat tizimidagi «o'zak»lik xususiyati haqida batafsilroq to'xtalmoq joiz deb o'ylaymiz. Negaki, axloqni mohiyatan mehvara o'xshatish mumkin — qolgan ma'naviy qadriyatlar uning atrofida aylanadi, undan uzoqlashdimi, bas, mehvardan chiqib ketgan sayyoradek puchmoqda parchalanib halok bo'ladi. Masalan, yuqorida ko'rib o'tganimiz — dinni olaylik: ba'zi ekstremistik guruhlarining paydo bo'lishida asosiy sabab — ular tomonidan diniy aqidalarning mutlaqlashtirilishi. Bu mutlaqlashtirish faqat axloqiylik chetga surib qo'yilgan holatdagina yuz beradi. Aqidaparastlar dinning Alloh tomonidan belgilab qo'yilgan vazifasini — axloqiy yuksak, komil insonni tarbiyalash uchun xizmat qilishini inkor etadilar, bu bilan go'yo dinni yuksakka ko'tarmoqchi bo'ladilar. Lekin aslida dinning obro'sini tushirishga xizmat qiladilar. Chunki din hech qachon maqsad bo'lgan emas, bo'lolmaydi ham, u solih bandani tarbiyalash vositasi, ya'ni axloq — maqsad, din esa — vosita, faqat yuksak axloq egasigina Alloh vasliga muyassar bo'la oladi. Boshqacha qilib aytganda, Alloh — Mutlaq va Oliy maqsad, axloq — nisbiy maqsad, din esa vosita. Shuning uchun Qur'oni karimda Alloh o'z bandalariga nozil qilgan ilohiy kitoblarning hammasini hurmat qilishni, ahli kitoblarni esa kamsitmaslikni qayta-qayta buyuradi.

«Moida» surasining 48-oyatida shunday marhamat qilinadi: «Sizlardan har bir millat (ya'ni din) uchun (alohida) shariat va yo'l qilib qo'ydik. Agar Alloh xohlasa edi, hammangizni bir millat qilib qo'ygan bo'lur edi. Lekin O'zi ato etgan narsalarda sizlarni imtihon qilish uchun (har bir millatga) alohida shariat, yo'l qilib qo'ydi»¹. Demak, dunyoni zo'rlik yo'li bilan islomlashtirish yoki nasroniylashtirish mohiyatan Allohga qarshi borish, eng ulkan axloqsizlikdir. Shu bois odamlarni islomga zo'rlik yo'li bilan, qurol kuchi bilan kiritmoqchi bo'lgan diniy-ekstremistik guruhlar va butun dunyoni «musulmonobod»

¹ *Qur'oni karim*. T., G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyot—matbaa birlashmasi, 1992, 76-b.

qilish — Yer yuzida yagona xalifalik oʻrnatishni oʻz oldiga maqsad qilib qoʻygan aqidaparastlar anʼanaviy axloqiy qadriyatlardan yuz oʻgʻirganlari uchun ham ana shunday xato yoʻlga qadam qoʻydilar. Biz ularni Mavlono Jaloliddin Rumiy hazratlarining quyidagi soʻzlari bilan insofga chaqirmoqchimiz: «Siz qanday qilib dinni bir qilasiz? Bu faqat qiyomatda mumkin. Bu yer dunyodir va shuning uchun ham dinning bir boʻlishi mumkin emas. Chunki bu yerda ularning turli-tuman istagi va tilagi bordir. Din dunyoda birlasholmaydi, faqat qiyomatda bir boʻladi. Qiyomatda ularning hammasi birlashadi, bir quloq, bir til holiga keladi»¹.

Nafaqat diniy eʼtiqod, balki barcha maʼnaviy hodisalar shaxsdan axloqiylikni talab etadi. Yana bir misol tariqasida fanni olib koʻraylik. Uning axloqiy qadriyatlardan muxtorligi, «sof»ligi haqidagi gaplar mohiyatan mantiqiylikdan yiroq, puch ekanini ikki jahon urushini boshidan kechirgan insoniyat yaxshi tushunib oldi. «Mening vazifam — kashfiyot, u yogʻi bilan ishim yoʻq» qabilidagi yondashuv olim uchun axloqsizlik va jinoyat ekanini ilm ahli eʼtirof etdi va etmoqda. «Urush, — deb yozadi alloma V.I. Vernadskiy, — fanning holatiga muqarrar taʼsir koʻrsatgan chuqur asorat qoldirdi. Ulardan biri — jahon olimlarining oʻzlari faol ishtirok qilgan mislsiz va dahshatli shafqatsizliklarni his etishlari bilan bogʻliq boʻlgan teran axloqiy iztiroblardir. ... Fanning axloqiyliigi masalasi, olim uchun axloqning diniy, davlat shaklidagi yoki falsafiy koʻrinishidan qatʼi nazar, kun tartibiga chiqmoqda. U faol amaliy kuch boʻlib bormoqda va u bilan borgan sari koʻproq hisoblashishga toʻgʻri kelyapti»².

Biz yuqorida axloqning boshqa maʼnaviy hodisalar bilan aloqalari haqida toʻxtalib oʻtganimiz uchun yana misollarga murojaat qilib oʻtirmaymiz. Xulosa shuki, axloq mehvarida aylanmagan maʼnaviy hodisalar oʻz maʼnaviylik kuchini yoʻqotadi, insoniyat uchun keraksiz va hatto zararli voqelikka aylanadi. Shu sababli axloqqa «ha, endi shunchaki axloq-da, biror-bir muhim kasbmidi u» deb, axloqshunoslikka esa «kichkinagina fan», asosiy kasb haqidagi fanlarning rizqini yarimta qiladigan ikkinchi darajali kurs sifatida qarash «bir miri hayon — uch miri ziyon» degan xalq maqolini eslatadigan kaltabinlikdir. Shoʻrolar

¹ J. Rumiy. Ichindagi ichindadir. U. Abduvahob tarjimasi. T., «Yozuvchi», 1997, 31-b.

² Вернадский В.И. Начало и вечность жизни. М., «Советская Россия», 1989. С. 150.

davrida shakllangan bunday qarashlar bizning davrimizda mutlaqo inkor etilishi kerak. Chunki, ko'rganimizdek, axloq umumma'naviy ahamiyatga molik, ma'naviyat tizimida birlashtiruvchilik xususiyatiga ega bo'lgan yagona universal ijtimoiy-ma'naviy hodisadir: «axloq — ma'naviyatning o'zagi».

Nazorat uchun savollar

1. *Insondagi besh sezgi haqida nimalarni bilasiz?*
2. *Inson sezgilarining ma'naviyat va moddiyatdagi ishtiroki haqida nimalar deya olasiz?*
3. *Axloqning din bilan aloqadorligi qanday tamoyillarga asoslanadi?*
4. *Axloq bilan huquqning o'zaro o'xshash va farqli tomonlarini nimalarda ko'rsa bo'ladi?*
5. *Iqtisodiyotning axloqlashuvi deganda nimalarni tushunasiz?*
6. *Axloq, siyosat va mafkuraning aloqadorligini nimalarda ko'rish mumkin?*
7. *Axloq bilan san'at aloqalarining o'ziga xosligi nimalarda ko'rinadi?*
8. *Axloqlikning fanga daxldorligi bormi?*
9. *Axloqning ma'naviyat tizimidagi birlashuvchilik xususiyatini qanday tasavvur qilasiz?*

ADABIYOTLAR

1. I.A. Karimov. Jamiyatimiz mafkurasi xalqni — xalq, millatni — millat qilishga xizmat etsin. «Tafakkur» jurnali, 1998, 2-son.
2. I.A. Karimov. Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch. T., «Ma'naviyat», 2008, 18—70-b.
3. M. Imomnazarov. Milliy ma'naviyatimiz asoslari. T., O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2006, 6—47-b.
4. A. Sher. Axloqshunoslik. T., O'AJBNT — «Yangi asr avlodi», 2003, 179—195.
5. Yusupov E. Inson kamolotining ma'naviy asoslari. T., «Universitet», 1998, 34—69-b.
6. E. Yusupov. Milliy g'oya va mafkura: mohiyati, ijtimoiy-tarixiy ildizlari, ahamiyati. Shimkent, 2001, 20—35-b.
7. Словарь по этике. М., Политиздат, 1989. С. 190—196.

X BOB

AXLOQSHUNOSLIKNING ASOSIY TUSHUNCHALARI

REJA

- 1. Axloqshunoslik tushunchalari haqida umumiy ma'lumot.*
- 2. Muhabbat va nafrat.*
- 3. Ezgulik va yovuzlik, yaxshilik va yomonlik, adolat, shafqat.*
- 4. Burch, vijdon, nomus, qadr-qimmat.*
- 5. Ideal, hayotning ma'nosi, baxt, o'lim va o'lmaslik.*

Tayanch tushunchalar

Fazilat, Illat, Muhabbat, Nafrat, Rashk, Ezgulik, Yovuzlik, Yaxshilik, Yomonlik, Adolat, Shafqat, Burch, Vijdon, nomus, Qadr-qimmat, Ideal, Hayotning ma'nosi, Maqsad, Baxt, O'lim, O'lmaslik.

1. Axloqshunoslik tushunchalari haqida umumiy ma'lumot

Axloqshunoslikda inson xatti-harakatining ikki qutbi — axloqiylik bilan axloqsizlik holatlari tahlil va tadqiq etiladi. Axloqiylik — fazilatlarda, axloqsizlik esa illatlarda namoyon bo'ladi. Bu ikki qutb — tushuncha kun-tun, oq-qora singari bir-birini inkor va ayni paytda, taqozo etgani holda mavjuddir. Zero, fazilat, Arastudan tortib Ibn Sinogacha bo'lgan qadimgi faylasuflar ta'kidlaganlaridek, ikki illat oralig'ida ro'y beradi. Boshqacha qilib aytganda, fazilat ikki manfiylik o'rtalig'ida yuzaga keladigan musbat hodisadir. Chunonchi, adolat — zulm bilan mazlumlikning, saxiylik — isrofgarchilik bilan baxillikning, iffat — qizg'anchilik bilan rujuning o'rtalig'i sifatida voqe bo'ladi.

Fazilat va illat shunday yirik hamda qamrovli atamalarki, ularning har biri o'z ichiga bir necha emas, o'nlab emas, balki yuzlab tushunchalarni oladi. Shu jihatdan axloqshunoslik barcha falsafiy fanlar ichida tushunchalarining ko'pligi va xilma-xilligi bilan alohida ajralib turadi. Ularni avvalgi ilmiy-uslubiy adabiyotlarda, xususan, lug'atlarda axloqshunoslik mezoniy tushunchalari yoxud kategoriyalari, axloqiy mezoniy tushunchalar, axloqiy tamoyillar, axloqiy me'yorlar, axloqiy munosabatlar, axloqiy hissiyotlar singari guruhlariga bo'lib taqdim etilgan. Bunday «maydalashtirish», bizningcha, shart emas. Chunki u, birinchidan, tizimni murakkablashtiradi, ikkinchidan, muayyanlikdan

yroqlashtiradi, uchinchidan, tushunchalar bilan hissiyotlarni, me'yorlar bilan tamoyillarni farqlashda chalkashliklarga olib keladi, ularni rosmana idrok qilishda qiyinchiliklar tug'diradi. Zero, fan mazmunini taqdim etishdagi har qanday murakkablashtirishlar, chalkashliklar, tabiiyki, tushunmovchilikni keltirib chiqaradi. Natijada mazmun mo'ljallangan «o'z egasiga» risoladagidek yetib bormaydi.

Shu sababli axloqshunoslik fanida qo'llaniladigan barcha tushunchalarni uch guruhga bo'lishni maqsadga muvofiq deb o'ylaymiz. Bularning birinchisi — axloqiy bilish bilan real hayot o'rtasidagi eng muhim aloqa va munosabatlarni in'ikos ettiruvchi, axloq ilmining mezonini ifodalovchi tushunchalardir; ularni biz axloqshunoslikning mezoniy tushunchalari yoxud kategoriyalari sifatida olib qaraymiz. Nisbatan qamrovli ikkinchi guruh tushunchalarini — axloqiy tamoyillar, uchinchi guruhni esa axloqiy me'yorlar deb taqdim etamiz. Birinchi guruh tushunchalari umumlashtiruvchilik, mushtaraklik xususiyatiga ega, ular faqat nazariyaga taalluqli. Ikkinchi va uchinchi guruh tushunchalari esa amaliy axloqqa tegishli bo'lib, nisbatan muayyan, tor qamrovga ega; ular birinchi guruh uchun «moddiy asos» vazifasini o'taydilar.

Shu o'rinda «tushuncha» atamasining mohiyatiga nazar tashlashni joiz deb o'ylaymiz. Avvalroq biz axloqiy hissiyotlarning axloqiy onglash uchun ma'lum ma'noda material ekani to'g'risida birrov to'xtalib o'tgan edik. Bu haqda mumtoz faylasuflar ham e'tiborga sazovor fikr bildirganlar. Chunonchi, buyuk ingliz mutafakkiri Jon Lokk, tushunchada nimaiki bor ekan, u bundan avval hissiyotda mavjud bo'lgan, deb ta'kidlaydi. «Tabiat qonuni borasidagi tajribalar» asarida u shunday deb yozadi: «Agar hissiyotdan aqlga narsalar qiyofasi yetkazib berilmasa, u holda tafakkur uchun hech qanday material berilmagan bo'ladi va aql bilishni taraqqiy ettirishi borasida me'mor bino qurishda tosh, yog'och, qum va hokazo qurilish materiallarisiz qanchalik ish qila olsa, xuddi shuncha ish bajara biladi»¹.

Aqlni ideallashtirish, hissiyotni ikkinchi darajali omil sifatida talqin etish, Lokk va unga o'xshash ba'zi mutafakkirlar fikrlarini hisobga olmaslik, afsuski, keyingi davrlarda ayniqsa kuchaydi. Hegel singari faylasuflar esa butun borliqni mantiqiylashtirish yo'lidan bordilar. Lekin,

¹ *Локк Ж. Сочинения в 3 т. Т.3 М., «Мысль», 1988. С. 21.*

XIX asrning ikkinchi yarmidan keyin G'arb allomalari bu yo'lning ko'p jihatdan yanglish ekanini anglay boshladilar. XX asr mutafakkiri, ruhiy tahlil falsafasidagi yangi froydchilik oqimining atoqli namoyandalardan biri Karl Yung Tibet mayyitlar kitobi – «Bardo Tyodol»ga yozgan sharhida shunday deydi: «G'arb kishisi, «psixologik» («ruhiy») so'zini eshitganida, uning uchun u «bor-yo'g'i psixologik» tarzida jaranglaydi. Uning uchun «psixe» – qalb qandaydir, achinarli darajada kichik, e'tiborga noloyiq, shaxsiy, subyektiv va h.k. Shu sababli «ruh» (qalb) o'rniga «aql» so'zini ishlatishni ma'qul ko'radi...»¹. Boshqa bir o'rinda barcha metafizik mulohazalar uchun ijodiy zamin aynan ana shu qalb ekanini, ong esa qalbning ko'zga ko'rinmas in'ikosidan iboratligini ta'kidlaydi. Darhaqiqat, «yurak va aql», «hissiyot va ong» bahsida G'arb, ayniqsa, XX asrda, so'zsiz, birinchilikni aqlga, onga beradi. Yuqoridagi kabi fikrlar istisnoli hollardir. Shu bois axloqshunoslik nuqtayi nazaridan muhabbat haqida gap ketsa, uni hissiyot deb, yana buning ustiga, ta'riflash qiyin bo'lgan tuyg'u, deb ataydilar va uni tushuncha tarzida olib qarashdan cho'chiydilar. Vaholanki, muhabbat aynan axloqiy hissiyot va axloqshunoslikning bosh mezoniy tushunchasidir.

2. Muhabbat va nafrat

Muhabbat bosh mezoniy tushuncha sifatida deyarli barcha asosiy tushunchalarda va tamoyillarda o'z «hissa»siga ega. Shu jihatdan atoqli tasavvufshunos Najmiddin Komilov: «Juda ko'p irfoniy tushuncha-istilohlarning sharhi muhabbatga borib taqaladi», – der ekan, ayni haqiqatni aytadi². Na ezgulikni, na yaxshilikni, na vatanparvarlikni, na insonparvarlikni muhabbatsiz tasavvur etib bo'lmaydi. O'tgan boblarning ba'zilarida biz bu tushunchaning mohiyati, turlari haqidagi Ilohiy Og'ustin, Imom G'azzoliy, Erix Fromm singari mutafakkirlar fikrlarini keltirgan edik. Qo'shimcha qilib shuni aytish mumkinki, muhabbat – insoniy mohiyatning erkin tarzda namoyon bo'lishidir, u zo'ravonlik yoki zo'rma-zo'rakilik bilan chiqisha olmaydigan hodisa. U me'yorlar, an'analar, qonunlarga bo'ysunmaydi, lekin, yuksak axloqiylik ifodasi tarzida insonga ulkan mas'uliyat yuklaydi, uni jasoratga chorlaydi, u –

¹ Тибетская «Книга» мёртвых. М., «Подиум», 1992. С. 79.

² N. Komilov Tasavvuf. I kitob. T., «Yozuvchi», 1996, 48-b.

insonni tashqi va transtendental olam bilan bog'laydigan, uni yolg'izlikdan olib chiqadigan buyuk kuch.

Muhabbatning obyekti doimo go'zallik, manfaatsiz go'zallik. U — Allohmi, Vatanmi, yormi — muhabbat egasiga undan-da go'zalroq narsa yo'q. Ayni paytda bir obyektni sevgan kishi boshqa obyektlarni ham sevishi tabiiy. Deylik, yorga bo'lgan haqiqiy muhabbat Vatanga, insoniyatga muhabbatni inkor etmaydi, aksincha, barqaror qiladi. Zero, «o'z-o'zicha», «yakka», «xudbin» muhabbatning bo'lishi mumkin emas. Inson o'zi o'zgaga aylanganida, o'zgani o'ziga aylantira olganida haqiqiy muhabbat egasi hisoblanadi. Mana shu obyekt bilan subyekt orasidagi farqning «yo'qolishi» eng buyuk, eng mukammal lazzatdir. Buni mavlono Fuzuliy nihoyatda go'zal qilib, bir baytda shunday ifodalaydi:

*Ishqdir ul, nasha'i komilkim, andandir mudom
Mayda tashviri harorat, nayda ta'siri sado¹.*

Komil nash'a, komil lazzatga faqat komil insongina erisha oladi. Demak, muhabbat inson axloqiy hayotining cho'qqisi, komillik belgisidir. Shu bois haqiqiy muhabbat egalari yoshlar tomonidan doimo axloqiy ideal tarzida qabul qilinadi: Farhod va Shirin, Romeo va Juletta, Otabek, Kumush va h.k. Shunday qilib, muhabbatni shaxs erkinligining axloqiy zarurat sifatidagi o'ziga xos ko'rinishi, baxtga erishuvning asosiy omili deyish mumkin.

Ta'kidlash lozimki, muhabbat — oliy tuyg'u, shu ma'noda u oliy tushuncha. Lekin uni tuban, quyi narsa-hodisalarga nisbatan ham qo'llash hollari uchrab turadi. Chunonchi, Fromm singari g'arblik mutafakkirlar, ba'zi rus faylasuflari muhabbat tushunchasini o'likka (nekrofil), mol-dunyoga, pulga nisbatan qo'llaydilar. Ularga nisbatan «o'chlik», «ruju», «hirs» singari tushunchalarni qo'llash ma'qul emasmikan?

Muhabbat ham, axloqshunoslikdagi ko'pgina tushunchalardek, «juftlik» xususiyatiga ega, uning ziddi — nafrat. Nafrat tushunchasi, albatta, muhabbat singari keng qamrovli emas. U aksil muhabbat tarzida namoyon bo'ladi, obyektдан chetlashishni, undan begonalashishni taqozo etadi. Hazar, jirkanch hissi nafratning kundalik turmushdagi

¹ *Fuzuliy. Asarlar. Ikki jildlik. I jild. T., G'. G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1968, 27-b.*

tor, «mayda» ko‘rinishidir. Nafratning ularga nisbatan «yirikligi» uning ijtimoiy hodisa sifatida mavjudligidir.

Ayni paytda, nafrat g‘azabdan keskin farq qiladi. U, g‘azabga o‘xshab, o‘z obyektni yo‘qotishga intilmaydi, undan faqat yuz o‘giradi. Uni muhabbat egasida o‘z muhabbati obyektiga nisbatan tashqi bir kuchning noinsoniy, adolatsiz, noinsoflarcha munosabati tufayli o‘sha kuchga qarshi qo‘zg‘aladigan hissiyot deyish mumkin. U davomiylik tabiatiga ega, g‘azab kabi o‘tkinchi hodisa emas. Agar g‘azabning asosida inson fe‘lining salbiy holati — oniy badjahllilik yotsa, nafrat uchun chuqur o‘ylab qabul qilingan uzil-kesil qaror yotadi. Ko‘rinishdan nafrat kishida yoqimsiz taassurot uyg‘otsa-da, ko‘p hollarda u illat emas, axloqiy fazilat sifatida insonning vijdonliligidan, botiniy jasoratidan dalolatdir.

Shu o‘rinda buyuk fransuz yozuvchisi Emil Zolyaning «Nima menda nafrat uyg‘otadi» degan estetikaga doir kitobiga yozgan so‘zboshisidan olingan quyidagi fikrni keltirish maqsadga muvofiq:

«Nafrat — muqaddas. Nafrat bu — kuchli va qudratli yuraklarning noroziligi, bu — o‘rtamiyonalik va pastkashliklardan qahrlanadigan odamlarning jangovar jirkanchi. Nafratlanmoq — sevmok degani, o‘zida otashln va mardona qalbni his qilmoq, nimaiki sharmandalik va nodonlik bo‘lsa, o‘shanga nisbatan chuqur hazar tuyg‘usini tuymoq degani.

Nafrat yengillik beradi, nafrat adolat o‘rnatadi, nafrat yuksaltiradi»¹.

Nafratdan tashqari yana rashk tushunchasi borki, u — ijtimoiy hodisa emas, ko‘p hollarda jinsiy muhabbat bilan yonma-yon keladi. Ma‘lumki, muhabbat egasi o‘z sevgisini va sevgilisini qizg‘anib, asrab qolishga harakat qiladi. Ana shu qizg‘anish hissi me‘yoridan oshib ketganda rashkka aylanadi. Rashk esa, uni qanchalik ta‘rif-tavsif qilmaylik, me‘yorning buzilishi, illat. Chunki uning mohiyati xudbinlikka borib taqaladi: muhabbat egasi muhabbat lazzatiga noil bo‘lgani holda uning iztirobidan qochishga intiladi; o‘zi chekish lozim bo‘lgan iztirobni o‘z muhabbat obyektiga o‘tkazishga harakat qiladi. Natijada ba‘zan iztirobni yo‘qotishga intilish muhabbat obyektining o‘zini yo‘q qilishga, fojiaga olib keladi.

3. Ezgulik va yovuzlik, yaxshilik va yomonlik, adolat, shafqat

Asosiy tushunchalar orasidagi yana bir juftlik — ezgulik va yovuzlik; ezgulik axloqshunoslikdagi eng muhim kategoriyalardan. U inson

¹ Золя Э. Собрание сочинений в 26 томах. Т. 24. М., ИХЛ, 1966. С. 7.

faoliyatining asl mohiyatini anglatadi — Tangri irodasining inson qalbidagi tajassumi sifatida namoyon bo‘ladi. «Ezgu o‘y, ezgu so‘z, ezgu a‘mol» uchligi «Avesto» dan tortib, barcha muqaddas kitoblarda yetakchi o‘rinni egallashi ham shundan.

Ezgulik — insonga eng kuchli ma‘naviy lazzat bag‘ishlaydigan, uni ijtimoiy shaxsga aylantirib, haqiqiy baxtga olib boruvchi fazilat; shaxsni komillikka, jamiyatni esa yuksak taraqqiyotga yetkazuvchi yuksak qadriyat. U insonning axloqiy faoliyati tufayli muayyanlashadi, yuzaga chiqadi. Uni sinfiylik yoxud partiyaviylik qobig‘iga o‘rash mumkin emas. Chunonchi, «sinfiy dushmanni», ya‘ni biror-bir shaxsni yoki guruhni faqat boshqa sinfga mansub bo‘lgani uchun jisman yo‘qotish, qanchalik bo‘yab-bejalmasin, ezgulik bo‘lolmaydi. U tom ma‘nodagi yovuzlikdir. Totalitar tuzumlar mafkurasida ezgulikni bunday talqin etishning noilmiyligi, soxtaligi hozirgi kunda hammaga ayon.

Ezgulik va uning ziddi yovuzlik odatiy, kundalik hayot mezonlari bilan o‘lchanmaydi, ular ham muhabbat singari qamrovli va ijtimoiylik xususiyatiga ega. Ezgulikning axloqiy ideal bilan bog‘liqligi shundan. Shu tufayli u amaliyotda qahramonlik, vatanparvarlik, insonparvarlik, jasurlik singari tamoyillarni o‘z ichiga oladi.

Shuni ham aytish kerakki, muhabbat va nafrat juftlik tushunchasida nafrat muhabbatni inkor etmay, aksincha, uning barqarorligidan dalolat bersa, ezgulik va yovuzlik juftligida har ikki tushuncha bir-birini tamomila inkor etadi. Nafaqat inkor etadi, balki ular orasida hayot-mamot kurashi ketadi va bu kurash abadiy kurash sifatida, olamni harakatga keltiruvchi kuch tarzida namoyon bo‘ladi. Lekin, ayni paytda ular orasida muayyan tarzdagi dialektik aloqadorlik bor: ular hech qachon bir-biridan mutlaq alohida holda voqe bo‘lolmaydi.

Ezgulik va yovuzlikning yana bir o‘ziga xos tomoni shundaki, bu juftlik tushuncha inson faoliyatini baholash xususiyatiga ega. Uni odam bolasining ulug‘ligi va tubanligini o‘lchaydigan muqaddas tarozuga o‘xshatish mumkin. Insonning komilligi, jamiyatning takomilga erishgan-erishmagani shu mezon bilan o‘lchanadi. Chunonchi, Lenin, Stalin, Hitler, Pol Potlarni yovuz insonlar, sobiq sho‘rolar ittifoqini esa jamiyat sifatida «Yovuzlik saltanati» deb baholanishi buning yorqin misolidir.

Yaxshilik va yomonlik. Ezgulik va yovuzlik haqida gap borganida, yaxshilik va yomonlik nima, bu ikki juftlik mazmunan bir emasmi, degan savol tug‘iladi. Bu tabiiy. Chunki, hozirgacha bizga ma‘lum o‘zbek

tilidagi barcha axloqshunoslikka doir adabiyotlarda ezgulik va yovuzlik mezoniy tushunchalar sirasiga kiritilmagan, u bor-yo'g'i yaxshilik va yomonlikning sinonimi tarzida taqdim etib kelingan. To'g'ri, yaxshilik tushunchasining ko'pgina unsurlari ezgulikdan, ezgulikning ba'zi unsurlari yaxshilikdan joy olishini inkor qilish mumkin emas. Ularning ziddida ham shunday «singishib ketish» mavjud. Lekin bunday dalillar aslo mazkur ikki juftlikni aynanlashtirishga asos bo'la olmaydi.

Bu ikki juftlik tushunchalar orasida qat'iy farq mavjud: ezgulik, yuqorida aytganimizdek, ijtimoiylik xususiyatiga ega, yaxshilik esa unday emas. Yaxshilik asosan shaxsning odobiga, xulqiga bog'liq bo'lgan ijobiy hodisa. Zero, unda mardlik, ochiqko'ngillilik, halollik singari axloqiy me'yorlar tajassum topadi. Biroq unga asos bo'lgan amaliy xatti-harakatlar qahramonlik, jasorat, vatanparvarlik kabi tamoyillar darajasiga ko'tarila olmaydi. Misol tariqasida buyuk shoirimiz Alisher Navoiyning faoliyatini olaylik. U surunkasiga ijodiy mehnatga umrini bag'ishladi, xalqi uchun, xalqlar uchun «Xazoyin ul-maoniy»dek, «Xamsa»dek buyuk asarlar yaratdi. Bu – ezgulik, u ma'lum ma'noda abadiylik xususiyatiga ega, chunki Navoiy asarlari millionlab odamlarga yuzlab yillar mobaynida zavq-shavq ulashib, ularni komillikka chorlab kelmoqda. Ayni paytda, Navoiyning o'zi bevosita ko'plab yaxshiliklar qildi – muhtoj odamlarga qarz berdi, bergan qarzlaridan kechib yubordi va h.k. Uning bu yaxshiliklari ajoyib ijobiy hodisa bo'lgani holda, o'tkinchilik tabiatiga ega, shuningdek, istisnoli hollarda namoyon bo'luvchi qahramonlik ham, buyuk jasorat ham emas.

Demak, ezgulik asosan bilvosita amalga oshiriladigan, uzoqni ko'zlovchi, kelajakka ham mo'ljallangan, ya'ni strategik ahamiyatga molik axloqiy xatti-harakatlar majmui; yaxshilik esa, odatda, bevosita shu kun uchun dolzarblik xususiyatiga ega, ya'ni taktikaviy axloqiy faoliyatdir. Shunday qilib, yaxshilikni yirik ijtimoiy hodisa – ezgulik bilan aynanlashtirish to'g'ri emas.

Bu ikki juftlikning yana bir farqli tomoni shundaki, voqe bo'lgan ezgulik hech qachon to'g'ridan to'g'ri yovuzlikka aylanmaydi, yovuzlik esa har qanday zamonda, har qanday sharoitda ham yovuzlik bo'lib qolaveradi. Yaxshilik va yomonlikda esa bunday emas: biror obyektga qilingan yaxshilik boshqa bir obyekt uchun yoki yaxshilik qilgan subyekt uchun yomonlikka aylanishi mumkin. Mashhur o'zbek xalq ertaklaridan biridagi ovchilar quvib kelayotgan bo'rini qopga yashirib, qutqarib qolgan dehqonning holatini bunga misol sifatida keltirish mumkin: bo'ri o'ziga

yaxshilik qilib, o'limdan qutqargan odamni yemoqchi bo'ladi, xayriyatki, tulki dehqonning joniga oro kiradi.

Xullas, muayyan ijtimoiy cheklanganligiga qaramay, yaxshilik va yomonlik qamrovli mezoniy tushunchalardan.

Adolat. Axloqshunoslikning yana bir asosiy tushunchasi — adolat. Uning ezgulik va yovuzlik hamda yaxshilik va yomonlikdan asosiy farqi shundaki, adolatning o'zi biror-bir qadriyatni anglatmaydi, lekin qadriyatlar orasidagi nisbatni belgilaydi, ularni baholash maqomiga ega. Shu bois unda jamiyatni tartibga soluvchilik xususiyati bor; unda ham axloqiy, ham huquqiy talablar mujassamlashgan. Uni ma'lum ma'noda axloq sohasidagi miqdor o'lchovchi ham deyish mumkin: u talab bilan taqdirlashni o'lchab turadigan tarozidir. Adolat bor joyda ijtimoiy jabrga, bebobshlikka yo'l yo'q.

Ma'lumki, axloqdagi eng oddiy, ibtidoiy fazilatlar, chunonchi, mehribonlik, shafqat, muruvvat hayvonlarda ham mavjud. Lekin, hayvonlarda ular o'z guruhiga, eng avvalo, o'z zurriyotiga qaratilgan bo'ladi. Odamzod esa o'ziga qondosh-qarindosh bo'lmagan o'zgalarga — qavmdoshlariga ham ushbu hissiyotlarni namoyish etadi. Shunday qilib, axloqning ba'zi unsurlari hayvonlarda ham mavjud, faqat ular insondagidek aqlga emas, tabiiyyatga asoslangan. Buni adolat mezoniy tushunchasida yaqqol ko'rish mumkin. Albatta, hayvonlar uni tushuncha sifatida anglamaydilar, lekin u tabiiyyat tarzida hayvonlar xatti-harakatida namoyon bo'ladi. Masalan, Afrika savannalarida yoki changalzorlarida qurg'oqchilik mavsumida hayvonlarning suvloqdagi xatti-harakatini olib ko'raylik. Unday paytda suvloq hududida vahshiy hayvonlar, qanchalik och bo'lmasin, o'z o'ljalarga tashlanmaydilar: adolat yuzasidan ularning ham chanqoqlarini qondirishlariga yo'l qo'yib beradilar — barcha hayvonlar bir-birlari tomonidan tashna jonzotlar sifatida qabul qilinadi. Biroq suvloqdan ma'lum masofa nariga o'tilgach, yana o'sha hayot — kushanda va o'ljaning yashash uchun kurashi boshlanadi. Demak, adolatning ibtidoiy ko'rinishini hayvonlarda ham uchratish mumkin ekan. Qizig'i shundaki, u yakka holda emas, ko'pchilik hayvonlar — tashna jonzotlar jamoasida ro'y beradi. Bu hodisa adolat tushunchasining ijtimoiylik xususiyatiga xos ba'zi holatlar insoniyat jamiyatidan ham ibtidoiyyroq ekanini, uning tarixi yanada qadimiyyroqligini ko'rsatadi.

Adolatning mezoniylik xususiyati, ayniqsa, huquqda darhol ko'zga tashlanadi. Huquq vazirligining hatto adliya vazirligi deb atalishi, jinoyatga yarasha jazoni belgilovchi, hukm chiqaruvchi idoralarning

odil sud degan nomlar bilan yuritilishi buning dalilidir. Lekin adolatni faqat huquqiy tushuncha sifatida talqin etish to'g'ri emas. U, yuqorida aytganimizdek, keng qamrovli axloqiy tushuncha. U nafaqat fuqarolar orasidagi munosabatlarni, balki davlat bilan xalq, jamiyat bilan shaxs o'rtasidagi aloqalar mezonini ham o'z ichiga oladi. Xalq orasida ming yillar mobaynida odil podsho idealining yashab kelgani bejiz emas.

Deyarli bir yarim asr mobaynida adolatsizlikni, milliy kamsitishni, milliy iftixor hissining oyoqosti qilinishini, begona irodaning zo'rlab qabul qildirilishi kabi holatlarni boshdan kechirgan xalqimiz, endilikda mustaqillikka erishib, adolatli fuqarolik jamiyati tuzishga kirishdi. Adolat bugungi kunda bizning mustaqil, kelajagi buyuk davlatimizning mohiyatini anglatuvchi tushunchaga aylanib bormoqda.

Shafqat. Shafqat istilohi hozirgacha axloqshunoslikka doir asosiy o'quv adabiyotlarda va ilmiy tadqiqotlarda asosiy mezoniy tushuncha sifatida taqdim etilmaydi. Vaholanki, shafqatning ildizi inson shaxsiga bo'lgan muhabbatga borib taqaladi, u ham muhabbat kabi qamrovli hissiyot. Agar muhabbat mehrga asoslansa, shafqat muruvvat bilan bog'liq. Lekin, u ayni paytda muruvvatdan jiddiy farq qiladi. Muruvvat bir insonning ko'p hollarda o'ziga aloqasi yo'q boshqa bir insonga achinish hissi orqali yordamga qo'l cho'zishi bo'lsa, shafqat kishining o'ziga aloqador odamga, aybdor, gunohkor, ijtimoiy, iqtisodiy va huquqiy jazolanishga loyiq kimsaga kechirimlilik orqali insonparvarlik ko'rsatishdir.

Shafqat hissi shafqatga muhtoj kishi o'rniga xayolan o'zini qo'yib fikr yuritish orqali vujudga keladigan, o'zga bir inson iztiroblarini yengillatishga qaratilgan axloqiy hodisa. Masalan: ro'zg'orini zo'rg'a tebrayotgan qo'shningizning kasbiy xizmat yuzasidan ham, biror-bir jamiyatga a'zoligi jihatidan ham, biznesdagi hamkorlik masalasida ham sizga aloqasi yo'q, shuningdek, u sizga do'st yoki dushman sifatida ham aloqador emas. Siz unga ehson qilib, og'ir sharoitdan chiqib olishiga iqtisodiy yordam berdingiz, bu — muruvvat. Boshqa bir holatda, deylik jang maydonida sizga butunlay begona, buning ustiga safdoshingizga o'ldirgan dushman askarini mag'lub qildingiz. Endi oldingizda ikki yo'l bor: xohlasangiz, uni o'ldirishingiz, o'ch olib g'azabingizni bosishingiz, xohlasangiz, g'azabingizni bosib, u dushman, lekin, men kabi odam, uni ham menga o'xshab bu maydonga jang qilish uchun yuborganlar, uni o'ldirganim bilan biror ulkan o'zgarish ro'y bermaydi, deb asir olsangiz, hayotini saqlab qolsangiz, bu — shafqat. G'azab

insondagi hayvoniy xislat bo'lsa, shafqat insoniylik belgilaridan biridir.

Demak, muruvvat agar sizning oldingizda burchli bo'lmagan kimsaga ko'rsatgan yordamingiz bo'lsa, shafqat esa oldingizda javobgar, jazoga loyiq odamni, uning insoniy huquqini va tabiatini hisobga olib, kechirishdir.

Jahon axloqshunosligida, jumladan bizda ham, yuqorida aytganimizdek, shafqat asosiy tushunchalar sirasiga kiritilmagan. Vaholanki, adolat, insonparvarlik aynan ana shu hissiyot bilan bog'liq. Buni birinchi bo'lib olmon faylasufi Artur Shopenhauer anglab yetdi. U shafqat hissini axloqning asosi, shafqat tushunchasini axloqshunoslikning asosiy tushunchasi deb ataydi. Uning nazdida shafqat universal tabiatga ega u, insonning nafaqat insonga, balki hayvonga bo'lgan munosabatida ham namoyon bo'ladi, zero, hayvonga beshafqatlilik qilgan odam insonga shafqatli bo'lmaydi¹.

Shafqat tushunchasining ahamiyati – inson hayotini oliy qadriyat deb e'tirof qilish, uning yashashga bo'lgan huquqini himoyaga olish hozirgi sharoitda yana ham dolzarblik kasb etmoqda. Bu bir tomondan, ikkinchi tomondan, diniy aqidaparastlik, ekstremistik g'oyalar va mafkuraviy kurashlar beshafqatlikka asoslanganligini hisobga olsak, shafqat tushunchasining ahamiyati yanada ortib borayotganligi uchun ham bugungi kunda jahon axloqshunosligi shafqat tushunchasini Shopenhauer aytganidek, axloqning asosi sifatida tahlil, talqin va targ'ib qilmog'i lozim. Uning XXI asr jamiyati uchun eng muhim axloqiy hodisa ekanligini e'tirof etish zamon talabidir.

4. Burch, vijdon, nomus, qadr-qimmat

Yana bir muhim mezoniy tushuncha – burch. Burch, mohiyatan, jamiyat, davlat va shaxslarga nisbatan muayyan individdagi munosabat, ular oldidagi majburiyat. U, yuqorida aytganimizdek, vijdon, e'tiqod, mas'uliyat kabi tushunchalar bilan mustahkam bog'liq. Umuman, hayotda insonning har bir xatti-harakati zamirida burch tushunchasi – burchga sadoqat yoki xiyonat yotadi.

Burchning insonlik burchi, musulmonlik burchi, nasroniylik burchi, fuqarolik burchi, otalik burchi, onalik burchi, farzandlik burchi singari

¹ Qarang: *Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность*. М., «Республика», 1992. С. 224–229.

keng qamrovli, barcha davrlar uchun umumiy bo'lgan tushunchalari ham, jurnalistlik burchi, shifokorlik burchi, olimlik burchi kabi kasbiy odob doirasidagi tushunchalari ham mavjud.

Burch tushunchasining o'ziga xos jihatlaridan yana biri — uning vaqt va jamiyatda muayyanlashish xususiyati. Chunonchi, bir tuzum yo jamiyatda ijobiy hisoblangan burch talablari ikkinchi bir tuzum yoki jamiyat uchun salbiy ma'no kasb etishi mumkin. Sobiq sho'rolar fuqarosining o'sha davrdagi mavjud tuzum oldidagi burchi hozirgi kunda o'ta salbiy hodisa sifatida baholanishi bunga yorqin misol bo'la oladi.

Harbiylashgan va o'ta mafkuraviylashgan, ya'ni, yagona mafkura hukmronlik qilgan jamiyatlarda esa burch omma hamda shaxs hayotida fojeiy hodisaga aylanadi. O'ta ustalik bilan yo'lga qo'yilgan targ'ibot natijasida bunday jamiyatlar a'zolarining ko'pchiligi oqni — qora, qorani — oq deb qabul qiladilar. Buni umumbashariy va milliy qadriyatlarni oyoqosti qilgan beshafqat sho'rolar sotsializmi yoki fashistlarning milliy sotsializmi yaqqol isbotlab berdi. Yuz minglab, hatto millionlab odamlar aldandilar, keyinchalik, uzoq yillar mobaynida vijdon azobida yashadilar. Demak, jamiyat qurilishida totalitarchilikka yo'l qo'yilishi o'sha jamiyat a'zolari tomonidan burchning noto'g'ri tushunilishiga va buning oqibatida ba'zi hollarda beixtiyor, omilik tufayli, ba'zan esa ixtiyoriy-majburiy tarzda yuz beradigan ommaviy axloqsizlikka olib keladi.

Shunday holatlar ham bo'ladiki, unda burch shaxsning ko'pgina mayl-istaklariga qarshi hodisaga aylanadi: uni huzur-halovatdan, turmush lazzatlaridan mahrum etadi. Masalan, Furqat mustamlakachilar mafkurasiga xizmat qilganida, uning hayoti rohat-farog'atda kechishi mumkin edi. Lekin, u Vatan oldidagi, millat oldidagi burchni deb muhojirlikning og'ir qismatiga duchor bo'ldi: uni mustamlakachilar, avval aytganimizdek, mamlakat hududidan chiqarib yuborib, qayta kiritmadilar. Furqat xorijda vafot etdi.

Ba'zan burch tufayli odamlar o'z sevgisidan, jon-dilidan sevgan kishisidan, hatto aka-ukasi, opa-singlisi yoki farzandidan kechishga ham majbur bo'ladilar. Xullas, burch axloqshunoslik mezoniy tushunchalari ichidagi eng «qattiqqo'l», eng «shafqatsiz»i.

Vijdon. Axloqshunoslikning nihoyatda ta'sir doirasi keng tushunchalaridan biri vijdondir. Vijdon — Zigmund Froyd ta'biri bilan aytganda, **a'lo men, men** ustidan nazorat o'rnatib, uni boshqarib turuvchi ikkinchi bir, yuqori darajadagi **men**. Agar uyat hissi insonning tashqi, jamiyatga bog'liqligidan kelib chiqsa, vijdon uning ichki o'z-o'ziga

bog'liqligini namoyon etadi. Bu ichki bog'liqlik tashqi bog'liqlikka nisbatan teran va doimiydir: uyat ma'lum bir vaqt ichida odamning o'z nojo'ya harakati tufayli yuzaga kelgan o'ng'aysizligi bo'lsa, vijdon azobi, bu — oddiy o'ng'aysizlik emas, balki qalbdagi, odamdagi odamiylikka e'tiqodning faryodi, talabi; uni qondirmas ekansiz, hech qachon azob to'xtamaydi. Uyat bilan vijdonni, shu bois, dengizdagi muz tog'iga — aysbergga o'xshatish mumkin: yuzaga uyat tarzida chiqib turgan qismi teranlikdagi qismidan yuz, balki ming barobar kichik.

Vijdon ham axloqshunoslikning boshqa ba'zi asosiy tushunchalari kabi baholash xususiyatiga ega. Lekin bu baholash hech qachon obyektga qaratilmaydi, u subyektning xatti-harakatlarini baholaydi, ya'ni unda subyekt o'zi uchun ichki obyekt vazifasini o'taydi. Ba'zan jamiyat talablari bilan vijdon o'rtasida ixtiloflar chiqishi mumkin. Bunda vijdon emas, jamiyat talablarining o'tkinchilik xususiyati, ma'lum ma'noda eskirganligi aybdordir. Zero, vijdon ko'zga ko'rinmas, lekin ulkan va mutlaq aybsiz axloqiy hodisadir.

Ko'pincha vijdon tushunchasi o'rnida imon iborasini uchratish mumkin. Imon aslida diniy tushuncha. Lekin hayotda vijdon tushunchasining sinonimi tarzida ishlatiladi. Masalan, kimnidir birov «imonli odam» deganida, uning musulmonlikka imon keltirgan-keltirmagani haqida o'ylab o'tirmaydi, buning ustiga, u odam musulmon emas, nasroniy bo'lishi ham mumkin. Chunki gap bu yerda o'sha odamning dindorligi haqida emas, balki vijdonli, halol, rostgo'y ekanligi to'g'risida ketyapti. Shu ma'noda vijdon bilan imonni egizak tushunchalar deyish mumkin. Diniy e'tiqodlarga munosabatlarining rasmiy tilda «vijdon erkinligi» deb atalishi ham ular orasidagi chambarchas bog'liqlikdan dalolat beradi.

Afsuski, odatda, ko'pchilik adabiyotlarda vijdon mezoniy tushunchasiga «subyektiv» hodisa tarzida qarab, adolat, burch, nomus singari tushunchalarni unga qaraganda ijtimoiy ahamiyatliroq deb baholash, ularni «to'rga chiqarish» hollari tez-tez uchrab turadi. Vaholanki, vijdonsiz odamdan hech qachon adolatni ham, burchga sadoqatni ham, or-nomusni ham kutish mumkin emas. Vijdonli odamlargina haqiqiy erkin, demokratik fuqarolik jamiyatini yarata oladilar. Zero, vijdon, eng avvalo, o'zgalarga nisbatan burch va mas'uliyatni taqozo etadi.

Nomus. Asosiy tushunchalardan yana biri — nomus. Nomus tushunchasi bir tomondan, burch bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchi jihatdan,

qadr-qimmat tushunchasiga aloqador. Zero, nomus mohiyatan shaxsning o'z qadr-qimmatini anglab yetishi, shu qadr-qimmatning jamiyat tomonidan tan olinishi yoki olinmasligiga nisbatan bo'ladigan munosabati bilan belgilanadi.

Biroq, bu — nomus qadr-qimmat tushunchasi bilan bir xil ma'noga ega, degani emas. Chunki qadr-qimmat shaxsdan o'zining boshqa odamlarga nisbatan kamsitilmasligini, atrofdagilardan barcha insonning teng huquqliligi tamoyilini o'ziga nisbatan qo'llashlarini talab qiladi. Nomus esa o'z qadr-qimmatini bilishdan tashqari, har bir shaxsning jamiyatda alohida, o'ziga xos tarzda egallagan mavqeyi va shu mavqeni dog' tushirmay saqlash-saqlamasligi bilan bog'liq. Bu mavqe esa, shubhasiz, o'sha shaxsning ijtimoiy hayotdagi o'rni, kasbi, yoshi va unga nisbatan beriladigan axloqiy daraja bilan muayyanlashadi. Masalan, uyingizda bir kun kelib oddiy ishlarni bajarib ketadigan mardikor bilan nomi ketgan mashhur binokor-ustaning, bosh vazir bilan kotibaning, bobo bilan nabiraning nomusni tushunishi bir xil emas. Shu ma'noda qadr-qimmatni nomus tushunchasining dastlabki bosqichi, ibtidosi deb aytish mumkin.

Gohida nomusni or tushunchasi bilan chalkashtirish hollari ham uchrab turadi. Lekin, aslida, nomusga nisbatan or ancha tor qamrovdagi, nisbatan zalvorsiz tushuncha. Chunonchi, oriyatli odam deganda, o'z so'zining ustidan chiqadigan, sadaqa tarzida qilingan muruvvatlardan baland turadigan shaxs tushuniladi. Beor odam — o'z sha'niga aytilgan gaplarga parvo qilmay, ishini bajarib ketaveradigan, aytilgan-aytilmagan joylarga suqilib kiraveradigan surbetnamo kishi. Nomusning esa toshi og'ir — ijtimoiylik xususiyatiga ega, keng qamrovli. Nomus yo'lida inson hatto o'z hayotidan kechishi mumkin, odamlar o'z nomusi, oila nomusi, millat nomusi deb kurashadilar. Bu haqda ko'plab badiiy asarlar, pand-o'gitlar yaratilgan.

Mehnat, sport singari sohalarda jamoa nomusi ham alohida ahamiyatga ega; unda nomus obro' tushunchasi bilan bog'lanib ketadi. Bularning hammasi o'zini hurmat qilish, o'ziga nisbatan atrofdagilarning hurmat-izzatini yo'qotmaslik uchun o'z-o'zini nazorat qilish hissidan kelib chiqadi.

Qadr-qimmat. Qadr-qimmat tushunchasi inson o'z qadrini, bu dunyoda uning hayoti oliy qadriyat ekanligini, o'z shaxsi oldida o'zi mas'ul ekanligini anglashi uchun xizmat qiladigan hissiyot. U nomus, g'urur tushunchalari bilan bog'liq, bir tomondan insonning o'z qadrini

har qanday holatda ham yerga urmasligini taqozo etadi. Masalan, iste'dodli, vijdonli, ziyoli odam biror bir shaxsiy ishini hal qilishi uchun nokas boyvachchaga yoki to'pos rahbarga yalinsa, garchand o'z maqsadiga yetsa ham, bu uning o'zi tomonidan o'z qadrini yerga urishdir. Pirovard natijada o'zini kamsitilgan his qiladi, bundan afsus bilan yashaydi.

Qadr-qimmatning yana bir jihati — insonning boshqalar yoki jamiyat tomonidan kamsitilishi bilan bog'liq. Bunda kishining hayotida egallagan haqiqiy o'rinni atayin tan olmaslik, boshqa birov, guruh yoki jamiyat tomonidan ko'ra-bila turib, uni chetga surib qo'yish va shu orqali uni iztirobga solish kabi usullar qo'llaniladi. Bunday usullar ma'naviy saviyasi past odamlar orqali, qonunlari ishlamaydigan totalitar va avtoritar boshqaruv hukmronlik qilgan jamiyatda ro'y beradi. Bunga misol tarzida Abdulla Qodiriy, Cho'lpon kabi buyuk siymolarning qamashga, otishga hukm etilishini yoki iste'dodli ziyolilarga atayin unvonlar bermaslik, iloji boricha ular nomini xalqqa yetkazmaslikka harakat qilish hollarini keltirishimiz mumkin. Faqat bugina emas, sho'rolar tuzumida «sovet xalqi» deb atalgan millionlab fuqarolarning qadr-qimmati oyoqosti qilindi: ular ochlikka, surgunlarga, konsentratsion lagerlar azoblariga mahkum etildilar, qiynoqlarga solindilar. Bularning hammasi faqat iqtisodiy qiyinchiliklar oqibati emas, balki mustabid tuzum tomonidan inson g'ururini oyoqosti qilib, uni qo'rqq, bo'ysunuvchi jonzotga aylantirish uchun olib borilgan mash'um siyosat edi. Chunki, g'ururini yo'qotgan kishida qadr-qimmat hissi o'ladi, u haqiqat, adolat va insoniy huquqlar tantanasi uchun kurashdan o'zini olib qochadi. Zotan, qadr-qimmat insoniy g'urning jamiyatdagi ijtimoiy-axloqiy munosabatlarda in'ikos etish shaklidir.

Lekin g'urur me'yorida bo'lishi kerak, ya'ni kishining asl qadr-qimmatiga mos kelishi lozim. G'ururdagi me'yorning buzilishi kishini kibrga olib keladi: u o'zining va boshqalarning qadr-qimmati to'g'risida noto'g'ri tasavvurga ega bo'lgani uchun kibrlanadi, manmanlikka beriladi. Kibrli kishi o'zini zo'r deb biladi. Bu shunchaki ro'y bermaydi. Aslida u o'z qadr-qimmatining boshqalarnikidan past ekanligi tufayli uni sun'iy ko'tarishga harakat qiladi, ma'naviy bo'shliqni boshqalarga past nazar bilan qarash orqali to'ldirishga intiladi, bu yo'lda yolg'on va maqtanchoqlikdan toymaydi. Pirovard natijada u atrofdagilardan ajralib qoladi, o'zgalarning nafratiga sazovor bo'ladi, asl o'zligini topolmagan axloqsiz kimsaga aylanadi. Shu bois doimo insonning «o'z o'rnini» —

qadr-qimmatini real bilishi, o'zgalargagina emas, birinchi navbatda o'ziga baho bera olishi muhimdir. Xullas, qadr-qimmat — insonning o'zi, o'zgarlar va jamiyat tomonidan oliy qadriyat sifatida e'tirof etilishi, uning ma'naviy huquqlarining tan olinishidir.

5. Ideal, hayotning ma'nosi, baxt, o'lim va o'lmaslik

Biz yuqorida ko'rib o'tganlarimiz — asosiy mezoniy tushunchalarning barchasi baholash tabiatiga ega. Yana qator muhim axloqiy tushunchalar borki, ular o'z yechimini talab qilishi bilan, ya'ni muammolik xususiyati bilan ajralib turadi. Ideal, hayotning ma'nosi, baxt, o'lim va o'lmaslik tushunchalari shular jumlasidandir.

Ideal. Bir qaraganda, idealda ham baholash xususiyati mavjuddek tuyuladi. Lekin aslida u qiyoslashga asoslanadi. Antiqa tomoni shundaki, idealda nomavjud, xayoldagi insonga voqelikdagi real, mavjud inson, hayotdagi hodisalar qiyoslanadi, ya'ni bor narsa yo'q narsa bilan o'lchanadi. Zero, ideal hayotda mavjud bo'lishi mumkin emas — bu hammaga ayon gap. Buning ustiga, ideal, yirik ma'noda, hozirgi zamonda ham, kelajakda ham bo'lmaydi, uning mavjudlik sharti — o'tgan zamon. Shunday qilib, idealga intilish shaxsning o'z zamonasidagi odatiy sharoitga sig'масlik, uni tezroq kengaytirish uchun qilingan xatti-harakatidir. Bu xatti-harakat uchun namunani inson, hozirgina aytganimizdek, kelajakdan topolmaydi, chunki namuna tarixiylikni, tajribaviylikni talab etadi; axloqiy idealga aylangan shaxs tarixiy tajribadagina mavjud bo'ladi va muayyan zamonga kelib, u ma'lum ma'noda mubolag'aviy hamda afsonaviy ta'rif-tavsif bilan boyitiladi, ya'ni ideallashtiriladi. Bunga ideal odil podsho No'shiravon, odil yoki ideal saxovat egasi, jo'mard inson Hotam Taiy Yamaniy siymolari yorqin misol bo'la oladi.

Inson ideal sari intiladi, o'z hayotini unga qiyoslaydi, unga taqlid qiladi. U inson hayotidagi eng oliy axloqiy talabki, uning bajarilishi shaxsni komillikka yetkazadi. Albatta, hayotda bunga to'la erishib bo'lmaydi, lekin inson ana shu komillikni o'ziga namuna bilib, idealga intilib yashashi jarayonida nisbiy-hayotiy komillikni qo'lga kiritadi.

Dunyoviy ideal bilan, aniqrog'i, ijtimoiy-axloqiy ideal bilan diniy ideal, bir qaraganda, o'xshashdek ko'rinsa-da, aslida keskin farq qiladi. Chunonchi, musulmonlar uchun — Muhammad alayhissalom,

nasroniylar uchun — hazrati Iso, yahudo dinidagilar uchun — hazrati Muso ideal hisoblanadi. Ular ideal sifatida hech qachon o'zgarmaydi, boqiy. Ijtimoiy-axloqiy ideallar esa o'zgarishi mumkin va ko'p hollarda o'zgarib turadi. Masalan, sho'rolar davrida o'sha tuzum asoschisi Lenin — eng yuksak axloqiy ideal sifatida talqin etilardi va ko'pchilik tomonidan shunday qabul qilinardi. Hozir esa «Kuch — adolatda!» degan shiorni hayotining ma'nosi deb bilgan buyuk ajdodimiz Amir Temur ko'pchilik tomonidan ijtimoiy-axloqiy ideal, adolatli davlat rahbarining namunaviy timsoli tarzida qabul qilinadi. Demak, muayyan tuzum talablaridan va jamiyat ravnaqidan kelib chiqqan holda, ijtimoiy-axloqiy ideallar o'zgarishi mumkin.

Biroq har bir tuzumning umri umumiy tarixiy jarayonda nisbatan qisqa vaqtни o'z ichiga oladi. Yolg'on, ko'zbo'yamachilik va zo'ravonlikka asoslangan tuzum esa uzoq muddat yashay olmaydi. Chunki, zimdan axloqiylikni inkor etgan siyosatning bir kunmas bir kun albatta asl basharasi ochiladi. Shu bois faoliyati niqoblangan axloqsizlikdan iborat bo'lgan Lenin, Stalin, Hitler kabi ijtimoiy ideallarning umri uzoq bo'lmadi — aldangan ko'pchilik qisqa vaqt mobaynidagina ularni ideal deb bildi.

Bunday salbiy hodisalarga qaramay, ideal, umuman, jamiyatda, shaxs hayotida ijobiy hodisa. U insoniyat tarixida yorug' mayoq vazifasini o'tab kelmoqda, bundan keyin ham uning asosiy vazifasi shunday bo'lib qolajak. Chunki idealda har bir inson o'z baxtining hissiyotli ifodasini ko'radi, hayotining ma'nosini unga qarab intilishda deb biladi.

Hayotning ma'nosi. Mashhur alloma Majididdin Xavofiy, yashash uchun ovqatlanurlar, ovqatlanish uchun yashamaslar, degan hikmatni ko'p takrorlar ekan. Xo'sh, aslida inson nima uchun yashaydi? Yashashdan maqsad nima? Inson hayotining ma'nosi nimada?

Har bir inson o'z umri mobaynida ana shu savollarga javob topishga urinadi va hayotining ma'nosini o'ziga xos tarzda tushunadi. Shu bois hayotning ma'nosi axloqshunoslikning ancha murakkab tushunchalaridan hisoblanadi.

Avvalo shuni aytish joizki, hayotning ma'nosini yashashdan maqsad degan tushuncha bilan qorishtirib yuborish hollari ko'p uchraydi. Vaholanki, ularni aynanlashtirish mumkin emas, chunki hayotning ma'nosi maqsadga nisbatan juda qamrovli tushuncha, o'z ichiga o'nlab, balki yuzlab maqsadlarni oladi, aniqrog'i, u muayyan maqsadlar tizimidan tashkil topadi. Shu bois kimningdir biror-bir

ezgu maqsadi amalga oshmay qolsa, uning hayotini «ma'nosiz» deb bo'lmaydi.

Ba'zan hayot «ma'nosiz» kechishi ham mumkin. Bunda kishidagi maqsadlar o'tkinchi, mayda, yuksak orzu-intilishlardan yiroq, hayvoniy, tuban, hatto yovuz bo'lishi mumkin. Mazkur kishi — «hayot egasi»ning bunday tabiati jamiyat erishgan axloqiy daraja bilan baholanadi. Zero, kimdir o'z hayoti ma'nosini qanday yo'l bilan bo'lmasin boy-badavlat, to'kin-sochin yashashda deb tushunadi: harom-xarishning farqiga borib o'tirmaydi, birovning haqidan qo'rqmaydi yoki qanday vositalar bilan bo'lmasin, martabaga erishishni o'z oldiga hayotiy maqsad qilib qo'yadi, faqat «yuksam» deydi. Boshqa birov esa, qonunni buzmaydi, lekin o'zgalarga qayishishni xayoliga ham keltirmaydi, hech kim bilan ishi bo'lmaydi, faqat «o'z qobig'ida» yashashni afzal ko'radi.

Yana bir toifa odamlar borki, ular hayotining ma'nosini eng yuksak qadriyatlar bilan bog'laydilar va jamiyatda yuksak axloq egasi, go'zallik oshuftasi, e'tiqodi but kimsalar sifatida e'tibor qozonadilar. Ular oliy ideallarga intilib, fidoyilarcha umr kechiradilar. Hayotining ma'nosini o'zidan keyin qoldiradigan «ikkinchi umr»da ko'radilar. Har bir jamiyatning taraqqiy topishi yoki tanazzuli hayotning ma'nosini ana shu tarzda tushunuvchilarning ko'pligi yoki kamligi natijasida ro'y beradi, bir so'z bilan aytganda, bunday tom ma'noda «elim deb, yurtim deb yonib yashaydigan» odamlar yuksak axloqli, demokratik, erkin jamiyatning ustunlaridir.

Biz yuqorida ko'rib chiqqan toifalar ikki umumiy ijtimoiy-ma'naviy guruhning biriga, ta'bir joiz bo'lsa, shartli ravishda dunyoviy deb ataladigan qismiga mansub.

Ikkinchi guruhni esa e'tiqodiy-diniy deb nomlash mumkin. Bu guruh hayotning ma'nosini Xudoni topishda, Unga yetishishda deb biladi. Bunda goho cherkov yoki shariat aqidalari orqali emas, balki muhabbat vositasida ham Xudoga murojaat qiladilar. Masalan, buyuk rus mutafakkiri va yozuvchisi, pravoslav cherkovidan ronda qilingan Lev Tolstoy hayotning ma'nosini quyidagicha tushunadi: «Men faqat Xudoga ishongan onlarimdagina haqiqiy yashaganimni esladim... Xudoni tanish va yashash degani bir xil gap, Xudo hayot demakdir», — deb yozadi u o'zining mashhur «Iqrornoma» asarida¹.

¹ Толстой Л.Н. Собрание сочинений в 22 т. Т. 16. М., ИХЛ, 1983. С. 151.

O'z hayotining ma'nosini Xudoga yetishish uchun harakatda deb bilgan Tolstoy ayni paytda bu harakatni dunyoviy muammolarning hal qilinishi bilan bog'laydi. Xuddi shunday holatni biz avval ham bir necha bor misol qilib keltirganimiz buyuk mutasavvif bobokalonimiz Alisher Navoiy shaxsida ham ko'rish mumkin. Gap shundaki, har ikki alloma o'zlari tanlagan tariqatlar orqali Xudoga yetishishga intiladilar, ulardagi Xudoga bo'lgan ilohiy ishq U yaratgan har bir jonzotga, har bir giyohga, eng avvalo, insonga muhabbat sifatida namoyon bo'ladi, ya'ni ular hayotida diniylik dunyoviylikni inkor etmaydi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, ba'zi ekstremistchi guruhlar mafkurachilarining «dinni dunyoviylikdan tozalash» haqidagi safsatalari ulardagi hokimiyatni qo'lga olishga intilishdan boshqa narsa emas, mohiyatan dinga aloqasi yo'q, xudbinlikning niqoblangan ko'rinishi, xolos. Zero, Alloh u dunyoda jannatiy bo'lish uchun o'z bandalariga bu dunyoda go'zal yashashni, chiroyli a'mollar qilishni buyuradi.

Ko'rib o'tganimizdan ma'lum bo'lyaptiki, hayotning ma'nosini tushunishda har ikki ijtimoiy-ma'naviy guruhda ham turli qarashlar mavjud. Lekin ular bir masalada yakdil: ular hayotning ma'nosi o'z manfaatlarini o'zgalar manfaati bilan bog'lab, oliy qadriyatlar va yuksak aqidalarni ichki shior qilib yashashdadir, degan axloqiy qoidaga binoan umr kechiradilar.

Baxt. Hayotning ma'nosi ideal bilan bog'liq bo'lgani kabi baxt atamasini ham hayotning ma'nosi tushunchasidan ajratib olingan holda tahlil etish mumkin emas. Zero, baxt inson o'z hayoti ma'nosini qay darajada tushungani va shu ma'nodan umri mobaynida qoniqish hosil qilib borishidan iboratdir. Har bir insonda qoniqish hissi undagi maqsadlarning takomilga yetganidagina ro'y beradi. Faqat bu takomilga yetish jarayoni bir umr davom etadi. Shu ma'noda buyuk ajdodimiz Abu Nasr Forobiy: «Baxt — har bir inson intiladigan maqsad, zotan u muayyan komillikdir», — deganida ko'p jihatdan haq edi¹.

Faqat bu qoniqish ham davomiylik tabiatiga ega ekanini unutmaslik lozim, uni lazzat bilan aynanlashtirish to'g'ri emas. Lazzat oniylik xususiyatiga ega, o'zini faqat jarayondagina namoyon etadigan hodisa va u moddiy hayotdagi real, ammo o'tkinchi ehtiyojlardan kelib chiqadi.

¹ *Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. Алма-Ата, «Наука», 1973. С. 3.*

Masalan, gastronomik yoki shahvoniy lazzatni olib ko'raylik: deydik, siz kabobni xush ko'rasiz va lazzatlanib yeya boshlaysiz, lekin bir oz muddat o'tgach, to'yasiz, boshqa yedingiz kelmay qoladi; shahvoniy lazzat ham shunday. Baxt esa ma'naviy ehtiyoj bilan bog'liq, unda maqsadlarga birin-ketin erisha borish, qoniqish jarayoni, boya aytganimizdek, bir umr to'xtamaydi va doimo lazzat va zavqni o'z ichiga oladi.

Baxt garchand, orzu kabi idealning hissiy-ehtirosli shakli sifatida ko'zga tashlansa-da, aslida undan farqli o'laroq, shaxsning intilishini emas, shu intilishning ro'yobini anglatadi. Har bir intilishning ro'yobga chiqishi esa muayyan tayyorgarlikni va kurashni taqozo etadi. Buyuk shoirimiz G'afur G'ulomning:

*Taqdirni qo'l bilan yaratatur odam,
G'oyibdan kelajak baxt bir afsona, —*

degan hikmatli satrlari shu jihatdan diqqatga sazovor¹.

Baxt haqida gap ketganda, albatta, omad to'g'risida to'xtalib o'tish lozim. Omad ham lazzatga o'xshash oniylik tabiatiga ega. Lekin bu oniylikda lazzatdagidek takrorlanish xususiyati yo'q: odamga omad hayoti mobaynida kamdan kam kulib boqadi. Omadning ana shu jihati haqida qrim-tatarlarning qadimgi asotiri bor. Unga ko'ra, Omad ma'buda ekan, kunlardan birida uning o'g'li Yerni tomosha qilaman deb osmondan tushibdi-yu, qaytib chiqmabdi. Shu-shu Omad Yerga tushib, hanzu bolasini qidirarmish. Ma'budaning yuzi yo'q, faqat qoq miyasi ustida bittagina ko'zi bor ekan. Shu bois u to'g'ri kelgan o'tkinchini tutib olib, o'g'limmikan deb, balandga ko'tarib, ko'ziga olib borib qararkan va o'g'li emasligiga ishonch hosil qilgach, osmonu falakdan pastga qaratib itqitib yuborarkan. Omad o'z qo'liga tushganlarning hammasiga shunday munosabatda bo'lar ekan.

Darhaqiqat, mazkur asotirda omadning o'tkinchilik mohiyati juda chiroyli va majoziy ochib berilgan; bir umr omadli odam yo'q, omad — tasodif, baxt — zaruriyat; omad — istisnoli, baxt — qonuniy hodisa. Omad — shaxsning bir zumlik holatini aks ettiradi, baxt esa inson nimaga erishmog'i lozim, degan savolga bir umr mobaynidagi amaliy javobdir.

Baxtni tushunish har bir davrda, ma'lum tarixiy sharoitda millat, shaxs va jamiyatning taraqqiyot darajasiga qarab, turlicha muayyanlashish xususiyatiga ega. Ya'ni, ideal kabi uning ham tabiati o'zgaruvchan.

¹ G'. G'ulom. Tanlangan asarlar. T., «O'zdamnashr», 1953, 363-b.

Axloqshunoslikda baxt mezoniy tushunchasini alohida o'rganadigan an'anaviy evdeymonchilik deb ataladigan yunoncha «eudaimonja» (baxt) so'zidan olingan yo'nalish mavjud.

O'lim va o'lmaslik. O'lim va o'lmaslik axloqshunoslikdagi eng murakkab tushunchalardan. Avvalo shuni aytish kerakki, o'lim shu paytgacha axloqiy tushuncha sifatida «rasmii» olib qaralmagan. Vaholanki, uni eng katta yovuzlik, eng ulkan baxtsizlik tarzida talqin etish odat tusiga kirgan. Mantiqan olib qaralganda, ezgulik va baxtning ziddi bo'lgan bu tushuncha axloqqa taalluqli, ya'ni illatdir. Zero o'lim oliy qadriyat bo'lmish inson hayotini kesib qo'yadi, uning ezguliklar, yaxshiliklar qilishga bo'lgan imkoniyatini yo'qqa chiqaradi. Masalan, Ibn Sino, juda bo'lmaganda, yana o'n yil yashaganida, 67 yoshga kirganida qanchadan qancha ezgu ishlar qilgan, falsafa, tibbiyot va badiiy adabiyot sohasida ko'plab buyuk asarlar yaratgan bo'lur edi. O'lim uni, u orqali bizni ham ana shu ma'naviy ezguliklardan mahrum qildi. Demak, o'lim, faqat biologik yoki tabiiy tushuncha emas, uning mohiyati axloqiylik bilan chambarchas bog'liq. To'g'ri, o'lim — haq. Lekin bu yerda o'limning turlari mavjudligini unutmaslik lozim.

O'limning birinchi turi, bu tabiiy, tashqi tabiat va inson ichki tabiati bilan bog'liq o'lim. U ikki xil bo'ladi: birinchisi — odatiy o'lim, u qarilik tufayli, inson a'zolarining hayotni davom ettirishga yaroqsiz bo'lib qolishi tufayli ro'y beradi. Ikkinchisi — halokat, u biror-bir tabiiy ofat, yoki tasodiflar tufayli voqe bo'ladigan o'lim.

Ikkinchi turdagi o'lim — jamiyat bilan bog'liq, u ham ikki xil bo'ladi. Birinchisi — majburiy o'lim, u odatda jazo shaklida amalga oshiriladi. Ikkinchi xili — bu dunyodagi azob-uqubatlardan, ular xoh ruhiy, xoh jismoniy bo'lsin, qutilib, uyqu bilan mangu orom olish uchun ixtiyoriy tarzda amalga oshiriladigan o'lim, totli o'lim yoki evtanaziya deb ataladi. Ayni ana shu ikkinchi turdagi o'lim axloq bilan bog'liq. Chunonchi, ikkinchi turdagi o'limning birinchi xili — ulkan yovuzlik hisoblanadi. Shunga ko'ra, o'lim jazosi yovuzlikka qarshi yovuzlik ko'rsatishdir. Bu haqda keyinroq bafurja to'xtalamiz.

Ixtiyoriy o'lim, aytilganidek, ba'zan ruhiy iztiroblar orqali hayotda o'z o'rmini topa olmaganligi, o'zi uchun eng ulug' hisoblangan maqsadiga erisha bilmaganligi, yashashidan ma'no yo'qligi natijasida ro'y beradi. Bunday holat goho ommaviy tus olishi ham mumkin, o'tgan asr 80-yillarining ikkinchi yarmida sobiq totalitar rejim iskanjasidagi O'zbekistonda ayollar orasida o'zlarini yoqib yuborish holatlari ko'plab

yuz berdi. Yuzlab ayollar (asosan kolxozchilar) og'ir jismoniy mehnat, quvonchsiz shaxsiy hayot, reaksiya urf-odatlar, turmushdagi yetishmovchiliklar tufayli hayotdan ko'z yumdilar. Ular ixtiyoriy o'limni qabul qildilar. Bunday o'lim aslida yashashni istamaslik emas, balki aksincha, Shopenenhauyer aytganidek, yashash istagi tufayli yuz beradi, ya'ni o'zini o'ldirayotgan odam yashashni istaydi, faqat o'zi yashayotgan hayotdagi shart-sharoitdan, jamiyat qoidalaridan norozi, hayotni emas, ana shu noinsoniy sharoitni tark etish maqsadida shunday qiladi, kimlargadir yoki jamiyatga achchiqma-achchiq hayotdan ko'z yumadi.

Ixtiyoriy o'limning ikkinchisi ko'proq inson salomatligini yo'qotishi, kuchli jismoniy og'riqlardan xalos bo'lishga intilishi, yuqorida aytilganidek, o'limni mangu orom, totli abadiyat sifatida qabul qilishi bilan izohlanadi. Bunday o'lim ko'pincha tibbiyot odobi masalalari bilan bog'liq. Masalan, surunkali jismoniy og'riq natijasida, faqat kuchli narkotik dorilar bilan uyquga ketadigan og'ir ahvoldagi bemor, oxir-oqibat bir-ikki oymi, bir-ikki yildan keyinmi, baribir, o'limga mahkumligini his etgach, tibbiyot xodimidan o'zini dori dozasini kuchaytirish orqali o'ldirib qo'ya qolishni iltimos qiladi. Tibbiyot xodimi qanday qaror qabul qilishi kerak? Bemorni o'ldirish orqali og'ir azoblardan qutqarish axloqiylikka kiradimi yoki axloqsizlikkimi? Bu muammolar hali uzil-kesil hal etilgan emas. Bundan tashqari har ikki holatdagi o'limda o'z xohishi bilan o'limni barvaqt istagan, Xudo bergan umrni o'zi qisqartirishga ahd qilgan odam axloqlimi yoki axloqsizmi?

O'zini o'zi o'ldirish gunoh, lekin o'zini ham, oila a'zolarini ham qiynab yashash-chi? Ikkinchi holatda u matonat, mardlik ko'rsatib, «o'ladigan kasalning o'lgani, bo'ladigan ishning bo'lgani ma'qul» degan maqolga amal qilgani axloqiylikmi yoki axloqsizlikmi? Bu savollarga birdan va bir tomonlama, qat'iy javob berish hozir ham mushkul, barcha davrlarda ham mushkul bo'lib kelgan.

O'lim borasidagi mulohazalarda yana bir muhim masalaga to'xtalmoq joiz. Xo'sh o'lim, odatda qabul qilingan tarzida, eng ulkan yovuzlikmi? Bunga dialektik yondashuv orqali javob berish lozim. O'lim og'ir yo'qotish. «Lekin o'z-o'zicha u tabiiy hodisa — yovuzlik emas... U uzoq davom etgan biologik evolutsiya mobaynida foydali va zarur ahamiyatga ega bo'ldi»¹.

¹ Ламонт К. Иллюзия бессмертия. М., «Политиздат», 1984. С. 276.

Darhaqiqat, o'lim va hayot, boshqacha aytganda, hayot va mamot bir – biri bilan uzviy dialektik bog'liq tabiiy hodisalardan. Bu dunyoda hayotsiz o'lim, o'limsiz hayotning bo'lishi mumkin emas. Buni Lametri obrazli qilib shunday izohlaydi: «Narsalar dunyosida, o'lim arifmetikadagi nolning o'zginasini boshqa narsa emas»¹. Faqat bevaqt, fojiaiviy o'limni yovuzlik tarzida talqin etish mumkin. Chunki aynan shunday o'lim tufayli, yuqorida aytganimiz, insonni jamiyat va oila uchun qiladigan ezgu ishlar bevaqt to'xtaydi.

Biz fojiaiviy o'lim deganda ham ikki xil o'limni tushunishimiz lozim: birinchisi – tasodifiy, tabiiy yoki texnikaiviy halokatlar tufayli ro'y beradigan o'lim. Unda tabiiylik mavjud, ikkinchisi – estetikaiviy fojiaiviylik tushunchasiga taalluqli o'lim, unda fojiaiviylik qahramonlikni vujudga keltiradi, o'lim – ijtimoiy hodisaga aylanadi. Boshqacharoq aytganda, yangi g'oya uchun zamon bilan kurashib, o'zini fido qilgan shaxs qahramonlarcha halok bo'ladi, ya'ni erkinlik subyektda, zaruriyat obyektida beriladi va obyekt subyektning ustidan g'alaba qozonadi, lekin bundan buyog'iga, subyektning g'oyalari bilan yashaydi, bundan o'sha inson ijtimoiy-axloqiy ideal sifatida maqom topadi, jisman halok bo'ladi, lekin ruhan, ma'nan u uzoq zamonlar yashaydi yo abadiiy o'lmaslikka erishadi.

Chunki fojiaiviy qahramon «o'z erkini yo'qotishi bilan aynan ana shu erkinlikning mavjudligini isbotlab, o'zining erkin ixtiyorini e'lon qilib, halok bo'ladi»².

Biz o'lmaslik deganda asosan ana shu holatni, ijtimoiy-axloqiy ideal sifatida o'lmaslikni tushunamiz. Jisman o'lmaslik to'g'risidagi fikrlar esa tibbiyot muammosi bo'lib, unga erishishning imkoni yo'q, zero, keksayish, inson a'zolarining qarishi mavjud ekan, ular albatta o'limga olib boradi.

Ba'zi tadqiqotchilar, chunonchi, I.V.Vishev, inson kosmosga chiqmasdan oldin, kosmos haqida fikrlagan, ilmiy ishlar olib borgan edi, o'lmaslik haqida ham shunday fikr bildirsa bo'ladi, fan taraqqiyoti shunga olib kelish mumkin degan hayotbaxsh ruhdagi farazni ilgari suradi. Ayni paytda bu masalada «amaldagi o'lmaslik» tushunchasi bilan «o'lmaslik» tushunchasini qorishtirib yubormaslik muhim shart» ekanini

¹ Ламетри Ж.О. Сочинения. М., «Мысль», 1983. С. 371.

² Шеллинг Ф. Философия искусства М., «Мысль», 1966. С. 403.

ta'kidlab o'tadi¹. Demak, o'lmaslik mavjud va u axloqiy tushuncha sifatida olib qaralishi lozim. Shu ma'noda axloqiy yuksak, fidoyi, ijtimoiy-axloqiy idealga aylangan insonlarga abadiylikka daxldordir.

Shunday qilib, biz axloqshunoslik mezoniy tushunchalarini imkon qadar ko'rib chiqdik. Ushbu nisbatan qisqacha tahlilning o'zi ham ularning axloqshunoslik sirlarini ochishda ilmiy kalit sifatida naqadar katta ahamiyatga ega ekanini ko'rsatib turibdi. Boshqacha qilib aytganda, mezoniy tushunchalar axloq nazariyasining asosini tashkil etuvchi mehvarlardir, barcha qolgan katta-kichik tushunchalar ular atrofida aylanib, axloq haqidagi ilmni vujudga keltiradi.

Nazorat uchun savollar

1. *Fazilat va illat qanday tushunchalar?*
2. *Muhabbat, nafrat va rashk tushunchalarining o'xshash va zid jihatlari nimalarda ko'rinadi?*
3. *Ezgulik va yovuzlik bilan yaxshilik va yomonlik juft tushunchalarining axloqiy mohiyati va bir-biridan farqi nimada?*
4. *Adolat, shafqat va muruvvat tushunchalarini qanday sharhlab bera olasiz?*
5. *Burch tushunchasining o'ziga xosligi qanday xususiyatlar bilan belgilanadi?*
6. *Nomus va qadr-qimmat tushunchalarining shaxs va jamiyat hayotidagi o'rni haqida nimalar deya olasiz?*
7. *Ideal nima va uning qanday turlari bor?*
8. *Hayotning ma'nosi bilan maqsadning farqi nimada?*
9. *Baxt deganda nimani tushunasiz, omad deganda-chi?*
10. *O'lim va o'lmaslikni nima uchun juft axloqiy tushuncha deb ataymiz?*

ADABIYOTLAR

1. I.A. Karimov. Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz. T., «O'zbekiston», 1999.
2. A. Sher. Axloqshunoslik. T., O'AJBNT – «Yangi asr avlodi», 2003, 196–214-b.
3. A. Sher. Yaxshilik va yomonlik. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi,

¹ Вишев И.В. Проблема личного бессмертия. Новосибирск, «Наука», Сибирское отделение, 1990. С. 217.

10-jild. T., «O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2005.

4. Золотухина — Аболина. Достоинство человека // Современная этика. М., Ростов-на-Дону, 2003.

5. Кант И. Из «Лекции по этике» // Этическая мысл, 1988, М., Политиздат, 1988. С. 299—333.

6. Кант И. Из «Лекции по этике» // Этическая мысл, 1990. М., Политиздат, 1990. С. 297—322.

7. Скрипник А.П. Моральное зло. М., Политиздат, 1992. С. 247—262.

8. Словарь по этике. М., Политиздат, 1989.

XI BOB

AXLOQIY TAMOIYILLAR

REJA

1. *Insonparvarlik va erkparvarlik.*
2. *Vatanparvarlik va millatparvarlik.*
3. *Fidoyilik va ziyolilik.*
4. *Mehnatsevarlik va tinchlikparvarlik.*
5. *Jo'mardlik, o'zbekchilik va mehmondo'stlik.*

Tayanch tushunchalar

Axloqiy tamoyil, Insonparvarlik, Erkparvarlik, Vatanparvarlik, Millatparvarlik, Fidoyilik, Ziyolilik, Mehnatsevarlik, Tinchlikparvarlik, Jo'mardlik, O'zbekchilik, Mehmondo'stlik.

Asosiy mezoniy tushunchalar — kategoriyalar singari axloqiy tamoyillar ham axloqiy anglash shakllaridan hisoblanadi. Ularda axloqiy talab nisbatan umumiy tarzda ko'zga tashlanadi. Ular jamiyat tomonidan shaxsga qo'yiladigan talab shaklida namoyon bo'lib, insonning axloqiy mohiyatini, uning hayoti mazmunini, odamlar bilan o'zaro aloqalaridagi asosiy jihatlarni belgilab beradi. Natijada tamoyillar, inson xatti-harakatining umumiy yo'nalishini ko'rsatgan holda, ko'pgina axloqiy me'yorlar uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

1. Insonparvarlik va erkparvarlik

Insonparvarlik. Axloqiy tamoyillarning eng qadimiy va eng muhimlaridan biri — insonparvarlik. U — insonning yuksak ijtimoiy vazifasini belgilaydigan va barqaror etadigan g'oyalar, qarashlar va e'tiqodlar majmui, shaxs erki, qadr-qimmat, uning baxtli bo'lish huquqini talab etish imkonining mavjudligiga yengilmas ishonch. Insonparvarlik tamoyilini dastlab Ovro'pa Uyg'onish mutafakkirlari ilgari surganlar, degan fikr mavjud. Aslida, insonparvarlik dastavval Sharqda o'rta tashlangan, insoniylik, insonparvarlik degan ma'noni bildiruvchi «namlulu» so'zi bundan 3—4 ming yillar avvalgi Qadimgi Somir g'iltaxtalarida uchraydi.

Umumjahoniy dinlarning hammasida ham insonparvarlik g'oyalari ustuvor hisoblanadi. Chunonchi, musulmon manoblarida turli

variantlarda uchraydigan mashhur rivoyat bor. Rivoyat qilinishicha, Xudoga yetishgan odamning xonadoniga yemak so‘rab bir majusiy kiradi. Mezbon, unga musulmon bo‘lsang, qorningni to‘ydiraman, bo‘lmasa yo‘q, deydi. Majusiy ko‘nmay chiqib ketadi. Shunda Xudodan, nega unga taom bermading, degan nido keladi. Mezbon, u kofirlikdan kechmagani uchun shunday qildim, deb javob beradi. Shunda Tangri mezbonga, kofir bo‘lsa ham, axir, mening bandam-ku, inson-ku, deb tezda uni qaytarib kelib, qornini to‘ydirishni buyuradi.

Demak, insonparvarlikning ibtidosi Tangridan va har bir inson boshqalarga mehr-muhabbat, muruvvat bilan munosabat qilmog‘i lozim. Zero, Hadisi sharifda «Odamlarga rahmli bo‘lmagan kishiga Allohning ham rahmi kelmaydi», deyiladi. Ushbu hadis so‘zlariga mos misolni nasroniylikda ham uchratish mumkin. Buyuk rus faylasuf yozuvchisi F.Dostoyevskiyning «Aka-uka Karamazovlar» romanida «Bir bosh piyoz» degan bob bor. Unda roman qahramonlaridan biri Grushenka tilidan shunday rivoyat keltiriladi:

Qadimda bir johil kampir bo‘lgan ekan, o‘libdi-yu, o‘lganidan so‘ng undan biror-bir yaxshilik qolmabdi; shaytonlar uni olovli ko‘lga iring‘itishibdi. O‘ng farishta o‘ylab qolibdi: qani endi kampirning biror-bir fazilatini topsa-yu, Xudoga yetkazsa! Shunda kampirning tomorqadan bir bosh piyozni yulib olib, gadoy ayolga sadaqa qilganini eslabdi-da, uni Xudoga aytibdi. Xudo shunda farishtaga: bor, o‘sha bir bosh ko‘k piyozni olib, uzat, agar unga osilib ko‘ldan chiqsa, kampir jannatga kirsin, mayli, agar piyoz uzilib ketsa, o‘sha yerda qoladi, debdi. Farishta kampirga piyozni uzatibdi va kampir osilib chiqa boshlabdi, endi qutulib chiqay deganda, qarasa, boshqa gunohkorlar ham uning ketidan chumoliday osilib ko‘ldan chiqib boryapti. Badfe‘l kampir ularni tepib, pastga tushirishga urinib: «Senlarni emas, meni tortib chiqaryapti, piyoz senlarniki emas, meniki», debdi. Shu gaplarni aytib bo‘lar-bo‘lmas piyoz uzilib ketibdi va kampir hozirgacha o‘sha olovli ko‘lda azob chekar emish¹.

Misollardan ko‘rinadiki, insonparvarlik — umuminsoniy qadriyatlar sirasiga kiradi. Shu sababli uni sho‘rolar davrida sinfiylik nuqtayi nazaridan soxtalashtirish muvaffaqiyatsizlikka uchradi, proletar diktaturasi va totalitar sotsialistik tuzum hamda ular ijodkorlarining insonparvarligi haqidagi afsonalar juda qisqa umr ko‘rdi. Sotsializm

¹ *Достоевский Ф.М. Собрание сочинений в 15 т. Т. 9, Л, «Наука», 1991. С. 394.*

mafkurachilarining bu boradagi sa'y-harakatlari o'sha davrlardayoq noilmiyligi, yolg'onga sug'orilganligi bilan kishilarning g'ashini keltirar edi. Bunday insonparvarlikni xalq qabul qilmaydi. Chunki u aynan o'ta mavhum «xalq» tushunchasiga qaratilgan, vaholanki, insonparvarlik markazida muayyan shaxs turmog'i lozim. Har bir shaxs insoniy huquqlarini ta'minlash uchun kurashishi — mana, insonparvarlikning asosiy vazifasi. Bu borada umumbashariy ma'naviy qadriyatlarni ustuvor deb bilgan bizning davlatimiz ham mamlakat ichkarisida, ham dunyo miqyosida ko'zga ko'rinarli ishlar qilmoqda. Zero, biz qurayotgan erkin fuqarolik jamiyati nafaqat insonga mehr-muhabbat va izzat-hurmat ko'rsatishni asosiy tamoyil qilib olgan, balki shaxsning har tomonlama kamol topishi uchun zarur bo'lgan haqiqiy insoniy shart-sharoitlarni yaratishni ham o'z oldiga oliy maqsad qilib qo'ygan.

Erkparvarlik. Agar insonparvarlik tamoyili shaxsning barcha insoniy haq-huquqlari himoyasida tursa, ya'ni, ancha keng qamrovli va umumiy intilish bo'lsa, erkparvarlik tamoyili uning ma'lum ma'noda muayyanlashgan bir qismi hisoblanadi. Erkparvarlik insonning eng oliy huquqi — erkin, ozod yashash huquqini himoya qilishi bilan muhimdir. Zero, erksiz inson — asir, erksiz millat — qul, erksiz mamlakat — mustamlaka. Erkparvarlik, avvalo, o'z millati, o'z Vatani erki uchun, qolaversa, boshqa millatlar va vatanlar erki uchun kurashni hayotining maqsadi qilib qo'ygan insonlar tamoyilidir.

Erkparvar inson qullikning, mutelikning har qanday ko'rinishini inkor etishi barobarida inson huquqlarining tom ma'nodagi jangchisiga ham aylanadi. Bu jangchi bir tomondan, har bir shaxsning so'z erkinligi, o'z fikrini erkin bayon qilishi, saylash huquqi, vijdon erkinligi uchun kurashadi, ikkinchi tomondan, butun-butun millatlar erki masalasini o'rta tashlar ekan, ma'lum ma'noda milliy ozodlik harakatlari uchun ham turtki beradi.

Odatda, erkparvar shaxslar muayyan davrning qahramonlariga aylanadilar. Zero, ular o'zgalar erki uchun o'z erkini, o'z hayotini qurbon qilishdan ham cho'chimaydilar. Buning yorqin misoli buyuk ingliz mumtoz shoiri Jorj Bayron siymosidir. U ingliz bo'laturib, o'z vatani Angliyada Irlandiya ozodligi, irlandlar erki uchun kurashdi: hayrat va nafratga uchradi, Vatanni tark etishga majbur bo'ldi. O'z yurtida erk uchun kurashish baxtidan mahrum bo'lgan shoir o'zga vatanlar erki uchun kurashga otlandi va Italiyani Avstriya istibdodidan ozod qilish harakatining rahbarlaridan biriga aylandi. Bu haqda u shunday deb yozgan edi:

*Erk uchun Vatanda qilolmasang jang,
Sen qo'shni vatanlar erki deb kurash;
Tut Yunon, Rumoning tug'ini tarang,
Boshingni tika bil erk uchun sarkash!
Ezgulik yo'lida bo'lsang qahramon,
Sen inson erki deb kurashsang azot,
Bir kuni, sirtmoqdan gar qolsang omon,
Jo'mard deb alqagay seni odamzod!"*

Italiyadagi ozodlik harakati mag'lubiyatga uchragach, Bayron Qadim Yunonistonni Turkiya zulmidan ozod qilish uchun kurashdi. U Yunonistonda, botqoqlik yonidagi Missolungi shahrida og'ir zotiljamdan vafot etdi. Uning o'limi ham istibdodga qarshi shiorga aylandi. Benazir shoir, Yunonistonning ozod qilingan qismi general-gubernatori, erksevar qo'mondon va ulug' inson xotirasiga yunon xalqi yigirma bir kun qora kiyib, motam tutdi. Hamma cherkovlarda Bayron haqqiga ibodat qilindi.

Darhaqiqat, erkparvarlik tamoyilini hayotining ma'nosi deb bilgan insonlarning ma'naviy umri boqiy, ular kelajak avlodlar uchun ideal bo'lib qoladilar.

Ayni paytda, bu tamoyil keng ijtimoiy-siyosiy ma'noda ham qo'llaniladi. Buni erkparvar davlatlar faoliyatida ko'rish mumkin. Shuni ham aytish kerakki, erkparvarlik tamoyilidan bir oz bo'lsa-da, o'z manfaatlari yo'lida foydalanishga, shu orqali siyosiy obro' olishga intilish hollari, afsuski, uchrab turadi. Ba'zi davlatlar tomonidan o'zga mamlakatlar ichki ishlariga aralashish uchun erkparvarlikni niqob qilib ish ko'rishga urinishlar ham yo'q emas. Biroq, bunday siyosiy qallobliklar jahon jamoatchiligi tomonidan darhol ilg'ab olinadi va fosh etiladi. Zero, erkparvarlik eng avvalo, shaffoflik darajasidagi poklikni, halollikni talab qiladi, ozginagina dog'ni ham ko'tara olmaydi.

2. Vatanparvarlik va millatparvarlik

Vatanparvarlik. Eng ma'lum va mashhur tamoyil, bu — vatanparvarlik. U insonning o'z Vataniga muhabbatini, uni asrab-avaylashga bo'lgan ishtiyoqini anglatuvchi axloqiy tushuncha. Uni ko'pincha Vatan dushmanlariga qarshi ma'naviy-mafkuraviy qurol sifatidagina talqin etadilar. Aslida esa bu tamoyilning qamrovi ancha

¹ Byron. Selections. M., «Progress publishers», 1979. P. 242.

keng — u insonparvarlikning nisbatan muayyanlashgan shakli. U, eng avvalo, o'z vatandoshlari erkini asrash uchun kurash, inson ozodligi yo'lidagi xatti-harakatlardir. Vatan himoyasi, bu — inson himoyasi, millat himoyasi. Lekin bu himoya, yuqorida aytganimizdek, faqat jang maydonida emas, balki barcha sohalarda ham namoyon bo'lishi mumkin. Har jabhada Vatan erishgan muvaffaqiyatlardan quvonch, muvaffaqiyatsizliklardan qayg'u hissini tuyush, Vatan bilan g'ururlanish, uning har bir qarich yeriga, binosining har bir g'ishtiga, qadimiy obidalariga, ilm-fan va san'atdagi yutuqlariga mehr bilan qarash, ularni ko'z qorachig'idek asrab-avaylash bular hammasi vatanparvarlikdir.

Vatanparvarlik tamoyili Vatan tushunchasini fidoyilarcha idrok etish, muayyan hudud va xalqqa muhabbat hissi singari omillar bilan bog'liq. Zotan, ma'lum bir mamlakat fuqarosi o'sha mamlakatdagi asosiy etnik guruh vakili bo'lmasligi ham mumkin. Turli shart-sharoit taqozosi bilan boshqa bir hududga, mamlakatga kelib, qolib ketgan fuqarolar, o'z tarixiy vatanidan olisda tug'ilganlar kam emas. Ularning ko'pchiligida «tarixiy Vatan» tushunchasi xayoliy bir qo'msash, shirin g'ussa, o'tkinchi intilish tarzida ifoda topadi. Aslida esa bu — mazkur Vatanga muhabbat emas, balki o'z ajdodlariga, olis xotiraga hurmatdan, ekzotik hissiyotlardan kelib chiqadi; haqiqiy muhabbat esa, sharoit har ikki Vatandan birini tanlashni taqozo etganda, hozir yashab turgan Vatani va vatandoshlariga nisbatangina mavjud ekani aniq-ravshan ayon bo'ladi.

Mazkur holatni ajoyib guriy yozuvchisi Nodar Dumbadze o'zining «Hellados» hikoyasida g'oyatda jonli tasvirlab bergan: Suxumining Venetsian ko'chasida Yanguli ismli yunon bola otasi bilan birga yashaydi. Uning chap ko'ksida «Hellados» (Ellada) degan sanchma yozuv bor, u bu bilan faxrlanib yuradi. Lekin, vaqt kelib, yunonlarga tarixiy vatanlariga qaytishga ruxsat berilganida, Yanguli ketishni istamaydi. Otasi qattiq kaltaklab, majbur qiladi. Do'sti Jamol undan nega otang bilan birga ketmoqchimassan, deb so'raganida Yanguli shunday javob beradi:

«Qandoq tushuntirsamikin... — deya gap boshladi u nihoyat. — Onam yo'q, hatto eslolmayman ham. Otam uzzukun tomorqada yoki tirikchilik tashvishida... Men ko'chada, Venetsian ko'chasida katta bo'ldim... Mening Vatanim, mening Elladam bu — Suxumi, ko'cha, Chalbash...

— Bu nima bo'lmasa? — Men Yangulining ko'kragini ochib baland ovozd o'qidim: Hellados.

— Bu — naqsh, Jamol. Vatan — ichkariroqda, naqd yurakning o'zida!
— Yanguli qo'lini ko'ksiga qo'ydi.

O'pkam to'lib, tomog'imga achchiq bir narsa qadaldi, unga yana bir nimalar demoqchi edim-u, ammo Yanguli eshagini no'xtasidan yetaklab, hovlidan chiqib ketdi».

Otasi zo'rlab, kaltaklab kemada olib ketishiga qaramay, Yanguli o'z asl Vatanidan ketishni istamaydi, o'zini dengizga tashlab, Vatani bag'rida halok bo'ladi. Buni yozuvchi shunday tasvirlaydi:

«Oradan bir kun o'tib, Kelasuri daryosining quyilish joyida dengiz to'liqlari bir bolaning jasadini sohilga chiqarib tashlabdi. To'g'rirog'i, uni keksa baliqchilar suvdan tortib olib, qumga yotqizishibdi. So'ng murdani kimligini aniqlash uchun shu atrofda o'ynab yurgan bolalarni chaqirishibdi. Marhumning basharasi shu qadar dabdala bo'lib ketgan ekanki, uni hech kim tanimabdi. Uni men tanidim. Chap to'shining ustidagi «Hellados» degan sehrli yozuvni ko'rgandan keyin tanidim. Nafasimni ichimga yutgancha sohildan, so'ng temir yo'l bo'ylab, keyin Venetsian ko'chasidan to'xtovsiz yugurib, telbalarcha uyga otilib kirdim.

— Ha, nima bo'ldi?! — Xolamning kapalagi uchib ketdi.

— Nina xola... Yanguli qaytib keldi...

So'ng xolamning oldida cho'kkalab, oyoqlarini quchoqlab yig'lab yubordim...»¹.

Demak, vatanparvarlik tamoyili xayoliy tuyg'uga emas, balki muayyan zamonga, muayyan vatandosh-insonlarga bo'lgan muhabbatga asoslangan axloqiy xatti-harakatlar jamuljamidir. Shu jihatdan qaraganda, mamlakatimizdagi barcha millatlar tengligini e'tirof etuvchi, millatidan qat'i nazar, hammamiz bir Vatan farzandlari ekanimizni ta'kidlovchi Konstitutsiyamizning ana shunday demokratik tamoyillarga asoslanishi, yuksak axloqiy zaminga egaligi e'tibor va e'zozga loyiqdir.

Hozirgi paytda yoshlarimizda vatanparvarlik tuyg'usini tarbiyalash, ularni Vatan ma'nosini teran anglab yetishga o'rgatish, vatanparvarlik — yuksak axloqiy tamoyil ekanini tushuntirish axloqshunoslikning dolzarb vazifasi hisoblanadi.

Millatparvarlik. Yana bir muhim axloqiy tamoyil, bu — millatparvarlik. U, ma'lum ma'noda, vatanparvarlik tamoyilining yanada muayyanlashgan shakli. Zero, millatni sevish keng ma'noda Vatanni sevish degani. Vatanisiz millatning bo'lishi yoki rasmana erkin va baxtli yashashi mumkin emas.

¹ N. Dumbadze. Hellados. Nizom Komil tarjimasi. «Tafakkur» jurnali, 1995, 3 — 4-sonlar.

Shu o'rinda millatparvarlikni millatchilik bilan qorishtirib yubormaslik to'g'risida qisqacha to'xtalib o'tmoq lozim. Millatchilik o'z millatini ajratib olib, unga buyuklik maqomini berishga intilish bo'lsa, millatparvarlik, boshqalarni kamsitmagan holda, o'z millati ravnaqi uchun kurashish, bu yo'lda, lozim bo'lsa, o'z hayotini ham fido qilish demakdir. U insonparvarlik bilan ham chambarchas bog'liq. Chunki o'z millatini chin dildan sevmagan odam hech qachon boshqa millatlarni seva olmaydi.

Asl millatparvar – milliy o'zligini anglab yetgan inson. U o'z millati bilan faxrlanadi, o'z millati bilan butun jahonning faxrlanishini istaydi. Chunonchi, Navoiy do'ppi bilan to'n kiygan o'zbekni har qanday shoh jamolidan afzal ko'radi:

*Shohu toju xil'atekim, men tomosho qilg'ali
O'zbekim boshida qalpoq, egnida shirdog'i bas'.*

Lekin Navoiy shu faxrlanishi, g'ururlanishi barobarida o'zgalarga kibr bilan qaragan emas, aksincha, o'zga til vakili bo'lmish Jomiya bag'oyat hurmat-izzat ko'rsatib, unga, pirim, deb qo'l bergan.

Millatparvarlik tamoyili asosida milliy g'oya yotadi, u millatni sevish amaliyotining – millatparvarlikning ilmiy-nazariy asosi sifatida maydonga chiqadi. Milliy g'oyaning zamonaviy, biz tanlagan ko'rinishini, uning mafkuraviy jihatlarini Respublikamiz Prezidenti Islom Karimov shunday ta'riflaydi: «Milliy mafkuramiz har qanday millatchilik va shunga o'xshash unsurlardan, boshqa elat va xalqlarni mensimaslik, ularni kamsitish kayfiyati va qarashlaridan mutlaqo xoli bo'lib, qo'shni davlat va xalqlar, umuman, jahon hamjamiyatida, xalqaro maydonda o'zimizga munosib hurmat va izzat qozonishda poydevor va rahnamo bo'lishi darkor»².

Uning ikkinchi jihati esa mana bunday talqin etiladi: «Milliy g'oya birinchi navbatda yosh avlodimizni vatanparvarlik, el-yurtga sadoqat yo'lida tarbiyalash, ularning qalbiga insonparvarlik va odamiylik fazilatlarini payvand qilishdek olijanob ishlarimizda madadkor bo'lishi zarur»³.

Asl millatparvar ana shunday bo'lishi kerak. Asl millatparvar

¹ Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 tomlik, 13-t. T., «Fan», 1988, 201-b.

² Barkamol avlod orzusi. T., «Sharq», 1999, 38-b.

³ O'sha manba, 38-b.

insonlarning umri millatning umri kabi mangudir. Millat yo'lida o'z jonini tikkan Munavvar qori, Behbudiy, Fitrat, Abdulla Qodiriy, Cho'lpon singari minglab fidoyilarni xalqimiz hech qachon unutmaydi.

3. Fidoyilik va ziyolilik

Fidoyilik. Ma'lumki, inson muayyan mamlakat va jamiyatdagi qoidalarni, huquqiy me'yorlarni buzmay yashashi mumkin. Rasmiy-huquqiy idoralar va tuzilmalar tomonidan bunday odam rosmiyan, jamiyat uchun xavf tug'dirmaydigan shaxs hisoblanadi. Lekin bunday odam axloqsiz bo'lishi, huquq bilan hisoblashgan holda axloqni tan olmasligi mumkin. Boshqacha qilib aytganda, u o'z mamlakatidagi jinoyat kodeksini e'tirof etishi barobarida, qalbidagi vijdon qonunlari bilan hisoblashmaydi, jinoiy jazodan qo'rqadi-yu, vijdon azobini bilmaydi.

Shu fikrlarni endi misolda ko'raylik. Deylik, kuz kunlaridan birida O'rdadagi Anhor bo'ylab shoshib ketayotgan odam suvga cho'kayotgan, yordamga muhtoj kishini ko'rdi. Lekin darhol o'zini suvga otib, uni qutqarmadi. Chunki birinchidan, cho'kayotgan u emas, ikkinchidan, egnidagi kostyum-shim suvga tushsa rasvo bo'ladi, uchinchidan, uning vaqti yo'q, foydali bir ish yuzasidan uchrashuvga ketyapti, to'rtinchidan, suv sovuq, shamollab qolishi mumkin, beshinchidan, axir, bu odamning cho'kishiga u sababchi emas-ku! Shunday qilib, bir odam cho'kib ketdi, ikkinchi bir odam, buni ko'ra-bila turib, o'z yo'lida davom etaverdi. Buning uchun uni qamamaydilar ham, jarimaga tortmaydilar ham, u haqda faqat, qanday beshafqat, vijdonsiz odam ekan, deb fikr bildiriladi, xolos.

Endi boshqa bir o'tkinchini tasavvur qiling: u shu zahoti o'zini suvga otib, cho'kayotgan odamni qutqardi, dastlabki yordamni ko'rsatdi va taksiga xarajat qilib, uyiga qaytdi: kiyim-bosh shalabbo, kattagina foydadan qoldi, besh-olti kun shamollab, dori-darmonga ham mablag' sarfladi. Lekin u bunga achinmaydi. Voqeani eslaganida afsuslanmaydi, balki o'z xatti-harakatidan qoniqish tuyib, jilmayib qo'yadi, hatto bu xotirlash unga ruh beradi.

Bu hodisada biz ikki xil tamoyil bilan harakat qilgan ikki kishini ko'rib turibmiz: birinchisi — xudbin, ikkinchisi — fidoyi inson. Garchand, qonun birinchi kishini xudbinligi uchun jazolamagani barobarida ikkinchi kishiga fidoyiligi uchun alohida imtiyoz bermasa-da, jamiyat, mahalla-ko'y, odamlar ularga ikki xil munosabatda bo'ladilar: xudbinlikdan ijirg'anib, nafratlanadilar, fidoyilikdan hayratlanib, minnatdorchilik bildiradilar.

Demak, fidoyi insonga boshqalar tomonidan bu qadar izzat-hurmat

ko'rsatilishiga sabab shuki, u istisnoli holatlarda o'zining odatiy-kundalik hayotiy majburiyatlarini va munosabatlari darajasini ixtiyoriy ravishda oshira olish qudratiga ega bo'ladi. Fidoyi inson boshqalar manfaati yo'lida o'z qonuniy manfaatlarini, ba'zan esa hatto hayotini qurbon qilishga tayyor turadi va zarurat tug'ilganda qurbon qiladi ham; jamiyat uchun umumiy bo'lgan oliy maqsad va ideallarni deb o'zidan kechadi. Bunga Ikkinchi jahon urushi qahramoni mard o'zbek yigiti To'ychi Eryigitovning fidoyiligi yorqin misol bo'la oladi. U dushman pulemyotiga ko'ksini qalqon qilishi bilan o'nlab, balki yuzlab o'ziga o'xshash odamlar hayotini saqlab qoldi; bu odamlar esa o'z navbatida jahonda fashizm g'alabasining xavfini kamaytira borib, oxir-oqibat yo'qqa chiqardilar; ularning zurriyotlari esa hozir ham dunyoning yangilanishi, o'zgarishi uchun, oliy maqsadlar uchun xizmat qilmoqdalar. To'ychi Eryigitovning nomi biz bilan birga, hech qachon xalq yodidan chiqmaydi.

Shuni ham aytish kerakki, fidoyilik tamoyilining mazmuni turli tarixiy davr va ijtimoiy jarayonlarda turlicha muayyanlashadi; u ma'lum bir davrlarda ommaviylashishi yoki kamayishi mumkin. Chunonchi, mustaqillikka erishganimizdan so'ng dastlabki paytlarda o'tish davriga xos bo'lgan — fidoyilikka nisbatan xudbinlik tamoyilining kuchayganini ko'rdik. Hozirga kelib esa, aksincha, asta-sekinlik bilan jamiyatimizda fidoyilik ustuvor tamoyil maqomini egallab bormoqda; Prezident Islom Karimovning fidoyilik tamoyili mohiyatini to'la anglatadigan «Elim deb, yurtim deb yonib yashash kerak!» degan so'zlarini axloqiy shior qilib olgan jamiyatimiz a'zolarining ilg'or qismi tobora ko'payib bormoqda. Ana shu ko'payib borish jarayoni qancha tezlashsa, biz qurayotgan davlatning shakli-shamoyili shuncha muayyanlik kasb etadi.

Ziyolilik. Ziyolilik tamoyili hozir biz anglaydigan tushuncha ma'nosida nisbatan uzoq tarixga ega emas. U jadidchilik harakati bilan birga yuzaga keldi desak, xato qilmagan bo'lamiz. Lekin bu tamoyilning inson faoliyatidagi dastlabki unsurlari O'rta asrlar va undan keyingi davrlardagi ma'rifatparvarlar hayotida shakllanganini e'tirof etmoq lozim. Ya'ni, u insoniyat jamiyatidagi madaniy va intellektual — aqliy taraqqiyot bilan bog'liq. Shu bois uni inson paydo bo'lganidan ancha keyin vujudga kelgan axloqiy hodisa deb talqin etish maqsadga muvofiq. XX asr allomalaridan biri, buyuk olmon faylasufi, «Frankfurt maktabi»ning namoyandasi Teodor Adorno Ikkinchi jahon urushidagi genotsiddan so'ng, ziyolilik — axloqiy kategoriya, degan fikrga kelganida mutlaqo haq edi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, ziyolilik axloqiy tushuncha — tamoyil

sifatida murakkab va ko'pyoqlamalik tabiatiga ega. Ba'zilar ziyolilik deganda oliy ma'lumotli kishiga xos bo'lgan fazilatni tushunadilar. Vaholanki, ziyolilik tamoyili tabaqa yoki guruhga mansublik ma'nolarini anglatmaydi. Oddiy fermer — dehqon ham, haydovchi ham, farrosh ham ziyolilik tamoyili bilan ish ko'rishi va atrofdagilar tomonidan: «Ha, falonchimi, juda ajoyib, ziyoli odam-da», degan yuksak ijtimoiy bahoga loyiq bo'lishlari mumkin. Bunda u odamning kasbidan qat'i nazar, ham bilim, ham fahm-farosat, ham oliy maqsadlar egasi ekani tushuniladi. Shunday qilib, ziyolilik asosida insonning ma'naviy-ma'rifiy yuksakligi, qalbidagi ichki nur, atrofni ham nurlantira oladigan ziyosi bilan belgilanadigan xatti-harakatlar yotadi.

Ziyolilik tamoyiliga hukmron-ma'muriy doiralar va xalq tomonidan o'ziga xos munosabatlar mavjud. Chunonchi, birinchi toifadagilar ko'p hollarda ziyolilikka umumiy tarzda ijobiy munosabatda bo'ladilar, lekin masala muayyan ziyoli shaxslarga borib taqalganda, manfaatlar to'qnashuvi ro'y beradi: ziyolilar hukmronlar toifasini ziyolilik tamoyili asosida yashashi va ish yuritishini talab qiladi, bu esa ularga, tabiiyki, yoqmaydi, buni hokimiyat ishlariga aralashish deb ijrg'anadilar, turli bahonalar topib, zimdan ziyolilarga qarshi kurashadilar. Bunga Lev Tolstoydek buyuk, pokiza insonning cherkov tomonidan la'natlanishi yoki norasmiy Turkiston Ligasining rahbari, istiqlof fidoyisi, mard sarkarda, haqiqiy ziyoli, chor armiyasi general-mayori Jo'rabek Qalandarqori o'g'liga suiqasd uyushtirilishi — Qorasuvdagi o'z yozgi bog'ida sirli ravishda o'ldirilishi hodisalari yaqqol misol bo'la oladi. Mustamlakachilikka va totalitar tuzumlarga asoslangan mamlakatlarda ziyolilik tamoyiliga sodiq kishilar to'g'ridan to'g'ri, ochiq qatag'on qilinadilar. Bunga misol qilib, Fitrat, Qodiriy, Cho'lpon kabi jadidlarni va Stalin-Hitler konslagerlarida halok bo'lgan minglab ziyolilarni keltirish mumkin.

Ziyolilik tamoyiliga oddiy fuqarolarning munosabatida esa ikki xil yondashuv ko'zga tashlanadi. Ularning faol va ilg'or qismi, millatning o'zagini tashkil etadigan ko'pchilik odamlar ziyolilarga havas bilan qaraydilar, ziyolilarning xatti-harakatlarini nafaqat ma'qullaydilar, balki o'z farzandlari va yaqinlariga namuna qilib ko'rsatadilar. Ammo oddiy aholilik majburiyatidan boshqa narsani bilmaydigan, tarixdan «omma» deb atalib kelinadigan ijtimoiy qatlam kishilari, ularning ma'lumotlari oliy yoki o'rtaligidan qat'i nazar, ziyolilarga istehzo bilan, «hokimiyat bilan o'ynashgan esi pastlar» deb qaraydilar. Ana shu xudbin va mahdud

«omma» qaysi yerda kamayib borsa, o'sha jamiyatda taraqqiyot yuksak darajaga ko'tariladi. Zero, ziyolilik keng ma'nodagi fidoyilikdir. Shu bois mustaqilligimizning ilk kunlaridanoq bizda ziyolilik tamoyilini har bir fuqaroga singdirish uchun muntazam kurash olib borilmoqda. Uni singdirish esa ma'naviyatni yuksaltirish orqali ro'yobga chiqadi. Bu kurash tepasida ma'naviyatni ustuvor soha deb e'lon qilgan Respublikamiz Prezidenti Islom Karimov turibdi.

4. Mehnatsevarlik va tinchlikparvarlik

Mehnatsevarlik. Inson barcha mavjudotlar ichida xatti-harakatlarining, faoliyatlarining ko'pligi va xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Mehnat ana shu xatti-harakatlarning aniq maqsadga yo'naltirilgan qismidir. To'g'ri, mehnatga o'xshash xatti-harakatlarni qaldirg'ochning in qurishida ham, polaponiga baliq tutib keltirayotgan chorloqda ham, yer kavlayotgan yumronqoziqda ham ko'rishimiz mumkin. Lekin bu xatti-harakatlar savqi' tabiiy – tabiiyyatga (instinktga) asoslangan. Inson mehnati esa, aql vositasida amalga oshadi, u o'zi, yaqinlari, o'z jamiyati va kelajak avlodning yaxshi yashashi uchun mehnat qiladi. Shu sababli mehnatni sevgan odam ijtimoiy-iqtisodiy sharoit risoladagidek yo'lga qo'yilgan jamiyatda o'z ehtiyojlarini qondirib, farovon yashashga muvassar bo'la oladi, ishyoqmas odam esa aksincha, har qanday sharoitda ham hech qachon biri ikki bo'lmaydi. Bundan tashqari, mehnatsevar inson jamiyat a'zolari tomonidan e'zozlangani barobarida, dangasa odam ijobiy shaxs sifatida qabul qilinmaydi.

Mehnatsevarlik tamoyili mehnat jarayonida shaxsning o'z-o'zini namoyish etishiga, o'zligini ro'yobga chiqarishiga, o'zgalar bilan munosabatlar o'rnatishiga imkon yaratuvchi axloqiy fazilatdir. U insondan halollikni, intizomni, ishtiyoq va intilishni talab etadi, mehnatga nisbatan subyektiv tarzda ijobiy munosabatni taqozo qiladi.

Ma'lumki, mehnatdan maqsad – ehtiyojni qondirish. Lekin bu ehtiyojni qondirishning qay tarzda, qanday ma'naviy-ruhiy sharoitda amalga oshuvi muhim. Faqat tor manfaatparastlik nuqtayi nazaridan mehnat qilish, tinimsiz tirishib-tirmashish, mehnatga pul topish vositasi sifatidagina munosabatda bo'lish, tabiiyki, kishiga ma'naviy qoniqish, huzur baxsh etmaydi: bunday «tinib-tinchimas» odamda xushomadgo'ylik, torlik, asabiylilik, nolish singari holatlar ko'zga tashlanadi. O'z kasbini yoki mehnat sohasini sevib mehnat qilgan odam majburiylik emas, ixtiyoriylik asosida ish ko'radi, mehnatining

natijasigina emas, balki mehnat jarayonining o'zi ham unga quvonch, qoniqish bag'ishlaydi. Zero, bunday hollarda mehnatsevarlik zamirida o'z manfaati bilan birgalikda Vatanga, xalqqa, yaqinlariga xizmat qilishdek olijanob maqsadlar yotadi; ana shunday maqsadlar insonni «chumolilik» doirasidan kenglikka va yuksaklikka olib chiqadi.

Mehnatsevarlikni tarbiyalab borishda, uni kuchaytirishda raqobat alohida ahamiyatga ega. Zero, raqobat faqat moddiy ustunlikni emas, balki ma'naviy ustunlikni ham taqozo etadi, ya'ni unda moddiylik va ma'naviylik teng ishtirok etadi. Biz o'tmishda boshdan kechirgan «sotsialistik» deb atalgan tuzum shaxs mehnatini qadrlamaslik, mehnatsevar bilan dangasani tenglashtirish — ularga bir xil umumiy haq to'lash, «hech kimni kamsitmaslik» shiori ostida ish ko'rish singari mohiyatan inson tabiatiga zid qoidalar va me'yorlarga asoslangan edi. «Sotsialistik musobaqa»ning soxtaligi, insoniyat jamiyatiga singib keta olmaganligiga sabab ana shunda. Zero, shaxs mehnatini qadrlash — shaxsning mehnatsevarligini, uning o'zini qadrlash demakdir. Mustaqilligimiz sharofati bilan mehnat yana erkin shaxsning o'ziga va atrofdagilarga individual munosabatiga aylandi, mohiyatan «besh qo'l barobar bo'lsin» degan tenglashtirish siyosati barham topdi. Mehnatsevarlik esa yangi jamiyatimiz kishisining, jahoniy kenglikka chiqish huquqiga ega bo'lgan shaxsning sevimli va huzurbaxsh tamoyiliga aylandi.

Tinchlikparvarlik. Bu axloqiy tamoyil ham insoniyat hayotida muhim ahamiyatga ega. Chunonchi, tinchlikparvarlik urushning, qon to'kishning har qanday ko'rinishini inkor etadi, oddiy tinchliksevar shaxsning tinchtotuv yashashga bo'lgan ijobiy munosabati bilangina chegaralanib qolmaydi, balki dushmanlik va tajovuzkorlikka qarshi kurashni, zarba berishni taqozo etadi. Unda tinchlik haqida chiroyli gaplar aytish, yig'inlarda ma'ruzalar qilish emas, balki faol xatti-harakat, uyushtiruvchilik, tashkilotchilik birinchi darajali zaruriy faoliyat hisoblanadi.

Tinchlikparvarlar fidoyi insonlardir. Ularning ana shu fidoyilarcha xatti-harakatlari pirovard natijada har bir inson hayotiga takrorlanmas noyob qadriyat sifatida qarashga, har bir fuqaro qadrini, har bir davlat suverenitetini, har bir millatning o'z hayot tarziga monand yashash huquqini muqaddas deb tan olinishiga olib keladi, mamlakatlararo jamoat tartibini saqlashga, avlodlar ravnaqiga, tarixiy-madaniy hamkorlikka, millatlar va turli ijtimoiy guruhlar orasida o'zaro tushunishning qaror topishiga xizmat qiladi.

Shuni ham ta'kidlash joizki, ba'zi ulug'davlatchilik va buyukmillatchilik

ruhi hukmron bo'lgan jamiyatlarda tinchlikparvarlar quvg'in qilinadilar, turmalarga tashlanadilar. Lekin ular o'z tamoyillaridan hech qachon qaytmaydilar. Ular insoniyatni barcha bahsli masalalarni tinch yo'l bilan hal qilishga chaqiradilar, Yer yuzida tinchlik o'rnatish uchun tinimsiz kurash olib boradilar. Shunday tinchlikparvar buyuk siymolardan biri sifatida ulug' ingliz faylasufi, Nobel mukofoti sovrindori Bertran Rassel (1872–1970) shaxsini misol qilib keltirishimiz mumkin. O'ttiz olti yoshida Qirollik Jamiyatiga a'zo bo'la olgan, har jihatdan jamiyatda obro'ga ega faylasuf tinchlikparvarlik faoliyati uchun ikki bora (dastlab Birinchi jahon urushi paytida, ikkinchi marta – AQSHning Vetnamdagi bosqiniga qarshi kurash olib borganida) ingliz ma'muriyati tomonidan turmaga tashlandi. Lekin «insonparvarlik va hurfikrlilik havoriysi» (Rassel Nobel mukofoti bilan birga shunday faxrli nomni ham olgan edi) umrining so'nggigacha tinchlikparvarlik tamoyilidan chekinmadi.

5. Jo'mardlik va o'zbekchilik, mehmondo'stlik

Jo'mardlik. Jo'mardlik tamoyili esa Sharqda qadimdan mavjud. Ovro'pada uni altruizm nomi bilan Ogyust Kont ilmiy muomalaga kiritganini aytib o'tgan edik. U – kishidagi o'z qavmdoshiga achinish hissidan, unga baxt va farovonlik tilash tuyg'usidan kelib chiqadi, mohiyatan beminnat xayriyaga asoslanadi. O'z manfaatidan o'zga manfaatini ustun qo'yib, «o'z og'zidagini o'zga og'ziga tutib» yashash jo'mard insonning hayot tarziga aylanadi. Bu – oddiy xayriya emas, balki muhtojlikning har qanday ko'rinishiga qarshi o'ziga xos kurashdir. Ammo bu kurash insonparvarlik, vatanparvarlikdagi singari qat'iy jamiyat yoki jamoaning axloqiy-me'yoriy talablaridan kelib chiqmaydi, u faqat va faqat xususiylik tabiatiga ega, har bir shaxsning erkin ixtiyori bilan bog'liq axloqiy tamoyil. Chunonchi, biror kishi tomonidan insonparvarlik yoki vatanparvarlik talablarini bajarmaslik boshqalarda unga nisbatan nafrat hissini uyg'otadi, jo'mardlik ko'rsatmagan odam esa bunday ma'naviy javobgarlikka tortilmaydi. Zero, jo'mardlik mohiyatan «oddiy odamlilik qobig'idan chiqa bilish», ilohiylik sifatlariga ega bo'lib borish demakdir, bu esa hammaga ham nasib etavermaydi.

Bundan tashqari, bizning milliy axloqshunosligimizda **o'zbekchilik, mehmondo'stlik** kabi tamoyillar mavjud. Ular millatimizning eng yaxshi an'analariga sadoqat tuyg'usidan kelib chiqadi va o'zbek kishisiga xos bag'rikenglik, do'stga, mehmonga borini bag'ishlashdek xislatlarni o'zida mujassamlashtiradi.

O'zbekchilik tamoyilini o'z hayot tarziga singdirib yuborgan kimsaning nomi el-yurt orasida «baraka topgur» iborasi bilan qo'shib aytiladi. Qishloq yoki mahalladagi hasharlarda, ma'rakalarda «qamishdan bel bog'lab» xizmatda turish, bemor mahalladoshi yostig'i ustida dalda berishga doim vaqt topa olish, qo'ni-qo'shnilariga haqiqiy hamsoya bo'lib yashash o'zbekchilikning asosiy unsurlaridir. Yoki mehmondo'stlikni olaylik. Milliy-mintaqaviy an'analarga asoslangan bu tamoyil ma'lum ma'noda o'zbekchilik bilan singishib ketadi. Masalan, g'arb kishisi o'zi taklif qilmagan kishini eshikdan muloyim savol-javob bilan qaytarib yuboradi, axloqiy majburiyatdan o'zini ozod deb hisoblaydi, o'zining erkinlik huquqini ustuvor sanaydi. O'zbek esa, eshikdan kelgan kishini «bir piyola choyga» taklif etadi, kirs, juda bo'lmaganda, oldiga non-choy qo'yadi, notanish bo'lsa, tanishadi, holahvol so'raydi, millatidan qat'i nazar, unga hamdard, ko'makdosh bo'lishga intiladi va buni axloqiy majburiyat tarzida emas, bir an'anaviy odat deb izohlaydi.

Ayni paytda bu tamoyillarni suiiste'mol qilish ham hozirgi paytda tez-tez uchrab turadi. O'zi qo'l uchida kun ko'rib turgani barobarida qarz-havola bilan katta to'ylar o'tkazish, to'ylardagi isrofgarchiliklar, hatto aza oshlarini ham «kim o'zarga» tarzida berish, charlar, beshik to'yi singari marosimlarga dong chiqarish uchun ayamay mablag' sarflash, artistlarga qistirishlar, hatto boshidan pul sochishlar singari holatlar shular jumlasidan. Bunda biz fazilatning me'yor buzilishi natijasida illatga aylanganini ko'ramiz.

Lekin o'zbekchilik va mehmondo'stlikni bunday noto'g'ri tushunish sho'rolar davridan kelayotgan sarqit, o'tkinchilik tabiatiga ega bo'lgan hodisalardir. Aslida o'zbekchilik va mehmondo'stlik tamoyillari xalqimizning o'ziga xosligini ta'kidlaydi. Jahonning juda ko'p xalqlari bu tamoyillar egasi bo'lmish o'zbek millatiga doimo ehtirom, havas va hayrat bilan qaraydilar.

Shunday qilib, qisqacha xulosa yasaydigan bo'lsak, biz ko'rib o'tgan axloqiy tamoyillar individni yuksak axloqiy shaxs darajasiga ko'taradigan, uning hayotiga ijtimoiy-ma'naviy mazmun bag'ishlaydigan fazilatlaridir. Zero, har bir kimsa o'zi tanlagan tamoyillari majmui tufayli komillik darajasining muayyan bosqichidan o'rin oladi, o'z hayotining ma'nosini anglagan insonga aylanadi. Shu tufayli axloqiy tamoyillar hayotimizda nihoyatda katta ahamiyatga ega.

Nazorat uchun savollar

1. *Insonparvarlik deganda nimani tushunasiz?*
2. *Erkparvarlik tamoyilining axloqiy mohiyati nimada?*
3. *Vatanparvarlik haqida nimalarni bilasiz?*
4. *Millatparvarlik bilan millatchilikning qanday farqi bor?*
5. *Fidoyilik tamoyili to'g'risida nima deya olasiz?*
6. *Ziyolilik tamoyilining o'ziga xosligi nimalarda ko'rinadi?*
7. *Mehnatsevarlik axloqiy tamoyil sifatida qanday xususiyatlarga ega?*
8. *Tinchlikparvarlik bilan tinchliksevarlikning farqini nimada ko'rsa bo'ladi?*
9. *Jo'mardlik tamoyilining zamonaviy ahamiyati nimada?*
10. *O'zbekchilik va mehmondo'stlik tamoyillari haqida nimalar deya olasiz?*

Adabiyotlar

1. I.A. Karimov. Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch. T., «Ma'naviyat», 2008, 71–109-b.
2. I.A. Karimov. Halollik va fidoyilik faoliyatimizning asosiy mezon bo'lsin. T., «O'zbekiston», 1994.
3. A. Avloniy O'son millat. T., «Sharq», 1993, 71–137.
4. A. Sher. Axloqshunoslik. T., O'AJBNT — «Yangi asr avlodi», 2003, 215–230-b.
5. Словарь по этике. М., «Политиздат», 1989. С. 63–64; 244–245; 357–358.

XII BOB

AXLOQIY ME'YORLAR VA ULARNING AMALIY AHAMIYATI

REJA

1. *Halollik va rostgo'ylik.*
2. *Hayolilik va insoflilik.*
3. *Xushfe'llik, shirinsuxanlik, kamtarinlik, bosiqlik.*
4. *Xudbinlik va shuhratparastlik.*

Tayanch tushunchalar

Axloqiy me'yorlar, Halollik, Rostgo'ylik, Hayolilik, Insoflilik, Xushfe'llik, Shirinsuxanlik, Kamtarinlik, Bosiqlik, Axloqiy illatlar, Xudbinlik, Shuhratparastlik.

Inson hayotida axloqiy me'yorlar ham katta ahamiyatga ega. Ular tamoyillarga nisbatan ancha sodda, umumlashmagan, tor qamrovli. Ularni kundalik hayotimizda muayyan axloqiy fazilatlarni aks ettirgan tushunchalar va tamoyillarning amalga oshish murvatlari ham deyish mumkin, ular axloqiy talablarning eng oddiy, lekin keng tarqalgan shakli sifatida ro'yobga chiqadi. Halollik, rostgo'ylik, hayolilik, insoflilik, xushmuomalalik, boodoblik, kamtarlik singari me'yorlar ayniqsa diqqatga sazovor.

1. Halollik va rostgo'ylik

Halollik. Halollik vijdon, adolat va burch kabi axloqshunoslik mezoniy tushunchalari bilan bog'liq, insonning o'zgaga munosabati o'ziga munosabatidek sof, pokiza bo'lishini talab qiladigan axloqiy me'yordir. Dastavval u diniy tushuncha sifatida vujudga kelib, har bir musulmonning yemak-ichmagi, jinsiy va iqtisodiy xatti-harakatlari sifatini belgilab beruvchi shar'iy me'yor bo'lib amal qilgan, uning ziddi — harom diniy nuqtayi nazardan salbiy hisoblangan xatti-harakatlarga nisbatan qo'llanilgan. M., bismil qilingan hayvon yo parranda go'shti — halol, o'laksa go'shti — harom, nikohdagi jinsiy aloqa — halol, zino — harom, mehnat haqi — halol, o'g'rilik bilan topilgan mol — harom va h.k.

Ko'rib o'tganimizdek, har bir diniy e'tiqodning asosida axloqiylik yotadi va u ko'p hollarda ibodatdan baland qo'yilgan: solih bandalar, «Qur'on»da aytilganidek, eng avvalo go'zal axloq egalari. Shu boisdan keyinchalik halollik nisbatan tor shar'iy qobiqdan chiqib, asta-sekinlik bilan shaxs hayotidagi eng qamrovli axloqiy me'yorga aylandi, teran ma'naviylik kasb etgani holda, kundalik hayotdagi insoniylikni belgilaydigan umuminsoniy fazilat bo'lib qoldi. M., hozirgi kunda ixtisoslashgan mehnat taqsimotining takomillashuvi, ilm-fan taraqqiyotining yuksalishi natijasida biz kasbiy halollik, ilmiy halollik, iqtisodiy halollik v.b. haqida gapirishimiz mumkin.

Insoniyat jamiyatida haromlik yoxud nopoklikning halollikka nisbatan kam uchramasligi doimo axloqshunoslarni tashvishga solib kelgan. Chunonchi, imom G'azzoliyning harom yeyish haqida to'xtalib, mana bunday deyishi bejiz emas:

«...Xohi zulm bilan olingan bo'lsin (kuch ishlatib, xoinona undirish va bosqinchilik-o'g'rilik yo'llari bilan olish); xoh zavq va o'yin yo'li bilan olinsin (qimor va shunga o'xshash narsalar bilan bo'lganiday); xoh hiyla va nayrang yo'llari bilan olinsin (tovlamachilik va aldamchilik, tarozidan urish kabi); o'z moli va boyligini harom ishlarga (ichkilikbozlik, qimor, fohishabozlik) xarjlashi — hammasi harom yeyishga kiradi»¹.

Afsuski, G'azzoliy sanab o'tgan holatlarni atrofimizda ko'p ko'ramiz. Chunki nopok yo'l tutish oson, lekin halollikka erishish qiyin. Buning sababi shundaki. halollikning mavjudligi fidoyilik axloqiy tamoyili va rostgo'ylik axloqiy me'yori bilan shartlanadi; doimo halollik qilishi yoki halol yashashi uchun kishi albatta nimalardandir kechishi, kimlargadir qarshi borishi, faqat rost gapirishi, so'z bilan ish birligiga erishishi kerak. Shu bois halol inson jamoatchilik o'rtasida obro'ga ega, hurmatga sazovor bo'ladi. Qaysi jamiyatda halol fuqarolar ko'paysa, o'sha yerda baxt va farovonlik hukm suradi.

Halollikka birinchi bo'lib to'xtalishimizning sababi shundaki, mustamlakachilik davrida, ayniqsa, sho'rolar hukmronlik qilgan chorakam bir asr vaqt mobaynida yolg'on, aldov, nopoklik, haromxo'rlik, munofiqlik singari illatlar xalqimizga shu qadar ustalik bilan singdirildiki, hozirgi paytda ko'pchilik odamlar halollik, rostgo'ylik ustidan hatto kuladigan bo'lib qolganlar. So'z bilan ish birligi yo'qolgan, qog'ozdagi

¹ G'azzoliy Abu Homid. Mukoshafat ul-qulub. T., «Adolat», 2002, 336-b.

chiroyli gaplar hayotga to'g'ri kelmaydi. Lekin bularning hammasi, afsuski, odatiy holdek qabul qilinadi. Shu bois mustaqilligimizning dastlabki kunlaridanoq bu illatlarga qarshi kurash boshlandi. Hozirgi kunda davlatimiz milliy-ma'naviy qadriyatlarni tiklashni, odamlarni halol, insofli, adolatli bo'lishga chaqirishni o'z ichki siyosatining muhim qismi deb bilgan holda ish tutmoqda. Zero, ko'z o'ngimizda nopoklik yolg'on, aldov, ikkiyuzlamachilik nimaligini deyarli bilmaydigan jamiyatlar, millatlar gullab-yashnamoqda. Yaponiya, Olmoniya, Fransiya, AQSH, Buyuk Britaniya singari mamlakatlar shular jumlasidan. Shu o'rinda quyidagi misolni keltirib o'tish maqsadga muvofiq.

Falsafa jamiyati a'zolari bilan muloqot-uchrashuvga kelgan bir taniqli olim va jamoat arbobi qiziq voqeani so'zlab bergan edi. Olimning hikoya qilishicha, Finlyandiyada u bilan birga Rossiya Jamoat televideniyesi xodimini o'z mashinasida olib yurgan fin fuqarosi yonilg'i quyish nuqtalaridan birida to'xtab, sakson litr benzin oladi va borib egasiga shuncha benzin olganini aytib, haqini to'laydi. Uning qancha yonilg'i quyib olganini kuzatishni xayoliga ham keltirmagan yonilg'i quyish shaxobchasi xo'jayini pulni olib, ishini davom ettiraveradi. Mashina yo'lga tushganda, sobiq Sho'rolar Ittifoqi hududidan kelgan mehmonlar hayratlanib so'rashadi: «Nega xo'jayin sizni benzin quyayotganingizda kuzatib turmadi?» U esa tushunmay yelkasini qisadi: «Nimaga kuzatib turishi kerak?» Mehmonlar tushuntirishmoqchi bo'lishadi: «Axir, siz sakson litrga haq to'lab, yuz litr benzin quyib olishingiz mumkin ediku!» U yana hayron qoladi: «Nega yuz litr olishim kerak ekan, menga faqat sakson litr zarur!». Mehmonlar yana tushuntirishga harakat qilishadi: «Siz kam pul to'lab, ko'p benzin olishingiz mumkin edi, nega unday qilmadingiz?» Mezbon esa yana yelka qisadi: «Nega men kam pul to'lashim kerak — sakson litr zarur edi, sakson litr oldim, tavba, buning nimasi tushunarsiz?!», deydi. Xullas, ikki birday kishi harom yo'l bilan ortiqcha benzin quyib olish mumkinligini Finlyandiya fuqarosiga tushuntira olmaydilar; harom va yolg'on nimaligini bilmaydigan mezbon bular meni kalaka qilyapti degan xayolga borib, asabiylasha boshlaganidan keyingina mehmonlar gapni boshqa yoqqa buradilar.

Qanchalik achchiq bo'lmasin, bu — bor gap, haqiqat. Zero, Prezident Islom Karimov nutqlaridan birini «Halollik va fidoyilik faoliyatimizning asosiy mezoni bo'lsin» deb, boshqa bir suhbatini esa «Adolat har ishda

hamrohimiz va dasturimiz bo'lsin» deb atagani bejiz emas; hozirda halol, rostgo'y, insofli, fidoyi insonlardan iborat bo'lgan fuqarolar jamiyatini qurish — faqat axloqiy muammo emas, balki kelajagi buyuk davlatimizning mohiyatini anglatuvchi ijtimoiy-siyosiy yangilanishdir.

Rostgo'ylik. Rostgo'ylik yoki to'g'ri so'zlilik insonning haqiqatga intilishi bilan bog'liq, haqiqat esa doimo sinfiylik-tabaqaviylik, partiyaviylik-mafkuraviylik va tarixiylik-davriylikdan yuqori turadi. Haqiqatning ifodaviy shakllaridan biri rostgo'ylikdir. Demak, rostgo'ylik — insonning keyinchalik kasb etgan — o'z ongiga, ruhiga singdirgan, ijtimoiy-hayotiy, davriy-tajribaviy xususiyat emas, balki uning mohiyatida berilgan fazilat. M., yaqinda tili chiqqan yosh go'dakni olaylik. U nima desangiz ishonadi, o'zi nimaiki desa — rost gapiradi («Aldagani bola yaxshi» degan maqolni eslang). Go'dakning soddaligidan, ishonuvchanligidan, to'g'risini aytishidan biz — kattalar kulamiz; lekin haqiqat ustidan, rostgo'ylik ustidan kulayotganimizni o'ylab ham ko'rmaymiz. Go'dak kattarib, «aqli kirib» borgani sari atrof-muhitda yolg'on mavjud ekanligini, rost gapirsa yo kulgi bo'lishi, yo jazo olishi mumkinligini anglab yetadi va asta-sekin yolg'onga o'rgana boshlaydi, dastlabki maishiy yolg'on ijtimoiy bosqichga ko'tariladi. Endi xususiy yoki guruhii manfaatdorlikni ta'minlovchi yolg'on atrofdagi voqelikning hamrohiga aylanadi. Insonni bu yo'ldan faqat yuksak ma'naviylik, birinchi galda axloqiy tarbiya qutqaradi. Ezgulik, nomus, or, qadr-qimmat, insonparvarlik, halollik, insof nima ekanini tushunib yetgan kishigina rostgo'y bo'la oladi.

Rostgo'ylik oson emas. U insondan sabr-toqat, matonat va jasoratni talab qiladi, rostgo'y inson qo'rquvdan forig' bo'ladi, har qanday holatda ham vijdoniga qarshi bormaydi: kimlarningdir ko'ziga qarab, yaqinlarini yoki hamkasabalarini xafa qilishdan, o'z moddiy manfaatdorligiga zarar yetkazishdan cho'chimaydi. To'g'ri, bunday munosabat tufayli rostgo'y inson aziyat chekishi, ta'na-dashnomlarga qolishi mumkin. Lekin bularning hammasi bir odamga yoki muayyan guruhga voqelikni asl holidan yetgazganligidan, ularni noto'g'ri yo'lga solib yubormaganligidan qalbdan paydo bo'lgan qoniqish hissi, xotirjamlik va orom tufayli yuvilib ketadi, ichki bir quvonch unga baland ruh bag'ishlaydi.

Yolg'onga kelsak, uni ko'pchilik donishmandlar eng katta yovuzliklar sirasiga kiritishgan. Chunki, yolg'onchi kishilar bo'lgan yoki bo'layotgan voqea-hodisalar haqida noto'g'ri axborot berib, odamlarni adashtiradilar, o'zlari ham adashadilar. Kimningdir yoki kimlarningdir yolg'oni tufayli

odamlar ishonchga loyiq narsalarga ishonish, ishonchsizlikka sazovor narsalarga ishonmaslik imkonidan mahrum bo'ldilar va turmushda, hatto hayot-mamot masalalarida noto'g'ri qarorlar qabul qiladilar, bu narsa esa fojiaga olib keladi. Yolg'onchilik qilgan odam ham «quruq» qolmaydi, u ham o'z «fojiaiy ulush»iga ega bo'ladi, unga bundan buyon nomussiz, kazzob, ishonib bo'lmaydigan odam sifatida munosabat qilinadi, bu bir tomondan, ikkinchi tomondan, o'zi ham zarar ko'radi. Bunga o'zbek xalq ertaklaridan biridagi ikki marta yarim kechada «Uyim yonib ketdi!» deb yolg'ondan faryod ko'tarib, hammani — sog'u kasalni, qariyu yoshni oyoqqa turg'izib ovora qilgan, uchinchi marta haqiqatan ham uyiga o't tushganida ko'targan dod-voyiga hech kim e'tibor qilmagan yolg'onchining qismati misol bo'la oladi. O'z qishloqdoshlarining ishonchini yo'qotgan ertak qahramoni faqat o'zgalarnigina emas, o'zini ham aldadi: uchinchi chorloviga hech kim yordamga kelmadi, uyi tag-tugi bilan yonib ketdi, boshpanasiz qoldi. Har qanday yolg'onchining peshonasida ana shunday «boshpanasiz», panohsiz qolish qismati bor. Zero, har bir inson uchun o'zgalarning unga bo'lgan ishonchi eng qoim panohdir; o'zgalarning ishonchi insonning o'ziga ishonchini shakllantiradi va mustahkamlaydi.

2. Hayolilik va insoflilik

Hayolilik. Bu me'yoriy xulqiy go'zallikning asosiy belgilaridan hisoblanadi. U, garchand, bir qarashda, uyat hissi bilan o'xshash bo'lsa-da, aslida o'zini ko'proq andisha va iboga yaqin fazilat tarzida namoyon qiladi, unda axloqiy mohiyat estetik xususiyat — nafosat bilan uyg'unlashib ketadi. Hayodan odatda, inson qizaradi, bu qizarish, ayniqsa xotin-qizlarda ichki go'zallikning yuzga tepchib chiqishiga sabab bo'ladi va alohida bir nafislikni, mayinlikni vujudga keltiradi. Insonning o'zi sodir etgan yoki boshqalar vositasida amalga oshirilgan axloqiylikka zid xatti-harakatlardan noqulay vaziyatga tushishi, o'ng'aysizlanishi, mulzam bo'lishi uyat hissida ham mavjud. Lekin bu holatlar uyatda ijtimoiylik kasb etgan bo'ladi, shu sababli ular xatti-harakat sodir qilingandan so'ng ham davom etadi va ko'p hollarda vijdon azobiga aylanadi. Hayotda esa mazkur holatlar sof ma'naviy tabiatga ega va vaqt doirasida cheklangan bo'lib, ular xatti-harakat sodir etilayotgan paytdagina yuzaga chiqadi.

Sharq donishmandlari, xususan, Abu Lays as-Samarqandiy, G'azzoliy, Navoiy kabi allomalar, keyinroq esa Avloniy, Fitrat singari

jadid mutafakkirlari, hayoni yuksak axloqiy qadriyat sifatida olib qaraganlar, uni ikkiga – odamlar oldidagi hayoga va Alloh oldidagi hayoga ajratganlar hamda nomusning bir ko‘rinishi deb ta’riflaganlar. Chunonchi, «Hayo, – deb yozadi Abdulla Avloniy «Turkiy guliston yoxud axloq» asarida, – dilni ravshan qiladurgan bir nurdurki, inson har vaqt shul ma’naviy nurning ziyosiga muhtojdur... Iffatning pardasi, vijdonning niqobi hayodir»¹.

Darhaqiqat, hayolilik kishining ma’naviyatli, ma’rifatli, nomusli, ochiq ko‘ngilli ekanini anglatadi, uning ziddi behayolik esa, aksincha, ma’naviyatsizlik, nopoklikka moyillik, qalban qattqlik kabi illatlar bilan xarakterlanadi.

Bugungi kunda hayolilik alohida ahamiyatga ega. Turli sivilizatsiyalarning o‘zaro aloqalari, ba’zan esa omuxtalashuvi, urbanizatsiya, modaparastlik singari zamonaviy hodisalar o‘zbek oilasidagi an’anaviy hayolilikka ma’lum ma’noda salbiy ta’sir ko‘rsatayotir, ayniqsa xotin-qizlar va yoshlarning o‘zini tutishida, muomalasida, kiyinishida bu ta’sirni yaqqol sezish mumkin. Shu sababli oiladagi va maktabdagi tarbiyada hayolilik xulqiy go‘zallik, nazokat; behayolik esa xulqiy xunuklik va qo‘pollik ekanini uqdirish shaxs erkinligining doimo o‘zgalar oldida mas’uliyat bilan bog‘liqligini izchil ravishda tushuntirib borish muhim vazifalardan biri.

Insofililik. Afлотun haqida gap borganida, uning adolatni davlatga xos fazilat, degan fikrini keltirib o‘tgan edik. Darhaqiqat, adolat mohiyatan davlatning fuqaroga, jamiyatning shaxsga nisbatan munosabati tarzida namoyon bo‘ladi. Bordi-yu, o‘zaro adolatli munosabatlar haqida gap ketsa, unda odatda yuksak martabadagi tarixiy shaxsning quyi martabadagi shaxsga munosabati nazarda tutiladi. Insof esa ana shu adolatning tor qamrovli xususiy ko‘rinishi sifatida namoyon bo‘ladi. U fuqarolar, jamiyat a’zolari orasidagi o‘zaro munosabatlar me’yoridir.

Insofililik ham halollik kabi vijdon tushunchasi bilan bog‘liq, ma’lum ma’noda halollikka o‘xshab ketadi. Lekin bu yuzaki taassurot. Chunki, halollik o‘z haqi va haqqini, ya’ni moddiy va ma’naviy huquqini o‘zgalarning haqi va haqqiga xiyonat qilmagan holda ajratib yashashni anglatadi. Insofililik esa ijobiylikda halollikdan ham bir qadam olg‘a tashlangan holatdir: unda kishi o‘z halol haqi va haqqidan o‘zganing

¹ A. Avloniy. Tanlangan asarlar, 2 jildlik, 2-jild. T., «Ma’naviyat», 2006, 59-b.

hisobiga kechadi; «o'zga»ning sharoiti o'zinikidan nihoyatda og'ir va yomon ekanini hisobga olib, o'z qonuniy haqi va haqqini yoki ularning bir qismini ixtiyoriy ravishda o'zgaga beradi, muruvvat ko'rsatadi.

Misol tariqasida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining bir xatti-harakatini olib ko'raylik: u xorijda nashr etilgan kitoblaridan biri uchun 30.000 AQSH dollari miqdorida berilgan qalam haqini to'laligicha mehribonlik uyiga o'tkazdi. Vaholanki, mazkur qalam haqi uning halol aqliy mehnati tufayli ishlab topilgan mablag', unga hech kimning da'vo qilishga haqqi yo'q. Lekin u, o'zi va oilasining ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli shu 30.000 dollarsiz ham risoladagidek bo'lishi mumkinligini, mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilari va tarbiyachilarining sharoiti esa bu darajada emasligini hisobga olib, muruvvat ko'rsatdi: o'zi yoki avlodi uchun halol jamg'arma tarzida olib qo'yishi mumkin bo'lgan mablag'dan, insoflilik ko'rsatib, ixtiyoriy tarzda kechdi.

Bu axloqiy xatti-harakatning Prezidentlik vakolati doirasiga mutlaqo aloqasi yo'q; Islom Karimov uni xususiy kimsa, axloqli shaxs sifatida amalga oshirdi. Ana shu insof yuzasidan qilingan muruvvat esa halollikni yana bir pog'ona yuksakka ko'tardi. Qani endi o'ziga to'q odamlar, xususan, o'rta va quyi bo'g'in rahbarlari ana shu namunaga iqtido qilsalar! Zero, insoflilik va muruvvatlilik axloqiy me'yorlari jamiyat yetishtirgan moddiy boyliklarni uning a'zolari o'rtasida shaxsiy tashabbus asosida, og'riqsiz, huquqiy holatlarni poymol qilmagan holda qayta taqsimlanishiga, jamiyatning yanada farovonlashuviga o'ziga xos hissa qo'shadi.

3. Xushfe'llilik, shirinsuxanlilik, kamtarinlik, bosiqlik

Xushfe'llilik, shirinsuxanlilik, kamtarinlik, bosiqlik singari axloqiy xatti-harakatlar me'yoriylik nuqtayi nazaridan g'oyat muhim. Chunki, har bir jamiyat darajasi ma'lum ma'noda undagi fuqarolar muomala madaniyatining yuksakligi bilan ham belgilanadi. Zero, xushfe'l, shirinsuxan inson o'zining har bir muvaffaqiyatsizligiga fojia sifatida qaramaydi, alam yoki g'azab bilan yomon kayfiyatini boshqalarga o'tkazishga intilmaydi; atrofdagi axloqiy muhitni buzmaydi. Natijada o'ziga ham, o'zgalarga ham ko'tarinki kayfiyat, turli-tuman omadsizliklarning o'tkinchiligini anglatuvchi hayotbaxsh bir umid bag'ishlaydi. Jamiyat doimo o'shanday odamlarni hurmat qiladi va ulardan o'rnak olishga intiladi.

Xushfe'llilik, shirinsuxanlilik qay darajadadir ko'proq ixtiyor bilan,

kishining ma'lum bir insoniy tabiatga intilishi bilan bog'liq bo'lsa, bosiqlik, kamtarinlik, kamsuqumlik aksincha, ko'proq iroda kuchi natijasida yuzaga keladi. Zotan insonning o'z g'azabini bosa bilishi, noroziligini barvaqt bildirmasligi; so'zlagisi, biror-bir gap bilan o'zini ko'rsatgisi kelib qolganda o'sha xohish-ixtiyorni to'xtata olishi kuchli irodani talab qiladi. Shu bois muomalada bosiq, kamtarin, «yetti o'lchab bir kesish» tamoyili asosida ish ko'rgan shaxslar oqil odamlar sanaladi va ular jamiyatda ham namunaviylik maqomiga noil bo'ladilar.

Ayni paytda ba'zi bir odamlar guruhi uchun me'yorga aylanib qolgan illatlar ham borki, ular haqida to'xtalib o'tmaslikning iloji yo'q. Ular ichidan eng keng yoyilgan, ma'lum ma'noda yuqumli ma'naviy kasallikka aylanib borayotgan ikkitasini — xudbinlik va shuhratparastlikni ko'rib chiqaylik.

4. Xudbinlik va Shuhratparastlik

Xudbinlik. U o'z individual ehtiyojlarini hamma narsadan yuqori qo'yadigan axloqiy xislat illatni anglatuvchi tushuncha; biror-bir insonning moddiy-maishiy manfaatlarining boshqalarnikidan ustun qo'yilishini bildiruvchi manfaatparastlikdan va o'z shaxsini mutlaqlashtirishiga qaratilgan shaxsiyatparastlikning ba'zi unsurlaridan iborat salbiy xatti-harakatlar majmuyidir.

U sharqona jo'mardlik axloqiy tamoyili va insofililik me'yorining aksi: agar jo'mardlik, ko'rib o'tganimizdek, biror shaxs, jamoa yoki jamiyat baxti, farovonligi yo'lida kishining hatto o'ziga eng zarur bo'lgan narsalardan ham voz kechishiga tayyor turishini anglatsa, xudbinlik o'z manfaatlari yo'lida, hech kimni, hech bir jamoani, hech qanday jamiyatni tan olmaydigan salbiy me'yor egasining bo'rtib ko'zga tashlanadigan xususiyati.

Xudbinlikni inson shaxsining o'ziga bo'lgan muhabbati bilan chalishtirmaslik lozim. Biz Imom G'azzoliy muhabbatning besh turi haqida so'z yuritib, insonning o'ziga, o'zining a'zolariga, salomatligiga bo'lgan muhabbatini birinchi o'ringa qo'rganini yaxshi bilamiz. Uningcha, bu muhabbat Alloh, ota-ona, qarindosh-urug', do'st-birodar, muhtoj-ehtiyojmandlar xizmatida bo'lishga imkon yaratuvchi vosita hisoblanadi. Xudbinlik esa muhabbat hissiga emas, nafsga, hirsga, rujuga asoslanadi, o'zini adolatsizlik, insofsizlik va berahmlik xislatlarida namoyon etadi. To'g'ri, hammaning ham qo'lidan jo'mardlik kelavermaydi, lekin insonning o'ziga bo'lgan muhabbati, boshqalarning

ham o'ziga shunday muhabbati borligini inkor etmasligi kerak. Shu qoida buzilgan joydan xudbinlik boshlanadi.

Xudbinlik jinoyat emas, xudbin odam qonunni buzmaydi, aksincha doimo qonun oldida «toza», «faqat qonuniy haqi»ni qanday sharoitda bo'lmasin — birovlarining fojiasi ustidami, o'limi ustidami, qat'i nazar, undirib oladi, xolos. Uning aqidasi: «Go'zal bino qulasa-qulayversin, men o'zimga tegishli yuzta g'ishtni sug'urib olishim kerak!»

Shuni afsus bilan qayd etish lozimki, xudbinlik jamiyatda ko'payib borsa-borayaptiki, kamaymayapti. Chunki qonunning mustahkamlanib borishi xudbin odamlar uchun qulaylik tug'diradi: ular qonunning ruhini — mohiyatini bir chetga surib qo'yib, uning jumalaridan — shaklidan foydalanadilar. Avvalgi, an'anaviy urf-odatlar hukmron davrlarda xudbin odam jazolanishi — bir chetga chiqarib qo'yilishi, jamoadan, mahalladan haydalanishi mumkin edi. Endilikda bunday munosabat erkin shaxs huquqlarini poymol qilish, noqonuniy yondashuv deb hisoblanadi. Demak, xudbinlikni yo'qotishning faqat bir yo'li bor, u ham bo'lsa jamiyatda axloqiy tarbiyani zamonaviy tarzda keng joriy etish.

Shuhratparastlik. Shuhratparastlik — shon-shuhrat ketidan quvadigan va bu yo'lda har qanday axloqsizlikdan qaytmaydigan insonlar toifasining xislati. Shuhratparast odam o'z nomining doimo atrofdagilar va jamiyat diqqat markazida turishiga, mashhurlikka, shov-shuvga, maqtovga ichki bir tiyiqsiz ehtiyoj sezadi. Bu ehtiyoj oxir-oqibat uni jamiyatning axloqiy-ijtimoiy talablari bilan ham, individ sifatidagi o'z biologik va ma'naviy-intellektual imkoniyatlari bilan ham mutlaqo hisoblashmaydigan ijtimoiy nafs bandasiga aylantirib qo'yadi.

Shuhratparastlikning axloqiy illat sifatidagi xatarli tomoni shundaki, u ravnaq topib borish xususiyatiga ega: dastavval kishi o'z «men»ining boshqa «men»lardan kam bo'lmasligini talab qiladi, keyin asta-sekin o'z «men»ining barcha «men»lardan baland turishini xohlab qoladi va nima qilib bo'lsa ham shu xohishni amalga oshirishga intiladi. Natijada u mavjud voqelikni, atrofdagilarning o'ziga bo'lgan asl munosabatini real baholay olmaydi; qayerda uni «ko'tar-ko'tar» qilib maqtashsa, o'sha yerga o'zini uradi, hayotda asl insoniy vazifasini bajarishdan chalg'iydi, tuzatib bo'lmas xatolarga yo'l qo'yadi. Shuhratparastlikka yorqin misol, umumbashariy timsol sifatida, odatda salkam 2,5 ming yildan buyon Herostratning nomi keltiriladi: u abadiy shuhrat qozonish uchun olamning yetti mu'jizasidan biri — Efes shahridagi Artemida

ibodatxonasida o't qo'yg'an. Uning nomi hozirgacha taajjub, hayrat, ayni paytda nafrat va la'nat bilan tilga olinadi.

Shuhratparastlik ham xuddi xudbinlik kabi zamonaviy jamiyatda avj olgan illatlardan hisoblanadi. Agar xudbinlikning keng yoyilishiga ma'lum ma'noda shaxs erkinligining qonuniy muhofazasi, ba'zi, demokratik tamoyillar yo'l ochib bersa, shuhratparastlik uchun zamonaviy ommaviy axborot vositalari ko'k chiroq vazifasini o'taydi: Nitshe aytganidek, hozirgi paytda har qanday kichkinagina «men», yo'lini topib, sahnadan, sahifadan yoki ekrandan o'zi haqida jahonga jar solish huquqiga va imkoniga ega. Matbuot va so'z erkinligidan «o'ziga xos» foydalanadigan, «mashhurlar» haqidagi shov-shuvlar bilan shug'ullanadigan son-sanoqsiz gazetalar, ko'rsatuv va eshittirishlar shuhratparastlarning yomg'irdan keyingi qo'ziqorinlardek paydo bo'lishini ta'minlamoqda. Misol tariqasida ko'pchilik ommaviy axborot vositalarida aslida xorijiy mualliflar musiqalarini, qo'shiqlarini noqonuniy o'zlashtirgani – o'g'irlagani (plagiat) uchun jazolanishi kerak bo'lgan shuhratparast «san'atkorlar»ning ko'klarga ko'tarilishini keltirish mumkin. Shuhratparastlikning bunday keng yoyilishiga qarshi faqat axloqiy tarbiya vositasida kurashish qiyin, shu sababli ularga nisbatan axloqiy yo'l bilan birga ichki va xalqaro huquq me'yorlaridan ham unumli foydalangan holda ish ko'rish maqsadga muvofiqdir.

Shunday qilib, uch bob mobaynida, qisqacha bo'lsa-da, axloqshunoslikning asosiy tushunchalarini, axloqiy tamoyillar va me'yorlar nima ekanini, ularning shaxs hamda jamiyat axloqiy hayotida naqadar muhim o'rin tutishini ko'rib chiqdik. Pirovard natijada quyidagicha xulosa chiqarish maqsadga muvofiq deb o'ylaymiz: agar axloqshunoslikning mezoniy tushunchalari bir-biriga bog'liq bo'lsa, axloqiy tamoyillarning bog'liqligi yanada mustahkamroq – ular biridan ikkinchisiga o'tib turish xususiyatiga ega; axloqiy me'yorlar esa bir-biri bilan shu darajada chambarchaski, ba'zan birini ikkinchisidan aniq ajratish qiyin, zero, ular xulq va odob doirasidagi axloqiy amaliyotlardir.

Nazorat uchun savollar

1. Halollik axloqiy me'yorining diniylik bilan bog'liqlik tomonlari nimada?
2. Rosigo'ylik me'yorining ahamiyati nimalar bilan belgilanadi?
3. Hayolilik me'yorining zamonaviylik xususiyatlarini nimalarda ko'rish mumkin?
4. Insofilik axloqiy me'yor haqida nimalarni bilasiz?

5. *Xushfe'llik, shirinsuxanlik, kamtarinlik va bosiqlik to'g'risida nimalar deya olasiz?*

6. *Xudbinlikning shaxs va jamiyat uchun zararli illat sifatidagi mohiyati nimada?*

7. *Shuhratparastlikning yoyilishiga nimalarni asosiy sabablar qilib ko'rsatish mumkin?*

ADABIYOTLAR

1. I.A. Karimov. Halollik va fidoyilik faoliyatimizning asosiy mezonini bo'lsin. T., «O'zbekiston», 1994.

2. Avloniy A. Tanlangan asarlar, 2 jildlik, 2-jild. T., «Ma'naviyat», 2006, 51–71-b.

3. A. Sher. Axloqshunoslik. T., O'AJBNT – «Yangi asr avlodi», 2003, 215–230-b.

4. A. Sher. Xudbinlik. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 9-jild. T., «O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2005.

5. A. Sher. Shuhratparastlik. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 10-jild. T., «O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2005.

6. A. Sher. Hayo. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 11-jild. T., «O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2005.

7. G'azzoliy Abu Homid. Mukoshafat ul-qulub. T., «Adolat», 2002, 336–340; 411–414.

8. Словарь по этике. М., «Политиздат», 1989. С. 266; 360; 410–411.

XIII BOB

OILA, FUQAROLIK JAMIYATI VA DAVLATNING AXLOQIY ASOSLARI

REJA

- 1. Oilaning ilk axloqiy maskan sifatidagi o'rni.*
- 2. Fuqarolik jamiyatining axloqiy asoslari.*
- 3. Davlatning axloqiy mohiyati.*

Tayanch tushunchalar

Oila, Nikoh, Muhabbat, Oilaviy muhit, Oilaviy mulk, Farzand tarbiyasi, Fuqarolik jamiyati, Mahalla, Davlat, Davlat suvereniteti, Shaxs suvereniteti.

1. Oilaning ilk axloqiy maskan sifatidagi o'rni

Oilani fuqarolik jamiyatining, davlatning eng muhim hujayrasi deyishadi. Chunki, har bir jamiyat a'zosi, bo'lajak fuqaroning tarbiyasi oiladan boshlanadi. Oila uch jihatni: o'zining bevosita ko'rinishi bo'lmish nikohni; oilaviy mulk va anjomlar hamda ular haqidagi g'amxo'rlikni; bolalar tarbiyasini o'z ichiga oladi.

Nikoh va muhabbat. Avvalo, nikoh haqida to'xtalib o'taylik. Qonunga binoan nikoh tuzish shartlaridan eng muhimlari – nikohga kiruvchilarning o'zaro roziligi va ularning nikoh yoshiga yetganliklari. Bizda yigitlar uchun – 18, qizlar uchun – 17 nikoh yoshlari qilib belgilangan. Bu – masalaning huquqiy tomoni. Uning ikkinchi – axloqiy tomoni ham borki, u muhabbat bilan bog'liq. Nikoh tuzishdan avval ikki yosh orasida goh ochiq sevgi – muntazam uchrashuvlar, ahdu paymonlar qilish yoki orqavarotdan bir-birini yoqtirish hollari bo'lishi mumkin. Har ikkala holda ham rozilik o'zgarmas shart hisoblanadi.

Ba'zan, qadimda Sharq xalqlarida, shu jumladan, o'zbeklarda qizning yoki yigitning rozilgisiz to'y qilib yubora berishgan, ota-onalar kelishishsa – bas, degan fikrlarni uchratadi kishi. Ayniqsa, bunday gaplar sho'rolar davrida tinimsiz takrorlanar edi. Vaholanki, bunday hol kam bo'lgan, uni musulmonchilik inkor etadi. Rivoyat qilishlaricha, Payg'ambarimiz Muhammad alayhissalom uylariga sovchi kelganida, qizlari Fotimadan doimo rozilik so'raganlar va rad javobi olganlar.

Faqat Hazrat Ali sovchi qo'rganlarida, Bibi Fotima rozilik berganlar. Demak, farzandning roziligini olish bizga Payg'ambarimizdan qolgan sunnat.

Hozirgi kunda ham ko'pgina yoshlarimiz sovchi orqali turmush quradilar. Odatda sovchi kelib ketgach, yigit bilan qiz uchrashtiriladi, ikkalasi bir-birini ma'qul ko'rsagina fotiha qilinib, to'y taraddudi ko'riladi. Juda ko'p hollarda bunday yoshlar o'rtasida keyinchalik haqiqiy muhabbat shakllanadi. Abdulla Qodiriy «O'tgan kunlar» romanida tasvirlagan Otabek bilan Kumush o'rtasidagi sevgini buning mumtoz namunasi desa bo'ladi. Ochig'ini aytish kerakki, muhabbatning ham o'z darajasi bor: Layli bilan Majnunning muhabbati hamma sevishtirilganlarga ham nasib etavermaydi. Bunday romantik-sururiy sevgi real hayotda kamdan kam uchraydi. Buning ustiga, oilaviy muhabbat ma'lum ma'noda salobatli, ko'proq yashirin tarzda namoyon bo'ladi.

Oilaning asosi bo'lmish nikoh — ezgu maqsadga yo'naltirilgan, zimmasiga zurriyat qoldirishdek yuksak mas'uliyat yuklangan sevgi, sevishtirilgan ijtimoiylashgan ko'rinishi. Biroq sevgi-muhabbat faqat erkinlikda namoyon bo'ladi. Shu jihatni nazarda tutadigan bo'lsak, nikohni, ma'lum ma'noda, an'analar, urf-odatlar va e'tiqodlarga moslashtirilgan sevgining yashash sharti deyish mumkin. Boshqacha qilib aytganda, nikoh zaruriyatga aylangan erkinlikdir. Shu bois nikohga kirayotgan har bir kimsa bundan buyon o'z erkinligi boshqa bir erk bilan kelishib yashashini, ixtiyoriy tarzda cheklanib, nisbiylashgan holda mavjud bo'lishini anglab yetmog'i lozim. Bundan tashqari nikoh o'z mohiyatiga ko'ra axloqiy hodisa. Unda ehtirolar axloqqa bo'ysundiriladi. Oddiy birga yashashda esa tabiiy ehtiyojni qondirish birinchi o'rinda turadi, nikohda u ikkinchi darajali mavqe egallaydi.

Keyingi paytlarda nikoh bilan muhabbatning o'zaro chiqishmasligi haqida G'arb mutafakkirlari tez-tez yozadigan bo'lib qolganlar. Chunonchi, Erix Fromm, industrial jamiyatda muhabbat kamdan kam uchraydigan hodisa ekanini, nikohning asosida boshqa — moliyaviy, siyosiy, iqtisodiy sabablar yotishini ta'kidlaydi. Umuman, G'arb olamida bunday hodisa anchadan buyon mavjud. Shu jihatdan Jorj Bayronning «Don Juan» she'riy romanidagi quyidagi satrlar diqqatga sazovor:

*Bu juda qayg'uli hodisa shaksiz,
Insonning kajligi, jinoyati bu;
Ildizi gar bitta bo'lsa ham, hargiz
Chiqishmas nikoh va muhabbat mangu.*

*Sirkaga aylangan vinodek, esiz,
Nikoh mast qilmovchi taxir, nordon suv, —
Vaqt undan jannatliy bo'yni oladir,
Ro'zg'oru oshxona hidi qoladir¹.*

Garchi bu satrlar yarim kinoya, yarim hazil tabiatga ega bo'lsa-da, ularda ma'lum ma'noda hayotiy asos bor. Agar muhabbat har ikki tomondan e'zozlab, avaylab-asralmasa, undagi jannatliy bo'yni yo'qotib qo'yish hech gap emas. Eng muhimi shuki, nikohdagi huquqiy holatning asosida muhabbat yotmog'i lozim, o'shanda bunday hollar ro'y bermasligi shubhasiz. Ayni paytda dunyodagi hamma narsa-hodisalar kabi muhabbat ham parvarishga muhtoj ekanini unutmaslik kerak.

Oilaviy muhit. Oilaning mustahkam bo'lishi, oila a'zolarining axloqiylik darajasi undagi muhitga bog'liq. Qaysi oilada sog'lom muhit, hukm sursa, uning ravnaqi, baxtliligi ta'minlangan bo'ladi. Sog'lom muhit deganda biz faqat oilada insonparvarlik, vatanparvarlik, ziyolilik, halollik, rostgo'ylik kabi tamoyillar va me'yorlarga amal qilinishinigina emas, balki uning eskicha an'anaviylik yoki yangicha zamonaviyligini ham tushunishimiz lozim. Zero aynan ana shu ikki xil turmush tarzi oila kelajagi bilan bog'liq.

Eskicha an'anaviy oila kiyinishda, yeb-ichishda, kasb-u korda zamonaviy oiladan farq qilmaydi. U ham halol, hamma qatori zamonaviy sharoitda yashaydi. Faqat u o'zining «o'zbekchiligi», ajdodlarining an'anaviy ma'naviy qadriyatlarini «unutmagani» bilan faxrlanadi. Hamma gap shundaki, bunday oila asosiy kuchi va imkoniyatlaridan ana shu faxrlanish hissiga erishish uchun foydalanadi: an'anaviy o'zbekona to'y kechasida, nikoh bazmida artistlarga «gaplashilgan» va «qistirilgan» millionlar hisobiga bemalol bitta bolalar bog'chasi qursa bo'ladi. Ayniqsa og'zini qimirlatib turish bilan (fonogramma orqali) harom pul topayotgan «artist»larning qudag'aylarni (ayol qudalarni) raqsga tushishga da'vat qilishini borib turgan odobsizlik: ortiqcha pul yig'ib berish uchun bechora qaynonalar yangi kelin va kuyov oldida o'yinga tushadilar. An'anaviy to'ylar isrofgarchilik namunasi, muayyan ma'noda axloqsizlikning bir ko'rinishiga aylanib ketganini tan olish kerak. «Borda»-ku «bor», «yo'qlar» ham shunday qilishga intiladilar. «Eshak eshakdan qolsa qulog'ini kesadi»

¹ *Byron. Don Juan.* M., Foreign language publishing house, 1948. P. 124.

qabilidagi to'y uchun ko'p hollarda necha yilar davomida yaxshi yemay, yaxshi kiymay, quruq non-choy bilan kun o'tkazib yashash kerak bo'ladi. Bunday «orzu-havas»larning tagida yo odamlar nima der ekan degan qo'ruv yoki maqtanish, kibr, birovlarga o'zini ko'z-ko'z qilish kabi illatlar yotadi. Eng yomoni shundaki, bunday oilada sog'lom muhit qaror topmaydi, dasturxon ustida, bo'sh vaqtlarda bolalardan «qutulib olish» uchun ko'proq pul topish haqida tinmay so'zlanadigan, falonchining to'yi mundog' o'tibdi, u unday qilibdi, bu bunday qilibdi, degan mayda gaplardan nari o'tilmaydigan bo'lib qoladi, axloqiy ideallar xiralashadi, estetik did o'tmaslashadi, ijtimoiy ma'naviy intilishlar nihoyat darajada sustlashadi. Bu masalaning bir tomoni. Ikkinchi tomoni ham bundan yaxshi emas: oilada totuvlik yo'qoladi, er va xotin o'rtasida moddiy yetishmovchiliklar, «sandiqlik to'lmayotgani» borasida tez-tez aytishishlar, ta'na-dashnomlar, janjallar bo'lib turadi, ba'zan ular katta oilaviy mojarolarga ham aylanib ketadi. Bunday eskicha-an'anaviy oiladagi muhit atrofdagi boshqa oilalarga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi, jamiyatning zaif, ma'naviy saviyasi past halqasi sifatida millat tarbiyasini ma'lum ma'noda buzadi. Ayni paytda o'z a'zolarining ham «gap-so'zdan» qo'rqadigan, maqtanchiq, ijtimoiy-siyosiy «savodsiz», umrini kundalik mayda tashvishlar bilan o'tkazadigan odamlar bo'lib qolishlariga olib keladi.

Yangicha zamonaviy oiladagi muhit esa buning aksi: to'y-ma'rakalarda eng yomon illat bo'lmish isrofgarchilikka yo'l qo'yilmaydi. Ularga ketadigan ortiqcha sarf-xarajatlar imkoni boricha qisqartirilib, asosiy mablag' oilaning farovonligini, intellektual va maishiy darajasini yuksaltirishga yo'naltiriladi. Bunday oilada totuvlik, xotirjamlik qaror topadi, dasturxon ustidaga suhbatlar yangi kitoblar, filmlar, ijtimoiy-siyosiy yangiliklar, internet xabarlar ustida boradi, dam olish maskanlariga borish rejalari tuziladi; asosiy xatti-harakat farzandlarning oliy ma'lumotli bo'lishiga, zamonaviy kasbiy mahoratni egallashiga, ularni xalq va Vatan faxrlanadigan shaxslar bo'lib yetishishlariga qaratiladi.

Agar eskicha-an'anaviy oilaviy muhit O'zbekistonda erkin demokratik fuqarolik jamiyati qurilishiga to'sqinlik ko'rsatsa, yangi zamonaviy oila muhiti uning tezroq ro'yobga chiqishi uchun muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Oilaviy mulk, farzand tarbiyasi va oilaning tarqalishi. Oilaning yana bir jihati — uning o'z mulkiga egaligi. Agar nikoh oilaning botiniy ko'rinishi bo'lsa, oilaviy mulkni uning tashqi ko'rinishi deyish mumkin.

Oilaning mavjud bo'lishi uchun ishlab topiladigan mablag' ham zarur. Oila uchun topiladigan ana shu mablag', shubhasiz, axloqiy tabiatga ega: oila boshlig'i oila a'zolarini halol yedirib-ichirishi, kiydirishi lozim. Oilani odatda erkak kishi boshqaradi. U nafaqat «topib keladi», balki oilaviy mulkka xo'jayinchilik qilish, uni taqsimlash huquqiga ham ega.

Yuqorida aytganimizdek, nikoh ezgu maqsadga yo'naltirilgan, zimmasiga zurriyot qoldirishdek yuksak mas'uliyat yuklangan, axloq bilan chegaralangan qo'shiluv, birlashuv; bu birlashuvdan maqsad — hayotda o'zlaridan yaxshiroq, mukammalroq bo'lgan, o'zlari erisholmagan orzularni ro'yobga chiqaradigan odam nusxalarini yaratish. Bunday odamlar farzandlardir. Shu munosabat bilan Shimmel xonim o'zining avvalgi boblarda tilga olingan kitobida ba'zi mutasavviflar uchun umumiylik tabiatiga ega bo'lgan qiziq bir fikrni keltiradi: «Ba'zi so'fiy-teosofik oqimlarning tarafdorlarida mahsulot beradigan har bir xatti-harakatni «nikoh» deb atashga moyillik bor. Ularning fikricha, po'lat bilan chaqmoqtosh birlashsa, bu nikohdan yanada yetukroq farzand, ya'ni olov dunyoga keladi. Erkaklik va ayollik unsurlarining birlashuvi hayotni yanada yuqoriroq pog'onaga chiqaruvchi omildir»¹.

Shu bois oilada bolaning ahamiyati nihoyatda katta. Ota bolada o'z jufti halolini, ona esa sevimli erini ko'radi: bolada er-xotinning muhabbati predmetlashadi, jonlanadi. Bola — oilani tutib turuvchi jonli muhabbat. Bolalar oilada umumiy oilaviy mulk hisobiga yeb-ichadilar, tarbiya oladilar.

Oilada bolalar intizomli bo'lib o'smoqlari, ota-onaga bo'ysunishlari lozim. Lekin bu intizom erkin o'sib kelayotgan go'dakni qullikka o'rgatish emas, balki bolalarga xos erka-tantiqlik, o'zboshimchalik singari salbiy xususiyatlarni yo'qotishga xizmat qilishi kerak. Ota-onaga bo'ysunishdan bosh tortishga yo'l qo'yish bolaning kelajakda qo'pol, badxulq, nokamtarin bo'lib yetishuviga olib keladi. Shu bois oila ilk axloqiy tarbiya o'chog'i sifatida katta ahamiyatga ega.

Oila tarqalishi ham mumkin. Buning turli sabablari bor. Biri — oilaning axloqiylik nuqtayi nazaridan tarqalishi. Bunda bolalar balog'atga yetgach, erkin shaxs sifatida yangi oilaga asos bo'lishlari — o'g'il bolalarning uylantirilishi, qizlarning turmushga uzatilishi nazarda tutiladi. Uylantirilgan o'g'illarga ham, turmushga uzatilgan qizlarga ham yangi oila qurish va uni moddiy jihatdan dastlabki paytlarda muhtojlikdan

¹ A. Shimmel. Jonon mening jonimda, 44 — 45-b.

saqlab turish uchun yetarli bo'lgan uy-ro'zg'or ashyolari ajratiladi.

Shuningdek, oilaning tabiiy tarqalishi ham mavjud. Unda ota-onaning yoki otaning vafoti tufayli oila mulkining meros tarzida bir yoki bir necha farzandga o'tishi munosabati bilan oila tarqalishi mumkin.

Bundan tashqari, nikoh bekor qilinishi munosabati bilan oila tarqaladi. Aslida nikoh ham diniy, ham dunyoviy nuqtayi nazardan buzilmasligi kerak. Lekin o'rtada xiyonat sodir bo'lishi yoki yana boshqa xil sabablar tufayli nikohni faqat axloqiy obro'ga ega, qonun bilan tan olingan idoralar, masalan, sud, vakolatli ruhoniylar bekor qilishi mumkin, zero, u, aytganimizdek, axloqiy hodisa. Har bir jamiyat mana shu so'nggi turdagi oila tarqalishiga qarshi kurashadi. Bunday oila buzilishi qancha kamaysa, u o'sha jamiyatning axloqiy jihatdan takomillashib borayotganini anglatadi. «Muxtasar aytganda, **hammamizga ayon bo'lishi tabiiyki, oila sog'lom ekan – jamiyat mustahkam, jamiyat mustahkam ekan – mamlakat barqarordir**»¹.

2. Fuqarolik jamiyatining axloqiy asoslari

Dastlabki axloq maskani bo'lmish oilalar yig'indisi fuqarolik jamiyatini, millatni tashkil etadi. Fuqarolik jamiyati mohiyatan oila bilan davlat o'rtasidagi daraja. Garchand, uning taraqqiyoti davlat taraqqiyotidan keyinroq ro'y bersa ham, u albatta davlatni taqozo etadi, ya'ni fuqarolik jamiyatining yashashi uchun uning oldida mustaqil nimadir – rasmiy, tizimli boshqaruv bo'lishi kerak.

Fuqarolik jamiyati zamonaviy dunyomizda vujudga keladi, zero, hozirgi paytdagina fuqarolar huquqi haqiqatan ham inobatga olinadi. Fuqarolik jamiyatida har bir odam o'zi uchun maqsad. Biroq, u boshqalar bilan munosabatga kirishmasdan turib, o'z maqsadiga to'la erisha olmaydi: boshqalar uning maqsadga yetishishi yo'lidagi vositadir. Natijada har bir alohida maqsad boshqalar bilan o'zaro munosabatlar vositasida, ularning farovonlikka intilishini qanoatlantirgani holda, o'zi ham qanoatlanadi. Boshqacharoq qilib aytganda, fuqarolik jamiyatida yaxshi, badavlat, baxtli, huquqiy yashash uchun bo'lgan har bir fuqaroning intilishi pirovard natijada butun jamiyatning o'shanday yashashiga olib keladi.

Fuqarolik jamiyati, shunday qilib, bir kishining ehtiyojini uning

¹ I.A. Karimov. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. T., «Ma'naviyat», 2008, 58-b.

mehnati vositasida qondirishi barobarida, shu mehnat vositasida barcha qolganlarning ham ehtiyojini qondiradi. U o'z a'zolarining shaxsiy erkinliklari va huquqlarini himoya qiladi, odil sud vositasida ular mulkiga daxl qilinishiga yo'l qo'ymaydi. Fuqarolik jamiyati turli tabaqalardan tashkil topadi. Ular orasida tabaqaviy yoki sinfiy ziddiyat singari hodisalar ro'y berishi mumkin emas. Chunki, bunda shaxs — davlat fuqarosi, muayyan inson manfaatlari birinchi o'rinda turadi va bu manfaatlar, aytganimizdek, ham axloqiy, ham qonuniy jihatdan himoya qilinadi. Zotan, «Biz uchun fuqarolik jamiyati — ijtimoiy makon. Bu makonda qonun ustuvor bo'lib, u insonning o'z-o'zini kamol toptirishiga monelik qilmaydi, aksincha, yordam deradi. Shaxs manfaatlari, uning huquq va erkinliklari to'la darajada ro'yobga chiqishiga ko'maklashadi»¹.

Fuqarolik jamiyatining yashash sharti — erkinlik. Shaxsning qonun doirasidagi so'z erkinligi, fikr erkinligi va faoliyat erkinligiga to'la yo'l qo'yilmas ekan, fuqarolik jamiyati amalda mavjud bo'la olmaydi. Bu jamiyatning yana bir muhim tomoni shundaki, unda qarindoshlik, urug'doshlik, elatdoshlik singari hissiyotlardan kasbdoshlik, mahalladoshlik hissiyotlari ustun maqomga ega bo'ladi; yonma-yon ishlayotgan va yashayotgan jamiyat a'zolari, «begonalar» — umumiy maqsad uchun kurashayotgan hamma yelkadoshlar o'zlarining uzoq qarindoshlaridan ko'ra bir-birlariga yaqinroq ekanliklarini anglab yetadilar. Undagi boshqaruv esa erkin tanlov va erkin saylov asosida, hokimiyat idoralari tazyiqidan qonun bilan himoyalangan ixtiyoriy tuzilmalar ko'magida ish olib boradi. Shu bois davlatimiz rahbari Islom Karimov fuqarolik jamiyatini mamlakatimiz siyosiy va davlat qurilishining asosiy xususiyatlaridan biri sifatida ta'kidlaydi va bu xususiyatning mohiyatini mahalliy hokimiyat va fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari vazifalarini kengaytirish, ularga davlat vakolatlarining bir qismini bosqichma-bosqich o'tkazib borish, nodavlat va jamoat tuzilmalari huquqi va mavqeyini oshirishni ko'zda tutadigan «Kuchli davlatdan — kuchli jamiyat sari» konsepsiyasini amalga oshirishdan iborat» deb ta'riflaydi².

Mamlakatimizda hozir erkin, demokratik fuqarolik jamiyatini tuzishga

¹ I.A. Karimov. Xavfsizlik va barqaror taraqqiyot yo'lida. T., «O'zbekiston», 1998, 127-b.

² I.A. Karimov. Donishmand xalqimizning mustahkam irodasiga ishonaman. «Fidokor» gazetasi, 2000-yil, 8-iyun.

kirishganmiz. Bu jamiyat, ma'lum ma'noda, g'arbliklar tasavvuridagi fuqarolik jamiyatlaridan farq qiladi. G'arbda bu borada e'tibor asosan huquqiy yo'nalishning ustuvorligiga qaratilsa, bizda axloqiy-ma'naviy yo'nalishning ustuvorligini ko'rish mumkin. Shu nuqtayi nazardan olib qaraganda, biz qurayotgan fuqarolik jamiyati G'arb dunyosi uchun o'mak bo'lishi mumkin. Bu faxrlanish hissidan kelib chiqqan balandparvoz gap emas. Masala shundaki, G'arb jamiyatlari hozirgi paytda axloqiylikni huquqiylikning yuqori bosqichi sifatida qabul qilmoqdalar. Lekin ular uchun «axloqiy o'rin bo'shatishdan» ko'ra «huquqiy o'rinni egallab turish» nafaqat qonuniy, balki zavqliroq tuyuladi. Bizning mentalitetimizda esa buning aksi — har bir «axloqiy o'rin bo'shatish» o'zbek qalbiga quvonch, o'z insonlik burchini bajarganlik hissini to'ldiradi.

Bundan tashqari, bizda fuqarolik jamiyati qurishni ma'lum ma'noda tezlashtiradigan, G'arb mentalitetiga xos bo'lmagan mahallalar bor. O'zbek mahallalari tom ma'noda axloqiy tarbiyaning maskani; oila kattalari bolaga qanchalik tarbiya bera olsa, o'sha oila yashayotgan mahallaning tarbiya borasidagi hissasi ham shuncha bo'ladi, desak xato qilmaymiz. Buning ustiga, mahallada xalqimizning qadimiy demokratik an'analari hozir ham o'z kuchini yo'qotgan emas. Mahallada yashayotgan hukumat a'zosi ham, millioner tijoratchi ham, farrosh ham, oddiy o'qituvchi ham bir xildagi mahalladoshlik huquqiga ega. Chunonchi, mahallaning oqsoqoli oddiy o'qituvchi bo'lishi mumkin va ko'p hollarda shunday ham. Hukumat a'zosi yoki millioner esa, mahallada faqat mahalladoshlik «lavozimi»da bo'ladi. Ularning farqlanishi faqat axloqiy jihatlari bilangina belgilanadi. Ana shu xususiyatlari bilan mahalla o'z-o'zini boshqarish tuzilmasi sifatida oiladan fuqarolik jamiyatiga o'tish uchun axloqiy ko'pri bo'lib xizmat qiladi. Bunday oraliq bog'lovchi tuzilma, yuqorida aytganimizdek, G'arb olamida yo'q. Demak, shunga ko'ra ham, bizda fuqarolik jamiyatiga o'tish nisbatan osonroq kechadi, degan fikrni bildirish mumkin. Bu borada Respublikamiz Prezidenti Islom Karimovning: «Shu ma'noda mahallani o'z-o'zini boshqarish maktabi, ta'bir joiz bo'lsa, demokratiya darsxonasi, deb atash mumkin», — degan so'zlari ayni haqiqatdir¹.

Shunday qilib, fuqarolik jamiyati muayyan xalq uchun jam bo'lib,

¹ I.A. Karimov. Donishmand xalqimizning mustahkam irodasiga ishonaman. «Fidokor» gazetasi, 2000-yil, 8-iyun.

jamoat tarzda yashashning eng oliy shakli hisoblanadi va nosiyosiy bo'lgan barcha munosabatlarni o'z ichiga oladi. Unda shaxs erkinligi «individning ochilishi» ixtiyoriy tarzda tuzilgan fuqarolar uyushmalari, tashkilotlari va birlashmalari doirasida o'zini namoyon qiladi; iqtisodiy, diniy, ma'naviy, axloqiy-estetik, milliy, oilaviy v.b. munosabatlar davlat idoralarining aralashuvisiz, o'z-o'zini boshqarish asosida amalga oshiriladi.

3. Davlatning axloqiy mohiyati

Buyuk olmon faylasufi Hegel davlatni axloqiy g'oyaning voqe bo'lishi deb ta'riflaydi va tabiiy munosabatlarni ma'naviy munosabatlar bilan muqoyasa qilib, oilani — hissiyotga, fuqarolik jamiyatini — asabning ta'sirlanish qobiliyatiga, davlatni esa **o'zi uchun** asab tizimiga o'xshatadi; u o'z ichida botinan tashkil topgan, biroq uning yashashi o'zida ikki holatning taraqqiy topishiga bog'liq, bular — oila va fuqarolik jamiyati. Davlat aqlning ro'yobga chiqishi sifatida har bir shaxs ixtiyoriga mosdir. Odatda, davlatning maqsadi o'z fuqarolarini baxtli qilish deb hisoblanadi. Agar fuqarolar qiynalsa, ularning subyektiv ehtiyoj-maqsadlari qondirilmasa, davlatning mustahkamligi shubha ostida qoladi. Davlatning asosi — siyosiy tuzum. Uning taqdiri ham ana shu siyosiy tuzumga bog'liq¹.

Ko'pdan ko'p turli-tuman boshqaruv va tashkiliy institutlardan iborat bo'lgan davlatning eng muhim axloqiy vazifalaridan biri — tarbiya. Davlat tomonidan maktabgacha bo'lgan tashkilotlarda, maktablarda, o'rta maxsus va oliy o'quv yurtlarida ta'lim bilan qo'shib olib boriladigan tarbiya alohida ahamiyatga ega. Agar mazkur tarbiyada ommabop usullarning toshi bosib ketsa, u hol maqtarli emas; yoshlarning o'zligini anglagan shaxs bo'lib yetishuvi mushkullashadi. Shu bois, imkon boricha, tarbiyada individual yondashuvga intilish maqsadga muvofiq.

Demokratik tamoyillarni amalga oshirish jarayonlarida davlat, hamma fuqaro baravariga teng, degan usulda ish ko'rmasligi lozim, hammaning huquqiy tengligini tan olgan holda, ijtimoiy tenglashtirish tamoyiliga yo'l qo'ymaslik kerak.

Davlatning mavjud bo'lish sharti, eng avvalo, uning suverenitetida.

¹ Qarang: Гегель Г. Философия права. М., «Мысль», 1990. С. 290.

Bunda xalq tashqi olamga nisbatan mustaqil bo'ladi va o'z davlatini shu mustaqillik asosida tuzadi. Shu bois suverenitet to'g'risida alohida to'xtalib o'tish joiz.

Davlat suvereniteti eng avvalo, millat suvereniteti demakdir. U shaxs mustaqilligini, huquqlarini kafolatlaydigan va millat hukmronligini to'liq ta'minlaydigan ijtimoiy-siyosiy hodisadir. Millat suvereniteti birinchi navbatda uning siyosiy jihatdan o'z-o'zini boshqarishida qadimdan egallab kelgan hudud va undagi foydali qazilmalarga egalik qilishida, o'zi tanlagan davlat hokimiyatida hamda milliy fuqarolikda namoyon bo'ladi. Shuningdek, inson suvereniteti ham davlat suverenitetining muhim qismi hisoblanadi. U fuqaroning yashashga, mustaqil dunyoqarashga bo'lgan huquqi bilan belgilanadi va zulmga, adolatsizlikki, ochlikki, shaxs erkinligining buzilishiga qarshi kafolatlar majmuini o'z ichiga oladi. Respublikamiz Prezidenti Islom Karimovning quyidagi so'zlari davlat va uning fuqarosi o'rtasidagi munosabatlarni zamonaviy talqin etishda muhim ahamiyatga ega.

«Inson va davlat o'rtasidagi munosabatlarda inson manfaatleri ustuvor bo'lishi kerak — deb yozadi Islom Karimov. — Davlat hokimiyatining barcha tarmoqlari o'z faoliyatini inson huquqlarini himoya qilish va qo'riqlash ishiga safarbar qilgandagina o'z vazifasini to'g'ri ado etgan hisoblanadi. Bu qoidani hamma tan olishi, bu qoidaga hamma itoat qilishi shart»¹.

Shunday qilib, suveren davlat inson huquqlarini, shaxs nomusi va qadr-qimmattini himoya qilishni o'zining asosiy vazifasi deb biladi, uning yuksak axloqiy mohiyati ham ana shunda.

Biz mustaqillikka erishganimizdan keyin o'z davlatimizni qadimiy davlatchiligimizning eng yaxshi an'analari bilan birga zamonaviy demokratik tamoyillar asosida qurishga kirishdik. Davlatimiz ham ma'naviy-axloqiy, ham jismoniy tarbiyaga katta ahamiyat berib kelmoqda. 2000-yilning «Sog'lom avlod yili», 2001-yilning «Onalar va bolalar yili», 2008-yilning «Yoshlar yili» deb atalgani bejiz emas, yosh avlod tarbiyasi bizda davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan. Mana, ko'rinishidan juda oddiy bir misol. O'zini eng insonparvar davlat deb e'lon qilgan Sho'rolar Ittifoqi bunyodga kelganidan boshlab, deyarli yarim asr mobaynida bola tug'ilgach, onani uch oy ishdan ozod qilardi;

¹ I.A. Karimov. Vatan sajdagoh kabi muqqaddasdir. T., «O'zbekiston», 1996, 17-b.

ona uch oylik chaqaloqni bog'chaga tashlab, ishga chiqishga majbur bo'lardi, aks holda u buyruq bilan ishdan bo'shatilardi. Keyinchalik bu tarbiya ta'tili 1 yil qilib belgilandi. Bizning davlatimiz esa tashkil bo'lgani barobaridayoq bola tarbiyasini yuksak ijtimoiy-axloqiy hodisa sifatida e'tirof etib, yangi tug'ilgan bola tarbiyasi uchun onaga 3 yilgacha muddat berdi. Uch yilgacha onaning ish joyi saqlanib turadi. Shu birgina misolning o'ziyoq totalitar tuzum davlati bilan demokratik davlat naqadar katta farq qilishini ko'rsatib turadi. Totalitar tuzum davlati yolg'on, aldov – axloqsizlik instituti. Biz tanlagan demokratik davlatning asosida esa yuksak axloqiylik yotadi.

Nazorat uchun savollar

1. *Nikoh nima?*
2. *Nikoh va muhabbatning o'zaro munosabatlari haqida nimalarni bilasiz?*
3. *Oilaviy muhit deganda nimani tushunasiz?*
4. *An'anaviy va yangicha oilaning farqi nimada?*
5. *Fuqarolik jamiyatining axloqiy va huquqiy asoslari haqida nima deya olasiz?*
6. *Fuqarolik jamiyatining shakllanishida mahallaning roli qanday?*
7. *Fuqarolik jamiyati bilan davlatning o'zaro munosabatlari nimalarni o'z ichiga oladi?*
8. *Davlatni Hegel qanday ta'riflaydi?*
9. *Davlat suvereniteti deganda nimani tushunasiz?*
10. *Davlat va shaxs munosabatlari to'g'risida nimalarni bilasiz?*

ADABIYOTLAR

1. I.A. Karimov. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. T., «Ma'naviyat», 2008, 52–64; 76–101.
2. F. Musayev. Uch tayanch yoxud adolatli jamiyatning muhim shartlari. «Hayot va qonun» jurnali, 2002.
3. Fitrat. Tanlangan asarlar. IV jild. T., «Ma'naviyat», 2006, 214–316-b.
4. A. Sher. Axloqshunoslik. T., O'AJBNT – «Yangi asr avlodi», 2003, 235–242-b.
5. Гегел Г. Философия права. М., «Мысл», 1990. С. 200–278.

XIV BOB AXLOQIY MADANIYAT

REJA

1. *Muomala odobi.*
2. *Etiket.*
3. *Kasbiy odob.*
4. *Axloqiy tarbiya hamda uning yo'llari va vositalari.*

Tayanch tushunchalar

Axloqiy madaniyat, Muomala odobi, Suhbat, Imo-ishora, Etiket, Kasbiy odob, Axloqiy tarbiya, Axloqiylik, Tarbiyalanuvchi, Komil inson, Namunaviylik.

Madaniyatning turlari ichida, xususan ma'naviy madaniyat doirasida axloqiy madaniyat o'zining nihoyatda keng qamrovliligi bilan ajralib turadi. Uning shaxs hayotida voqe bo'lishi xilma-xil omillar vositasida ro'y beradi. Chunonchi, hayotiy tajriba, tarbiya, axloqiy ta'lim, san'at ana shunday vositalardan hisoblanadi. Axloqiy madaniyat shaxsga o'zgalar bilan munosabatda an'anaviy axloqiy qonun-qoidalaridan ijobiy foydalanishni, ularga zamonaviylik nuqtayi nazardan yondashishni, ezgulik bilan yovuzlikning farqiga borishni va egallagan axloqiy bilimlarini samarali tatbiq etishga o'rgatadi. Qisqasi, u shaxsning jamiyat axloqiy tajribalarini egallash va ulardan o'z tajribalarida foydalanishi, o'z-o'zini muntazam takomillashtirib borishi singari jihatlarni qamrab oladi; shu bilan shaxs axloqiy taraqqiyotining belgisi hisoblanadi hamda davlat va jamiyatdagi axloqiy darajani yuksaltirishga xizmat qiladi.

Axloqiy madaniyat doimo zamonaviydir. Ya'ni, u muayyan zamon erishgan axloqiy yutuqlar yoxud darajaning shaxs axloqiy hayotidagi ko'rinishidir. To'g'ri, u, yuqorida aytganimizdek, ma'naviy axloqiy qadriyatlarni butunlay inkor etmaydi, lekin ularning zamonaviy shakllarda namoyon bo'lishini ta'minlaydi. M. mulozamat, takalluf va murojaat odobini olaylik. Bu axloqiy qadriyatlar qadimdan mavjud. Lekin ularning bugungi kundagi shakllari, deylik, Navoiy davridagidan farq qiladi. Garchand, u davrdagi mulozamat, takalluf va murojaat odobi o'z mohiyatini saqlab qolgan bo'lsa-da, bugun ulardan o'sha shakllarda foydalanish erish tuyuladi, hazilomuz-kulgili ko'rinadi, hatto istehzoli-kinoyaviy urg'u kasb etadi.

Biz yuqorida madaniyatning keng qamrovlilik xususiyatini ta'kidlab o'tdik. Zotan madaniyatning biror sohasi yo'qki, unda axloqiy madaniyat bevosita yoki bilvosita ishtirok etmagan bo'lsin. U iqtisodiy madaniyatmi, tibbiy madaniyatmi, estetik madaniyatmi, baribir axloqiy madaniyatsiz mavjud bo'lolmaydi. Hammasida axloqiy madaniyat muomala odobi, etiket, kasbiy odob ko'rinishlarida nafaqat ishtirok etadi, balki ma'lum ma'noda ularning yashash shartini belgilab beradi. Insonlar toki jamiyat bo'lib hayot kechirar ekanlar, ular bir-birlari bilan axloqiy munosabatga kirishmay yashashlarining iloji yo'q. Axloqiy madaniyat ana shu munosabatning asosi, mohiyatini tashkil etadi.

Axloqiy madaniyat axloqiy tafakkur madaniyatining qator unsurlarini o'z ichiga oladi. Ana shunday eng muhim unsurlardan biri — muomala odobi.

1. Muomala odobi

Axloqiy madaniyatning eng muhim unsurlaridan biri — muomala odobi. U, mohiyatan, o'zaro hamkorlikning shakllaridan biri. Inson zoti bir-biri bilan hamkorlik qilmasdan, o'zaro tajriba almashmasdan, bir-biriga ta'sir ko'rsatmasdan rosmiyan yashashi mumkin emas. Muomala odam uchun ehtiyoj, zarurat, sog'lom kishi usiz ruhan qiynaladi, kayfiyati tushib boradi. Bu o'rinda buyuk ingliz yozuvchisi Daniyel Defo qalamiga mansub mashhur «Robinzon Kruzoning sarguzashtlari» asarini eslashning o'ziyoq kifoya: Jumaboyni topib olgan Robinzonning naqadar quvonishiga ham sabab ana shunda.

Muomala odobi boshqa kishilar qadr-qimmatini, izzatini joyiga qo'yishni, an'anaviy axloqiy-me'yoriy talablarni bajarishni taqozo etadi. Shuning barobarida, u insondagi yaxshi jihatlarni namoyon etishi, ko'zga ko'rsatishi bilan ham ajralib turadi. Uning eng yorqin, eng sermazmun va eng ifodali namoyon bo'lishi so'z, nutq vositasida ro'y beradi. So'zlash va tinglay bilish, suhbatlashish madaniyati muomalaning muhim jihatlari tashkil etadi. Shu bois muomala odobi o'zini, eng avvalo, shirinsuxanlilik, kamsuqumlik, bosiqlik, xushfe'llilik singari axloqiy me'yorlarda namoyon qiladi.

Darhaqiqat, muomala odobida muloqotning asosi bo'lmish til katta ahamiyatga ega. Zero, odamlar bir-birlarini til orqali tushunadilar, til vositasida o'z fikrini o'zgaga yetkazish ma'lum ma'noda san'at. Zarur so'zni topish, muayyan holatga mos keladigan ifodaviy vositalarni

qo'llash, fikrni jumlaviiy jihatdan to'g'ri ifodalash, aniq, bosiq, salobat bilan so'zlash hamsuhbatingiz yoki tinglovchining diqqatini tortishda muhim rol o'ynaydi, so'zlovchining nutq madaniyati darajasini ko'taradi. Muomala odobida tilning sofliigi masalasi ham muhim. Til sofliigi buzilishining asosiy uch xil ko'rinishi mavjud: birinchisi — bir tilda so'zlashayotib, ikkinchi tilga o'tib ketish, to'g'rirog'i, birvarakay «ikki tilda» so'zlashish, misol qilib, ikki talabaning so'zlashayotganda o'zbek tilida rus tiliga, rus tilidan o'zbekchaga muntazam o'tib turishini olish mumkin, bu ba'zilar uchun odatiy hol bo'lib qolgan. Ikkinchisi — bir tilda so'zlashayotib, ikkinchi tildagi so'zlarni, ayniqsa jargonlarni ishlatish. M., «davay», «koroche», va h.k. Til sofliigining uchinchi buzilishi esa bir tilda so'zlashgan holda o'sha tildagi «parazit» so'zlarni qo'llashda ko'rinadi. M., «anaqa» «haliginday» va h.k. Muomaladagi bunday til sofliigining buzilishlari hamsuhbatlarga bilinmasa ham, chetdan kuzatgan odamga nihoyatda xunuk ko'rinadi.

Muomala odobida «siz» va «sen»ning o'z o'rnida qo'llanilishi ham ahamiyatga ega. Xususan, ota-ona, aka-opa yoki boshqa yoshi katta odamlar uchunchi shaxs bo'lganida ularga nisban birlikdagi «u» olmoshini emas, hurmatni anglatuvchi «ular» yoki «u kishi» shaklini qo'llash odobdan. M., «Otam shunday dedi» emas, «Otam shunday dedilar», «U kishi shuni xohlayaptilar» va h.k.

Suhbat paytida tinimsiz harakatda bo'lib turish, qo'lni paxsa qilib gapirish yoki suhbatdoshining yoshini nazarga olmay, uni oyoqni chalkashtirib o'tirgan holda tinglash, birov jon kuydirib so'zlayotganda esnash v.b. shunga o'xshash holatlar ham muomaladagi odobsizlikni bildiradi.

Muomala odobining yana bir «ko'zgusi», bu — insoniy qarash, nigoh, so'zsiz — noverbal harakatlar. Ma'lumki, odamning qarashida, yuz ifodasida, qo'l harakatlarida uning qay sabablardandir tilga chiqmagan, so'zga aylanmagan hissiyoti, talablari o'z aksini topadi. Chunonchi, suhbatdoshining gapini oxirigacha eshitmay, qo'l siltab ketish — muomaladagi madaniyatsizlikni anglatadi. Ba'zan qarab qo'yishning o'zi so'zdan ham kuchliroq ta'sir ko'rsatadi. Deylik, bir quruvchi usta o'z shogirdining xatti-harakatlaridan noroziligini bildirish uchun bosh chayqab, jilmayib qo'yishi mumkin. Ikkinchi usta esa, bir lahza o'grayib qarash bilan munosabatini ifodalaydi. Birinchi usta yuz ifodasi va xatti-harakati bilan: «Obbo shovvoz-ey, sal shoshilibsan-da, ha, mayli, zarari yo'q, shunaqasi ham bo'ladi», degan ma'noni anglatasa, ikkinchi ustaning

qarashidan: «Yana ishni rasvo qilibsang, padarlar nat, qachon odam bo'lasang?!», degan so'zlarni uqish mumkin. Shubhasiz, birinchi usta muomalada odobga rioya qilgan bo'lsa, ikkinchisi uning aksi — shogirdining emas, o'zining odobsizligini ko'rsatmoqda.

Umuman olganda, muomala odobi kishilarning nasihat qilmasdan va odob o'rgatmasdan bir-biriga ta'siri, tarbiya va o'z-o'zini tarbiya vositasi sifatida diqqatga sazovor. Shu sababli yoshlarimizda muomala odobini shakllantirish hozirgi kunda jamiyatimiz oldida turgan muhim vazifalardan. Bunda ota-onaning, mahalla-ko'yning ta'siri katta. Undan foydalana bilish kerak. Zero, axloqiy komillikka erishish muomala odobini egallashdan boshlanadi.

2. Etiket

Axloqiy madaniyat yaqqol ko'zga tashlanadigan munosabatlar ko'rinishidan biri, bu — etiket. U ko'proq insonning tashqi madaniyatini, o'zaro munosabatlardagi o'zini tutish qonun-qoidalarining bajarilishini boshqaradi. Agar muomala odobida inson o'z munosabatlariga ijodiy yondashsa, ya'ni bir holatda bir necha xil muomala qilish imkoniga ega bo'lsa, etiket muayyan holat uchun faqat bir xil qoidalashtirib qo'yilgan xatti-harakatni taqozo etadi.

Etiketning qamrovi keng, u, ma'lum ma'noda, xalqaro miqyosda qabul qilingan muomala qonun-qoidalarini o'z ichiga oladi. Masalan, siyosiy arbob etiketi, mehmondorchilik etiketi va h.k. Etiketga rioya qilishning mumtoz namunasini biz tez-tez televizor ekrani orqali ko'rib turamiz. Prezidentimiz Islom Karimovga xorijiy mamlakatlar elchilarining ishonch yorliqlarini topshirish marosimlarini eslang. Unda faqat bir xil holat, xalqaro miqyosda o'rnatilgan qoida hukmron. Uni Prezidentning ham, elchilarning ham buzishga haqqi yo'q. Yoki juda oddiy, kichkina bir misol: dasturxonda tanovul payti, pichoqni o'ng qo'lda sanchiqni chap qo'lda ushlash zamonaviy mehmondorchilik etiketining qat'iy qoidalaridan biri sanaladi — uni buzish atrofdagilarda hayrat va istehzo uyg'otadi. Shu bois etiketni odat tusiga aylantirilgan, qat'iyalashtirilgan muomala odobi deyish ham mumkin.

Etiketning bunday zamonaviy ko'rinishlari bilan birga, shunday milliy-an'anaviy shakllari ham borki, ularsiz millat madaniy hayotini tasavvur qilish qiyin. Masalan, salomlashish odobini olib ko'raylik. Etiketning bu turiga ko'ra, ko'chadan o'tib ketayotgan odam, ko'cha

bo'yida o'tirganlar yoki turganlarga salom berishi kerak, salom berganda o'ng qo'l chap ko'krakda, yurakning ustida turishi, bosh esa yengil ta'zimga egilishi lozim. Ko'rishish etiketida esa qo'lning uchini berib salomlashish ko'rishayotgan odamga nisbatan ginaxonlik, xafagarchilikni bildiradi — odobdan emas. Ko'rishganda yosh yoki martaba nuqtayi nazaridan katta kishi birinchi bo'lib qo'l uzatishi lozim; ayollar bilan ko'rishganda ham erkak kishi tomondan shunday etiket qoidasi bajarilmog'i talab qilinadi.

Milliy mentalitetda marosimlar etiketi, ayniqsa katta ahamiyatga ega. To'y marosimida, xususan, qiz bilan ota-onaning xayrlashuvi, nikoh kechasiga kirib kelishda kuyovning kelinni chap tomonda tutib, to'yxonaga boshlab kirishi va h.k. etiket qonun-qoidalari to'liq bajarilishi lozim. Yoki aza marosimida fotihaga kelgan odamlarni milliy to'n va do'ppi kiygan, belbog' bog'lagan holda, qo'l qovushtirib, boshni bir yonga quyi tutgan tarzda kutib olish qat'iy qoidaga asoslanadi. Bular, bir qarashda, etiketning milliy yoki kasbiy udum, odat, rasm-rusumlardan farqi yo'q ekan, degan taassurot qoldirishi mumkin. Bu yuzaki, yolg'on taassurot. Chunki udum, odat, rasm-rusumlar muayyan darajada erkinlikka ega, ba'zan ularni bajarmaslik ham mumkin. Lekin etiketda buning imkoni yo'q — etiket qonun-qoidalari majburiylik tabiatiga ega.

Etiketning yana bir alohida jihati bor: unda odob bilan go'zallikning uyg'unligini ko'rishimiz mumkin, qat'iy odob qonun-qoidalari chiroyli xatti-harakatlar vositasida amalga oshiriladi. Demak, etiket estetika bilan ham bog'liq, aniqrog'i, o'zni tutish estetikasi talablariga javob beradi.

Shunday qilib, etiket — takallufning mayda-chuyda jihatlarigacha ishlab chiqilgan odob qoidalari sifatida ijobiy, kishining ko'zini quvontiradigan muomala hodisasi. Lekin, ayni paytda, u asl axloqiy asosini yo'qotgan majburiy mulozamat tarzida ham namoyon bo'ladi: etiket qoidalarini bajarayotgan kishi aslida o'z xohish-ixtiyoriga qarshi ish ko'rayotgan bo'lishi ham mumkin. Bu jihatdan u munofiqlikning bir ko'rinishiga aylanadi. Masalan, siz biror yoqqa shoshilib, darvozadan chiqdingiz, deylik. Ro'parangizda tanishingiz yoki qo'shningiz uchraydi. Siz ko'rishib, hol-ahvol so'rashib, so'ng sharqona etiketga rioya qilib uni: «Qani uyga kiramiz, choy qilamiz, bir hangomalashamiz», deb ichkariga taklif qilasiz. Lekin, aslida, siz uning uyga kirishini aslo istamaysiz, vaqtingiz yo'q, hatto, shu uchrashganda ketgan vaqtingizni o'ylab, pitirlab turibsiz. Demak, siz o'z istagingizga qarshi, etiket-

mulozamat yuzasidan yolg'on gaplarni aytasiz, xunuk eshitilsa ham na chora — munofiqlik qilasiz. Shunga qaramay, umuman olganda, etiket shaxsni muayyan tartib-qoidaga, qanday ichki ruhiy sharoitda bo'lmasin, bosiqlikka, muloyimlikka va sabr-toqatga o'rgatishi bilan ahamiyatlidir.

3. Kasbiy odob

Axloqiy madaniyat kasbiy odobda ham yaqqol ko'zga tashlanadi. Chunki inson voyaga yetib, bir kasbning boshini tutgach, o'z kasbi doirasida odamlar bilan muntazam munosabatda bo'ladi. Bu munosabat, bir tomondan, hamkasabalar davrasida ro'y bersa, ikkinchi jihatdan, u kasb talabiga binoan uchrashadigan turli toifadagi odamlar bilan yuzaga keladi. Ayni paytda, kasbiy odob axloqiy madaniyatning eng yuksak shakllaridan biri; uning jamiyat axloqiy hayotidagi o'rni yuksak. Shu bois kasbiy odobga bafurjaroq to'xtalish joiz.

Har bir jamiyatda muayyan guruhlar borki, egallagan kasblari ularni boshqa jamiyatdoshlariga nisbatan imtiyozli darajaga olib chiqadi. Ko'pchilik jamiyat a'zolarining hayot-mamotlari, salomatligi, ma'naviy sog'lomligi, huquqiy himoyasi, ilmiy salohiyatining namoyon bo'lishi kabi omillar o'shanday imtiyozli kasb egalarining kasbiy burch mas'uliyatini qay darajada his etishlariga, halollik va vijdon yuzasidan ish ko'rishlariga bog'liqligi hammaga ma'lum. Chunonchi, tabobat xodimini, jarrohnı olaylik. Deylik, u har bir operatsiya kunida bir necha kishini hayotga qaytaradi; yuzlab odamlar uning yordamiga muhtoj, unga umid va ishonch, ilinj bilan qaraydilar. Bordi-yu, shaxsiy manfaat yo'lida jarroh o'z bemoriga xiyonat qilsa-chi, ya'ni, uni qasddan halok etsa-chi? Kim uni shunday qilmasligini kafolatlaydi? Yoki jurnalistni olaylik. U shaxsiy manfaati yo'lida, kasbining kamyobligidan foydalanib, begunoh kishilarni ma'naviy azobga qo'yishi, atayin jamiyat oldida sharmanda qilishi va shuning hisobiga o'zining ba'zi bir muammolarini hal qilib olishi mumkin emasmi? Mumkin. Zero, to haqiqat yuzaga chiqquncha nohaq tanqidga uchragan shaxsning adoi tamom bo'lishi hech gap emas. Xo'sh, jurnalistning shunday qilmasligini kim kafolatlaydi?

Shu bois boshqalarning qo'lidan kelmaydigan ishlarni bajara oladiganlar faoliyatida o'zboshimchalik, manfaatparastlik, xudbinlik va kasbni suiiste'mol qilish singari illatlarga yo'l qo'ymaslik uchun, shuningdek, ular axloqiy darajasini yuksak bosqichda turishini ta'minlash maqsadida ko'p hollarda o'zaro qoidalar majmui yaratilgan. Bu qoidalar

majmui, odatda, qasamyod yoki me'yorlar ko'rinishini olgan. Uni buzish o'ta odobsizlik va axloqsizlik, hatto jamiyatga xiyonat tarzida baholanadi. Bunday qasamyodlar juda uzoq tarixga ega. Misol tariqasida hozirgi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan Qadimgi Yunon hakimi Hippokrat (milodgacha V-IV asrlar) tomonidan qisqa va lo'nda shaklda tuzilgan, tabobat xodimlari kasbiy odobi qonun-qoidalari jamlangan mashhur «Hippokrat qasami»ni keltirish mumkin.

Tarixda o'z dushmanini davolagan tabiblar ham ko'p uchraydi. Chunonchi, qadimgi hind eposi «Ramayana»da (II asr) behush yotgan Lakshman boshida turgan devlar shohining xos tabibi kechinmalari shu jihatdan muhim. Tabib oldida ikki yo'l bor edi: biri — saltanat dushmanini muhtoj bemor sifatida davolash, ikkinchi yo'l davolashdan bosh tortish bilan uni o'limga mahkum etish. Tabib uzoq mulohazadan so'ng tabiblik odobi qoidalariga bo'ysunishni — Lakshmanni davolashni afzal ko'radi. Zero, kasbiy odob qonun-qoidalari talabiga ko'ra, bemor to'shagi ustidagi tabib uchun do'st yoki dushman degan tushunchalar o'z ma'nosini yo'qotadi, uning qoshida faqat tibbiy yordamga intizor, shafqatga muhtoj, zaif inson yotadi. Davolanib hayotga qaytgan Lakshman devlar mamlakatining tengsiz buyuk jangchisi va saltanat valiahdi Indirjiddni jangda halok etadi hamda tabib fuqaro bo'lgan Lanka davlatining tanazzuliga yo'l ochadi. Lekin, kitobxon tabibni xiyonatkor yoki sotqin demaydi, aksincha, uning ma'naviy jasoratiga, halolligiga, kasbiy burchiga sodiqligiga hayrat bilan tasannolar o'qiydi.

Yoki mashhur rus olimi akademik Andrey Saxarovning taqdirini olaylik. Buyuk nazariyotchi, fizik, termoyadro sohasida tengi yo'q mutaxassis, vodorod bombasining asosiy kashfiyotchisi, Vatan mudofaasini mustahkamlashdagi xizmatlari uchun o'nlab orden va medallar sohibi, ikki marta Sotsialistik Mehnat Qahramoni, obro'li, badavlat bu insonga nima yetishmasdi? Nega u hammasidan kechishga — ommaviy qirg'in qurollari, jumladan, o'zi yaratgan vodorod bombasi sinovlariga ochiq bayonotlar bilan qarshi chiqishga ahd qildi? Natijada qatag'onlarga asoslangan sho'rolar tuzumi uni ilmiy jamoatchilikdan ajratib, poytaxtdan olisdagi Rossiya shaharlaridan biriga badarg'a qildi, uning nomini matbuotda yoki kitoblarda qayd etilishini taqiqladi. Vaholanki, u hammadan izzatliroq yashay olishi mumkin edi. Saxarov yuksak axloq yo'lini tanladi — olimlik burchi, odobi talablarini bajarishni har qanday boylik, izzat-ikromdan baland qo'ydi. Buyuk olim o'z kashfiyoti insonning eng oliy huquqi bo'lmish — yashash huquqiga

rahna solishi mumkinligi va qisman solayotgani uchun uni amalda qo'llanilishiga qarshi kurashdi. U sho'rolar hukumati va mafkurachilari tomonidan o'zining Vatan mudofaasi quvvatini susaytirishga harakat qilgan salkam xiyonatkor fuqaro deb e'lon etilishiga, boshiga behisob tuhmatlar, ta'na-dashnomlar yog'dirilishiga sabot bilan chidadi, ahddidan qaytmadi, yovuzlik saltanati qo'lida o'z olimlik iste'dodining qo'g'irchoq bo'lishiga, harbiy murvatga aylanishiga yo'l qo'ymadi. Oxir-oqibatda u inson huquqlarining jahon tan olgan eng buyuk himoyachilaridan biri sifatida butun insoniyat tahsiniga sazovor bo'ldi. Bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin.

Bulardan tashqari, muallimlik odobi, huquq-tartibot xodimlari odobi, muhandis odobi singari birqancha kasbiy odob turlari borki, ular ham jamiyatda axloqiy munosabatlar silsilasida muhim ahamiyatga ega. Shuni aytish kerakki, barcha kasbiy odob qonun-qoidalarining ta'sir doirasi, miqyosi bir xil emas. Ba'zi bir kasbiy odobning buzilishi oddiy odobsizlik doirasidan chiqib, axloqsizlikka aylanib ketadi. Masalan, rahbarlik odobidagi ba'zi nuqtalarga to'xtalaylik. Rahbar quyi lavozimdagilarga mensimay, qo'pol munosabatda bo'lishi, o'ziga ishonib topshirilgan hudud yoki tashkilotdagi oddiy odamlar arz-dodiga, orzu-istaklariga to'ralarcha qarashi odobsizlikka kirsam, uning shaxsiy boylik orttirishi yo'lida korrupsiya vositasida mamlakat, viloyat yoki tashkilot manfaatlarini qurbon qilishi axloqsizlik, nafaqat rahbarlik kasbiga, balki Vatanga ham xiyonat tarzida baholanishi mumkin. Ba'zan kasbiy odobning kasbiy axloq deb atalishi ham ana shundan.

Rahbarlikning axloqiy jihatlari, rahbar borasida Islom Karimovning mana bu fikrlari bag'oyat ibratlidir: «Oddiy odamlarning rahbarlarga munosabati ikki fuqaro o'rtasidagi munosabatgina emas. Ayni paytda u jamiyatda qaror topadigan ma'naviy-ruhiy, siyosiy-axloqiy muhitni ham yaratadi... Haqiqiy rahbar odamlarning ko'ngliga yo'l topib, ularni ezigulikka, yaxshilikka, yaratishga da'vat etadi»¹.

Yuqorida keltirilganlardan ko'rinib turibdiki, kasbiy odob muammosi, ba'zilar o'ylaganidek, axloqshunoslikning mayda masalalaridan emas. Uni har tomonlama o'rganish, kasbiy erkinlik va kasbiy burch munosabatini tadqiq etish XXI asr axloqshunosligida muhim o'rin egallayajak. Zero, kasbiy odob shaxs va jamiyat axloqiy hayotida o'zini

¹ I.A. Karimov. Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz. T., «O'zbekiston», 1999, 77-b.

amaliy axloq tarzida namoyon etuvchi ma'naviy hodisa sifatida baholanishi lozim.

4. Axloqiy tarbiya hamda uning yo'llari va vositalari

Insonning axloqiy hayoti uning axloqiy tarbiyasi bilan chambarchas bog'liq. Zero, axloqiy tarbiya insonning shaxs bo'lib yetishuvini ta'minlaydigan uzluksiz jarayonlardan biri. Unda individ axloqiy qadriyatlarni anglab yetadi, o'zida axloqiy fazilatlarni barqaror etadi, axloqiy tamoyillar va me'yorlar asosida yashashga o'rganadi.

Axloqiy tarbiya insoniyat tarixi mobaynida ikki muhim masalaga javob izlaydi: bulardan biri — qanday yashamoq kerak, ikkinchisi — nima qilmog'-u, nima qilmaslik lozim. Ana shu savollarga javob izlash jarayoni axloqiy tarbiyaning amaliy ko'rinishidir.

Tarbiya ona qornidan boshlanadi degan gap bor. Uning asl ma'nosi, avvalo, ota-onaning o'zi axloqiy tarbiya ko'rgan bo'lishi kerak degani. Zero, qush inida ko'rganini qiladi: ota-ona oilada yuksak axloq namunasini ko'rsatishi lozim.

Shuni ham alohida ta'kidlash joizki, axloqiylik insonda faqat axloqiy tarbiya vositasidagina vujudga keladi, degan moddiyatchilik qarashlari ko'p yillar mobaynida hukmronlik qilib keldi. To'g'ri, axloqiy tarbiyaning ahamiyati nihoyatda katta. Lekin axloqiylik insonga uning insoniylik belgilaridan eng muhimi sifatida ato etilgan ilohiy ne'mat. Shu ma'naviy ne'mat asosni axloqiy tarbiya yordamida takomillashtiramiz. Aks holda maymun va itlardan ham axloqiy mavjudot tarbiyalab yetkazishimiz mumkin bo'lur edi.

Shunday qilib, axloqiy tarbiya inson farzandini takomilga, komillikka yetkazish yo'llaridan biri. Uning vositalari ko'p. Ularning bir qismi an'anaviy tarbiya vositalari bo'lsa, yana bir qismi zamonaviy vositalar. Odatda, har ikki turdagi vositalardan foydalaniladi. Chunonchi, maktabgacha bo'lgan axloqiy tarbiyada ertak va rivoyatlar vositasidagi an'anaviy tarbiya bilan o'yinchoqlar va o'yinlar vositasidagi zamonaviy tarbiya muvaffaqiyatli qo'llaniladi; bunda bola qizg'anchilik, g'irromlik qilmaslikka, halol bo'lishga o'yinlar yordamida da'vat etiladi. Bolalar axloqiy tarbiyasida televideniye, radio, qo'g'irchoq teatri, kino san'ati katta rol o'ynaydi.

Umuman, axloqiy tarbiyaning eng kuchli vositasi — san'at. Bu vosita aholining barcha tabaqasini, turli yoshdagi shaxslarni qamrab oladi. Ayniqsa, san'atning badiiy adabiyot turi keng qamrovli. Ertakdan tortib romangacha bo'lgan janrlarda chop etilgan asarlar shaxsning axloqiy

shakllanishida ulkan xizmat ko'rsatadilar. Ular orqali kitobxon tarbiyalanuvchi sifatida ezgulik va yovuzlik nimaligini badiiy idrok etadi; ideal tanlashda ham ularning ahamiyati katta. Bundan tashqari, badiiy adabiyotning bevosita axloqiy tarbiyaga mo'ljallangan hikoyatlar, rivoyatlar va nasihatlar majmualari borki, biz ularni, avval aytganimizdek, pandnomalar deb ataymiz: «Kalila va Dimna», «Qobusnoma», «Guliston», «Zarbulmasal» singari bunday mumtoz asarlar an'anaviy axloqiy tarbiya vositasi sifatida necha asrlardan buyon qanchadan qancha avlodlarga xizmat qilib keldi, bundan buyon ham shunday bo'lib qolajak.

Axloqiy tarbiyaning barcha zamonlar uchun dolzarb bo'lgan yo'li, bu — namunaviylik tamoyili. Oilada, avvalo, yuqorida aytilganidek, ota-ona bolaga axloqiy namuna bo'lishi kerak. Maktabda va oliy o'quv yurtida muallimlarning ta'lim berish usullaridan tortib, to «maydachuyda» xatti-harakatlarigacha o'z shogirdlari tomonidan shaxsiy namuna tarzida qabul qilinishini nazardan qochirmaslik lozim. Ustoz-shogirdlik munosabatlaridagi muomala odobi, halollik, rostgo'ylik yoshlar axloqiy tarbiyasi shakllanishini ta'minlovchi omillardandir.

Hozirgi paytda axloqiy tarbiyaning eng kuchli zamonaviy vositasi sifatida televideniye keltirish mumkin. U deyarli barcha san'at turlarida yaratilgan asarlarni ekranlashtirish va ekranda ko'rsatish imkoniga ega. Bundan tashqari, unda maxsus axloqiy tarbiyaga bag'ishlangan muntazam ko'rsatuvlar ham berib boriladi. O'zbek tilidagi «Otlar so'zi — aqlning ko'zi», «Rivoyat», «Oqshom ertaklari» singari ko'rsatuvlar bunga misol bo'la oladi. Shu bois televideniye hech qachon yengiltaklikni targ'ib etuvchi qo'shiqlar, salkam pornografik reklamalar, inson qalbini qattiqlashtiradigan «o'ldir-o'ldir»lardan iborat seriallar korxonasi bo'lib qolmasligi kerak.

Axloqiy tarbiya aslida axloqiy madaniyatning o'zagini tashkil etadi, biz ko'rib o'tgan muomala odobi, etiket, kasbiy odob singari axloqiy xatti-harakatlar uchun asos vazifasini o'taydi. Biroq u o'zini yetarli namoyon qilishi uchun ta'lim bilan doimiy aloqada bo'lishi shart. Shuning uchun biz ko'pincha «ta'lim-tarbiya» degan qo'shaloq atamani qo'llaymiz. Ta'lim-tarbiyada tarbiyalanuvchiga bola deb emas, bo'lajak komil inson deb qarash muhim. Shu o'rinda Prezident Islom Karimovning quyidagi gaplari bag'oyat diqqatga sazovor:

«Buning uchun har qaysi ota-ona, ustoz va murabbiy har bir bola timsolida avvalo shaxsni ko'rishi zarur. Ana shu oddiy talabdan kelib chiqqan holda, farzandlarimizni mustaqil va keng fikrlash qobiliyatiga ega bo'lgan, ongli yashaydigan komil insonlar etib voyaga yetkazish —

ta'lim-tarbiya sohasining asosiy maqsadi va vazifasi bo'lishi lozim, deb qabul qilishimiz kerak. Bu esa ta'lim va tarbiya ishini uyg'un holda olib borishni talab etadi»¹.

Shunday qilib, axloqiy tarbiyaning aqliy-ma'naviy va jismoniy tarbiya bilan qo'shib olib borilishi maqsadga muvofiq. O'shanda jamiyatimiz har jihatdan kamol topgan fuqarolik jamiyatiga aylanadi. Mamlakatimizda buning uchun barcha huquqiy-ijtimoiy shart-sharoitlar yaratilgan.

Nazorat uchun savollar

1. *Axloqiy madaniyatning o'ziga xosligi nimalarda ko'rinadi?*
2. *Verbal (so'z vositasidagi) muomala odobi deganda nimani tushunasiz?*
3. *Noverbal (so'zsiz, imo-ishora vositasidagi) muomala haqida nimalarni bilasiz?*
4. *Etiket nima?*
5. *Etiketning urf-odatlar, rasm-rusumlar bilan qanday aloqasi bor?*
6. *Kasbiy odobning axloqiy mohiyati nimada?*
7. *Qanday kasbiy odob turlarini bilasiz?*
8. *Axloqiy tarbiya haqida nima deya olasiz?*
9. *Axloqiy tarbiyaning asosiy vositalari deganda nimalarni tushunasiz?*
10. *Namunaviylik nima?*

ADABIYOTLAR

1. I.A. Karimov. Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch. T., «Ma'naviyat», 2008, 60–64; 128–158.
2. Barkamol avlod orzusi. T., «Sharq», 1999.
3. B. Husanov, B. G'ulomov. Muomala madaniyati. «Iqtisod-moliya», 2009.
4. A. Sher. Axloqshunoslik. T., O'AJBNT — «Yangi asr avlodi», 2003, 243–250-b.
5. Максимов А. Искусство общения или ремесло общения. М., 2006.
6. Словар по этике. М., Политиздат, 1989. С. 171; 221–222; 427–428.
7. Энциклопедия этикета. М., «РИПОЛ классик», 2005.
8. Ясперс К. Духовная ситуация времени. // Смысл и назначение истории. М., Политиздат, 1991. С. 288–418.

¹ I.A. Karimov. Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch. T., «Ma'naviyat», 2008, 61-b.

XV BOB

AXLOQSHUNOSLIKNING GLOBAL MUAMMOLARI

REJA

- 1. Axloqiy muhit.*
- 2. Biologik axloq.*
- 3. O'lim jazosi.*

Tayanch tushunchalar

Globallashuv, Axloqiy muhit, Biosfera, Noosfera, Biologik axloq, Ekologik axloq, Biotibbiy axloq, Evtanaziya, O'lim, O'lim jazosi.

Axloqshunoslik, ko'rib o'tganimizdek, o'ziga xos milliy-mintaqaviy xususiyatlarga ega ekani barobarida mohiyatan umumbashariy fanlar sirasiga kiradi. Shu bois uning shaxs, millat va muayyan jamiyatga taalluqli masalalari bilan birgalikda butun insoniyatga tegishli umumjahoniy muammolari ham mavjud. Zamonaviy til bilan aytganda, hamma sohada ro'y berayotgan globallashuv jarayoni bugun axloqshunoslikda ham o'z aksini topmoqda. Axloqshunoslikning qator global muammolari borki, ular haqida alohida to'xtalmaslikning iloji yo'q. Bu muammolardan biri, eng muhimi, sayyoramizda etosfera – axloqiy muhit davrini yaratish bilan bog'liq.

1. Axloqiy muhit

Ma'lumki, yuzlab asrlar mobaynida inson kichik biologik olam sifatida katta biologik olam ichida, uning bir parchasi, jonli organizmlar podshosi, oqil va hukmron qismi sifatida yashab keldi. XIX asrning oxiridan boshlab, ayniqsa XX asrda u o'z tafakkur quvvati bilan, ilmiy-texnikaviy yuksalishlar tufayli ana shu biosfera ichida noosferani – texnikaviy muhitni yaratdi. Mana, hozirgi kunda, qarang, ertalabdan kechgacha biz o'z texnikaviy kashfiyotlarimiz ichida yashaymiz – yeymiz, ichamiz, yuramiz, uxlaymiz, ularsiz hayotimizni tasavvur qila olmaymiz. Bular – metro, avtobus, televizor, radio, telefon, eskalator, pleyer, lift, kompyuter, poyezd, teploxod, gaz plitalari, elektr asboblari, zavodlar, lokatorlar, kimyoviy dori-darmonlar va h.k. Bugun video-telefonda gaplashar ekanmiz, yuzlab chaqirim naridagi suhbatdoshimizni

ko'rish va u bilan gaplashish uchun ot-ulovda yoki piyoda boradigan bo'lsak, necha kunlab yo'l bosishimiz kerakligi haqida o'ylab o'tirmaymiz, to'g'rirog'i, bu esimizga ham kelmaydi. Chunki, texnika bizning yashash muhitimizga aylanib qolgan.

Faqat bugina emas. Inson endilikda o'zi yashayotgan butun boshli sayyoraga ta'sir ko'rsata boshladi. Yer tarixida inson birinchi marta ulkan geologik kuch bo'lib maydonga chiqdi. Insoniy tafakkur biosferadagi o'zgarishlarning asosiy sababiga aylandi. Noosfera ta'limoti asoschilaridan biri buyuk rus-ukrain olimi V.I.Vernadskiy ilmiy tafakkur va inson mehnati ta'siri ostida biosfera yangi holat bo'lmish noosferaga o'tayotganligini, butun geologik davr mobaynida yaratilgan, o'z muvozanatlarida barqarorlashgan biosfera inson ilmiy tafakkuri bosimi ostida tobora kuchliroq va teranroq o'zgarishga kirishganini ta'kidlaydi: «Sayyoramiz yuzi — biosfera inson tomonidan ongli va asosan ongsiz ravishda keskin kimyoviy o'zgarishlarga duchor etilmoqda, — deb yozadi u. — Inson quruqlikning fizikaviy va kimyoviy havo qobig'ini, uning barcha tabiiy suvlarini o'zgartirmoqda... Hozir biz biosferadagi yangi geologik evolutsiya o'zgarishlarni boshdan kechiryapmiz. Biz noosferaga kirib boryapmiz».¹

Ana shu nuqtadan tafakkur o'zi nima degan muammo paydo bo'ladi. Bu haqda V.I.Vernadskiy shunday mulohaza bildiradi: «Tafakkur energiya shakli emas. U qanday qilib moddiy jarayonlarni o'zgartira oladi? Bu masalaning hanuzgacha ilmiy jihatdan yechimi topgan emas»².

Vernadskiyning hayratga solgan masala hozir ham o'sha-o'sha, hal etilmagan.

Xo'sh, tafakkur o'zi nima? U biologik hodisa bo'lmish insonda, uning ruhiy-fiziologik yaxlitlikdan iborat miyasida tug'iladi, lekin tug'ilishi bilan biologik qobiqdan chiqadi va tashqi muhitda energiyaga o'xshab nimanidir yaratadi. Endi inson bilan uning tafakkuri orasida muayyan masofa paydo bo'ladi, masofa uzoqlashgani sari tafakkurning mohiyati ayon bo'lib boradi: inson kutgan oqibat kutilgandan boshqacha mazmun kasb eta boshlaydi. Nega? Bizningcha, noosferada, yuqorida aytganimizdek, inson fikri narsalashadi, o'z intellektimiz narsalarga aylanib, bizni o'rab oladi. Insonning ichki tabiati muhit mavqeyini

¹ Вернадский В.И. Начало и вечность жизни М., «Сов. Россия», 1989. С. 186–187.

² O'sha manba, C.185.

egallab, tashqi tabiatga ta'sir ko'rsata boshlaydi va ko'p hollarda bundan eng avvalo, insonning o'zi ozor chekadi. Tafakkur biologik xususiyatga ega bo'lmagani uchun biologik muhitning o'rnini egallashga, uni asta-sekin siqib chiqarishga harakat qiladi. Bu harakat ma'lum nuqtadan o'tganidan so'ng esa o'z ijobiy xususiyatini yo'qota boradi va insoniyat uchun salbiy hodisaga aylana boshlaydi. Atom, vodorod, neytron bombalarining kashf etilishi, yadro kallakli ballistik raketalarining yaratilishi ana shunday salbiy hodisalardandir. Bundan tashqari, noosferaning paydo bo'lishi atmosferani, olamiy okeanni, yer osti va yer usti suvlarini, nabototni, hayvonotni, hatto insonni ich-ichidan kimyoviy zaharlanishga olib kelmoqda. Hozirgi kunda tirik organizmlarning, o'simliklarning, hayvonlarning ko'pgina turlari jisman yo'q bo'lib ketish arafasida turibdi. Ayniqsa, joy topolmay, okean bo'ylab kemalarda suzib yurgan radioaktiv chiqindilar yoki ularning kimsasiz go'zal orollarga ko'mib tashlanishi, kislota yomg'irlarining ko'payib borishi singari hodisalar bag'oyat xatarli. Afsuski, inson ko'ra-bila turib, o'zi o'tirgan shoxga bolta urishni to'xtatmayotir.

Bu muammolarning hal etilishi faqat atrof-muhitni kimyoviy zahardan ekologik tozalashnigina emas, balki, eng avvalo, global ma'noda, XXI asr kishisi ongini texnokratiya zaharidan forig'lantirishni taqozo etadi. Ya'ni, ular insoniyat oldida endilikda ekologik hodisa emas, balki tom ma'nodagi axloqiy muammolar sifatida ko'ndalang bo'lib turibdi. Mashhur avstriyalik etolog olim, Nobel mukofoti laureati Konrad Lorensning: «Yoppasiga va tez yoyilib borayotgan jonli tabiatga begonlashish hodisasi uchun asosan sivilizasiyamiz kishisidagi estetik va axloqiy to'poslik aybdordir», – degan so'zlari shu nuqtayi nazardan diqqatga sazovordir¹.

Yuqorida aytilganlardan chiqadigan xulosa bitta: kelajakda inson o'zini va o'z sayyorasini muqarrar halokatdan qutqaraman desa – XXI asrda etosfera davriga o'tishi kerak; axloqiylik har birimiz uchun har qadamda bugungi texnikaviy muhit kabi zaruratga aylangandagina bunga erishish mumkin. Bunda axloqshunoslik fanining o'zni nihoyatda beqiyos.

¹ Лоренц К. Восемь смертных грехов цивилизованного человечества. Журнал «Вопросы философии» № 3, 1992. С. 42.

2. Biologik axloq

Yana bir muhim muammo, bu — biologik axloq. Mazkur hodisa so'nggi bir necha o'n yillik ichida sof tabobat muammosidan axloqiy muammoga aylandi: endilikda, birovning muayyan a'zosini boshqa bemorga jarrohlik operatsiyasi yo'li bilan o'tkazish orqali kishi hayotini saqlab qolish axloqiy nuqtayi nazardan qanday baholanadi, degan savol kun tartibida dolzarb bo'lib turibdi.

Biologik axloq deganda, odatda, bizda ham, jahon axloqshunosligida ham asosan tibbiy axloq, tabobat muammolariga doir axloqiy yondashuvlar tushuniladi, xolos. Bu unchalik to'g'ri emas. Bizningcha, biologik axloq muammolari ikki yo'nalishdan iborat: biri — insonlarning kichik biologik olam sifatidagi katta biologik olamga bo'lgan munosabatlari bilan bog'liq «tashqi», ikkinchisi — insonlarning o'z-o'ziga va o'zaro munosabatlaridagi tibbiyot bilan bog'liq «ichki» axloqiy masalalar.

Biz odatda «ekologik axloqshunoslik» deganimizda aynan birinchi hodisani nazarda tutamiz. Ikki biologik olamning munosabatlarini, ya'ni ekologik axloqiy muammolarni biologik axloq doirasida o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Hozirgi paytda ekologik axloqning insoniyat uchun naqadar muhimligini hamma biladi, lekin o'z bilganidan qolmaydi — muammoning murakkabligi shunda. Biz yuqorida noosfera, tafakkur borasidagi mulohazalarimizda ekologik buhronlarning ba'zi ko'rinishlariga to'xtalib o'tdik. Biroq, yana undan tashqari so'nggi paytlarda jahon bo'ylab sintetik jismlar ishlab chiqarish keng yo'lga qo'yilganligi, gibrid usulida hayvonot va ayniqsa o'simliklar yangi turlarining vujudga keltirilishi singari hodisalar ham ekologik ahamiyatga ega. Xo'sh, ular tabiat bilan singishib, uyg'unlashib keta oladimi, tabiat ularni o'ziniki qila biladimi? Bunga hozir javob topish qiyin, ehtimol kashfiyotlarimizning oqibatlari, yuqorida aytib o'tganimiz — muayyan tafakkur bilan inson orasidagi «masofaning uzoqlashib» borishi natijasida ayon bo'lar?..

Biologik axloqning ikkinchi yo'nalishi tibbiyot ilmi va amaliyotining tobora taraqqiy topib borishi bilan bog'liq.

Biz XII bobda to'xtalib o'tganimiz: totli o'lim — evtanaziya ham biotibbiy axloqning global muammolaridan. Xudoning ixtiyoridan tashqari o'limni ixtiyor qilgan kishi diniy nuqtayi nazardan kechirilmaydi. Chunki sabrli, bardoshli bo'lish, bu dunyo iztiroblarini toqat bilan boshdan kechirish insonning vazifasi. Lekin axloqiy jihatdan olib

qaraganda masala qanday baholanadi? Deylik, muayyan inson, bemor o'z kunlarining sanoqli ekanini, lekin bu kunlar sanoqsiz azoblar ichida o'tishini anglab yetadi. Shu bois u o'zining ana shu holatini juda yaxshi biladigan boshqa bir odam – shifokordan azoblariga chek qo'yishni so'raydi. Uning iltimosi va shu iltimosni bajarish uchun shifokor tomonidan qilingan xatti-harakatlarni qanday baholash mumkin? Bu xatti-harakatlarni insoniylik va insonparvarlikning ko'rinishi sifatida qabul qilish to'g'rimi? Umuman, evtanaziya axloqiylikmi, axloqsizlikmi? Bu muammo ham umumjahoniy miqyosda o'z yechimini kutmoqda.

Chunki, tabobat borasidagi so'nggi tadqiqotlar inson o'limi bir lahzada ro'y bermasligini, yurak urishi va nafas olish to'xtaganda ham, miya o'lmasa insonni o'ldi deyish mumkin emasligini isbotlab berdi. Dastlab miya qobig'i, undan keyin miya tanasi halok bo'ladi. Shundan keyingina insonni o'lgan deb hisoblash mumkin. Zero, hozirgi kunda toki miya o'lmas ekan, ko'pgina ichki a'zolarining yangi tabobat texnikasi vositasida ishlashda davom etishini ta'minlash va shu orqali muayyan muddatgacha insonda tiriklikning minimal darajasini saqlab turish mumkin. Demak, yurak yoki buyrakning ko'chirib o'tkazilishi hali o'lmagan odamning minimal tiriklikka bo'lgan huquqini poymol qilishdir. Buning ustiga, amerikalik neyroxirurg Pol Pirson o'z tajribalariga asoslanib, yurak ko'chirib o'tkazilganda ruh ham ko'chib o'tadi, degan fikrni bildiradi. Chunonchi, 19 yashar qizning yuragi 40 yashar erkakka o'tkazilganida, uning fe'l-atvorida juda katta o'zgarishlar ro'y bergan. Yoki 20 yashar qizning yuragi va o'pkasi 36 yashar ayolga o'tkazilganda ham shunga o'xshash o'zgarishlar yuzaga kelgan: ayolning kulishigacha o'zgarib ketgan. Axloqiy nuqtayi nazardan buni qanday izohlash mumkin?

Biologik axloqshunoslikning anchadan buyon ko'pchilikka ma'lum muammosi, bu – abort. Ma'lumki, to'rtinchi haftaning oxirida homilada dastlabki yurak urishi paydo bo'ladi. Sakkizinchi haftaning oxirida esa miya tanasining elektrofiziologik faolligini kuzatish mumkin. Demak, har qanday abort, xalq ta'biri bilan aytganda, jonlini jonsiz qilish, tirik organizmni tiriklikka bo'lgan huquqdan mahrum etishdir. Xo'sh, abortni axloqsizlik tarzida baholash kerakmi yo yo'qmi? Yoki AQSH olimlari tomonidan «inson zotini yaxshilashga» qaratilgan tadqiqotlarni olib ko'raylik. Ularda «yaxshilangan» – sog'lom, kuchli intellekt egasi bo'lgan odamlar hujayrasini ayol organizmidagi endi rivojlanishga kirishgan nisbatan «oddiy odam» hujayrasi o'rniga ko'chirib o'tkazish tajribalarini

olib borish mo'ljallangan. Ular amalda tatbiq etilsa, asta-sekinlik bilan insoniyat irsiyat jamg'armasining (genofondining) bir yoqlama o'zgarishiga olib kelishi shubhasiz. Rumo papasi buni inson zotiga, insoniy tabiatga aralashuv, uni zo'rlik yo'li bilan o'zgartirish, nafaqat katta gunoh, balki o'ta axloqsizlik deb atadi. Xo'sh, bunday tajribalarni qanday baholash kerak? Bu savollarga ham axloqshunoslik javob topmog'i lozim.

3. O'lim jazosi

O'lim, ma'lumki, axloqiy nuqtayi nazardan eng ulkan yovuzlik hisoblanadi. Ayniqsa majburiy o'lim. Shunga ko'ra, o'lim jazosining huquqiy jihatdan qo'llanilishi mohiyatan jamiyat tomonidan yovuzlikka qarshi yovuzlik bilan javob berishdir.

Payg'ambarimiz Muhammad alayhissalom islom dinining uch asosi borligini aytib, ularning birinchisi odam o'ldirmaslik ekanini ta'kidlaydilar. Buni imom G'azzoliy «Mukoshafat ul-qulub»da shunday keltiradi:

«Termiziy va boshqa hadischilar rivoyat qiladilar:

Rasululloh buyurdilarki:

... Islomning uch dasturi bor. Dinning tamoyili shular ustiga qurilgan. Kim shu asoslardan tashqari chiqsa, bu bilan u kofirlikka qarab ketgan bo'ladi:

- 1 — Qonni (odam o'ldirishni) halol hisoblasa;
- 2 — Ollohdan boshqa iloh yo'qligiga guvohlik (shahodat) bermasa;
- 3 — Farz bo'lgan namozni va ro'zani inkor etsa»¹.

Demak, inson hayoti eng oliy qadriyat ekani diniy nuqtayi nazardan ham nafaqat tan olinadi, balki birinchi o'ringa qo'yiladi.

O'lim jazosini kimlar qanchalik oqlashga harakat qilmasin, u — jinoyatchini jazolashdan ko'ra, undan o'ch olishga qaratilgan, qadim-qadimlardan kelayotgan xun olish tamoyilining «demokratlashgan», yangilangan shakli sifatida namoyon bo'ladi. Aslida esa, insonning muayyan jinoyatni sodir etgan xatti-harakatlari qoralanishi kerak, uning o'zi emas, u qilgan yovuzlik o'limga mahkum etilishi lozim — odamni emas, yovuzlikni o'ldirish oqilona ish emasmi?! Yovuzlikni o'ldirish, yovuzlik sodir etgan kishining uzoq muddatli yoki bir umrlik qamoqdagi vijdon azobi va tazarrusi bilan amalga oshirilgani durustmasmi?!

¹ G'azzoliy. Mukoshafat ul-qulub, 253-b.

Bu masalaning bir tomoni. Ikkinchi tomoni shundaki, nodemokratik tuzumlarda belgilangan o'lim jazosi kamdan kam hollarda adolatli hukm bo'lib chiqadi. Chunonchi, Lenin, Stalin, Franko, Hitler, Pol Potlar hukmronligida millionlab odamlarning qatl etilishi yoki shu yaqin-yaqinlarda, sho'rolar tuzumi davrida O'zbekistonda o'tkazilgan «Paxta ishi» deb nomlangan qatag'on paytida otishga hukm qilinganlarning taqdiri bunga yaqqol misol bo'la oladi. Ana shu davrlarda o'limga hukm qilinganlarning juda ko'pchiligi keyinchalik oqlandi, ular gunohsiz deb topildi. Lekin hukm ijro qilib bo'lingan: nohaq jazolangan — qatl etilgan insonlar adolat tantanasini ko'rolmaydilar.

Uchinchidan, hatto demokratik jamiyatlarda sudlarning hamma vaqt ham yuz foiz to'g'ri va adolatli hukm chiqarishiga kim kafolat beradi — hakamlar ham inson, hamma qatori xato qilishi mumkin. Jamiyatning keyingi pushaymonidan qatl etilgan odamga nima foyda?

Bu misollarning hammasida o'lim — tor huquqiy jazo doirasidan chiqib ketadi hamda tarixda aldangan, adashgan insoniyatning, jamiyatning va shaxsning axloqsizligi sifatida baholanadi. Shu jihatdan qaraganda, hozirgi paytdagi ko'pgina demokratik mamlakatlarda o'lim jazosining bekor qilinishini o'sha jamiyatlar axloqiy darajasi bilan bog'liq ijobiy hodisa deyish mumkin. Bizning mamlakatimizda ham bu borada dadil qadamlar qo'yilganligi — avval yosh nuqtayi nazaridan o'lim jazosini qo'llashning chegaralanganligi (60 yoshgacha), keyinroq esa uni butunlay bekor qilishga qaratilgan insonparvarlik harakatlari quvonarli voqea. Bu nafaqat bizga, balki Yer yuzidagi barcha mamlakatlarga taalluqli muhim, umumjahoniy muammo.

Shunday qilib, axloqshunoslik oldida ana shunday, tobora globallashib borayotgan axloqiy muammolarni hal etishda yetakchilik qilish vazifasi turibdi. Zero, mazkur global muammolarni bugungi kunda axloqshunoslikning ahamiyatini belgilab beruvchi barometrlar, deyishimiz mumkin. Chunki ular faqat milliy-mintaqaviy muammolar bilan dialektik aloqada hal etilishi mumkin. Ya'ni, axloqiy insondan, axloqiy insoniyatga o'tish qanchalik tez va samarali amalga oshsa, odamzod uchun o'zini ham o'z sayyorasini ham asrab qolish imkoni shuncha oson reallashadi.

Nazorat uchun savollar

- 1. Globallashuv atamasi nimani anglatadi?*
- 2. Axloqiy muhit nima?*

3. *Noosferaning biosferadan farqi nimada?*
4. *Biologik axloq tushunchasi o'z ichiga nimalarni oladi?*
5. *Biologik axloq deganda nima haqda fikr yuritish mumkin?*
6. *Ichki biologik axloq deganda nimani tushunasiz?*
7. *Evtanaziyaning (totli o'lim) oddiy o'limdan farqi nimada?*
8. *O'limni jazo sifatida qo'llash axloqiylik nuqtayi nazaridan to'g'rimi?*
9. *O'lim jazosini taqiqlash nima uchun global axloqiy muammo hisoblanadi?*

ADABIYOTLAR

1. A. Sher. Axloqshunoslik. T., O'AJBNT – «Yangi asr avlodi», 2003, 15–20-b.
2. Вернадский В.И. Начало и вечность жизни. М., «Советская Россия», 1989. С. 131 – 188.
3. Закрытинова Ф.В. Некоторые проблемы биомедицинской этики. Т., «Университет», 2005. С. 5 – 40.
4. О человеческом в человеке. М., «Политиздат», 1991. С. 247 – 261.
5. Тейяр де Шарден. Феномен человека. М., «Наука», 1987. С. 135 – 186.
6. Фролов И. Т., Юдин В.Г. Этика науки. М., «Политиздат», 1982.

MUNDARIJA

Soʻzboshi	3
-----------------	---

I BOB. AXLOQSHUNOSLIK FANINING TADQIQOT DOIRASI VA VAZIFALARI

1. Axloqshunoslik fanining predmeti, tadqiqot doirasi va maqsadi	7
2. Axloqshunoslikning falsafiy fan sifatidagi mohiyati	11
3. Axloqshunoslikning boshqa ijtimoiy fanlar bilan aloqasi	14

II BOB. QADIMGI DUNYO AXLOQSHUNOSLIGI

1. Qadimgi Sharqdagi dastlabki axloqiy gʻoyalar	20
2. Qadimgi Turon va Eronning eʼtiqodiy yodgorliklari	23
3. Hindi-Xitoy mintaqasidagi axlohiy taʼlimotlar	29
4. Qadimgi dunyoning mumtoz axloqshunosligi	34

III BOB. OʻRTA ASRLAR MUTAFAKKIRLARINING AXLOQIY TAʼLIMOTLARI

1. Diniy — hadisiiy yoʻnalish axloqshunosligi	48
2. Mashshoiyyunlik yoʻnalishi axloqshunosligi	55
3. Tasavvufiy axloqiy taʼlimotlar	60
4. Temuriylar davri mutafakkirlarining axloqiy qarashlari	71
5. Mashhur pandnomalarning axloqiy mohiyati	81
6. Oʻrta asrlar Ovroʻpa axloqshunosligi	86

IV BOB. YANGI DAVR AXLOQSHUNOSLIGIDAGI ASOSIY TAʼLIMOTLAR VA YOʻNALISHLAR

1. Ovroʻpa maʼrifatparvarlarining axloqiy qarashlari	101
2. Olmon mumtoz axloq falsafasi	113
3. Noratsional axloqiy taʼlimotlar	128
4. Markscha yoʻnalish va uning tanqidiy tahlili	136
5. Rus mumtoz axloqshunosligi	140

V BOB. ENG YANGI DAVR AXLOQ FALSAFASI

1. Hayot falsafasi axloqshunosligi	156
2. Ruhiiy tahlil mutafakkirlarining axloqiy taʼlimotlari	163
3. Ekzistensiyachilik axloq falsafasi	169
4. Gʻayrizoʻravonlik axloqiy taʼlimoti	175
5. Hayotga ehtirom va yangi tasavvufchilik axloqshunosligi	181

**VI BOB. TURKISTON MA'RIFATCHI-JADIDLARINING
AXLOQIY QARASHLARI VA KEYINGI DAVRLAR O'ZBEK
AXLOQSHUNOSLIGI**

1. Turkiston ma'rifatchiligining o'ziga xos xususiyatlari	187
2. Atoqli jadid mutafakkirlarining axloqiy qarashlari	190
3. Jadid matbuotida axloqiy tarbiya muammolari	200
4. Keyingi davrlar o'zbek axloqshunosligi	202

**VII BOB. AXLOQNING KELIB CHIQISHI VA IXTIYOR
ERKINLIGI**

1. Axloqning kelib chiqishi	206
2. Ixtiyor erkinligi va axloqiy tanlov	211
3. Dastlabki axloqiy qonun-qoidalar va axloqiy ravnaq muammosi	215

**VIII BOB. AXLOQNING TUZILMASI,
ASOSIY XUSUSIYATLARI VA VAZIFALARI**

1. Axloq tuzilmasi	219
2. Axloqning asosiy xususiyatlari	222
3. Axloqning asosiy vazifalari	224

IX BOB. AXLOQNING MA'NAVIYAT TIZIMIDAGI O'RNI

1. Ma'naviyat haqida umumiy tushuncha	227
2. Axloqning boshqa ijtimoiy-ma'naviy hodisalar bilan o'zaro aloqalari	230
3. Axloqning ma'naviyat tizimidagi birlashtiruvchilik xususiyati	239

X BOB. AXLOQSHUNOSLIKNING ASOSIY TUSHUNCHALARI

1. Axloqshunoslik tushunchalari haqida umumiy ma'lumot	243
2. Muhabbat va nafrat	245
3. Ezgulik va yovuzlik, yaxshilik va yomonlik, adolat, shafqat	247
4. Burch, vijdon, nomus, qadr-qimmat	252
5. Ideal, hayotning ma'nosi, baxt, o'lim va o'lmaslik	257

XI BOB. AXLOQIY TAMOIYILLAR

1. Insonparvarlik va erkarparvarlik	267
2. Vatanparvarlik va millatparvarlik	270
3. Fidoyilik va ziyolilik	274
4. Mehnatsevarlik va tinchlikparvarlik	277
5. Jo'mardlik va o'zbekchilik, mehmondo'stlik	279

XII BOB. AXLOQIY ME'YORLAR VA ULARNING AMALIY AHAMIYATI

1. Halollik va rostgo'ylik	282
2. Hayolilik va insoflilik	286
3. Xushfe'llilik, shirinsuxanlilik, kamtarinlik, bosiqlik	288
4. Xudbinlik va Shuhratparastlik	289

XIII BOB. OILA, FUQAROLIK JAMIYATI VA DAVLATNING AXLOQIY ASOSLARI

1. Oilaning ilk axloqiy maskan sifatidagi o'rni	293
2. Fuqarolik jamiyatining axloqiy asoslari	298
3. Davlatning axloqiy mohiyati	301

XIV. BOB AXLOQIY MADANIYAT

1. Muomala odobi	305
2. Etiket	307
3. Kasbiy odob	309
4. Axloqiy tarbiya hamda uning yo'llari va vositalari	312

XV BOB. AXLOQSHUNOSLIKNING GLOBAL MUAMMOLARI

1. Axloqiy muhit	315
2. Biologik axloq	318
3. O'lim jazosi	320

QAYDLAR UCHUN:

ABDULLA SHER

AXLOQSHUNOSLIK

*5220100 — Filologiya (O'zbek filologiyasi) fakultetlari
talabalari uchun darslik*

O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti,
100083, Toshkent, «Matbuotchilar» ko'chasi, 32.
Tel: 236-55-79; faks: 239-88-61

Muharrirlar: *M. Tursunova, A. Sherov*
Musahhih: *H. Zokirova*
Dizayner: *N. Mamanov*

Bosishga ruxsat etildi 28. 01. 2010-y. Bichimi 60 x 84 $\frac{1}{16}$. Ofset qog'ozi. Shartli bosma tobog'i 20,5. Nashriyot-hisob tobog'i 19,0. Adadi 1000 dona.
7-son buyurtma.

«START-TRACK PRINT» MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Manzil: Toshkent shahri, «8-mart» ko'chasi, 57-uy.